

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM MUASSASASI**

**TURKIY DAVLATLAR
XALQARO UNIVERSITETI**

**TOSHBKOVA MOHIRA XASANOVNA
ORZIQULOV BAXROM XOLMURADOVICH**

F A L S A F A

O‘QUV QO‘LLANMA

Toshkent-2026

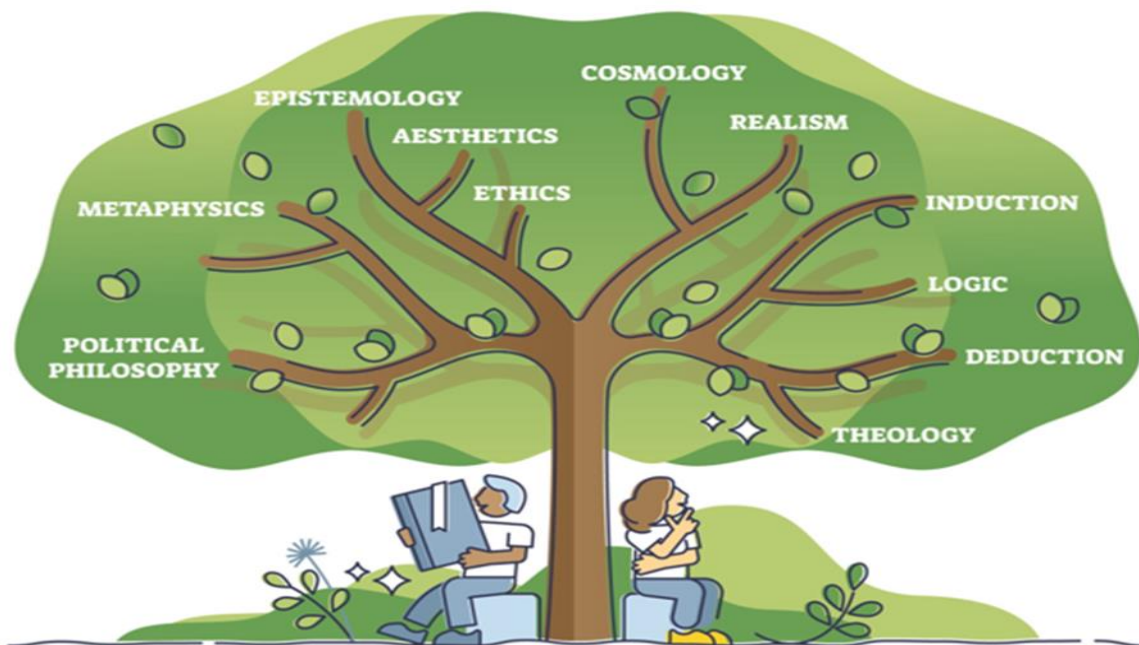
O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

TOSHKENT DAVLAT
TIBBIYOT UNIVERSITETI
huzuridagi pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va
ularning malakasini oshirish tarmoq markazi

TOSHBKOVA MOHIRA XASANOVA
ORZIQULOV BAXROM XOLMURADOVICH

F A L S A F A

O‘QUV QO‘LLANMA

Toshkent-2026

FALSAFA. O'quv qo'llanma. M.X.TOSHBKOVA, B.X.ORZIQULOV, T.:
2026, –314 bet.

Falsafa fani bo'yicha o'quv qo'llanma universitet Ilmiy Kengashining
«10» iyun 2026 yilda bo'lib o'tgan № 10 sonli majlisida ko'rib chiqildi va chop
etishga tavsiya etildi.

O'quv qo'llanma oliy ta'lim tizimi bakalavr ta'lim yo'nalishlari o'quv
adabiyotlari turkumiga kiradi, davlat standartlari va namunaviy o'quv dasturi
mazmuniga mos. Unda falsafiy tafakkur evolyusiyasining tahlili barobarida
ontologiya, gnoseologiya, rivojlanish, antropologiya, virtual borliq, energetizm va
globallashuv jarayonlarining falsafiy jihatlarini yangilangan tafakkur nuqtai nazaridan
keng qamrovli yoritib berilgan. Zero, bugungi dunyoda olam va odam, bilim va
faoliyat, madaniyat va ma'naviyat masalalarida nazariya va amaliyotning birligiga
alohida e'tibor berilishi lozim.

O'quv qo'llanma barcha oliy o'quv yurtlarida falsafa bilan shug'ullanuvchi
bakalavr, magistr, doktorantlar, tadqiqotchilar, o'qituvchilar va umuman falsafa
muammolari bilan qiziquvchilarga mo'ljallangan.

Mualliflar:

M.X.Toshbekova: Turkiy Davlatlar xalqaro universiteti, Tibbiyot fakulteti,
Tibbiyot kafedrası F.f.f.d (PhD), dotsent

B.X.Orziqulov: Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Falsafa kafedrası
F.f.f.d (PhD)

Taqrizchilar:

S.D.Narkulov: Toshkent davlat tibbiyot universiteti Ijtimoiy fanlar kafedrası
mudiri, falsafa fanlari doktori, professor

A.M.Raxmonov Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Falsafa kafedrası
F.f.f.d (PhD), dotsent

KIRISH

Mustaqil Respublikamizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy islohotlar Yangi O'zbekistonda falsafiy tafakkur nafaqat umumiy ma'naviy muhitning, balki har bir jamiyat a'zosining ijtimoiy qiyofasi, ruhiy dunyosi, maqsad va ehtiyojlarining o'zgarishida alohida yondashish bilan birga, uni mamlakat oldida turgan eng dolzarb masalalardan qilib qo'ydi. Shu bois, falsafani yanada rivojlantirish, yosh avlodni falsafiy dunyoqarash, zamonaviy fan yutuqlariga asoslangan falsafiy bilimlarga ega bo'lishi uchun sharoit yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Falsafiy tafakkurning ijtimoiy-siyosiy asoslari har qanday jamiyat xalqining ijtimoiy ongini o'zgartirishga, uning pirovard maqsadlariga xizmat qilishga qaratilgan. Shundagina inson buyuk allomalar orzu qilgan fozil odamlarning komil fazilatlarini shakllantirish va takomillashtirishga munosib hissa qo'sha oladi. Falsafani o'rganishga ilk bor kirishayotgan deyarli har bir odam u haqda nimanidir u yoki bu darajada biladi yoki u haqda nimadir eshitgan bo'ladi, chunki odamlar hatto kundalik hayotda ham bu keng tarqalgan tushuncha bilan ko'p to'qnash keladi.

Shunga qaramay, falsafa nima, u qanday vazifalarni hal qilishi haqida mustaqil tarzda, maxsus bilimlarsiz aniq tasavvur hosil qilish oson ish emas. Hatto falsafa sohasida professional ish olib boruvchilar orasida ham qo'yilgan savollarga javoblarda yakdillik mavjud emas. Kimdir falsafani fan deb, kimdir – aql o'yini deb hisoblaydi, ayrimlar esa, bu fikrlarga qo'shilmaydi va odamlar dunyoqarashi, ruhiy holati, aqli, shaxsiy tajribasi va shu kabilarning turli shakllariga e'tiborni qaratib, boshqacha ta'riflar beradi. Kimdir falsafada maqsadni, kimdir vositani, insonning o'z-o'zini va o'zini qurshagan dunyoni oqilona, irratsional yoki intuitiv anglab etish usulini ko'radi. Bunda har kim u har bir inson uchun olamshumul ahamiyatga ega bo'lgan savollarga qanday javob berishiga qarab o'z mulohazalar mantig'ini tuzadi.

Turli davrlarda yashagan odamlarning ushbu masalalar yuzasidan bir fikrga kela olmagan va falsafa ikki yarim ming yil mobaynida ko'pgina olamshumul muammolarning uzil-kesil va shak-shubhasiz echimlarini topmagan, boqiy falsafiy muammolar - inson nima va uning mohiyati nimada? Xudo bormi?, jon nima?, materiya, ong nima va ularning o'zaro nisbati qanday?, haqiqatni qanday tushunish mumkin va uning mezonlari qanday?, erkinlik, tenglik, adolat, nafrat, muhabbat nimani anglatadi?, kabi savollar insoniyat taraqqiyotining barcha davrlarida takrorlanib

kelgan va ularga uzil kesil javob ham berilmaganligi falsafaning mohiyatini tashkil etadi.

Biroq, falsafa tushunchasining umumiy e'tirof etilgan ta'rifi mavjud emasligiga, shuningdek uning predmeti, mohiyati, maqsad, vazifalarini tushunishga nisbatan yondashuvlar, nuqtai nazarlarning rang-barangligiga qaramay, u barcha zamonlarda va mamlakatlarda hamma universitetlar va boshqa oliy o'quv yurtlarida o'rganish uchun majburiy sanalgan fundamental fanlardan biri bo'lgan va shunday bo'lib qolmoqda. Falsafa bilimlarning yagona tizimini tuzishga harakat qilmaydi va pirovard natijada, fan kabi aniq natijalar olishga umuman qaratilmagan. Nima uchun? Chunki falsafadan saboq berishda ishontirish mahorati emas, to'g'ri fikrlash mahorati o'rgatiladi. Har qanday vaziyatda chuqur mulohaza yuritish qobiliyati, masalaning mohiyatiga baho berish, o'z o'zini tarbiyalash va o'zo'zini anglash, vaqtni qadrlash falsafiy fikrlash orqali egallanadi. Falsafa o'z davri ma'naviy madaniyatining bosh vazifasini bajarish orqali g'oyalarning abadiy tizimini yaratishga yordam beradi, davr saboqlarini aniqlash va tushuntirish yo'li bilan inson tafakkuriga bo'lgan ishonchni mustahkamlaydi.

Falsafa — bu insonning hayot, tabiat, bilish, axloq va ma'naviyat haqida chuqur o'ylashini ta'minlaydigan va buni sistematik ravishda o'rganadigan ilmiy yo'nalishdir. Falsafaning asosiy maqsadi — o'sha boradagi savollarga javob topish, insonning tabiatdagi o'rnini anglash va uning uyg'unligini ta'minlashdir.

Bu o'quv qo'llanmasi falsafaning asosiy tushunchalari, tarixiy rivojlanishi va metodologiyasi bilan tanishtiradi. O'quv jarayonida siz falsafiy fikrlashning ahamiyatini, turli zamon va madaniyatlardagi falsafiy ta'limotlarni o'rganasiz. Falsafa o'z ichiga ontologiya, epistemologiya, axloqiy falsafa, siyosiy falsafa kabi sohalarni oladi.

Hayotimizda falsafa nafaqat ilmiy soha, balki kundalik qarorlar olishda ham muhim o'rin tutadi. Bu qo'llanma sizga falsafiy dunyoqarashni shakllantirishda yordam beradi. Xullas, darslik yosh avlodning zamonaviy fan yutuqlariga asoslangan falsafiy bilimlarni egallashida ilmiy manba bo'lishiga umid qilamiz. Ushbu o'quv qo'llanmani tayyorlashda mahalliy va xorijlik olimlarning asarlaridan keng foydalanildi. Albatta, o'quv qo'llanma xato va kamchiliklardan holi emas. Muallif o'quv qo'llanmani takomillashtirish yuzasidan taklif va xulosalarni bajonidil qabul qiladi.

1. FALSAFANING MOHIYATI VA JAMIYAT TARAQQIYOTIDAGI ROLI

Reja:

1. Falsafa tushunchasining kelib chiqishi, predmeti va asosiy funksiyalari.
2. Dunyoqarashning tuzilishi va tarixiy shakllari.

Tayanch soʻz va iboralar: falsafa, dunyoqarash, falsafa predmeti, falsafa maqsadi, dunyoqarash turlari, tafakkur, tushuncha, falsafiy dunyoqarash

1. Falsafa tushunchasining kelib chiqishi, predmeti va asosiy funksiyalari.

“Falsafa” tushunchasining kelib chiqishi. Har qanday nomaʼlum soʻz mazmunini uning etimologiyasidan, yaʼni u qachon, qanday va nima uchun yuzaga kelganini aniqlashdan boshlash oʻrinli boʻladi. “Falsafa” tushunchasi yunoncha phileo – sevaman va sophia – donolik soʻzlaridan kelib chiqqan boʻlib, mazkur atamaning dastlabki maʼnosini donolikka muhabbat deb talqin qilish mumkin. Falsafa soʻzini ilk bor qadimgi yunon mutafakkiri Pifagor miloddan avvalgi VI asrda tayyor holda (afsonalar, rivoyatlar, anʼanalar orqali) avlodlardan avlodga oʻtuvchi bilim bilan inson oʻz aqliga tayanib, mushohada yuritish va tanqidiy fikrlash yoʻli orqali olishi mumkin boʻlgan bilimni farqlash maqsadida ishlatgan.

Shuni taʼkidlash lozimki, Pifagor ham, qadimgi davrning boshqa faylasuflari ham dastlab “falsafa” tushunchasiga uning keyinchalik paydo boʻlgan va mohiyat eʼtibori bilan, falsafani “barcha fanlar podshosi” darajasiga koʻtargan maʼnosidan boshqacharoq maʼno yuklaganlar. Ammo ilk faylasuflar oʻzlarini donishmand deb hisoblamaganlar va donolikka daʼvo ham qilmaganlar, zero, oʻsha davrda keng tarqalgan tasavvurga koʻra, haqiqiy donishmandlik ajdodlardan meros qolgan, asrdan asrga oʻtib kelayotgan afsonalar, din va rivoyatlarda mujassamlashgan. Donishmandlar deb, asrlar sinovidan, eng soʻnggi haqiqat manbai sifatidagi bilimlarga ega boʻlgan bashoratgoʻylar, kohinlar va oqsoqollar eʼtirof etilgan. Ularning soʻzlari birdan-bir toʻgʻri deb qabul qilingan. Faylasuf esa, qadimgilar fikriga koʻra donishmandlik muxlisi boʻlishi, eʼtiqod sifatida qabul qilingan tayyor haqiqatlarga emas, balki oʻz aqliga tayanib, ijodiy yoʻl bilan, shuningdek boshqa faylasuflar tomonidan olingan bilimlar va tajribadan foydalangan holda maqsadga intilishi lozim boʻlgan.

Falsafaning predmeti. Endi “Falsafa nimani oʻrganadi?”, degan savolni berishimiz mumkin. Falsafaning predmeti - insonda bilishga qiziqish uygʻotadigan,

bilimlar va tajriba, muayyan e'tiqod, ishonch va intuitsiyaga tayangan holda oqilona asoslangan javoblar berishga harakat qiladigan, savollar tug'diradigan har qanday obyektiv va subyektiv borliqdir. Boshqacha aytganda, muayyan obyekt haqida muayyan tasavvur hosil qilish maqsadida savol berishga asos bo'lishi mumkin bo'lgan hamma narsa falsafaning predmetidir. Shu munosabat bilan u yoki bu odamning falsafiy qarashlari haqida va hatto uning falsafasi to'g'risida so'z yuritish mutlaqo o'rinli bo'ladi va bunga biz kundalik hayotda tez-tez duch kelamiz.

Platon shunday degan: "Toki davlatlarda faylasuflar podsholik qilmas ekanlar yoki hozirgi shohlar va podshohlar oqilona falsafiy mulohaza yuritishni o'rganmas va davlat hokimiyati bilan falsafaning mushtarakligi qaror topmas ekan, davlat yovuzliklardan xalos bo'la olmaydi"¹. Platon inson tanasi haqida gap borganda tabiblarni, o'simliklar to'g'risida so'z yuritilganda esa – ziroatchilarni donishmandlar deb ataydi. U o'zining "ideal davlat" haqidagi nazariyasida jamiyatni uch tabaqaga: davlat arboblari – faylasuflar; soqchilar (harbiylar); dehqonlar va hunarmandlarga ajratadi, bunday davlatda donolik, jasorat, sabr- bardoshlilik va adolat kabi to'rt tamoyil ustuvor bo'lishi lozim. Demak, faqat bilimli, ishbilarmon, tadbirkor, vatanparvar, millatparvar, xalqparvar, muomalali shaxs donishmand raxbar bo'la oladi.

Aristotel falsafa insonning aqliy faoliyati maxsuli uning mehnatini qadrlash usulidir deb xisoblagan. Sitseron falsafaning mohiyatini quyidagicha tushuntiradi: "Falsafa (donishmandlik), ilohiy va insoniy qilmishlarni ularning sabablari va mohiyatlari nuqtai nazaridan bilishdir"². Sofistlar falsafani dunyoviy donishmandlik, mulohaza yuritish san'ati sifatida tushungan bo'lsalar, stoiklar donishmandlikning "amaliy maqsadlari"ga, ya'ni o'z hayotini oqilona tashkil etishga qaratganlar. Faylasufning so'zlari insonni azob-uqubatlardan forig' etishiga Epikurning ishonchi komil bo'lgan.

Falsafaning asosiy masalalari. Falsafani o'rganayotgan har bir odamda falsafada qolgan barcha muammolarga nisbatan ustunroq ahamiyat kasb etadigan, ya'ni muhimroq, asosiyroq hisoblanadigan masalalar, muammolar mavjud yoki mavjud emasligiga qiziqish ertami, kechmi albatta yuzaga keladi. Bu mavzu nafaqat boshlovchi, balki professional faylasuflar uchun ham diqqatga sazovordir. Ularning orasida kimdir bu mavzuga jiddiy e'tibor beradi, kimdir esa, aksincha, uni muhim deb hisoblamaydi. Falsafaning uzoq tarixiga umumiy nazar tashlasak, olam va insonning kelib chiqishi, rivojlanishi va mohiyatiga, shuningdek, hayotning ma'nosi, inson bilishining tabiatiga tegishli "boqiy" falsafiy muammolar deyarli barcha falsafiy ta'limotlarda u yoki bu tarzda mavjudligini, turli falsafiy asarlarda, ular aynan

¹ Платон. Соч.: В 3 т. – Москва: 1968 – 1971. Т. 1. – С. 275.

² Платон и его эпоха. – Москва: 1979. – С. 105.

kimga qarashliligi va qaysi davrga mansubligidan qat'iy nazar, qisman yoki, aksincha, atroflicha muhokama qilinishining guvohi bo'lishimiz mumkin.

Qadimgi xitoy falsafasining buyuk namoyandasi Konfutsiy (miloddan avvalgi 551-479 yillar): “qilmishlarning asoslari va tamoyillarini o'rgansang, yaxshilik va yomonlik haqidagi fikrlaring (axloqiy bilimlar) barkamollikning eng so'nggi darajasiga etadi. Niyatlar sof va xolis bo'lsa, qalb rostgo'y va samimiy bo'ladi. Qalb rostgo'y va samimiy bo'lsa, inson to'g'ri yo'lga kiradi, kamol topadi. Inson to'g'ri yo'lga kirs va kamol topsa, oilada tartib o'rnatiladi. Oilada tartib hukm sursa, xalqlarni boshqarish osonlashadi. Xalqlarni boshqarish osonlashsa, butun dunyo tinch-totuv yashaydi”³ deb ta'kidlagan.

Falsafaning asosiy funksiyalari. Falsafa u yoki bu muammolarni hal qilar, qonunlar, muayyan tamoyillarni ta'riflar yoki gipotezalar, g'oyalar va nazariyalarni ilgari surar ekan, ayni vaqtda (ba'zan shu tariqa) har xil funksiyalarni bajaradi. Falsafaning muhim funksiyalaridan dunyoqarashni shakllantirish, bilish, metodologik, integrativ, madaniy, aksiologik, axloqiy va tarbiyaviy funksiyalarni qayd etish mumkin. Ularning barchasi bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Bu funksiyalarning roli va ahamiyati falsafaning amal qilish sohasi, u hal qilayotgan vazifalar darajasi va xususiyati bilan belgilanadi.

Dunyoqarashni shakllantirish funksiyasi insonning o'z-o'zini va o'zini qurshagan borliqni tushunishi, shuningdek turli voqealar, hodisalarni va o'z burchini qanday talqin qilishida namoyon bo'ladi. Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, inson dunyoqarashida e'tiqodlar va bilimlar, tuyg'ular va emotsiyalar, oqilonalik va irratsionallik, tajriba, intuitsiya va hokazolar chambarchas bog'lanadi. Ayni shu sababli falsafasiz dunyoning yaxlit manzarasini yaratish mumkin emas, chunki, “hamma narsaga aralashadigan” falsafagina dunyoqarashning o'zaro bog'lanmagan turli “parchalari”ni birlashtirib, shu tariqa odamlarning butun borliqqa nisbatan umumiy, izchil va mantiqan to'g'ri munosabatini yaratish imkonini beradi. Bunda falsafa ayrim ikir-chikirlar, ahamiyatsiz tafsilotlarni mavhumlashtiradi va umumiy aloqalarga, turli narsalar va hodisalar xossalarining birligiga e'tiborni qaratadi va shu tariqa o'zining bosh funksiyasi – dunyoqarashni shakllantirish funksiyasini bajaradi.

Falsafaning gnoseologik funksiyasi tajribada sinash, tavsiflash yoki shak-shubhasiz inkor etish mumkin bo'lmagan, ya'ni fan ochib berish, tadqiq etish va tahlil qilishga qodir bo'lmagan narsalar va hodisalarni oqilona yo'l bilan tushuntirishga harakat qilishdir. Falsafa u yoki bu mohiyati aniqlanmagan yoki kam o'rganilgan hodisalarni tushuntirishga nisbatan o'z yondashuvlari, nazariyalari va gipotezalarini taklif qilar ekan, ularni bilishga bo'lgan qondirilmagan qiziqish o'rnini muayyan darajada to'ldiradi, shu tariqa mifologik va diniy fantaziyalarga kamroq o'rin qoldiradi.

³ Будда. Конфуций. Жизнь и учение. – Москва: 1995. – 139-6.

Falsafa gnoseologiyada hal qiladigan boshqa bir muhim vazifa “Haqiqat nima?”, “Uning mezonlari qanday?”, degan masalalar bilan bog‘liq, zero har qanday bilish jarayoni oxir-oqibatda, u yoki bu tarzda haqiqatning tagiga etishga qarab mo‘ljallanadi, bu esa eng muhim masaladir.

Metodologik funksiyasi u yoki bu maqsadga erishishning muayyan usulini, shuningdek borliqni nazariy va amaliy o‘zlashtirishga qaratilgan usullar yoki amallar majmuini anglatadi. (bu tushuncha yunoncha methodos – yo‘l, tadqiqot, tekshirish so‘zidan kelib chiqqan). Boshqacha qilib aytganda, bu faylasuf yoki olim o‘zi o‘rganayotgan predmetning tadqiqot yo‘lidir. Odatda metodologiya muammolari falsafa doirasida o‘rganilgan, biroq ayrim fanlar vujudga kelishi bilan falsafiy (umumiy) metodlar bilan bir qatorda muayyan, ayrim ilmiy metodlar ham rivojlana boshladi. Falsafaning boshqa bir muhim metodologik funksiyasi falsafada ham, ayrim fanlarda ham muhim rol o‘ynaydigan har xil kategoriyalarni ishlab chiqishdan iborat. Kezi kelganda yana shuni ham ta’kidlab o‘tish lozimki, falsafa o‘ta keng tushunchalar, ya’ni kategoriyalar bilan ish ko‘rar, ularni ta’riflar ekan, metodologik funktsiya bilan bir vaqtda dunyoqarashni shakllantirish funksiyasini ham bajaradi.

Falsafaning integrativ funksiyasi real borliqning yangi obyektlari va hodisalari insonning nazariy tadqiqotlari sohasidan o‘rin olishi, shuningdek ilgari ma’lum darajada anglab etilgan narsalar va hodisalarni yanada chuqurroq o‘rganish uchun birlashtirishga ehtiyoj. Ilmiy bilimlarning integratsiyalashuvi va u yoki bu muammolarni echish uchun kuch-g‘ayratni birlashtirish jarayoni yakkalanish xavfining oldini olish imkonini beradi. Zero, ayrim fanlar paydo bo‘lib, ular nafaqat o‘z tadqiqot obyekti va predmetini ajratdi, balki o‘zining faqat mazkur fanga xos bo‘lgan tili, kategoriyalar apparati va hokazolarni yaratdi. Ammo bu yo‘lda jiddiy xavf ham mavjud bo‘lib, u shundan iboratki, fanlarning ajralishi natijasida ular o‘rtasidagi aloqalar susayadi, ular murakkab kompleks vazifalarni echishda faol o‘zaro aloqa qilish qobiliyatini yo‘qotadi. Bu esa ilmiy bilimning o‘sishiga salbiy ta’sir qiladi.

Murakkab kompleks muammolarni tadqiq etuvchi hozirgi zamon fanida ba’zan ayrim ilmiy fanlarning vakillari boshqa fanlarning vakillarini faqat ular turli tillarda, ya’ni har biri o‘z fanining tilida gapirgani bois tushunmaydi. Bu jihatdan falsafa ular uchun amalda bog‘lovchi bo‘g‘inga, birlashtiruvchi asosga aylanadi, chunki u o‘z tahlilida fanlararo muloqotga va mazmuni ayni bir kontekstda turli fanlar tomonidan qabul qilinadigan va qo‘llaniladigan fundamental tushunchalarni yaratishga qarab mo‘ljallanadi.

Murakkab obyektlarni kompleks tadqiq qilishda har bir muayyan fan o‘z predmetidan kelib chiqadi. Bu predmet doirasi unga o‘rganilayotgan obyektga yaxlit ko‘rish, uning aloqalarini aniqlash imkonini bermaydi. Bu vazifani hal qilishga ham faqat falsafa qodir bo‘lib, u butun vaziyatni yaxlit ko‘rish imkonini beradi va bu jihatdan nafaqat fanlar o‘rtasida, balki inson faoliyatining ayrim jabhalari, masalan,

o'tkazilayotgan tadqiqotlar bevosita yoki bilvosita bog'liq bo'lishi mumkin bo'lgan huquqiy, siyosiy, axloqiy faoliyat o'rtasida ham bog'lovchi bo'g'in hisoblanadi.

Falsafaning madaniy funksiyasi odamlar dunyoqarashini kengaytirish, ularda bilishga qiziqish uyg'otish, nazariy fikrlash madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish orqali namoyon bo'ladi. U dunyoni o'zlashtirish va bilishning universal shakli sifatida, insoniyatning eng yaxshi yutuqlarini o'zida mujassamlashtiradi va ularni butun insoniyat mulkiga aylantiradi. Turli mamlakatlar va xalqlarning falsafa tarixini o'rganish ularning o'tmishdagi va hozirgi madaniyatini yaxshiroq tushunish imkonini beradi, g'oyalar almashinuvi va madaniy an'analarning o'zaro ta'siriga ko'maklashadiki, bu madaniy meros bilan uzviy bog'liq bo'lgan ko'pgina muammolarni echishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Falsafaning aksiologik funksiyasi (yunon. axia - qadriyat) hayotning ma'nosi, o'lim va umrboqiylik masalalarini kun tartibiga qo'yish, u yoki bu harakat, voqea, hodisaga "yaxshi", "yomon", "muhim", "foydali", "foydasiz" kategoriyalari bilan baho berish orqali namoyon bo'ladi. U uzoq muddatli tendensiyalarni qisqa muddatli tendensiyalardan farqlash, yuzaki jarayonlarni fundamental jarayonlardan, muhim narsalar va hodisalarni ikkinchi darajali narsalar va hodisalardan ajratish orqali insonning qadriyatlarga munosabati bilan uzviy bog'liq bo'lgan tegishli ehtiyojlarini shakllantiradi. Shu tariqa insonning muayyan qadriyatlari, mo'ljallari va ustuvorliklari belgilanadi, ya'ni tegishli qadriyatlar tizimi tarkib topadi. Bu tizim odamlarning muhim xususiyati hisoblanadi, ularning hayotga munosabatini aks ettiradi va jamiyatdagi xulq-atvorini ko'p jihatdan belgilaydi.

Falsafaning axloqiy funksiyasi odamlarning u yoki bu jamiyatda qaror topgan munosabatlar ta'sirida shakllanuvchi xulq-atvori. Bunda, masalan, axloqiy qadriyatlar, ularning tabiati, asoslari va jamiyatdagi amaliy roli falsafaning tadqiqot predmeti hisoblanadiki, bu jamiyatda yuzaga keladigan va tabiiy yo'l bilan, ya'ni real hayot amaliyotida o'rnatiladigan meyorlar va qoidalarga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Bunday meyorlar ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi muhim dastak hisoblanadi va odamlarning o'zaro aloqalari, ularning munosabatlari, o'zaro til topish darajasida namoyon bo'ladi. Xulosa qilib aytish mumkinki, falsafa doimo axloqda, jamiyatning barcha a'zolari xulq-atvorida namoyon bo'ladi va shu tariqa yana bir muhim funktsiya – axloqiy funktsiyani bajaradi.

Falsafaning tarbiyaviy funksiyasi insonning o'z-o'zini tarbiyalash va o'zi mansub bo'lgan jamiyatning axloqiy normalariga rioya qilishdir. Bu masalaning xalqaro darajadagi keng va har tomonlama muhokamasi natijalarini hisobga olgan holda so'z yuritish o'rinli bo'ladi. Bugungi kunda nafaqat ayrim xalqlar, balki butun jahon hamjamiyati o'z-o'zini anglab etishga yo'naltirilgan falsafaga muhtojdir. Buni 2002 yildan Yunesko qaroriga binoan, butun dunyoda har yili noyabr oyining uchinchi payshanbasida o'tkaziladigan "Jahon falsafa kunlari" ham, hozirgi kunda dunyo uchun

eng muhim masalalarga e'tiborini qaratadigan Jahon falsafa Kongresslari ham tasdiqlaydi.

Darhaqiqat bunday kongress birinchi marta 1900 yilda Fransiyada o'tkazilgan, 1948 yildan boshlab uni har besh yilda bir marta o'tkazish an'anaga aylangan. Xususan, 1998 yilda Boston shahrida (AQSH) bo'lib o'tgan XX jahon falsafa kongressi "Paydeyya: insoniyatni tarbiyalashda falsafa" mavzusiga bag'ishlangan bo'lsa, Turkiyaning Anqara shahrida o'tkazilgan XXI Jahon falsafa kongressida "Falsafa jahon muammolari bilan yuzma-yuz" mavzusi atroflicha muhokama qilindi. XXII jahon falsafa kongressi birinchi marta Osiyo mamlakati bo'lmish Koreya respublikasining Seul shahrida "Hozirgi davrda falsafani qayta anglash" degan umumiy mavzu ostida bo'lib o'tdi. Kongresslarning mavzularidan ko'rinib turganidek, falsafa real hayot bilan uzviy bog'liq va eng muhim muammolarni anglab etishga xizmat qilib keldi. Shunday muammolardan biri – insonni shaxs sifatida tarbiyalash va kamol toptirishda falsafaning roli va ahamiyati masalasidir. Buning uchun esa, albatta, qadimgi davr mutafakkirlarining asarlariga yana bir bor murojaat etish taqozo etiladi.

Biroq, ma'rifatning vazifasi ko'zga ko'rish qobiliyatini berishdan emas, balki unga to'g'ri qarashni o'rgatishdan iboratdir. Demak, Platon, Demokrit, Zardo'sht va boshqa mashhur faylasuflar fikriga tayanib, ma'rifat yordamida, ta'lim va tarbiya jarayonini zo'rlikka qarshi yo'naltirish va odamzot aql-idrokini kamol toptirish orqali insonning boshqacha tabiatini yaratish mumkin. "Paydeyya" tushunchasi bolani tarbiyalab komil insonga aylantiruvchi ta'lim jarayoniga e'tiborni qaratadi. Qadimgi yunonlar "texne" va "paydeyya" kabi tushunchalarni farqlaganlar; birinchi atama bilimni, ya'ni o'rganish mumkin bo'lgan narsani anglatga, ikkinchi atama bilim berish manbaini emas, balki to'g'ri fikr manbaini anglatadi. Bunda paydeyya, Aristotel ta'biri bilan aytganda, insonni o'zini o'zi kamol toptirishga rag'batlantirishi lozim. Shu bois, Protagor, Suqrot va Platon aytganidek, falsafadan saboq berishda ishonirish mahoratini emas, balki to'g'ri fikrlash mahoratini o'rgatishga e'tibor qaratish muhim.

Falsafaning jamiyat hayotidagi roli. Odatda falsafa kundalik hayot va amaliyotdan ancha uzoq bo'lgan haddan tashqari umumiy masalalarni o'rganadi, degan fikr mavjud. Ammo bu fikrga qo'shilish mushkul, zero umumiy nazariyalar, agar ularga kengroq ma'noda va uzoqroq istiqbol nuqtai nazaridan yondashilsa, ba'zan bilimning tor sohalariga taalluqli bo'lgan ko'pgina muayyan g'oyalardan yaxshiroq samara beradi.

Albatta, falsafa doim kundalik hayotdan ma'lum darajada uzoq bo'lgan va shunday bo'lib qolmoqda. Uning o'ziga xos xususiyati, betakrorligi ayni shu omilda namoyon bo'ladi. Biroq, boshqa tomondan, falsafa oddiy ijtimoiy borliq, kundalik ijtimoiy, siyosiy yoki iqtisodiy hayot amaliyoti deb nomlash mumkin bo'lgan narsalardan ham o'zini olib qochmaydi.

Falsafiy refleksiya va u bilan mushtarak bo‘lgan harakatlarning mazkur yo‘nalishi XX asrda hatto butun bir yo‘nalish – amaliy falsafa vujudga kelishiga sabab bo‘ldi. Bunda falsafa siyosiy, ijtimoiy va boshqa qarorlar qabul qilishga muqarrar tarzda va bevosita ta’sir ko‘rsatadi, deb aytish mumkin emas, ammo bu holni butunlay istisno etish ham o‘rinli bo‘lmaydi. Biroq shu narsa aniqki, falsafa odamlar dunyoqarashini shakllantirish orqali ularning xulq-atvorini, yuqorida zikr etilgan qarorlarni ishlab chiqish jarayonida ularning yondashuvlarini ham ko‘p jihatdan belgilaydi, faylasuflarning o‘zlari esa ba’zan odamlar hayotini butunlay o‘zgartiruvchi muhim, g‘oyalar tashabbusi bilan chiqadilar.

2. Dunyoqarashning tuzilishi va tarixiy shakllari.

Dunyoqarashning mohiyati. Ayni shu davrdan boshlab insonning ancha rivojlangan dunyoqarashi shakllangani haqida va umuman to‘plangan bilimlar, amaliy ko‘nikmalar, vujudga kelgan qadriyatlar, o‘zi va o‘zini qurshagan dunyo haqidagi tasavvurlar majmui sifatidagi odamlar dunyoqarashi to‘g‘risida ishonch bilan so‘z yuritish mumkin.

Hayot tajribasi va empirik bilimlar asosida shakllanadigan dunyoqarash oddiy dunyoqarash deb ataladi va insonning dunyo haqidagi tasavvurlarining tizimsiz majmui sifatida amal qiladi. U har qanday dunyoqarashning negizi hisoblanadi va odamlarga kundalik hayoti, faoliyatida yo‘l ko‘rsatib, ularning xulq-atvori, aksariyat qilmishlarini belgilab, muhim regulativ funksiyani bajaradi.

Keng ma’noda, dunyoqarash – insonning o‘zini qurshagan borliqqa va o‘z-o‘ziga nisbatan yondashuvlar tizimi, shuningdek uning mazkur yondashuvlar bilan belgilangan hayotiy ideallari, e’tiqodlari, bilish va faoliyat tamoyillari, qadriyat va mo‘ljallaridir.

Shu tariqa ta’riflanadigan dunyoqarash faqat insonga xos bo‘lib, bu unda shakllangan ong va oqilona faoliyat mavjudligi bilan bog‘liqdir. Bunda inson nafaqat tushunchalar yaratish va mulohaza yuritish, xulosalar chiqarish va qoidalarni ta’riflash qobiliyatini kasb etadi, balki tayyor bilimdan yangi bilim olish uchun foydalana boshlaydi. Insonning bunday faoliyatini, uning ijodiy faolligini tavsiflovchi aql odamzot va jamiyat evolyusiyasini jadallashtirishning qudratli omiliga aylanadi hamda pirovardda insonni hayvondan ajratish imkonini beruvchi asosiy belgi sifatida amal qiladi.

Dunyoqarashda ijtimoiy muhitning roli. Aql paydo bo‘lishi bilan inson o‘zini fikrlovchi mavjudot sifatida anglay boshlaydi, unda o‘z “meni” va o‘zgalar haqida tasavvuri shakllanadi va rivojlanadi. Shu tariqa u o‘zini va o‘zini qurshagan borliqni anglaydi, o‘zi va boshqa odamlarni, o‘zi va tashqi muhitni farqlaydi, ilgari o‘ziga ma’lum bo‘lmagan dunyoning yangi va yangi jihatlarini idrok etadi. Bunday qarashlar

insonning o'zi va o'zini qurshagan borliq haqidagi tasavvurlari majmui sifatida shakllanadigan dunyoqarash negizini tashkil etadi. Bunda inson o'ziga ma'qul va noma'qul narsalarni farqlaydi, baholar beradi, ustuvorliklar tizimini yaratadi va muayyan maqsadlarga erishishda tegishli tarzda ish ko'radi.

Demak, dunyoqarashdabilish, qadriyatlarga munosabat va xulq-atvorni belgilash funksiyalari mujassamlashadi.

Dunyoqarashning bilish funksiyasi insonda qiziqish uyg'otuvchi barcha savollarni, shuningdek muayyan yo'l bilan topuvchi javoblarni o'z ichiga oladi. Bilish odamlar dunyoqarashini boyitadi va kengaytiradi, u jamiyatning rivojlanishiga qarab yanada teranroq va mazmunan boyroq bo'lib boradi.

Dunyoqarashning qadriyatlarga munosabat funksiyasi – insonning hayotni va o'zini oliy qadriyat deb hisoblagan holga shakllanadi. Zero, o'z qadrini bilmagan inson o'zgalar qadrini bilmaydi va hayotda o'z o'rnini topa olmaydi.

Dunyoqarashning xulq atvorni belgilash funksiyasi – insonda o'z-o'zini tarbiyalash, ma'naviy madaniyatini takomillashtirish va faqat o'zining ma'naviy dunyosiga munosib muhit tanlash malakalarini shakllantiradi. Ammo dunyo juda rang-barang bo'lib, muttasil o'zgarish jarayonini boshdan kechiradi, qoniqarli javoblarga ega bo'lmagan savollar esa, uzil-kesil javob berish mumkin bo'lgan savollarga qaraganda, ko'proqdir.

Shu bois, muammolarga nisbatan muayyan tarzda yondashadigan har bir odamning dunyoqarashi, savollari va javoblari doim shaxsiy o'ziga xoslik bilan ajralib turadi va hech bo'lmasa shu sababga ko'ra boshqa odamlar dunyoqarashiga hech qachon o'xshamaydi. Dunyoqarashda intellektual, emotsional va ruhiy asoslar uzviy bog'liq bo'lib, ular jamuljam holda har bir inson uchun mutlaqo muayyan, individual xususiyatlar sifatida amal qiladi.

Intellektual, emotsional va ruhiy asoslar iroda bilan uyg'unlikda e'tiqodlar – odamlar faol qabul qiladigan, ularning ong darajasi va hayotdagi mo'ljallariga mos keladigan qarashlarni yuzaga keltiradi. Dunyoqarashning muhim elementi shubha bo'lib, u insonni dogmatizm, ya'ni biryoqlama, notanqidiy fikrlash, u yoki bu qoidani shak-shubhasiz haqiqat deb qabul qilishdan asraydi. Dogmatizmning qarama-karshisi skeptitsizm bo'lib, bunda shubha mutlaqlashadi, fikrlashning asosiy omiliga aylanadi, bilish va borliqni idrok etishning bosh tamoyili sifatida amal qiladi.

Dunyoqarashning tuzilishi - dunyoni sezish, dunyoni idrok etish va dunyoni tushunish kabi eng muhim elementlardan iborat.

Dunyoni sezish– bu o'zini qurshagan dunyoni sezgilar yordamida hissiy idrok etishdir. Bunda tuyg'ular, kayfiyat dunyoni go'yoki ranglarga bo'yaydi, uning obrazini subyektiv, sof individual sezgilar orqali aks ettiradi. Masalan, bemor odamga haddan tashqari yorug' bo'lib tuyulishi mumkin bo'lgan nur, sog'lom odam uchun normal bo'ladi; daltonik ranglar gammasini, ko'rish qobiliyati normal bo'lgan odamga

qaraganda butunlay boshqacha idrok etadi. Bundan dunyoni sezishning har xil, xususan optimistik, pessimistik, fojeaviy tiplari kelib chiqadi.

Dunyoni idrok etish – bu atrof borliqni ideal obrazlarda tasavvur qilishdir. Dunyoni idrok etish to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri bo‘lishi, ya‘ni borliqqa mos kelmasligi mumkin. Bu holda borliq noto‘g‘ri tasavvur qilinadi yoki illyuziyalar, suv parilari, alvastilar, kentavrlar haqidagi tasavvurlarga o‘xshash fantaziyalar paydo bo‘ladi.

Dunyoni tushunish – insonning va uni qurshagan dunyoning mohiyatini aniqlash, shuningdek tabiatda yuz beruvchi voqea va jarayonlarning o‘zaro aloqalarini tushunishga qaratilgan aqliy-bilish faoliyatidir.

Dunyoni sezish va qisman (elementar shakllarda) dunyoni idrok etish nafaqat insonga, balki hayvonlarga ham xos bo‘lsa, dunyoni tushunish esa faqat odamlarga xos xususiyatdir.

Dunyoqarashning tarixiy shakllari. Turli davrlar bilishni yanada teranlashtirdi va inson dunyoqarashini kengaytirdi. Shunga mos ravishda oddiy (empirik) dunyoqarash ham boyib bordi, uning negizida o‘zini o‘zi tashkil etish qonunlariga muvofiq yanada murakkabroq tuzilmalar asta-sekin shakllandi va bu pirovard natijada dunyoqarashning alohida shakllari yoki, tarixiy tiplari farqlanishiga olib keldi.

Tarixan dunyoqarashning dastlabki shakllari mif va din, falsafa va fan bo‘lib, bu hol insoniyat tadrijiy rivojlanishining umumiy mantiqi bilan mushtarakdir. Ko‘nikmalar, tajriba va oddiy bilimlar to‘planishiga qarab, nafaqat ularni avloddan avlodga o‘tkazish muammosi yuzaga kelgan, balki ibtidoiy odamlarning dunyoqarashi ham murakkablashib borgan. Bu dunyoqarash rivojlanishining muayyan bosqichida, to‘plangan bilimlarning «yuqori bosqichiga» etilgach, boshqa har qanday murakkab tizimda bo‘lganidek, dunyoqarashda ham o‘zini o‘zi tashkil etish qonunlari amal qila boshlagan.

Masalan, bu hodisaning mohiyatini yaxshiroq tushunish uchun shaxsiy kutubxonada kitoblar yig‘ilishi bilan bog‘liq misolga murojaat etish o‘rinli bo‘ladi. Mazkur kutubxonada kitoblar bir nechta bo‘lsa, ularni tizimga solish talab etilmaydi, ular qayerda yotgani va ularning o‘zaro munosabati qandayligi ham ahamiyat kasb etmaydi. Kutubxona hajmi o‘nlab kitoblar bilan o‘lchangan taqdirda esa, ulardan foydalanishga qulaylik yaratish uchun kitoblarni muayyan tarzda joylashtirish, tizimga solish talab etiladi. Kitoblar soni qancha ko‘p bo‘lsa, ular bilan ishlash shuncha oson va qulay bo‘lishi uchun ularni tasniflash, tartibga solish, ruknlarga ajratish tizimi shuncha murakkab bo‘ladi.

Ibtidoiy odamlarning ancha rivojlangan dunyoqarashida o‘zini o‘zi tashkil etish qonunlariga muvofiq ayni shunday tartibli dastavval mif hamda dinning ilk shakllari ko‘rinishida vujudga keldi.

Mifologik dunyoqarash. “Mif” tushunchasi yunoncha mythos so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, afsona, rivoyat degan ma‘noni anglatadi. **Mif** –turli xalqlarning

dunyoning kelib chiqishi, tabiat hodisalari, fantastik mavjudotlar, xudolar va qahramonlarning ishlari haqidagi tasavvurini ifodalovchi muayyan tarzda tizimga solingan dunyoqarashdir. Mifda bilimlar, diniy e'tiqodlar, ma'naviy madaniyatning turli elementlari, san'at, ijtimoiy hayot kurtaklari birlashgan bo'lib, shu tariqa ibtidoiy odamlar dunyoqarashi ma'lum darajada tartibga kelgan, ularning dunyo haqidagi qarashlari esa muayyan tizimga solingan. Mazkur tizimga solishning muhim shakllari epos, ertaklar, afsonalar, rivoyatlar bo'lib, miflar avvalo ular orqali ifodalanadi. Shu tariqa to'plangan bilimlar va tajriba keyingi avlodlarga o'tishi ham ta'minlanadi.

Mifologik dunyoqarashning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, bu oddiy rivoyat emas, balki og'zaki "muqaddas" matnning arxaik ongda voqea-hodisalarga, insonga va u yashayotgan dunyoga ta'sir ko'rsatuvchi muayyan borliq sifatidagi in'ikosidir. Mif, insoniyat tarixining ilk bosqichlarida, odamlar xulq-atvori va o'zaro munosabatlarini tartibga solish funksiyasini bajargan, chunki unda axloqiy qarashlar, insonning borliqqa estetik munosabati o'z ifodasini topgan. Mifologiyaga shu narsa xoski, unda hamma narsa bir, yaxlit, ajralmasdir; tabiat narsalari va hodisalari inson bilan ayni bir qonunlarga muvofiq yashaydi, inson bilan bir xil sezgilar, istaklar, mayllarga ega bo'ladi.

Diniy dunyoqarash dunyoqarashning tarixan ikkinchi shakli dindir. (Din so'zi arabchadan tarjimada e'tiqod, ishonch, ishonmoq degan ma'nolarni anglatadi.) Mif kabi, din zahirida ham e'tiqod, tuyg'ular va emotsiyalar yotadi. Garchi din kurtaklari "aqlli odam" dunyoqarashi shakllanishining dastlabki bosqichlarida, ya'ni taxminan 40-60 ming yil muqaddam paydo bo'lgan bo'lsa-da, umuman olganda u dunyoqarashning mustaqil shakli sifatida keyinroq, jumladan mif ta'sirida insonning mavxum fikrlash qobiliyati sezilarli darajada kuchaygan davrda vujudga kelgan.

Diniy dunyoqarash odamlarning g'ayritabiiy narsalar (xudolar, "oliy aql", qandaydir absolyut va sh.k.)ga bo'lgan e'tiqodiga asoslanuvchi tegishli xulq-atvori va o'ziga xos harakatlaridir. Agar mifologiyada an'anaga, rivoyat qiluvchining, ya'ni oqsoqolning obro'siga e'tiqod kuchli bo'lsa, dinda g'ayritabiiy narsalarga e'tiqod birinchi o'rinda turadi, oliy kuchlar nomidan rivoyat qiluvchi ruhoniylar obro'si esa ikkinchi darajali rol o'ynaydi.

Falsafiy dunyoqarash. Miloddan avvalgi VII-VI asrlarga kelib asosan mif va din ta'sirida odamlar dunyoqarashi nafaqat kengaydi, balki ancha murakkablashdi. U mavxum nazariy fikrlash qobiliyati va (to'plangan bilimlar ko'rinishida) real asoslarga ega bo'lishi natijasida o'z rivojlanishining butunlay yangi darajasiga ko'tarildi. Bunga, hech shubhasiz, mehnat taqsimotiga olib kelgan rivojlangan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, ma'lum miqdorda ortiqcha mavjudlik vositalari, bo'sh vaqtning paydo bo'lishi ham imkoniyat yaratdi. Bularning barchasi muayyan shaxslar doirasiga intellektual faoliyat bilan professional darajada shug'ullanish imkonini berdi.

Shunday qilib, taxminan 2500 ming yil muqaddam dunyoqarashning uchinchi shakli –falsafa paydo bo‘lishi uchun zarur shart-sharoit Yevropa va Osiyoda deyarli bir vaqtda yuzaga keldi. Dunyoqarashning avvalgi shakllari – mif va dindan farqli o‘laroq, falsafa dunyoni e‘tiqod va tuyg‘ularga tayanib emas, balki aql va bilimlarga tayangan holda tushuntiradi. Falsafa Hindiston, Xitoy, Markaziy Osiyo va qadimgi Yunonistonda taxminan bir vaqtda avvalo dunyoni oqilona anglash usuli sifatida vujudga keldi. Bu vaqtga kelib mif va din o‘zlarining tayyor va uzil-kesil javoblari bilan insonning bilimga nisbatan tinimsiz kuchayib borayotgan qiziqishini qondira olmadi. Shuningdek ular sezilarli darajada o‘sgan va murakkablashgan tajriba va bilimlarni umumlashtirish, tizimga solish va avlodlarga qoldirish vazifasining ham uddasidan chiqolmay qoldi.

Dunyoni falsafiy idrok etishning o‘ziga xos xususiyati, dunyoni bilish, sezish, ko‘rish va tushunishning butunlay yangi sohasi – falsafavujudga kelishida namoyon bo‘ladi. ***Darhaqiqat falsafa*** – bu nafaqat u yoki bu odam dunyoqarashining shakli, balki ijtimoiy ong shakli, odamlar borlig‘i va bilishining umumiy tamoyillari, ularning dunyoga munosabati aks etuvchi, tabiat, jamiyat, tafakkurning eng umumiy qonunlari kashf etiluvchi va ta’riflanuvchi ma’naviy faoliyatdir.

Ya’ni bu dunyoga va insonning undagi o‘rniga nisbatan qarashlarning umumiy tizimidir. Bunday qarashlar zamirini savollar va insonning ularga javob toppish istagi yotuvchi oqilona yo‘l bilan olingan bilimlar majmuini tashkil etadi. Ammo bilish shunday bir tabiatga egaki, bir savolga javob ko‘pincha boshqa bir talay savollarni yuzaga keltiradi va ba’zan muammoga nafaqat oydinlik kiritmaydi, balki uni yanada chigallashtirib, insonning qiziquvchanligini oshiradi va yangi tadqiqotlarga da’vat etadi. Xullas, bunda ijod, tinimsiz izlanish, yangilikka intilish muhim o‘rin egallaydi.

Faylasuflar jamiyatdagi ma’naviyat va axloqning holati uchun ham sezilarli darajada javobgardirlar, zero ular nafaqat ijtimoiy meyorlar va tamoyillarni rivojlantiradilar, ulardan dars beradilar yoki kitoblar, maqolalar orqali ijtimoiy ongni ular bilan oshno etadilar, balki aksariyat hollarda keng jamoatchilik fikrini uyg‘otadigan, ijtimoiy ahamiyatga molik bo‘lgan, ijtimoiy-siyosiy muammolar, madaniyat va ma’naviyat masalalariga doir muhokama va munozaralar tashkil etadilar.

Falsafa va fan. Falsafa nafaqat fan, balki ijtimoiy hayotning boshqa, sohalari: iqtisod, siyosat, ijtimoiyot, huquq, kabilar bilan ham uzviy bog‘liq. Biroq, biz falsafa va fan munosabatlarining genezisi haqida ularning birligi va farqlarini aniqlash maqsadida so‘z yuritamiz. Mazkur masalani mufassalroq o‘rganishga kirishar ekanmiz, avvalo ko‘rsatilgan tushunchalarning asosiy ma’nolari va mazmunlarini aniqlab olamiz.

Fanning mohiyatini tushunishga nisbatan ikki asosiy yondashuv, uning keng va tor talqinlari shakllangan.

Keng (yig'ma) ma'nodagi fan –bu butun inson faoliyati sohasi bo'lib, uning vazifasi borliq haqidagi obyektiv bilimlarni o'rganish va ilmiy nazariy tizimga solishdan iboratdir. Bu erda “fan”, “olim” tushunchalari muayyanlashtirilmaydi va umumiy, yig'ma tushunchalar sifatida talqin qilinadi. “Fan” tushunchasi falsafaga tatbiqan ko'pincha ayni shu kontekstda qo'llaniladi, faylasuflar esa olimlar deb ataladiki, bu qisman o'rindir.

Muayyan ilmiy fanlar, masalan, fizika, kimyo, biologiya, tarix, matematikani ifodalash uchun “fan” tushunchasiga torroq, binobarin, izchilroq ma'no yuklanadi. Bu erda fanga aniq ta'rif berilgan, olim esa tor mutaxassis, muayyan bilim ifodachisi hisoblanadi. U shunchaki olim emas, balki doim va albatta yo fizik, yo ximik, yo tarixchi, yo boshqa fan vakilidir. Ayni holda fan muqarrar tarzda tabiat, jamiyat, tafakkurning u yoki bu obyekt (hodisasi) haqidagi ilmiy bilimlarning qat'iy tartibga solingan, izchil tizimidan tashkil topadi.

Fan rivojlanishining asosiy bosqichlari. Miloddan avvalgi I ming yillikdan XVI asrgacha bo'lgan davr ilk fan davridir. Bu davrda asrlar mobaynida avloddan-avlodga o'tib kelgan, hayot tajribasi va mehnat faoliyati jarayonida olingan amaliy bilimlar bilan bir qatorda juda umumiy va mavhum mushohadalarga asoslangan nazariyalar xususiyatiga ega bo'lgan tabiat haqidagi dastlabki falsafiy tasavvurlar (naturfalsafa) vujudga kela boshlagan. Ilmiy bilim kurtaklari naturfalsafa doirasida uning elementlari sifatida shakllangan. Matematik, astronomik, tibbiy va boshqa masalalarni echishda foydalaniladigan ma'lumotlar, usullar va metodlar jamlanishi bilan falsafada tegishli bo'limlar vujudga kelgan va keyinchalik asta-sekin shakllanayotgan ayrim fanlar: matematika, astronomiya, tibbiyot va hokazolarga ajralib chiqqan.

Sharq – qadimiy madaniyat o'chog'i. Sharq Qadimiy madaniyat o'chog'i va jahon sivilizatsiyasining beshigi deya bejiz ta'riflanmagan. G'arb madaniyati tarixini o'rganish jarayonida Yevropotsentrizm nazariyasiga og'ib ketish g'ayriilmiy bo'lgani kabi masalaning Sharq bilan bog'liq jihatini tahlil etganda ham Osiyosentrizm g'oyalari ta'siriga tushmaslik lozim. Shu bilan birga, Sharqning o'ziga xosligi, unga mansub bulgan madaniy taraqqiyot jahon sivilizatsiyasining beshigi, dunyo xalqlari rivojiga qo'shilgan munosib hissa ekani ham sir emas. Bu hol jahonning barcha xolis mutaxassis olimlari tomonidan e'tirof etiladi. Qolaversa, Vatan im iz sivilizatsiyasining Sharq sivilizatsiyasi quchog'ida voyaga etgani va uning qadriyatlarini o'zida aks ettirganini, unga va butun dunyo madaniyatiga ulkan ta'sir ko'rsatganini doimo esda tutish darkor.

Sharq madaniyati taraqqiyotining ilk davrlari deganda, ko'pgina mutaxassislar bizning Vatanimiz o'tmishini, Misr, Bobil va insoniyat tarixining eng qadimgi

sivilizatsiyalaridan biri bo'lgan Shumer davrlarini esga oladi. Bularning har biri insoniyat tarixida jamiyat hayoti, qadriyatlar tizimining o'ziga xosligi, boshqarish va iqtisodiy jarayonlarning muayyan tarzda namoyon bo'lishi bilan tavsiflanadi.

Ushbu madaniyat o'choqlari haqida maktab ta'limi jarayonida "Eng qadimgi tarix" darsliklari orqali ma'lumot berilgan. Zukko talabalar o'sha davrlarda qanday siyosiy jarayonlar kechgani, qanday podsholik va imperiyalar bo'lganini yaxshi biladi. Biz bugun o'sha davrlardagi falsafiy dunyoqarash, qadimgi ajdodlarimizning fikr-mulohazalari, o'ziga xos ta'limotlarining asosiy tamoyillari bilan yaqinroq tanishmoqchimiz. Ko'hna Sharq sivilizatsiyasining beshiklaridan biri bo'lgan Misr, qadimgi zamonda ilk o'troq hayot va o'ziga xos dehqonchilik an'analari boshlangan Nil daryosi bo'ylaridagi madaniyat dunyo olimlari diqqatini tortib keladi.

Qadimgi Misr va Bobil falsafasi. Eramizdan avvalgi to'rtinchi ming yillikning oxiri va uchinchi ming yillik boshlarida qadimgi Misr va Bobil hududida dastlabki diniy-falsafiy fikrlar, olam haqidagi fanlar, ya'ni astronomiya, kosmologiya, matematika, mifologiyaga oid qarashlar birmuncha rivoj topgan. Tabiiy-ilmiy, diniy-falsafiy fikrlarning yuzaga kelishi ikki yo'nalishda borgan. Birinchi yo'nalish olam haqidagi tasavvurlarning astronomiya, kosmologiya, riyoziyot fanlari rivoji bilan bog'liq ekanini, ikkinchi yo'nalish esa, bu tasavvurlarning mifologiya bilan bog'liqbo'lganini ko'rsatadi.

Birinchi holda, asosan, tabiiy bilimlarga tayanilgan, kundalik hayotda duch kelinadigan voqea-hodisalar aniq dalillar asosida tahlil etilgan, o'rganilgan, ulardan tegishli xulosalar chiqarilgan. Bu — o'sha davr uchun tabiiy hol edi, ya'ni u — davrning inson ongida aks etishi, kundalik turmush hodisalarining oddiy bir tarzda ifodalanishi edi. Aynan ana shu hol tabiiy bilimlar rivojiga, garchand sodda tarzda bo'lsa-da, aksariyat hodisalarining falsafiy asosda izoxlanishiga sabab bo'lgan.

Ikkinchi holatda esa, hali tabiat kuchlarining qarshisida nihoyatda ojiz bo'lgan odamzod, albatta, tevarak atrofdagi voqea-hodisalarni mifologik izohlashi tabiiy bir hol edi. Shu bilan birga, odamning mavjudlik xossalarini va olam qonuniyatlarini ilmiy tushunish ko'nikmasi hali shakllanib ulgurmagan o'sha qadim zamonlarda, afsona hamda rivoyatlarga asoslanib fikr yuritmaslikning imkoni ham yo'q edi.

Bu — o'sha davrlardan qolgan yozma manbalarda, xususan, "Xo'jayinning o'z quli bilan hayotining mazmuni haqida suhbat", "Arfist qo'shig'i", "O'z hayotidan hafsalasi pir bo'lgan kishining o'z joni bilan suhbat" kabi bitiklarda yaqqol namoyon bo'lgan. Ularda hayotning, umrning mazmuni, o'sha davrdagi odamlargaxos tuyg'ular bayon qilingan.

Qadimgi Misrning kosmogonik miflari borliq suvli xaosdan bino bo'lgani haqida hikoya qiluvchi zoomorfizm izlariga duch kelish mumkin. Unda Xudo u yoki bu hayvon shakl-shamoyilida gavdalantirilgan. Donishmandlik Xudosi – Tot Ibis obrazi (issiq mamlakatlarda yashaydigan, laylakka o'xshash uzun oyoq qush) bilan

bog‘langan, boshi va tumshug‘i qushnikiga o‘xshash odam qiyofasida tasvirlangan. Bu erda xudoning zoomorf alomatlari antropomorf belgilar bilan birikkan.

Tot xudosi donishmandlik, yozuv va hisob xudosi sifatida, tabiiy xususiyatlarni emas, balki ma‘naviy fazilatlarni o‘zida mujassamlashtirgan “Xudolar mirzasi” va “Ustalar Ustasi” hisoblangan. Donishmandlik Xudosi Tot narigi dunyodagi savol-javob jarayonida namoyon bo‘ladi. Bu jarayon tavsifiga “Marhumlar kitobi”ning 125-bobi bag‘ishlangan. Shu narsa diqqatga sazovorki, *hamma ishning narigi dunyoda javobi borligiga bo‘lgan ishonch insonning tiriklik paytidagi faoliyati va qilmishlari uchun kuchli xulq atvorni boshqarish funksiyasini bajargan*. Qadimgi manbalarda misrliklar o‘lgandan keyin narigi dunyoda qattiq savol-javob bo‘lishini kutganlar. Bunda ularning mayiti mo‘miyolashtirilgan va daxmaga joylashtirilgan. Narigi dunyoda so‘roqqa tutishni Osiris amalga oshirgan. Bunda eng avvalo *psixostasiya, ya’ni marhumning yuragini tarozida o‘lchash amalga oshirilgan, tarozining bir pallasiga yurak, ikkinchisiga haqiqat toshi timsoli – iloha Maat xaykalchasi qo‘yilgan*. Agar tarozining ikki pallasiga teng kelsa, marhum oqlangan.

Donishmandlik xudosi – Tot tarozida o‘lchash natijasini qayd etgan. Marhumni oqlash “Marhumlar kitobi”ning 125-bobida marhum sodir etmagan gunohlar ro‘yxatida bayon etilgan “Rad etuvchi istig‘for” vositasida amalga oshirilgan. Qadimgi Misrning axloq kodeksi sanalgan “Rad etuvchi istig‘for” marhum o‘z yuragi tarozida o‘lchanishi va hukm chiqarilishidan oldin talaffuz qilishi lozim bo‘lgan 42 qoidani o‘z ichiga oladi. Bu qoidalarning aksariyati hozirgi zamon odami uchun ham ibratlidir. Yuragi engil tosh bosgan marhumning boshi esa kundaga qo‘yilgan va uni gippopotam tishlab tanasidan judo qilgan. Yomon ruhlar “ikki marta o‘lganlar” deb atalgan. Demak, haqiqiy iblislar misrliklarga ma‘lum bo‘lmagan. Ular xudo Set va uning yo‘ldoshlari kabi yovuz kuchlarga, shuningdek hali erda daydib yurgan “ikki marta o‘lganlar”ga qarshi kurashganlar⁴.

Tadqiqotchilar xudolarning mazkur rang-barangligini tushuntirishga harakat qilar ekanlar, qadimgi Misrda bir nechta yirik teologik markazlar mavjud bo‘lgani va ularning kohinlari aynan o‘z xudolarini madh etish va ularning ustunligi g‘oyasini ilgari surish bilan shug‘ullanganlar⁵, deb taxmin qiladilar.

Qadimgi Misr va Bobilda shakllangan falsafaning eng asosiy xususiyati shundan iborat ediki, ularda, bir tomondan, xudolarga ishonch, ilohiy kuchlarning tabiat va jamiyatga ko‘rsatadigan ta‘sirini mutlaqlashtirish xususiyati ustuvor bo‘lgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, afsona va rivoyatlar tarzida bo‘lsa-da, dunyoviy bilimlar, ilmiy

⁴ Каранг: Иллюстрированная история суеверий и волшебства от древности и до наших дней. – Киев: 1993. – 106-б.

⁵ БаджЭ.А.Египетская религия. Египетская магия.–Москва: 1996.–Б.24

qarashlar ham asta-sekin shakllana boshlagan Umuman, bunday xususiyatni, qadim zamondagi barcha sivilizatsiyalarga xos deyish mumkin.

Xindiston falsafasi. Qadimgi Hindiston ham insoniyat madaniyatining beshiklaridan biridir. Unga xos dastlabki ta'limotlar yozma manba — "Veda"larda o'z aksini topgan. "Veda"lar eramizdan bir yarim ming yil oldin yozilgan bo'lib, mutaassib dindor hindu uchun oliy muqaddas ilm va bashorat kitobidir. Hindular "Veda:"ni oliy tangri Braxma tomonidan aytilgan so'zlar deb biladi. "Veda"da hindularning qadimgi tarixi, iqtisodiyoti, dini, falsafasi, axloq va nafosatiga oid fikrlari aks etgan. "Veda"lar bizgacha to'rtta to'plam (samxitlar) shaklida etib kelgan. Bular — "Rigveda", "Samaveda", "Yajurveda", "Adxarvaveda"dir.

Hind falsafasi asoslari "Upanishadalar" nomi bilan mashhur bo'lgan manbalarda ham o'z aksini topgan. "Upanishadalar" sirli bilim degan ma'noni anglatib, "Veda"larning falsafiy qismini tashkil etadi. "Upanishadalar" yaxlit kitob yoki falsafiy risola bo'lmay, balki turli vaqtda turli mavzuda ijod etgan noma'lum mualliflarning matnlaridan iboratdir. Ularning mazmuni va uslubi har xil va turlicha falsafiy qarashlar mahsulidir.

"Upanishadalar"dagi falsafiy mavzular, asosan, insonni o'rab turgan borlik, uning hayotdagi o'rni va vazifasi, tashqi olam va inson tabiati, uning hayoti va ruhiyatining mohiyati, bilish imkoniyatining chegaralari, axloq meyorlari haqidadi. Falsafiy muammolar asosan diniy-mifologik nuqtai nazardan bayon etilgan.

Qadimgi hind falsafiy maktablari ikki guruhga bo'linadi. Hindistonlik faylasuflar bu guruhlarni astika va nastika deb ataydi. Vedanta, sankhya, yoga, vaysheshika, n'yaya va mimansa — astika guruhiga kiruvchi falsafiy maktablar. Ushbu maktablarning tarafdorlari "Veda"ning muqaddasligini tan olib, birdan-bir haqiqat undagina ifodalangan, deyishadi. Chorvaka-lokayata, buddizm va jaynizm — nastika guruhiga kiradi.

Chorvaka-lokayata tarafdorlari materialistik ta'limotni ilgari surganlari uchun "Veda"ning muqaddasligini tan olishmaydi hamda olam ilohiy kuch tomonidan yaratilmagan, "Veda" haqiqiy bilim bermaydi, deb ta'kidlashadi. Buddizm va Jaynizm diniy-falsafiy maktablar bo'lishiga qaramay, ular ham "Veda"ning muqaddasligini tan olmagan. Sankhya qadimgi Hindistondagi dualistik falsafiy maktab bo'lib, olam asosida moddiy unsur (prakriti) modda va ruh (purusha) yotadi, deb hisoblaydi. Bu yo'nalishga, asosan, olamdagi barcha narsalar ikki unurning turli teng mikdorda (proporsiyada) birikishidan yuzaga keladi, olam sababiyat orqali rivojlanadi, olamda uchta sabab mavjud, deyiladi. Ular kuyidagilardir: moddiy sabab, yaratuvchi sabab, aloqador bulmagan sabab. Bu falsafiy maktab haqida buyuk bobokalonimiz Abu Rayhon Beruniy "Hindiston" asarida atroflicha fikr yuritgan.

Qadimgi Xitoy falsafasi. Qadimgi Xitoyda fan va madaniyat o'ziga xos shaklda rivojlangan. Eramizdan avvalgi ikki minginchi yilning o'rtalariga kelib, Yuan-in

davlatida muayyan xo‘jalik shakli yuzaga kelgan. Eramizdan avvalgi XII ayerdan esa urushlar natijasida davlat Chjou qabilasining qo‘liga o‘tgan. Bu hokimiyat eramizdan avvalgi III ayergacha davom etgan. Bu vaqtda diniy mifologik dunyoqarash hukmronlik qilgan. U olam va tabiatning paydo bo‘lishini o‘ziga xos tarzda tushuntirgan va dunyoviy bilimlar rivojiga o‘z ta’sirini o‘tkazgan.

Bunday ruxdagi falsafiy g‘oyalar ayniqsa qadimgi Xitoy donishmandi Konfutsiy (551—479) ijodida yaqqol aks etgan. Uning “Hikmatlari”, ya’ni aforizmlari juda mashxur. Konfutsiy ta’limotida umuminsoniy qadriyatlarning xitoy xalqi turmush tarzida o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘lishi, bu xalqqa xos ma’naviy mezonlar aks etgan. Bu ta’limot bir necha asrlar davomida ushbu hududda milliy g‘oyalar majmui, millatning mafkurasi sifatida odamlarning ma’naviy ongi va qiyofasi shakllanishiga ta’sir ko‘rsatgan. U hozirgi Xitoyda ham o‘zining muayyan ahamiyatini saqlab qolgan.

Konfutsiy fikricha. olamni osmon boshqaradi. Osmon irodasi — takdirdir. Biz yashab turgan olam, undagi tartib osmon hukmdori tomonidan yuborilgan. Jamiyat hayotidagi tartibga qattiqamal qilish talab etiladi. Tartib, Konfutsiy nuqtai nazariga ko‘ra, ilohiy mazmunga ega va uning mohiyatini “Li” tushunchasi belgilaydi. U, ya’ni tartib dunyoning mohiyatini aks ettiradi. Binobarin, jamiyatdagi barcha harakatlar unga binoan amalga oshishi lozim.

Tartib — insoniyat jamoasining eng oliy hayotiy qadriyatlaridan biridir. Konfutsiyning ta’kidlashicha, shaxs faqat o‘zi uchun emas, balki jamiyat uchun ham yashashi kerak. Konfutsiy ta’limotida insonning hayotdagi ijtimoiy o‘rni nihoyatda ulug‘, u o‘ziga ravo ko‘rmagan narsani boshqalarga ham ravo ko‘rmasligi, o‘ziga ravo ko‘rgan narsani boshqalarga ham ravo ko‘rishi lozim.

Konfutsiyning qarashlari keyinchalik jahon falsafasida axloqiy tamoyillar rivojida, adolat, birodarlik, erkinlik g‘oyalari takomilida muhim o‘rin tutgan. Bu ta’limot Xitoyda ikki ming yil davomida davlat dini darajasiga ko‘tarilgan va xalq hayotida muhim ahamiyat kasb etgan.

Qadimgi Xitoyning ko‘zga ko‘ringan faylasuflaridan biri Lao-Szidir (VI—V asrlar). Uning ta’limotiga ko‘ra, olam, jamiyat va inson hayoti Dao qonuniga bo‘ysunmog‘i lozim. Daosizm ta’limoti ana shu tariqa shakllangan. Dao qonuni — tabiatning yashash qonunidir, undagi rang-baranglik kurashi va uyg‘unligi abadiyligining e’tirof etilishidir. Bu qonunga ko‘ra, “Si”, ya’ni beshta unsur — olov, suv, havo, er va yog‘och yoki metall olamdagi barcha jismlar asosini tashkil etadi hamda ularning yuzaga kelishini ta’minlaydi. Jiao-Szining ta’kidlashicha, olamda hech bir narsa doimiy va o‘zgarmas, harakatsiz holda bo‘lishi mumkin emas.

Daosizmga binoan, dunyodagi hamma narsa bir holatdan ikkinchi holatga o‘tib turadi. Qarama-qarshi kuchlar o‘rtasidagi kurash, ya’ni In va Yan orasidagi munosabat — bizni o‘rab turgan olamni harakatga keltiruvchi kuchlar manbaidir. In va Yan o‘rtasidagi kurash daoni anglatadi. Odamzod bu kurash jarayonida doimo yaxshilik

tomonida turishi, o'zini qurshab turgan tabiat va atrofdagi olamga mehr ko'rsatishi lozim. Bo'lmasa, Dao qonuni buziladi va bunday joyda baxtsizlik, fojia yuz beradi. Lao-Szi bu o'rinda ekologik halokatni nazarda tutgan. "Kishilar Dao qonunini buzmasliklari kerak, aks holda tabiat ulardan albatta o'ch oladi", degan edi Lao-Szi. Buni ekologik halokatlar avj olib borayotgan bugungi kun voqeligi ham tasdiqlaydi.

Umuman, tabiat, jamiyat va insonga nisbatan ehtiyotkor munosabatda bo'lish, Ona zamin va Vatanni asrab-avaylash, odamlar o'rta-sidagi munosabatlarda yaxshilik tomonida turish qadimgi xalqlarga xos bo'lgan falsafaning bosh g'oyalaridir. O'sha, hamma narsa oddiy tushunilgan qadim zamonlardayoq buyuk aql egalari odamlarni tabiatni asrashga, insonni qadrlashga chaqirgani bejiz emas. Ular insoniyat hayotiga xavf soladigan darajaga etmay turib, u boradagi muammolarning oldini olish to'g'risida juda ibratli o'gitlar bergan.

Qadimgi dunyo falsafasini chuqurroq o'rgangan odam o'sha davr mutafakkirlari hozirgi zamon sivshizatsiyasi qarshisida turgan barcha umumbashariy muammolardan odamlarni ogohlantirganligining guvohi bulishi mumkin. Gap bu ogohlantirishni eshitish, ularni o'zlashtirish va hayotning qonuniga aylantirishda edi, xolos. Afsuski, odamzod nayeli o'zi yaratgan buyuk daholarning barcha o'gitlariga hamma vaqt ham quloq solavermagan. Ilm va fanda necha-necha kashfiyotlar qilingan, ammo ulardan o'z vaqtida kerakli tarzda foydalanilmaganiga ko'hna tarix guvoh. Bugun ham ajdodlarimizning Vatan, tabiat, jamiyatni asrash, undagi tartib ea qoidalarni buzmaslik to'g'risidagi da'vatlari eskirgani yo'q. Yillar, asrlar o'tishi ularning qadrini tushirmaydi.

Falsafiy bilimning bosh vazifasi san'at va din bilan uyg'un holda – insonning dunyoda ma'naviy mo'ljal olishiga ko'maklashishdan iborat. Falsafiy bilish ayni shu maqsadga bo'ysundirilgan. Falsafa umuman dunyo, uning «birinchi» asoslari, hodisalarning universal o'zaro aloqasi, borliqning umumiy xossalari va qonunlari haqida umumiy tasavvurni shakllantiradi. Falsafa dunyoni insonga bog'lab o'rganadi. Me'yorlar va ideallar, ilmiy bilimlar va san'at yutuqlari, insonning tashvishlari, ehtiyojlari, hayot mazmunini anglash yo'lidagi izlanishlari faylasufning dunyoqarashini, falsafiy mushohada yuritish shaklini belgilaydi. Falsafa jamiyat ongi, jamiyat madaniyatining nazariy ifodasi sifatida amal qiladi.

Zero, bu ta'limotlar insoniyatning "o'tda yonmas ea suvda cho'kmas" umuminsoniy qadriyatlari to'g'risidadir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Falsafaning predmeti.
2. Dunyoqarashning tuzilishi va tarixiy shakllari.
3. Qadimgi Hind falsafasi.
4. Qadimgi Yunon falsafasi.

5. Falsafa tushunchasining kelib chiqishi.
6. Falsafiy dunyoqarash.
7. Fan va falsafa bog‘liqligi.
8. Diniy dunyoqarash.
9. Mofologik dunyoqarash.
10. Falsafaning asosiy funksiyalari.
11. Qadimgi davr falsafasining asosiy xususiyatlari.
12. Qadimgi dunyoqarash shakllari.
13. Konfutsiyning falsafiy qarashlari mohiyati
14. Qadimgi Xitoy falsafasi mohiyati
15. Qadimgi Misr mifologiyasi va fasafasi
16. Qadimgi Bobilda falsafa rivoji
17. Ilmiy dunyoqarash
18. Falsafada “mif” tushunchasi.
19. Falsafaning metodologik funksiyalari
20. Falsafaning axloqiy funksiyalari

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

Asosiy adabiyotlar:

1. Davronov Z., Shermuhamedova N, Qahharova M, Nurmatova M, Husanov B, Sultonova A. Falsafa. -Toshkent: TMU, 2019
2. Jonathon A.C. Brown. hadith. -Ehglan, 2000 Samuel Guttenpion. Philosophy selected tekts with a method forbeginners.
3. Гилязиев З.З. Углубленное изучение истории и культуры ислама. -Казань: Издво ДУМ РТ. 2009.
4. Osnovi filosofii. Uchebnik. Izdaniye 2-ye, pererabotannoye, dopoln. /Pod red. M.A.Axmedovoy, V.S.Xana. – T.: Mehnat. 2004.
5. Под редакцией. Пржиленского В.И. Философия для бакалавров. Ростов-на Дону: Феникс, 2007
6. Чумаков А.Н. Философия. учебник. 2-издание.-Москва: ИНФРА-М, 2018
7. Шермухамедова Н.А. Фалсафа. 2-нашр. Тошкент: Ношир, 2020. 667 бет
8. Sharipov M. Fayzixo‘jayeva D. Mantiq. -T.: Unversitet, 2007.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

9. Mirziyoyev SH. M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017. – 488 b.
10. K. S.Guttenplan. J.Hornsby. C. Janavay. Reading philosophy. Blackwell Publishers Ltd. UK. 2003. P – 341.
11. A.Azami. Vvedeniye v Xadisovedeniye. Kazan: 2011
12. A.Fitrat. Tanlangan asarlar –T.: Ma’naviyat, 2010 -301

13. Abu Xomi G‘azzoliy Kim ei saodat/Ikki dune saodatiga eltuvchi bilim. - Samarqand: Imom Buxoriy xalkaro markazi, 2019
14. Otamurodov S. Globallashuv: millatni asrash mas’uliyati. Toshkent: O‘zbekiston, 2018
15. Mirziyoyev Sh.M. “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi. PF-158-sonli Farmon. 2023-yil 11-sentyabr
16. Nazarov Q. Falsafa (O‘quv qo‘llanma). – Toshkent: “O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati”, 2010.
17. Platon. Gosudarstvo (Asarlar to‘plami). – Moskva: Misl, 1994.
18. Sharipov M., Fayzixo‘jayeva D. Mantiq. – Toshkent: Universitet, 2007.
19. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti, 2004.
20. Abu Homid G‘azzoliy. Kimyoi saodat (Ikki dunyo saodatiga eltuvchi bilim). – Samarqand: Imom Buxoriy xalqaro markazi, 2019.

Internet tarmoqlari:

1. lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.
2. norma.uz – Axborot huquqiy portali.
3. mehnat.uz – O‘zbekistob respublikasi Kambag‘allikni qisqartirish va bandlik vazirlik rasmiy sayti.
4. uzedu.uz – Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligining rasmiy sayti.
5. Ziyonet.uz – O‘zbekiston ta’lim portali (falsafa bo‘limi).
6. Natlib.uz – Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi

2. SHARQ FALSAFASINING MOHIYATI VA IJTIMOIIY TARAQQIYOTDAGI ROLI.

Reja:

1. Qadimgi Sharq va G‘arb falsafasining vujudga kelishi va asosiy xususiyatlari.
2. Yangi davr va hozirgi zamon G‘arb va Sharq falsafasidagi asosiy muammolar.
3. XX-XXI asr o‘zbek falsafasi.

Tayanch so‘z va iboralar: qadimgi Sharq falsafasi, qadimgi va G‘arb falsafasi, *ijtimoiy taraqqiyot, rivojlansih, fan taraqqiyoti, falsafa va fanning mohiyati, Qadimgi Sharq va G‘arb falsafasining asosiy xususiyatlari*

1. Qadimgi Sharq va Gʻarb falsafasining vujudga kelishi va asosiy xususiyatlari.

Oʻrta asrlar Sharq falsafiy tafakkurining rivojlanish xususiyatlari. Markaziy Osiyo – sivilizatsiyaning qadimgi oʻchoqlaridan biri. VIII-IX asrlarda Markaziy Osiyo arab xalifaligi tarkibiga kirgan. Bu davrda xalifalik markazlari – Bagʻdod va Damashqda madaniyat va fan ravnaq topdi.

Xalifalar al-Mansur (754-776), Horun ar-Rashid (786-809), Maʼmun (813-833) hukmronligi davrida hind va yunon adabiyotlarining tarjimalariga qiziqish ayniqsa kuchaydi, Aristotel, Galen, Gippokrat, Arximed, evklid kabi yunon faylasuflarining ilmiy merosi oʻrganildi. IX asr boshida Bagʻdodda “Dor ul hikmat” - “Bilim uyi” tashkil etildi. Bu dargohda xalifalikning turli shaharlaridan taklif qilingan olimlar astronomiya, tibbiyot, tarix, geografiya, kimyo, falsafa va boshqa fanlarni sinchiklab oʻrgandilar.

IX asrda boshlangan arab istilosiga qarshi kurash mustaqil davlat qurish va xalifalikka qaramlikdan xalos boʻlish uchun kurashga aylandi. Natijada Markaziy Osiyo moʻgʻullar istilosini boshdan kechirdi va unga qarshi kurash jarayonida XIII asr boshlarida bir necha davlatlar – Tohiriylar, Somoniylar, Saljuqiylar va Gʻaznaviylar davlatlari paydo boʻlib, ular keyinchalik tor-mor qilindi.

IX asr boshlarida dastlab Somoniylar davlati vujudga kelgan boʻlsa, XIII asrning 20-yillarida Xorazmiylar davlati moʻgʻullarning uzluksiz hujumi ostida qoldi. Biroq, koʻp asrlik urushlarga qaramay, Markaziy Osiyoda madaniyat, fan, sanʼat va adabiyot rivojlanishda davom etdi.

Bu davrda al-Xorazmiy, Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, va boshqa buyuk allomalar yashab ijod qildilar. Ular yaratgan asarlar ahamiyatiga koʻra oʻsha davrni Markaziy Osiyoda uygʻonish davri deb nomlash mumkin.

Uygʻonish davri fani va madaniyatining oʻziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. barcha odamlarni maʼrifatli qilishga intilish, bu yoʻlda oʻtmish merosidan va qoʻshni mamlakatlarning fan, madaniyat yutuqlaridan foydalanish, tabiiy-falsafiy va ijtimoiy fanlarni rivojlantirish;

2. tabiatni oʻrganish, tabiiy-ilmiy bilimlarni oqilonalikka tayanib rivojlantirish, aqlning kuchiga ishonish, asosiy eʼtiborni haqiqatni bilishga qaratish, haqiqatni inson bilimining negizi deb bilish;

3. insonga xos tabiiy, badiiy, maʼnaviy fazilatlarni yuksaltirish, insonparvarlikni ulugʻlash, barkamol avlodni tarbiyalashda oliy maʼnaviy qonunlarga rioya qilish;

4. universalizm – borliq va ijtimoiy hayotning barcha muammolariga qiziqish, bu davr madaniyatining muhim jihatlaridir.

Bu davr madaniyati umuminsoniy qadriyatlarning rivojlanishiga xizmat qilgan. Savdo-sotiqning rivojlanishi, iqtisodiy aloqalarning kengayishi, xalifalikning turli viloyatlari o'rtasida madaniy qadriyatlar almashinuvi va uning boshqa mamlakatlar bilan aloqalarining kuchayishi, tabiiy va madaniy boyliklar, turli xalqlarning an'analari, tili va tarixini o'rganish bilishning eng to'g'ri yo'llari va usullarini yaratish, bilish jarayonining butun apparatini takomillashtirishga bo'lgan ehtiyojni kuchaytirdi. Fanning optika, matematika, astronomiya kabi tarmoqlarining jadal rivojlanishi tabiatni chuqur o'rganish va tadqiqot metodlarini kengaytirishga imkoniyat yaratdi. O'rta asrlarda Sharq falsafasi mifologiya va din qo'ynidagina emas, balki fan qo'ynida ham rivojlanadi. Sharq olimlari matematika, astronomiya, geografiya, tibbiyot, tarix, alximiya sohasida qo'lga kiritgan yutuqlar ma'lum. Odatda tabib, munajjim, sayyoh bo'lgan Sharq faylasuflari asbtrakt mulohazalardan ko'ra ko'proq tabiatshunoslik va tajribaga tayanishlar.

Sharq falsafiy tafakkurining yirik namoyandalari orasida Markaziy Osiyolik mashhur faylasuf, qomuschi-olim, Yaqin va O'rta Sharqda aristotelizm asoschilaridan biri Forobiy, buyuk faylasuf va tabib Ibn Sino (Avitsenna), atoqli astronom, matematik, shoir va mutafakkir Umar Xayyom, tabib va faylasuf Ibn Rushd (Averroes) bor.

Abu Nasr Muhammad ibn Tarxon al Forobiy (870-950, asarlari: Kitob-ul xuruf, Fozil odamlar shahri, Ehsoul ulum, Siyosat falsafasi, Fuqarolik siyosati) falsafa va tabiiy fanlar tarixiga oid yuzga yaqin asar muallifidir. U fanlar bilish vositalari ekanligidan kelib chiqqan. Bunda mutafakkir nazariy (mantiq, falsafa, tabiiy fanlar) va amaliy (axloq, siyosat) fanlarni farqlagan. Fanlar tizimida u insonga haqiqiy bilimni soxta bilimdan farqlash imkonini beruvchi mantiqni birinchi o'ringa qo'ygan. Ayni shu sababli faylasuf inson tafakkuriga alohida e'tibor bergan. Aynan falsafa insonga borliqning mohiyatini tushunish imkonini beradi. Borliq "yagona" va ayni vaqtda "ko'p"dir. Borliqning mazkur holati emanatsiya, ya'ni "yagona" muhitdan borliqning turli muhitlari kelib chiqishi mahsulidir. Forobiy asarlarida dunyo bir-biriga kiruvchi to'qqiz gumbaz ko'rinishida namoyon bo'ladi. Bu gumbazlarda ularning er atrofida aylanishi sababi hisoblangan jonlar yashaydi. Gumbazlar o'z harakatini dastlabki turtkidan boshlagan. Forobiy dunyoning rang-barangligini tushuntirish uchun Aristotelning shakl va materiya haqidagi ta'limotidan foydalangan. U jonning umrboqiyligi haqidagi masalada Platon fikriga qo'shilmagan, chunki uning paydo bo'lishi va o'limi tananing paydo bo'lishi va o'limi bilan bir vaqtda yuz beradi, deb hisoblagan. Ayni shu sababli Forobiy ijodida bilish nazariyasi Platondagi kabi xotirlash nazariyasi emas, balki dunyoni sezgi va aql birligi sifatida anglab etish nazariyasidir. Bunda aqlli jon narsalar tabiatini sezgilar idrokidan foydalanib anglab etadi. Narsalarning mohiyati aql bilan anglab etiladi. Bunda aql avvalo mantiqqa tayanishi, lekin sezgi a'zolari beruvchi materialdan foydalanishi lozim.

Forobiy borliqning birinchi sababi va harakat manbai sifatida Xudo mavjud deb hisoblagan bo'lsa-da, uning falsafasi bilish va borliqning murakkab masalalarini echishga intilish bilan tavsiflanadi. Ayni shu sababli faylasuf borliqning holatlarini, uning shakllarini: oddiy elementlar – havo, olov, er, suvni; shuningdek minerallar, o'simliklar, hayvonlar, inson va osmon jismlarini sinchiklab o'rganadi. Shu tariqa u tashqi dunyoning obyektiv mavjudligiga urg'u beradi. Forobiyning falsafiy qarashlari Sharq falsafasining rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Forobiyning gnoseologiyasi tabiatshunoslik, matematika, musiqa, tilshunoslik va boshqa fanlar sohasidagi bilimlarga asoslanadi. U tabiat insondan tashqarida va unga bog'liq bo'lmagan holda mavjuddir, deb hisoblaydi. Farobiy fikricha, obyekt subyektga qadar mavjud bo'lgan. Seziladigan narsalar sezgilardan oldin paydo bo'lganidek, bilish mumkin bo'lgan narsalar ham bilishdan oldin paydo bo'lgan⁶.

Forobiy fikricha, inson bilimlarni tashqi dunyodagi hodisalarni bilish jarayonida o'zlashtiradi. Bu jarayon sezish, idrok etish, xotirlash, tasavvur qilish va eng muhimi – mantiqiy mulohaza yuritish, tafakkur kabi usullarni qamrab oladi. Bu vositalar yordamida inson fanni o'rganadi. Forobiy “Fan va san’atning o‘ziga xos xususiyatlari” asarida tabiatni bilishning uzluksizligini, bilish – bu bilishdan bilimga, sababni bilishdan oqibatni bilishga, hodisani bilishdan mohiyatni bilishga eltuvchi yo'l ekanligini qayd etadi.

Forobiy fikricha, inson paydo bo'lganidan so'ng avvalo “oziqlantiruvchi kuch” paydo bo'ladi, uning yordamida oziqlanish jarayoni yuz beradi. So'ngra sezgi organlari paydo bo'ladi, ular insonga sezish, tasavvur qilish qobiliyati va xotirani beradi. Shundan keyingina inson “orzu kuchi” yordamida bilim va hunarlarni o'zlashtiradi, foydali narsalarni foydasiz narsalardan farqlaydi, o'z xulq-atvorini tartibga soladi. Forobiy insonning barcha kuchlari ma'lum sezgi organlari bilan moddiy sabab orqali bog'lanadi, bu kuchlarning birortasi ham moddiy sababsiz mavjud bo'la olmaydi⁷ deb hisoblaydi.

Forobiy inson ruhining bir tanadan boshqa tanaga o'tishini qat'iyan rad etadi va ruh ham, tana kabi substansiyalarning individual birligidan iborat, deb hisoblaydi. Uning bu fikri noizchil bo'lgan. Bunday noizchilik Aristotelning bilish nazariyasida ham kuzatiladi.

Aristotelga ergashib Forobiy ham ayrim narsalar birlamchi, mavjud tushunchalar va g'oyalar – ikkilamchidir va ular aqlda muayyan narsalarning mavhumlashishi natijasida paydo bo'ladi, deb hisoblaydi. Forobiyning bu g'oyalari universalialar va umumiy tushunchalar haqidagi qarashlarida yanada aniqroq namoyon bo'ladi.

⁶ Каранг: Фароби. Комментарии к категориям Аристотеля // Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока. – М., 1961. – 191-б.

⁷ Qarang: Farobi. Fusus al-Xikam. Majemu al-Farabi. – Kair, 1997. – 150-152-b

Universaliyalar mavjud bo'lgani uchun ham umumiy tushunchalar mavjuddir,⁸ deb hisoblaydi buyuk mutafakkir.

Ilmiy bilim va falsafiy tafakkurning rivojlanishi bilish yo'llariga boshqacha nazar tashlash imkonini beradi, biroq Forobiy ilgari surgan g'oya Gegel falsafasida o'zining yanada barkamolroq ifodasini topadi. "Vazifa bilishdan iborat bo'lgani tufayli, kuzatish bilan taqqoslash haqidagi masala undan voz kechish ma'nosida echilgandir. Endilikda masala faqat bilish doirasida nima birinchi bo'lishi va undan keyin nimalar anglab etilishi lozimligi haqida bo'lishi mumkin. Endi tabiatga muvofiq yo'l emas, balki bilishga muvofiq yo'l talab etiladi. Bilish fikrning muayyan mazmunidan ko'ra, mavhum mazmunni anglab etishi osonroqdir"⁹. Binobarin, bilish masalasi borliqning qaysi jihati biluvchi subyektning obyekti hisoblanishidan kelib chiqib hal qilinadi. Umuman, Forobiy g'oyalari nafaqat Sharq fanining, balki G'arb ijtimoiy-falsafiy tafakkurining rivojida ham muhim rol o'ynadi.

Abu Rayhon Beruniy (973-1048 yillar, asarlari: "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar", "Hindiston", "Minerologiya"), tabiat va uning obyektiv qonunlari mavjudligiga shubha qilmagan. U tabiat muttasil o'zgarish va rivojlanishda bo'ladi, materiya narsalar shaklini o'zi yaratadi va o'zgartiradi, jon (tafakkur, ma'naviy hodisalar) tananing muhim xossasidir, deb ta'kidlagan. Ma'lumki, tajriba, eksperiment borliqni bilish usullaridan biri hisoblanadi. Beruniy shunday deb yozadi: "Mendagi ishtibohni faqat tajriba va takroriy sinov bartaraf etishi mumkin, ...so'zlovchilarning yakdilligiga qaramay, buning haqiqiyliги tajribada o'z tasdig'ini topmagan"¹⁰.

Tadqiqotchilar fikriga ko'ra, "Beruniyni yetarli asos bilan o'rta asr fanida empirik metod yaratuvchilaridan biri deb hisoblash mumkin. U metallar va minerallarning xossalari va solishtirma og'irligini aniqlash bo'yicha bir qancha tajribalar o'tkazdi"¹¹. Tajribada olingan bilimni mutafakkir ayrim me'yorlarga muvofiq ishonchli bilim deb talqin qiladi. Ularning orasida obyektlarning kuzatuvchanligi, tajribalarning qayta o'tkaziluvchanligi va kuzatishlarning tekshiriluvchanligini qayd etish mumkin.

Bu mulohazalar tajriba, bilim olish va uning haqiqiyligini tekshirish metodi sifatida, o'rta asr sharoitida ham ancha keng tarqalgan, deb aytish imkonini beradi.

G'oya ilgari surilgani va ishonchli bilimning olinishi tajriba bilan bog'lanishi, bilimning haqiqiyliги tajribada sinalishi muhimdir.

Beruniyning ijodida kuzatish muhim o'rin egallaydi. Tabiatni ilmiy o'rganishda kuzatish bilishning boshqa shakllari bilan o'zaro bog'langan.

⁸ arabi. Kitab al-Xuruf. – Dushanbe: Ilm, 1972. – 25-b

⁹ O'sha manba, –B. 36

¹⁰ Абу Райхон ал-Бируни. Избранные произведения в 6 т. –Т. 3. –Т.: 1963. –С. 44.

¹¹ Хайруллайев М. Философское наследие народов Средней Азии и борьба идей.- Фаргона, 1988.- С.39.

Beruniy fikricha, kuzatuvchi kuzatilayotgan hodisani u yuz berayotgan joyda idrok etadi¹². Binobarin, kuzatish u yoki bu hodisani uning muayyan ko‘rinishida qayd etadi¹³. Kuzatishlarning eski ma’lumotlari obyektning haqiqiy ko‘rsatkichini ancha buzib ifodalashi mumkin.

Beruniy tadqiqotchi o‘tkazgan tajriba va uning natijasi amalda ishonchli ekanligini qayd etadi. U “Sinovdan boshqa ustuvor dastur, tajribada tekshirishdan o‘zga muvaffaqiyatga eltadigan dasturilamal yo‘q”¹⁴, deb yozadi.

Beruniy astronomik kuzatishlar vositasida Oy va Quyoshning tutilishi, ularning erdagi hayotga ta’siri, iqlim, tabiiy va sun’iy tanlanish, saqlanish, rivojlanish anomaliyasi kabi murakkab muammolarni yangi ilg‘or metod va nazariy tamoyillar yordamida echishga harakat qildi.

Beruniy Sharqda astronomiya kuzatish asboblari yaratish texnikasining vujudga kelishi va rivojlanishi tarixida ham etakchi o‘rinlardan birini egallaydi. U o‘sha davrda ilmiy izlanishlar olib borishda foydalanilgan eski asboblarni takomillashtirish va yangilarini yaratishga alohida e’tibor bergan. Olimni o‘ta aniqligi va mukammalligi bilan ajralib turuvchi kuzatish asboblari yaratish imkoniyati masalasi qiziqtirgan. Shunday qilib, samo jismlarining holatlarini nafaqat asboblari vositasida, balki o‘rganilayotgan obyekt xususiyatiga muvofiq amalga oshirishni allomaning ulkan xizmatlaridan biri deb hisoblash mumkin. Bunday metodologik mo‘ljali, ilmiy tadqiqotlar jabhasi cheklanganligiga qaramay, ilmiy bilishning yangi yo‘llari va vositalarini topish borasidagi izlanishlarda muhim rol o‘ynadi.

Abu Ali ibn Sino (980-1037 Buxorolik Ibn Sino (Avitsenna) 300 dan ortiq asar muallifidir Ularning orasida “Tib qonunlari” va “Bilim kitobi”, “Donishnoma”, “Xay ibn Yakzon” ayniqsa keng dovruq qozongan.). O‘rta Osiyoning mashhur qomusiy allomasi va faylasufidir.

Ibn Sino merosining tahlili uning ilmiy qiziqishlari doirasi benihoyat keng, u tom ma’noda qomusiy bilimlar egasi bo‘lganidan dalolat beradi. Ibn Sino fanlarning tadqiqot obyektlariga ko‘ra ajratishga asoslangan tasnifini taklif qilgan.

Ibn Sino tabiat azaliy va abadiydir, uning qonunlari o‘z-o‘zidan o‘zgarmaydi va inson ularni anglab etishga qodir, jon tana faoliyati bilan belgilanadi va uning individual umrboqiyligi mumkin emas, degan fikrni ilgari surgan.

O‘sha davrda u shug‘ullanmagan fanning o‘zi bo‘lmagan. Tibbiyot bilan bir qatorda, Ibn Sino falsafa, xususan bilish nazariyasini ham faol tadqiq etgan.

Ibn Sino moddiy dunyo predmetlarini sezgilar manbai deb hisoblab, ularning obyektiv tabiatini tashqi moddiy dunyo in’ikosi sifatida yoritadi. Bundan tashqari, u sezgini materiyaning xossalaridan biri deb e’tirof etadi. Alloma sezgini materiyaning

¹² Қаранг: Абу Райхон Беруни. Избранные произведения. В 6-т. Т. 3. – Т.: 1963. – 57-6.

¹³ Абу Райхон Беруни. Избранные произведения. В 6-т. Т. 3. – Т.: 1963. – Б.260.

¹⁴ Ўша манба, -Б. 340.

oliy shakllari bilan bog'laydi. Ibn Sino mavjud narsalarni tasniflar ekan, sezgi hayvonlar deb ataluvchi jismlarga xosligini qayd etadi¹⁵.

Ibn Sino neoplatoniklarning jon hissiy narsalarni tananing biron-bir a'zosisiz idrok etadi, degan ta'limotini asossiz deb hisoblaydi. Qadimda ayrim olimlar (neoplatoniklar) jon hissiy idrok etiluvchi narsalarni hech qanday organlarsiz bevosita sezadi, deb faraz qilganlar. Muhitga kelsak, bu, masalan, ko'rish uchun muhit bo'lib xizmat qiluvchi havo, organlarga kelsak, bu, ko'rish organi bo'lib xizmat qiluvchi ko'zdir. Biroq ular haqiqatdan uzoqdir, chunki "hissiy idrok etish jonning o'zida bu organlarsiz yuz berganida, mazkur organlar behuda yaratilgan bo'lib chiqar, ulardan hech qanday naf bo'lmas edi", deb yozadi va so'zining davomida neoplatoniklarning qarashlari asossiz ekanligini ta'kidlab, haqiqat sezgilar tana a'zolariga muhtojligidadir,¹⁶ degan xulosaga keladi.

Ibn Sino sezgilar va sezgi organlari haqida gapirar ekan, u yoki bu sezgining yuzaga kelish mexanizmini ilmiy tushuntirishga harakat qiladi. Uning fikricha, hech qanday jism o'z holicha ovozga ega bo'lmaydi. Ovoz ikki jism to'qnashganda havo va harakatning tebranishi natijasida yuzaga keladi. Bu to'lqinlar juda tez tarqaladi. Ular quloqqa etgach, tebranuvchi havo eshitish nervlariga tegadi va ular bundan jonni xabardor etadi¹⁷. Bu tavsif ancha sodda bayon etilgan bo'lsa-da, hozirgi tasavvurlarga mos keladi. Shuningdek, Ibn Sino sezgilarni hali obyektiv dunyoning subyektiv obrazi sifatida idrok etmaganidan dalolat beradi. Sezgilarni tashqi ta'sirning organizmdagi harakati sifatida tushuntirar ekan, Ibn Sino uni mexanik talqin qiladi.

Ibn Sino ko'rish haqidagi ta'limotni ishlab chiqdi. Ko'rish jarayonini tushuntirar ekan, u ayni vaqtda Platonning bu boradagi ta'limoti asossiz ekanligini ko'rsatadi. Ibn Sino yorug'likni ko'rishning asosiy vositasi sifatida alohida qayd etadi¹⁸.

Alloma sezgilarni va tuyg'ularning barcha shakllarini o'rganib, ularning fiziologik asoslarini, ya'ni miya tuzilishida sezgi markazlarining joylashuvini tushuntirishga harakat qildi. Miyani aks ettirish faoliyatining bosh apparati deb talqin qilib, Ibn Sino hissiy bilish shaklini miya bilan bog'ladi va uni idrok etish va sezish asosi¹⁹ deb e'tirof etdi.

Ibn Sino ta'limotiga ko'ra, in'ikos faqat aks ettiruvchi tizimga bog'liq emas. Sezish markazi miyaning old qismida, tasavvur qilish markazi – miyaning o'rta qismida, eslab qolish qobiliyati – miyaning orqa qismida joylashgan. «Kitob un-najot» asarida Ibn Sino har bir sezgining fiziologik asoslarini tadqiq etar ekan, hissiy bilish jarayonida asablar muhim rol o'ynashini qayd etadi. Uning fikricha, miya asablar vositasida sezgilar va harakatlarni insonning boshqa a'zolariga uzatadi. Asablar miya

¹⁵ Қаранг: Ибн Сино. Трактат о разделении существующих вещей. – Т.: Шарк, 1983. – 128-б.

¹⁶ Ибн Сина. Книга исселения. – Т.: Фан, 1967. – 265-266-б.

¹⁷ Ибн Сина. Канон врачебной науки. Кн. 1. – Т.: Фан.1996 – С 260-261.

¹⁸ Ибн Сина. Книга спасения. – Т.: Шарк, 1986. – С 224.

¹⁹ Ибн Сина. Канон врачебной науки. Кн. 1. – Т.: Фан, 1986. С– 38.

uchun o'tkazgichlar bo'lib xizmat qiladi²⁰. Umumiy ma'lum tasavvurga ko'ra, asablar bosh miyada boshlanadi va ularning tarmoqlari terining yuza tomonida tugaydi²¹. Ko'rib turganimizdek, Ibn Sino hissiy bilishning fizik va fiziologik asoslarini ilmiy yo'l bilan tushuntirishga harakat qiladi.

Ibn Sino O'rta Osiyoning boshqa mutafakkirlari kabi tasavvurni ichki sezgilar qatoriga kiritadi. Ibn Sinoning falsafiy merosini qiyosiy o'rganish tabiatni hamda tasavvurning gnoseologik funksiyasini tushunishda u asosan yagona yondashuvga tayanganini ko'rsatadi. Ibn Sino tasavvurning kuchi shundaki, umumiy sezgiga kiruvchi hamma narsa bizning sezgilarimizgacha etib boradi,²² deb qayd etadi.

Shunday qilib, Ibn Sino fikriga ko'ra, tasavvurning gnoseologik funksiyasi shundan iboratki, u tashqi narsalarning obrazlarini gavdalandiradi, hissiy idrok etiluvchi narsalar yo'qolganidan keyin ham ularni xotirada saqlab qoladi.

Ibn Sinoning fikricha, mohiyat uch tarzda namoyon bo'ladi. Birinchidan – narsa sezgilarda ularni kuzatish jarayonida aks etadi. Bu erda narsalarning sezgi organlarida bevosita aks etishi nazarda tutilmoqda. Ibn Sino in'ikos konsepsiyasini bilish jarayoni sifatida qayd etar ekan, bilish darajalari to'g'risidagi masalani ko'taradi. Ma'lumki, bu mo'ljal Yangi davr falsafasida ishlab chiqilgan va nemis klassik falsafasida o'zining tadrijiy yakunini topgan. ***Ikkinchidan*** – obyektiv borliqda amalda mavjud bo'lmagan narsaning mohiyati anglanadi²³. Bu erda formal ahamiyat kasb etuvchi va moddiy borliq bilan bog'lanmaydigan ideallashtirilgan obyektlar mohiyatini bilish nazarda tutiladi. Bu mohiyat inson aqlining ijodiy qobiliyatini namoyon etadi. ***Uchinchidan*** – narsa obrazi muayyan sharoitlarda biluvchining jonida aniq aks etishi mumkin. Bu tamoyilda narsani sezgi bog'liq bo'lgan aloqalardan mavhumlashtirish imkonini beruvchi abstraksiyaning kuchi qayd etiladi. Bunda narsaning obrazi uning substrati mavjud emasligiga qaramay aks etishi mumkin. Shundan kelib chiqib, Ibn Sino oqilona bilishda mavhumlashtirish muhim rol o'ynashini qayd etadi. “Bilish narsa obrazini mavhumlashtirishning ayrim o'zaro bog'langan bosqichlaridan iborat jarayon bo'lib, uning natijasida biluvchining ongida predmetning mohiyati va xususiyatlarini ifodalovchi tushuncha vujudga keladi. Bunday mavhumlashtirish bosqichlari to'rtta”.²⁴.

Ibn Sino “umumiy sezgi”ni ichki sezgilar qatoriga kiritadi. Uning fikricha, umumiy tuyg'u – bu miyaning old qismida joylashgan kuch bo'lib, u besh sezgida aks etuvchi barcha shakllarni va ular uzatuvchi kuchni mustaqil qabul qiladi²⁵. Binobarin, Ibn Sino fikriga ko'ra, sezgi organlari yordamida olingan tuyg'ular umumiy sezgi vositasida birlashtiriladi va narsaning hissiy obrazi yaratiladi.

²⁰ Ибн Сина. Канон врачебной науки. Кн. 1. – Т.: Фан, 1986. –С.41

²¹ O'sha manba, –B. 99.

²² Qarang: Ibn Sino. Donishnoma. – Т.: Fan, 1976. – 264-b.

²³ Ибн Сино. Избранные философские произведения. – М.: Наука, 1980. – Б.30.

²⁴ Ибн Сина. Книга спасения. – Т.: Шарк, 1986. – Б.31.

²⁵ Ibn Sino. Donishnoma. – Т.: Fan, 1976. – 266-b

Obraz deganda alloma narsaning tashqi xususiyatlari va xossalari, materiyaning aksidental tomonlari yig'indisini tushunadi. Masalan, inson va uning obrazi haqida so'z yuritir ekan, u shunday deb yozadi: "Uning obrazi bu uning uzunligi, kengligi, sifati, miqdori va uning holati, ya'ni inson bilan bog'liq barcha narsalardir"²⁶. Ibn Sinoning yuqorida bayon etilgan g'oyalari ilmiy tafakkur shakllanishining keyingi davrlarida rivojlantirildi va yangi natijalar bilan boyitildi.

Shunday qilib, bilish jarayonining pirovard maqsadi obyektlar mohiyatini bilishdan iborat bo'lgan murakkab jarayondir. O'rta asr Markaziy Osiyo mutafakkirlari asosan bilish bilinayotgan obyektning in'ikosidir, degan nuqtai nazardan kelib chiqdilar. Bunda insonning sezgi organlari bevosita bog'lovchi bo'g'in hisoblanadi, ya'ni sezgilar yordamida bilinuvchi obyektiv dunyo bilish manbai sifatida amal qiladi.

2. Yangi davr va hozirgi zamon G'arb va Sharq falsafasidagi asosiy muammolar.

Eley falsafiy maktabi. Eley maktabining namoyondasi Ksenofant (eramizdan avvalgi VI—V asr) shoir va faylasuf bulgan. U Kichik Osiyoda dunyoga kelgan. Ilm olish maqsadida Yunonistonga, janubiy Italiyaga sayohat qilib, umrining so'nggi yillarini Eley shahrida o'tkazgan. Tarixchi Diogen Laertskiyning yozishicha, Ksenofant "Tabiat haqida" asarining muallifidir. Afsuski, ushbu asarning yarmigina omon qolgan, xolos. U ko'pxudolikka hamda insonlarga xos sifatlarni hayvonlarga, o'simlik dunyosiga daxldor deb biluvchi ta'limotga qarshi chiqib, mifologiyani rad etishga harakat qilgan. Uning falsafiy ta'limotiga ko'ra, tabiat — o'zgarmas va harakatsizdir, "Hamma narsa erdan unib chiqadi va pirovardida yana erga qaytadi", "Biz hammamiz erdan tug'ilganmiz va erga aylanamiz"u Ksenofant qadimgi yunon faylasuflaridan birinchi bo'lib, bilishning imkoniyati va chegarasi haqida fikr yuritgan. Bu qadimgi yunon gnoseologiyasining rivojiga turtki bo'ldi.

Ksenofant ilgari surgan g'oyalar uning shogirdi Eley falsafiy maktabining ko'zga ko'ringan namoyandalaridan biri, eramizdan avvalgi 504 yili tug'ilgan Parmenid tomonidan rivojlantirilgan. Eley falsafiy maktabining namoyandalaridan biri Parmenidning shogirdi va do'sti Zenon (490—430 yillar) o'z ustozining ta'limotini himoya qildi va uni rivojlantirdi.

Sofistlar falsafasi. Qadimgi yunon madaniyatida sofistlar falsafasi katta o'rin tutadi Sofistlar antropologiya (inson haqidagi fan) va gnoseologiya (bilish to'g'risidagi fan) muammolari bilan shug'ullangan. Sofistlar yangi kasblarning mohir ustalari, ya'ni o'qituvchilar, diplomatlar, notikdar, sud mahkamalarida ishlovchi mutaxassislardan iborat bo'lib, haqiqat, osoyishtalik, adolat o'rnatishga xizmat qilgan. Ularning ta'limoti Suqrot falsafasiga ham ma'lum darajada ta'sir ko'rsatgan.

²⁶ Ibn Sino. Donishnoma. – T.: Fan, 1976. – 267-b.

Suqrot (asli Sokrat) (eramizdan oldingi 469—399 yillar) — qadimgi Yunon faylasufi. Afinaning ijtimoiy hayotida faol ishtirok etgan, yoshlar tarbiyasi bilan shug'ullangan, hurfikrli inson, kambag'alardan chiqqan, tosh yo'nuvchining o'g'li, o'ta bilimdon kishi sifatida mashhur bo'lgan. Uning hayoti fojiali tugagani to'g'risidagi misol falsafiy afsonaga aylanib ketgan. O'z davrida Afinadagi hukmron tuzum tartib-qoidalariga qarshi chiqib, yangi fikrlarni ilgari surgani uchun ruhoniylar uni dahriylikda hamda yoshlarni axloqan buzishda ayblaganlar. Unga shunchaki. ayb emas, siyosiy ayb qo'yilgan. Garchand qutilish imkoni bo'lsa-da, qonun va jamiyat tartiblarini nihoyatda qattiq hurmat qilganligi bois, u jazodan qochishni istamagan va bir qadah zahar ichib o'lgan. Suqrot va uning tarafdorlari jamiyat qonunlariga, ular qanday bo'lishidan qati nazar, so'zsiz itoat etishni targ'ib etganlari g'oyatda ibratlidir. Holbuki, Suqrot va uning shogirdlari Afinada amal qilgan qonunlarni noto'g'ri va adolatsiz deb hisoblagan hamda ularni qattiq tanqid qilgan, ammo, shunday bo'lsa-da, ularga bo'ysungan. Shu ma'noda, Suqrot o'zini aybdor deb topgan sud hukmiga itoat etgan va o'zini uning ixtiyoriga topshirgan.

“Aflotun mening do'stimu ammo qonun do'stlikdan ustun turadi”, degan hikmatli ibora o'sha davr ma'naviyatining yaqqol ifodasidir.

Suqrot o'z ta'limotini og'zaki ravishda ko'cha-ko'yda, maydonlarda, xiyobonlarda shogirdlari va izdoshlari bilan birga shakllantirgan hamda xalq ongiga singdirishga harakat qilgan, lekin bironta ham asar yozmagan. Uning falsafiy, axloqiy ta'limotlari mohiyatini shogirdlari Ksenofant, Aristofan va Aflotunlarning asarlaridan bilib olishimiz mumkin. Ksenofant “Sukrot haqida esdaliklar” asarida o'z ustozini haqida iliqso'zlar aytib, uni olijanob, axloq-odob borasida haqqoniy fikr yuritgan inson sifatida ta'riflagan. Yoshlarning axloqini buzgan deb unga siyosiy ayb qo'yish — tuhmat ekanini alohida ta'kidlagan. Aflotun esa uni chuqur mulohazali, insonni ulug'lovchi donishmand, deya ta'riflagan, uning falsafiy qarashlarini o'z asarlarida Suqrot nomidan bayon etgan. Sukrotning fikricha, falsafaning markazida axloq masalalari turmog'i lozim. Jamiyatning ravnaqi, tinchlik va osoyishtaligi, farovon hayoti axloq-odobning ahvoliga bog'lik. Bu masalalar Sharq falsafasida ham katta o'rin tutganligi bois g'halqimiz, buyuk allomalarimiz Suqrot nomini benihoya hurmat bilan tilga olgan, uning axloq-odob haqidagi pand-nasihatlariga amal qilgan.

Aflotun. Suqrotning shogirdi Aflotun (asli Platon) jahon falsafasi tarixida o'chmas iz qoldirgan buyuk allomadir. U nafaqat faylasuf olim, balki san'atkor, shoir va dramaturg bo'lgan, o'z g'oyalarini dialoglar tarzida bayon qilgan. Aflotun 428 yil 21 mayda Delos orolida tug'ilgan. 35 dan ziyod dialog shaklidagi asarlar yozib qoldirgan. Arastuning u haqdagi ma'lumotlarini birdan-bir to'g'ri dalil deb qarash mumkin. Chunki Arastu Aflotunning eng yaqin do'sti va shogirdi bo'lgan. Aflotun “G'oyalar dunyosi va soyalar dunyosi ” ta'limotining asoschisidir. Uningcha, g'oya

haqiqiy borliq, biz biladigan va yashaydigan dunyo esa uning soyasidir. Haqiqiy o'zgarish va taraqqiyot g'oyalar dunyosiga xos, soyalar dunyosidagi harakat esa uning aksidir. G'oyapar dunyosining qonuniyatlarini hamma ham bilolmaydi. Ularni biladigan zotlar nihoyatda kam uchraydi, ular ulkan aql egasi bo'ladi va tarixda chuqur iz qoldiradi. Aksariyat kishilar esa soyalar dunyosi bilan kifoyalanadi. U Aflotunning jamiyat va davlat to'g'risidagi ta'limoti uning dunyoqarashida markaziy o'rinlardan birini tashkil etadi. U faqat antik davr falsafasi — ontologiya va gnoseologiyaning klassigi bo'lib qolmay, mumtoz antik siyosiy nazariya va pedagogikaning bilimdoni ham bo'lgan) Aflotun ijtimoiy-siyosiy masalalarga doir “Davlat” “Qonunlar”, “Siyosat” va “Kritiy” nomli asarlar yozib qoldirgan. “Davlat” asarida jamiyat haqida, uning ideal siyosiy tuzumi to'g'risidagi qarashlarini markaziy ta'limoti — g'oyalar nazariyasi bilan uzviy bog'liqholda ilgari surgan. Uning fikricha, davlatning to'rtta shakli mavjud: teokratiya; oligarxiya; demokratiya; tiraniya. Aflotunning ideal davlat to'g'risidagi orzulari negizida adolat g'oyasi yotadi. Aflotun aytganidek, jamiyat barcha a'zolarining odil jamiyatdagi qonunlarga bo'ysunishi ijtimoiy taraqqiyotning asosiy garovidir. Arastu Aflotunning shogirdi va safdoshi Arastu (asli Aristotel) (384-322 yillar) qadimgi Yunonistonning buyuk faylasufi, o'zining betakror, jaqonni lol qoldirgan ilmiy merosi bilan mashhurdir. O'n etti yoshida o'z ilmini oshirish maqsadida Afinaga kelib, Aflotun asos solgan akademiyaga o'qishga kirgan va 20 yil davomida (Aflotunning unimiga qadar) shu erda tahsil olgan. Keyinchalik Makedoniya podshosi Filipp II ning taklifiga binoan, uning o'g'li Aleksandrga 3 yil muntazam ustozlik qilgan. Binobarin, keyinchalik dunyoni zabt etib, jahongirlik maqomiga ko'tarilgan Aleksandr Makedonskiyning kamolotida Arastuning xizmatlari beqiyos bo'lgan. Filippning o'limidan keyin Aleksandr taxtga o'tirgach, Arastu Afinaga qaytib kelib, 50 yoshlarida “Likkey” nomli maktab ochgan. Ilmiy faoliya tining samarali bo'lishida, umuman, Yunonistondagi ilm-fan rivojida Aleksandr tomonidan ko'rsatilgan himmat va rag'batlar muhim ahamiyat kasb etgan. Aleksandr Makedonskiy vafotidan keyin unga qarshi kuchlar bosh ko'tarib, Arastuni dahriylikda ayblashgan va sudga tortishgan. Suddan oldin Evbey oroliga ko'chib ketgan Arastu, ko'p o'tmay, o'sha erda vafot etgan. Arastu zabardast olim bo'lib, mantiq, psixologiya, falsafa, axloq, notiqlik san'ati, tabiiy fanlar bo'yicha o'lmas, bebaho asarlar yozib qoldirgan. Uning barcha asarlari borliqni o'rganishga qaratilgan. Mantiqqa oid asarlarining barchasini “Organon” (“Kurul”) nomli asariga jamlagan. Faylasuf barcha fanlarni ikki turga — nazariy va amaliy fanlarga bo'lgan. Amaliy fanlar shogirdlarga yo'l-yo'riq ko'rsatishga, biror bir foydali ishni amalga oshirishga yo'naltirilgan. U nazariy fanlarni uch qismga — falsafa (metafizika), matematika va fizikaga ajratgan.

Faylasuf ta'limotiga ko'ra, olamdagi narsa va hodisalar to'rtta sababga ega. Bular — moddiy sabab, ya'ni modda (materiya); shakliy sabab yoki shakl; yaratuvchi sabab; pirovard sabab yoki maqsad sabablardir. Yaratuvchi sabab, Arastu talqinicha,

harakat manbaidir. Masalan. ota va ona bolaning ulg'ayishi sababchisidir. Arastu pirovard sabab (maqsad sabab) vositasida insonga xos bo'lgan maqsadni tabiat hodisalariga ham tatbiq etmoqchi bo'lgan. Harakat olam singari abadiydir. Ayni paytda, olam o'zining abadiy sababi, ya'ni harakatlantiruvchi kuchiga ega. Arastuning jamiyat va davlat to'g'risidagi ta'limoti "Davlat", "Siyosat" kabi asarlarida bayon etilgan. Uning fikricha, davlat boshqaruvi jamiyatning erkin va farovon hayoti uchun xizmat qilishi lozim. Baxtli hayot mazmuni faqat moddiy mo'l-ko'lhilik bilan belgilanmaydi, balki ma'murlik ma'naviy boylik bilan uyg'un bo'lgandagina, jamiyat baxtli hayot kechiradi. Davlatning boyligi, asosan, o'rtacha mulkka ega bo'lgan fuqarolarning mehnati bilan ta'minlanadi. Arastuning bu boradagi qarashlari bugungi kunda Vatanimizda kichik va o'rta biznes sohasini rivojlantirish yo'lida olib borilayotgan islohotlar mohiyatiga juda hamohangdir.

Demokrit. Yunon falsafasida Demokritning qarashlarida ham Muhim o'rin tutadi. U haqiqiy borlik — moddiy dunyo, abadiy va poyonsiz, cheksiz-chegarasiz reallikdir, olam mayda moddiy zarrachalardan, ya'ni atomlardan va bo'shliqdan iborat deya ta'lim beradi. Atomlar va bo'shliqo'zaro yaxlit abadiy ibtidodir. Atomlar— bo'linmas va o'zgarmas, sifat jihatdan bir xil, uning mikdori shakli singari behisobdir. Harakat, degan edi. Demokrit, atomlardan iborat moddaning abadiy, tabiiy holatidir. Demokrit tasodifiyatni inkor etgan. U "na tabiatda, na jamiyatda hech bir narsa tasodifan paydo bo'lmaydi", deb yozgan. Demokritning falsafiy qarashlarida axloqiy ta'limot muhim o'rin tutadi. Uning bu boradagi qarashlari siyosiy qarashlari bilan uzviy bog'likdir. Yaxshi boshqarilayotgan davlat — buyuk qo'rg'ondir. Davlat manfaatlari qolgan barcha narsalardan ustun turmog'i lozim. Meyor, deydi faylasuf, axloqning tabiat insonlarga in'om etgan kuch va qobiliyatga mos kelishidadir. Donolik uchta hosil keltiradi: yaxshi fikrlash; yaxshi so'zlash; yaxshi harakat qilish. Demokritning axloqiy qarashlari o'z davridagi amaliy ma'naviy munosabatlarning umumlashmasidir. Uning ta'limoti bugungi kunda insonlarni axloq-odobga, diyonatga da'vat etadi.

Epikur (341—270 yillar) — qadimgi yunon mutafakkiri. Demokrit ilgari surgan atomchilik ta'limotini yanada takomillashtirib, uni yuqori pog'onaga ko'targan va tegishli qarashlar bilan boyitgan faylasuf. Epikur ta'limotiga ko'ra, olam — moddiy, abadiy va cheksiz, atomlar —bo'linmas, olam— jism va bo'shlikdan iborat. Barcha jismlarni Epikur ikki guruhga bo'lgan.

O'rta asrlar evropasida falsafiy tafakkurning rivojlanish xususiyatlari.

XVI asrgacha G'arb va Sharq falsafiy tafakkuri har biri o'zyo'lida rivojlangan arab musulmon Sharqida va Ispaniyaning arablar istilo qilgan qismida falsafaga dinning ta'siri evropa va Sharqiy Osiyodagidan kamroq bo'lgan. Bu davrda arab musulmon fani rivojlanishda evropa fanidan ancha ildamlab ketgan. Xitoyda ham fan, garchi din ta'siri ancha kuchli bo'lsa-da, evropadagidan ilg'orroq bo'lgan. Ayrim Sharq faylasuflari o'z asarlarini antik davr mutafakkiri Demokritning atomlar haqidagi

ta'limoti, Empedoklelementlari, Pifagor matematikasi, Platon g'oyalari, Aristotelning falsafiy va tabiiy-ilmiy merosi, ayniqsa uning mantiq tizimi ta'sirida vujudga kelgan ilmiy – falsafiy an'ana ruhida yaratganlar.

Yevropa falsafasida materializm o'rta asrlarda Sharqdagidek keng tarqalmagan va madaniyatga kuchli ta'sir ko'rsatmagan. U sxolastikada realism bilan bir qatorda paydo bo'lgan nominalistik falsafa ko'rinishida rivojlangan va avval ayrim narsalar va hodisalar, so'ngra ularning in'ikoslari narsalarning nomlari sifatida talqin qilinuvchi umumiy tushunchalarda mavjud, degan g'oyadan kelib chiqqan. Ammo falsa fani ilohiyotga qaram qilishga harakat qilgan din mafkuraning hukmron shakli sanalgan.

Ilk o'rta asrlarda falsafiy tafakkur rivojlanishining asosiy shakllari apologetika va patristika bo'lgan. Yevropada, Vizantiyada, Old Osiyo va Shimoliy Afrikaning ellinlashgan markazlarida xristianlikning tarqalishi boshqa diniy va falsafiy oqimlar bilan qattiq kurash jarayonida yuz bergan. Bunda xristianlikka qarshi neoplatonizm falsafasidan keng foydalanilgan. Ayni shu davrda apologetika xristianlikni asoslash va himoya qilish falsafasi sifatida vujudga kelgan. Apologetika ortidan “cherkov otalari” ning falsafiy ta'limoti – patristika (lot. pater – ota) paydo bo'lgan. Patristikaning eng yorqin vakili Gippon (Shimoliy Afrika) dagi episkop Avliyo Avgustin (354-430) dir. U o'rta asrlar falsafasiga, shuningdek falsafiy ijodning keying davrlardagi ko'pgina vakillariga kuchli ta'sir ko'rsatgan.

Avgustin “haqiqiy falsafa va haqiqiy din” ni bir deb hisoblagan. Xristianlik asoslarini u Platon falsafasidan topishga harakat qilgan. Uning fikricha, Platon g'oyalari – “bu ijodkor ijodga kirishish oldidan yuritgan mulohazalar”²⁷dir. Xudo dunyoni yo'qlikdan yaratgan. Inson panoh topishining asosiy yo'li uning xristian cherkoviga mansubligidir. Xristian cherkovi ilohiy Shahar” ning erdagi vakilidir. Avgustin inson faoliyatining ikki qarama-qarshi turini tahlil qiladi: birinchi – “dunyoviy shahar”, ya'ni “Xudoga nisbatan nafrat darajasiga ko'tarilgan o'z-o'ziga bo'lgan muhabbatga” asoslangan davlatchilik; ikkinchi – “o'z-o'ziga nisbatan nafrat darajasiga ko'tarilgan Xudoga bo'lgan muhabbat” ga asoslangan “ilohiy shahar”. Avgustinning eng mashhur: “Ilohiy shahar”, “Insoniy shahar”, “Tavba” kabi asarlari mavjud.

Avgustin ikki muhim muammo: shaxs dinamikasi va kishilik tarixi dinamikasi muammolarini echishga harakat qiladi. U “Tavba” asarida shaxsning o'zligini, uning ruhiy holatlarini o'rganadi. Avgustin shaxsning ichki dunyosini uning go'daklik yillaridan boshlab inson xristian sifatidashakllanadigan davrgacha tavsiflaydi. U shaxsga nisbatan zo'rlik ishlatishning har qanday shakllarini maktabda bolaga zo'rlik ishlatishdan davlat darajasida zo'rlik ishlatishgacha) qoralaydi. Avgustin

²⁷ Avgustin \ Vsemirnaya ensiklopediya. –M.: Sovremenniy literator, 2001. –S. 11.

shaxs erkinligi muammosini ilgari suradi. Oradan bir necha asrlar o'tgach, ayni shu muammo ekzistensializm vakillaridan Avgustin falsafasiga nisbatan qiziqish uyg'onishiga sabab bo'ldi. Avgustin inson subyektiv tarzda erkin harakat qiladi, lekin uning barcha harakatlarini u orqali Xudo bajaradi, deb hisoblagan. Xudoning borlig'ini insonning o'zligidan, inson tafakkurining o'z-o'zi uchun ishonchliligidan keltirib chiqarish mumkin. Avgustin shaxs uchun o'zlikning rolini ko'rsatib berdi. Zero "Men" - tashqi dunyodan ajralibchiqadigan va hatto undan "berkinib" oladigan intim mavjudot. Avgustin inson o'z "Meni" ni qanday kashf etadi, degan savolga javob topishga harakat qiladi.

Sxolastika (yunon. *scholē* – maktab) – maktab ta'limida hukmronlik qilgan va ilohiyotga to'la bog'liq bo'lgan o'rta asrlar xristian falsafasi. XI asrda sxolastik falsafa doirasida nominalizm va realizm o'rtasida kurash avj olgan. Dastavval: "Xudo bir, lekin siymolarda uchta: Xudo-ota, Xudo-o'g'il va Xudo-muqaddas ruh, degan fikrni qanday tushunish kerak?", degan sof sxolastik savol o'rta tashlangan. Ammo bu savol atrofida avj olgan bahs-munozara uning chegarasidan chetga chiqqan va tom ma'noda falsafiy xususiyat kasb etgan: amalda yakka va umumiylik dialektikasining muhokamasiga aylangan. Realistlar "umuman inson", "umuman uy" kabi umumiy tushunchalar – "universalialar" mavjudligi to'g'risida so'z yuritganlar. Ular ayrim narsalarning mohiyati sanalgan universalialar narsalargacha amalda mavjud bo'ladi va narsalarni vujudga keltiradi, deb hisoblaganlar. Bu ashaddiy realizm zamirida Platonning "g'oyalar dunyosi" va "narsalar dunyosi" haqidagi ta'limoti yotadi.

Nominalistlar "universalialar narsalardan keyin vujudga kelgan nomlardir", degan fikrni ilgari surganlar. Ayrim narsalar, masalan, odamlar, uylargina realdir, "umuman inson" yoki "umuman uy" esa faqat so'zlar yoki nomlar bo'lib, ularning yordamida odamlar ayrim predmetlarni umumlashtiradilar. Mo'tadil nominalistlar insoniy tushunchalarda ayrim narsalardagi o'xshash jihatlarning in'ikosi sifatida umumiylik mavjudligini taxmin qilganlar.

Realizm umumiylikka narsadan oldin paydo bo'luvchi ideallik sifatida yondashgan, ya'ni amalda umumiy va yakkaning aloqasi to'g'risidagi idealistik konsepsiyani ishlab chiqqan bo'lsa, nominalizm bu muammoni materialistik yo'l bilan echishning o'ziga xos timsoli bo'lgan.

Shunday qilib, realistlar va nominalistlar o'rtasidagi bahs falsafiy tus olgan, chunki unda umumiy va yakkaning tabiati muammolari, ularning dialektikasi amalda muhokama qilingan.

Foma Akvinskiy (1225-1274) katolik teologiyani yaratgan va sxolastikani tizimga solgan mutafakkir sifatida e'tirof etiladi. Uning eng mashhur asarlari: "Teologiya yig'indisi", "Falsafa yig'indisi", "Majusiylarga qarshi yig'indi". Ularda muallif asosan Aristotel asarlariga tayanadi. Foma Akvinskiy Aristotel ijodi bilan

Sharqqa salb yurishi chog'ida tanishadi. Uning ontologiyasida borliq ham ehtimol tutilgan, ham amalda mavjud deb qaraladi. Borliq - ayrim narsalarning mavjudligi, ya'ni substansiyadir. Foma Akvinskiy imkoniyat va voqyelik kabi kategoriyalar bilan bir qatorda materiya va shakl kategoriyalarini ilmiy muomalaga kiritadi. Bunda materiya imkoniyat sifatida, shakl esa – voqyelik sifatida qaraladi.

Foma Akvinskiy Aristotelning shakl va materiya haqidagi asosiy g'oyalaridan foydalanib, din haqidagi ta'limotni ularga to'la bo'ysundiradi. Materiya shaklsiz mavjud bo'lmaydi, shakl esa oliy shaklga yoki "shakllarning shakli" - Xudoga bog'liqdir. Xudo esa sof ma'naviy mavjudot. Shaklning materiya bilan birikuvi moddiy dunyo uchungina zarur. Boz ustiga materiya (Aristoteldagi kabi) passivdir. Unga shakl faol tus beradi. Foma Akvinskiy "ilohiy borliq", hamonki u o'z-o'zidan ravshan narsa emas ekan, tafakkurimiz anglashga qodir bo'lgan narsalar orqali isbotlanishi lozim. U Xudo borligining hozirgi zamon katolik cherkovi ham foydalanuvchi o'z dalil-isbotini taklif qiladi.

Yangi davr falsafasining tabiiy-ilmiy asoslari. XVII asrdan boshlab tabiatshunoslik jadal sur'atlarda rivojlanadi. Dengizlarda kemalarning yurishiga ehtiyojning ortishi astronomiyaning rivojlanishini, shaharsozlik, kemasozlik, harbiy ish – matematika va mexanikaning rivojlanishini belgilaydi. Yangi fan avvalo moddiy ishlab chiqarish amaliyotiga: to'qimachilik sanoatida mashinalar ixtiro qilinishiga, ko'mir va metallurgiya sanoatida ishlab chiqarish qurollarining takomillashuviga tayanadi. E.Torrichelli havo bosimi mavjudligini eksperimental yo'l bilan aniqladi, simobli barometr va havo nasosini ixtiro qildi. I.Nyuton mexanikaning asosiy qonunlarini, shu jumladan butun olam tortishish qonunini ta'rifladi. R.Boyl kimyoda mexanikani qo'lladi va kimyoviy element tushunchasini ishlab chiqdi. Ingliz fizigi U.Gilbert magnit xossalari va uning amalda qo'llanilishini o'rgandi. V.Garvey qon aylanishini kashf etdi va uning rolini empirik usulda tadqiq etdi. R.Dekart va G.Leybnits matematika, mexanika, fizika va fiziologiyaning rivojlanishiga ulkan hissa qo'shdi. Ijtimoiy fanlarda tabiiy huquq nazariyasi ishlab chiqildi (Angliyada T.Gobbs, Gollandiyada G.Grotsiy). Sharqda esa fan va falsafa sohasida deyarli yangilanish bo'lmadi.

Fanning bunday rivojlanishi o'z davrining falsafasiga ham ta'sir ko'rsatmay qolmadi. Falsafada sxolastika va dindan uzil-kesil ajralish yuz berdi: diniy aqidalarning hukmronligiga, cherkovning ta'siri va tazyiqiga qarshi kurashda aqlning har narsaga qodirligi va ilmiy tadqiqotning cheksiz imkoniyatlari haqidagi ta'limot vujudga keldi. Yangi davr falsafasiga avvalo tabiatshunoslikdan kelib chiqadigan kuchli materialistik tendensiya xos.

XVII asrda evropaning yirik faylasuflari qatoriga F.Bekon, T.Gobbs va J.Lokk (Angliya), R.Dekart (Fransiya), B.Spinoza (Gollandiya), G.Leybnits (Germaniya) kiradi.

Frensis Bekon (– ingliz faylasufi 1561-1626) birinchi yondashuv asoschisi substansiya shakllarining xususiyatlariga tavsif bergan va substansiyaning muayyan narsalar shakli bilan ayniylashtirgan. Uning fikricha, materiya sariqlik, moviylik, qoramtirlik, ilqlik, og‘irlik va boshqa shunga o‘xshash xossalarga ega. Bular materiyaning eng sodda xususiyatlaridir. Bu xossalarning turli birikmalaridan tabiatning rang-barang narsalari vujudga keladi.

Materiyaning sifat jihatidan har xilligi haqidagi ta’limotni F.Bekon o‘zining shakl va harakat haqidagi ta’limoti bilan rivojlantirgan. Uning talqinida shakl – bu narsaga xos bo‘lgan xususiyatning moddiy mohiyati. U Platon va Aristotelning shakl haqidagi mushohadalari bilan bahsga kirishadi. Bekon fikriga ko‘ra, shakl – jismni tashkil etuvchi moddiy zarralar harakatining turi. Ammo bu zarralar atomlar emas. F.Bekon qadimgi faylasuflarning materiyaning atomistik tuzilishi haqidagi va ayniqsa bo‘shliqning mavjudligi haqidagi ta’limotiga tanqidiy yondashadi. U makonni bo‘shliq deb hisoblamagan: Bekon uchun makon materiyaning doimiy o‘rni bilan bog‘liq bo‘lgan. Amalda u makonni moddiy obyektlarning ko‘lamlilik bilan ayniylashtirgan. Vaqtni Bekon moddiy jismlar tezligining obyektiv o‘lchovi sifatida tavsiflagan. Vaqtning mohiyatini tushunishga nisbatan mazkur yondashuv diqqatga sazovor, zero vaqt materiyaning moddiy jismlarda yuz beruvchi o‘zgarishlarning davomlilikidan iborat bo‘lgan va bu o‘zgarishlarning sur‘atini tavsiflaydigan ichki xossasi sifatida e’tirof etiladi. Shunday qilib, vaqt harakat bilan uyg‘un bog‘lanadi.

Bekon fikriga ko‘ra, harakat – materiyaning tug‘ma xossasi. Materiya qanday abadiy bo‘lsa, harakat ham shunday abadiydir. U harakatning tabiatdagi 19 turini qayd etgan: tebranish, qarshilik, inersiya, intilish, kuchlanish, hayot ruhi, azoblanish va b. Bu shakllar amalda o‘sha davrda fanda ayniqsa mukammal o‘rganilgan materiya harakati mexanik shakllarining xususiyatlari bo‘lgan. Ayni vaqtda F.Bekon moddiy dunyoning ko‘p sifatlilikini o‘rganish va tushuntirishga harakat qilgan.

F.Bekon bilishning empirik metodi asoschisi hamdir. U tajribaga asoslangan fanlar, kuzatish va eksperimentga alohida e’tibor bergan. Bilimlar manbai va ularning haqiqiylik mezonlarini tajribada ko‘rgan. Bilishga tashqi dunyoning inson ongidagi in’ikosi sifatida yondashar ekan, u bilishda tajriba hal qiluvchi rol o‘ynashini qayd etgan. Ammo faylasuf bilishda aqlning rolini ham inkor etmagan.

Tomas Gobbs (ingliz faylasufi 1588-1679) tomonidan F.Bekonning materialistik qarashlari tizimga solingan va rivojlantirilgan. Gobbs materiyaga birdan-bir substansiya sifatida yondashgan, barcha hodisalar, narsalar, jarayonlarni bu substansiyaning namoyon bo‘lish shakllari deb hisoblagan. Materiya – abadiy, jismlar va hodisalar – o‘tkinchi: ular vujudga keladi va yo‘q bo‘ladi. Fikrlashni materiyadan ajratib bo‘lmaydi, zero materiyaning o‘zigina fikrlaydi. Jimsiz tana bo‘lmaganidek,

jimsiz substansiya ham bo'lishi mumkin emas. Aynan materiya barcha o'zgarishlar subyekti hisoblanadi.

Barcha moddiy jismlar ko'lamlilik va shakl bilan tavsiflanadi. Ularni o'lchash mumkin, chunki ular uzunlik, kenglik va balandlikka ega. F.Bekondan farqli o'laroq, Gobbsda materiya sifat ko'rsatkichlariga ega emas, u materiyani matematik va mexanik sifatida miqdor jihatidan o'rganadi. Unda materiya dunyosi rang, hid, ovoz kabi xossalardan mahrum. T.Gobbs talqinida materiya go'yo geometrik tus oladi va sifat jihatidan bir jinsli, rangsiz narsa tarzida, miqdoriy kattaliklarning muayyan tizimi sifatida namoyon bo'ladi. Harakatni u faqat mexanik nuqtai nazardan tushunadi. Makon va vaqt muammolarini o'rganishga nisbatan Gobbs materialistik nuqtai nazardan yondashadi.

T.Gobbs o'zining dunyo haqidagi falsafiy qarashlarida deist sifatida ish ko'radi. Ammo uning asarlarida ateistik xususiyatga ega bo'lgan fikrlarga ham duch kelish mumkin. Masalan, u Xudo – inson tasavvurining mahsuli, degan fikrni ilgari suradi. "Tabiiy va siyosiy qonunlarning elementlari" asarida, "Falsafa asoslari" trilogiyasi ("Jism haqida", "Inson haqida", "Fuqaro haqida")da, shuningdek "Leviafan" asarida Gobbs tabiiy aloqalar va qonuniyatlar rolini takror qayd etadi. Biroq, T.Gobbs Xudoni odamlar hayotidan butunlay chiqarmaydi: uning fikricha, Xudo "hamma narsani ko'rguvchi va hamma narsani boshqaruvchi", "u barcha sabablarning birinchisi"dir. Gobbs Xudo voqyealarning tabiiy oqimiga aralashmasligini qayd etadi.

F.Bekon kabi T.Gobbs ham gnoseologiyada asosan empirik va sensualist bo'lgan (hissiy bilishni bilishning asosiy shakli deb hisoblagan). Insonga moddiy jism ta'siri natijasida vujudga kelgan sezgini u bilishning birinchi bosqichi deb hisoblagan. Fikrlashni u tushunchalarni qo'shish yoki ayirish deb hisoblagan, unga o'z matematik metodini to'la tatbiq etgan.

Rene Dekart (fransuz faylasufi va matematigi 1596-1650) substansiyaning bekoncha va gobbscha monistik talqiniga o'zining dunyoning dualistik talqinini qarshi qo'yadi.

Dekart bir-biriga bog'liq bo'lmagan ikki birinchi asos: nomoddiy yoki "fikrlovchi" substansiya va moddiy yoki "ko'lamli substansiya" mavjudligini taxmin qiladi. Bu ikki substansiya parallel mavjuddir. Ularni o'rganish bilan metafizika va fizika shug'ullanadi. Metafizika avvalo ma'naviy substansiyaning, u bilan bog'liq bo'lgan bilish va borliq tamoyillarini o'rganadi. Fizika tabiat falsafasini tadqiq etadi. U dunyoning vujudga kelishi, erda hayotning rivojlanishi (tabiat qonunlariga muvofiq) haqidagi ta'limotni o'z ichiga oladi, hayvonlar va inson tanasining tuzilishini mexanika qonunlariga bo'ysinuvchi murakkab mashinalar sifatida o'rganadi (R.Dekart asarlaridan biri "Hayvon – mashina" deb ataladi).

Dekart ilgari surgan kosmogoniya haqidagi ta'limot zahirida quyosh tizimining tabiiy rivojlanishi g'oyasi yotadi. Uning fikricha, bu rivojlanish materiya va uning turli

jinsli zarralari harakati bilan belgilanadi. Dekart materiya mustaqil ijodiy kuchga ega deb hisoblaydi. Harakatni Dekart mexanik jarayon – jismlarning makonda ko‘chishi sifatida tushunadi. Shunday qilib, R.Dekart o‘z-o‘zi bilan ziddiyatga kirishadi: u makonni jismning ko‘lamliligi sifatida tan oladi, lekin harakatni jismlarning boshqa jismlarga nisbatan ko‘chishi sifatida tushunadiki, bu makonni bo‘shliq sifatida tan olishni anglatadi.

R. Dekartning bilish haqidagi ta’limoti ham diqqatga sazovor. R.Dekart o‘zining “Metod haqida mulohazalar” asarida bilimlar manbai va ularning haqiqiyliги mezonini tashqi dunyodan emas, balki inson aqlidan qidirish lozim, degan xulosaga keladi. Uning fikricha, intellektual intuitsiya yoki sof mushohada – bilishning tayanch nuqtasi. Barcha g‘oyalarni Dekart ikki guruhga ajratadi: sezgilar ta’sirida tug‘ilgan g‘oyalar va tug‘ma g‘oyalar. Tug‘ma g‘oyalar mutlaqo ishonchlidir. Ularning qatoriga Dekart Xudo g‘oyasi, matematik aksiomalar va shu kabilarni kiritadi. Masalan, barcha mavjud narsalarga shubha bilan qarash kashfiyotga yo‘l ochuvchi mutlaqo ishonchli asos, metod yoki vosita hisoblanadi. Ayni shu sababli Dekart hissiy narsalar, matematik haqiqatlar va hatto “hamma narsaga qodir Xudo”ning mavjudligiga shubha bilan qaraydi. Ammo, hamma narsaga shubha qilgan va hamma narsani inkor etgan holda, u shubhalanuvchi fikrning mavjudligiga shubha qilmaslik kerak, degan xulosaga keladi. Shu tariqa u fikrlash birdan-bir ishonchli dalildir, deb xulosa chiqaradi: “Men fikrlayapman, demak, yashayapman”.

Shelling Fridrix Vilgelm Yozef (nemis faylasufi. 1775-1854) Bosh asari: “Transsendent idealizm tizimi”ning falsafiy va metodologik ahamiyati shundaki, bu asarda tarixiylik tamoyillari ilk bor izchil ko‘rinishda namoyon bo‘ladi.

Transsendent idealizm tizimi quyidagi asosiy elementlardan tashkil topadi. 1. Nazariy falsafa o‘zlikni anglash uchun qarama-qarshi yo‘nalishlar (obyekt, subyekt, ideal va real faoliyat) o‘rtasida kurash lozim, degan metodologik qoidadan boshlanadi. Shelling o‘zlikni anglash faqat shu kurash jarayonida yuz berishini va “Men” mexanizmi to‘laligicha faqat o‘zlikni anglashni tashkil etuvchi qarama-qarshiliklardan keltirib chiqarilishi mumkinligini qayd etadi. Bunda u ikki holatni: “Men” endigina yuzaga kelgan va “Men” aniq-ravshan ko‘rinib turuvchi holatlarni farqlaydi. Bunda birinchi holat “Men”dan tashqarida, ikkinchi holat – “Men”ning ichida bo‘ladi. Shu munosabat bilan ong qaysi holatdan boshlanishini aniqlash va unga mazkur chegaradan, ya’ni ongdan tashqarida yotgan narsalarni aralashtirmaslik juda muhimdir.

Shelling o‘z asarida tarixiylik tamoyilidan foydalanib, o‘zlikni anglash tarixida uch asosiy davrni (bosqichni): dastlabki sezishdan samarali mushohada yuritishgacha; samarali mushohada yuritishdan refleksiyagacha; refleksiyadan irodaning mutlaq harakatigacha bo‘lgan davrlarni farqlaydi. Bunda Shelling ong, o‘zlikni anglash va jamiyatning shakllanish jarayonini odamlarning amaliy faoliyati bilan bog‘lashga harakat qildi.

Amaliy falsafaning bosh tushunchasi – “tarix”, bog‘lovchi muhit sifatidagi obyektiv dunyoda yuz beruvchi va aqlli jonzorlar sifatidagi odamlar erkinligining sharti hisoblanuvchi kishilararo o‘zaro aloqasidir. Boshqacha aytganda, bu jahon tarixidagi obyektiv qonuniyat haqidagi muhim masalaning qo‘yilishidir.

Tabiiy maqsadlar falsafasi ko‘r-ko‘rona kuchlar mahsuli bo‘lgan tabiat amalda maqsadga muvofiqlik ruhi bilan sug‘orilgandir degan antinomiya asoslanadi. Bu antinomiyaning echimini u subyekt va obyektning dastlabki ayniyligini e‘tirof etish yo‘lida ko‘radi: umuman tabiatda va uning ayrim mahsullarida maqsadga muvofiqlikka faqat mushohada yuritish yo‘li bilan erishish mumkin. Bu mushohadada tushuncha haqidagi tushuncha va obyektning o‘zi dastlabki tarzda va uzviy bog‘lanadi – shunda natija maqsadga muvofiq tarzda namoyon bo‘lishi lozim.

San‘at falsafasi – transsendental idealizm tizimining oxirgi bo‘limi. Uning asosiy qoidalari quyidagilardan iborat:

a) san‘at – umuman bilishning oliy shakli, chunki faqat u insonga oliy bilimga erishish imkonini beradi. San‘at amaliy foydaga ham, axloqqa ham, fanga (falsafaga) ham bo‘ysunishi mumkin emas, chunki u hamma narsadan oliyroqdir;

b) san‘atning ustunligi shundaki, uning asarlarida ongli va ongsiz faoliyat ayniyati aks etadi. “Bizda mujassamlashgan bu teran ziddiyat”ni aynan va faqat san‘at echishga qodir. San‘at – bu nazariy va amaliy narsalar o‘rtasidagi qarama-qarshilik bartaraf etilib, ongli va ongsiz tabiat va erkinlikning to‘la uyg‘unligiga, idealga erishiluvchi jabha;

v) san‘at o‘z rivojlanish jarayonida spiral tashkil etadi: qadimda undan (aniqrog‘i poeziyadan) falsafa va boshqa fanlar tug‘ilgan;

g) san‘at – erkinlik va zaruriyatning yuksak birligi. Insonning ijodiy tabiati to‘la davra aylanib san‘atda o‘zining yakuniy ifodasini topadi. San‘at insonga “oliy»ni bilish darajasiga etish imkonini beradi.

Gegel Georg Vilgelm Fridrix (1770-1831) falsafiy tizimi nemis klassik idealizmining tadrijiy yakuni hisoblanadi. Buyuk faylasufning barcha mashhur asarlari: “Ruh fenomenologiyasi” (1807), “Mantiq fani” (1812-1816), “Falsafa fanlari qomusi” (1817) ayni shu tizimni ishlab chiqishga bag‘ishlangan. “Ruh fenomenologiyasi” asari Hegel falsafiy tizimiga o‘ziga xos deobchadir. Bu asarda Hegel inson ongi turli darajalari rivojlanishining izchil qatorini tahlil qiladi.

Gegel falsafiy tizimining birinchi va muhim qismi – “Mantiq” “Ruh fenomenologiyasi”ning yakuni va xulosasidir. Bu subyekt va obyektga qadar mavjud bo‘lgan “sof fikr” sohasidir. Mantiqda uning o‘zi va mantiq shakllaridan tashqari hech qanday empirik mazmun mavjud emas. Mantiq tarix va tabiatdan oldin paydo bo‘lgan. Mantiq ularni yaratgan.

Mantiq uch qismga: borliq haqidagi ta’limot, mohiyat haqidagi ta’limot va tushuncha haqidagi ta’limotga bo‘linadi. Borliq va mohiyat tushuncha o‘zini to‘liq

namoyon etgunga qadar “ko‘tariladigan” pillapoyalar sifatida qaraladi. “Mantiq”da mutlaq g‘oyaning rivojlanishi mavxum mantiqiy kategoriyalar ko‘rinishida yuz beradi. Uning tayanch nuqtasi – borliq haqidagi sof mavhum fikr. Dastlab mazmunsiz bo‘lgan bu “sof borliq” tushunchasi “nimadir” orqali o‘z mazmunini kasb etishga harakat qiladi. Bu “nimadir”, o‘z navbatida, “muayyan borliq”dir. Gegel fikriga ko‘ra, mutlaq g‘oyaning vujudga kelish jarayoni ayni shu tariqa boshlanadi. “Muayyan borliq” keyingi bosqichda “qandaydir muayyan borliq” sifatida amal qiladi yoki sifat kasb etadi.

Sifat kategoriyasi miqdor kategoriyasi bilan birga rivojlanadi. Sifatli miqdor yoki miqdoriy sifat esa o‘lchov hisoblanadi. Borliq haqidagi ta’limotda Gegel dialektika qonunlaridan biri: miqdordan sifatga va sifatdan miqdorga o‘tish, rivojlanish jarayonlari sakrash tarzida yuz berishini asoslashga harakat qiladi. Hodisa sifatida tushuniladigan borliqdan Gegel yanada teranroq, ichki qonuniyatlarga – mohiyatga o‘tadi. Bu qismda Gegel qarama-qarshiliklarning bir-biriga o‘tishi, ularning birligi, ayniyat va kurash to‘g‘risidagi qonunni tahlil qiladi. Gegel fikriga ko‘ra, ziddiyat – bu qarama-qarshiliklarning o‘zaro nisbatidir. Ular bir-birisiz mavjud bo‘lmaydi, lekin turli yo‘ldan rivojlanadi va bu ular o‘rtasidagi munosabatlarning keskinlashuviga sabab bo‘ladi. Ziddiyatni echish yoki unga chek qo‘yish talab etiladi. Gegel ziddiyatni asos va oqibatning, shakl va mazmunning, hodisa va mohiyatning, imkoniyat va voqyelikning, tasodif va zaruriyatning o‘zaro nisbatida ko‘radi. Ziddiyat haqidagi ta’limotni rivojlantirar ekan, Gegel ichdan zarur bo‘lgan, har qanday o‘zgarish va rivojlanishning manbai sanalgan “o‘z-o‘zidan harakat” haqida xulosa chiqaradi. Gegel fikriga ko‘ra, ayniyat va tafovutning nisbatini bilish jarayonida ularning zamirida yotgan ziddiyat namoyon bo‘ladi. Ziddiyatlar mavjudligi hodisaning rivojlanayotganidan dalolat beradi. Mohiyat haqidagi ta’limotda Gegel voqyelikni “mohiyat va mavjudlikning birligi” sifatida tavsiflaydi. Mohiyatning o‘zi – “mavjudlik asosi”dir. Mohiyat haqidagi ta’limotning dastlabki boblaridan boshlab Gegel uni bilish mumkin emas degan tasavvurni rad etadi.

Borliq va mohiyat sohasidagi rivojlanish jarayonlarini belgilovchi zaruriyat tushunchada o‘z aksini topadi. Bunday zaruriyat erkinlikka aylanadi, “erkinlik esa – bu anglab etilgan zaruriyat”dir. Shu tariqa “Mantiq” tushunchaga o‘tadi. Bunda Gegel falsafiy metod sifatidagi formal mantiq va metafizikani tanqid qiladi, umumiylik, alohidalik va yakkalik dialektikasini ishlab chiqadi. Ayni vaqtda u haqiqat tushunchasini fikrning obyekt bilan mos kelish jarayoni sifatida tahlil qiladi. Bunga g‘oyada erishiladi. Faqat g‘oya tushuncha va narsaning shak-shubhasiz birligi hisoblanadi.

3. XX-XXI asr o‘zbek falsafasi.

Bugungi kunda, tezliklar va yuksak texnologiyalar asrida falsafa kerakmi, u eskirgani yo'qmi? Uzluksiz axborot oqimi va surunkali vaqt tanqisligi sharoitida muayyan bilim falsafani siqib chiqarmaydimi?, degan savollarga javobni hayotning o'zi beradi, u hozirgi zamon odami oldiga ko'p sonli, shu jumladan ilgari hech qachon mavjud bo'lmagan, butunlay yangi falsafiy muammolarni qo'yadi.

Jahon hamjamiyati uchinchi ming yillikning boshlanishida, biosfera holati va Yerdagi hayotning davom etishi uchun o'z javobgarligini tobora teranroq anglamoqda. Ayni shu sababli insonning barkamol rivojlanishi, xalqlar o'rtasida yaxshi qo'shnichilik munosabatlari o'rnatish, shuningdek jamiyat va tabiat o'rtasida muvozanatni saqlash azaliy falsafiy mavzular bilan bir qatorda falsafiy tadqiqotlarda birinchi o'ringa chiqmoqda. Shu munosabat bilan faylasuflar avvalo Yer yuzida ta'limning holati va rivojlanish darajasidan qattiq tashvishda ekanliklarini bildirmoqdalar. Ko'pgina faylasuflar fikriga ko'ra, hozirgi muammolarning aksariyati zahirida aynan qoniqarsiz ta'lim yetarli darajadagi tarbiyaning yo'qligi yotadi, bunda falsafaning o'рни alohida e'tiborga molik. Bugungi kunda nafaqat ayrim xalqlar, balki butun jahon hamjamiyati falsafaga, o'zining hayotdagi o'рни va vazifasini falsafiy anglab etishga ayniqsa muhtojdir.

Falsafa real hayot bilan uzviy bog'liq va doim inson borlig'ining eng muhim muammolarini anglab etishga qarab mo'ljal oladi. Ayni shu sababli hozirgi davrning muhim muammosi – globalashuv va uni falsafadagi butunlay yangi mavzu sifatida falsafiy anglab etish muhim ahamiyatga ega. Falsafa predmeti va muammolarini muhokama qilishda alohida diqqatga loyiq bo'lgan boshqa bir mavzu insonni shaxs sifatida tarbiyalash va kamol toptirishda falsafaning roli va ahamiyatidir.

Hozirgi zamon faylasuflari bunday muammolarni echish uchun, “Falsafa nima? U kimga va nima uchun kerak?”, “Falsafaning vazifasi nimadan iborat?”, “Falsafadan qanday, qaysi yoshdan va nima maqsadda tahsil berish lozim?” qabi allaqachon o'z echimini topgan masalalarni yana kun tartibiga qo'yimoqdalar. Bu haqda ko'p va atroflicha so'z yuritilgan jahon kongresslari dunyoda falsafa predmetiga, shuningdek u ijtimoiy rivojlanishga izchil ta'sir ko'rsatishga qodir yoki qodir emasligiga, agar qodir bo'lsa, buni u qay tarzda amalga oshirishi mumkinligiga nisbatan yagona yondashuv avvalgidek mavjud emasligini tasdiqlaydi. Fikrlarning bunday rang-barangligi, yuqorida qayd etib o'tilganidek, falsafaning o'ziga xos xususiyati, ya'ni u fikrlar plyuralizmi, har xil fikrlash imkoniyati bor joydagina mavjud bo'lishi mumkinligi bilan belgilanadi.

Hozirgi vaqtda barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta'minlash; ekologiya muammolari; jamiyat hayoti barcha jabhalarining globallashuvi insoniyat uchun eng muhim fanlararo kompleks muammolar hisoblanadi. Bu muammolarni falsafiy nuqtai nazardan anglab etish alohida ahamiyat kasb etadi. Ilmiy yondashuvlardan farqli o'laroq, muammoga nisbatan falsafiy yondashish dalillarni talqin qilishda ko'proq erkinlik berilishi, ilgari surilayotgan qoidalarni isbotlashga nisbatan engilroq talablar qo'yilishi, mushohadaga asoslangan ta'riflar berish, subyektiv baholash huquqi va shu kabilar bilan tavsiflanadi. Bunday tadqiqotlar bir qarashda uncha katta ahamiyatga ega emasdek bo'lib tuyulishi ham mumkin. Lekin amalda bunday emas.

Birinchidan, falsafiy tadqiqot oqilona bilishning fanda olingan natijalarni tekshirish (verifikatsiya qilish) yoki rad etish (falsifikatsiya qilish) imkoniyati yo'qligi tufayli lozim darajada samara bermagan yoki umuman ojiz bo'lib chiqqan sohasida amalga oshiriladi. Insoniyat oqilona bilishning bundan boshqa usullariga ega emas.

Ikkinchidan, falsafa muammoni ko'rish ufqini kengaytiradi, uni tadqiq etishga nisbatan yangicha, o'ziga xos yondashuvlarni taklif qiladi va fanga bunday yondashuvlarni ilgari surishga ko'maklashadi. Aniq ta'riflar va ishonchli dalillarga tayanadigan fan o'z fikrlari va xulosalarida bunday erkinliklarga yo'l qo'ya olmaydi. Falsafiy tafakkur mulohaza yuritish va baholashlarga nisbatan erkin yondashuvni ilgari suradi. Plyuralizm falsafada me'yor hisoblanadi, lekin har bir alohida miyada monizmga, ya'ni qarashlarning tartibga solingan, yaxlit va nisbatan ziddiyatlardan xoli tizim shakllangan holda, falsafani qanday o'zlashtirish, undan qanday saboq berish mumkin? Butun dunyoda aksariyat faylasuflarni birinchi navbatda ayni shu masala qiziqtiradi. Xususan Suqrot, Seneka va o'tmishning boshqa mutafakkirlari tajribasiga tayangan holda:

Falsafa dalillarni eslab qolishni o'rgatmasligi, balki mulohaza yuritish va savollarga javob berish qobiliyatini rivojlantirishi lozim. Falsafadan saboqlar inson har bir masala yuzasidan mutafakkirlar fikriga murojaat etmasdan, o'zi mustaqil o'ylashni va o'z aqliga quloq solishni o'rganishini nazarda tutmog'i darkor. Ayni shu sababli falsafaning vazifasi insonga muloqot qilishni o'rgatish, u o'z shaxsiyatining ahamiyatini ko'rsatishga emas, balki haqiqatning tagiga etishga harakat qilishiga erishishdan iborat. Bu, o'z navbatida, barcha odamlar o'ziga atrofdagilar quloq solishiga loyiq ekanligini nazarda tutadi.

Bu juda topib aytilgan soʻzlar falsafani fan sifatida oʻrganish, uni bilimlar, tayyor qoidalar va taʼriflarning muayyan yigʻindisi sifatida oʻzlashtirish mumkin emas, degan fikrni yana bir karra tasdiqlaydi. Insonga taʼlim berishda paydeyya yoʻlini tanlash – unga «nimani koʻrish lozimligi»ni emas, balki “qaerga va qanday qarash kerakligi”ni oʻrgatish lozim. Mazkur vazifani ijodiy yondashuvsiz, oʻquvchi va oʻqituvchining qiziquvchanligi va intiluvchanligisiz hal qilib boʻlmaydi, falsafa esa oʻzining sof koʻrinishida yoʻqoladi, «havoga sovuriladi», pirovardda kimdir bayon etadigan, kimdir “oʻtishi”, oʻrganishi va qolaversa, imtihon topshirishi lozim boʻlgan “fan”gina qoladi. Demak, falsafadan taʼlim berish va uni oʻzlashtirish zahirida ham, albatta ijod yotishi lozim.

Xulosalar. Falsafa inson tafakkurida bilim va faoliyat, aql va eʼtiqod mutanosibligini taʼminlaydi. Dunyoqarash bu insonning dunyoga, undagi voqealarga munosabatlari, undagi oʻrni va hayot mazmuni haqidagi eng umumiy qarashlari tizimi.

Insoniyat tarixida dastlab mifologik dunyoqarash shakllangan boʻlib, unda inson atrof muhit bilan birlashadi hamda na tabiat va na oʻz urugʻidan ajralmagan holda namoyon boʻladi. Diniy dunyoqarashga olamni bu dunyo, u dunyo va gʻayri tabiiy dunyoga boʻlish xos. Dinning asosi gʻayritabiiy kuchlarga ishonch bilan yoʻgʻrilgan.

Falsafa mifologik va diniy dunyoqarashdan oʻzining atrof muhitga tanqidiy munosabati asosidagi dunyoqarashli funksiyasini bajaradi, gnoseologik va ontologik kategoriyalarga murojaat qilib mantiqiy xulosalar chiqaradi. Falsafa nazariy asoslangan dunyoqarash, umumiy kategoriyalar, insonning olamga fanning tabiat va jamiyat haqidagi yutuqlariga tayanilgan nazariy munosabati. Falsafaning ahamiyati, uning insonni oʻz-oʻzini, olamni anglashga, ijodiy barkamollikka yoʻnaltira olishidadir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

- 1.Oʻrta asrlar va oʻygʻonish davri falsafasi.
- 2.Yangi davr va hozirgi zamon falsafasi.
- 3.Milliy falsafani rivojlantirish muammolari
4. Sharq falsafasining asosiy xususiyatlari
5. Gʻarb falsafasining asosiy xususiyatlari
6. Gʻarb falsafasidagi asosiy muammolari.
7. Sharq falsafasidagi asosiy muammolari.
8. Qadimgi Sharq (Hind, Xitoy) va Gʻarb (Antik) falsafasining vujudga kelishidagi ijtimoiy-madaniy farqlar nimada?

9. “Logos” (G‘arb) va “Dao” (Sharq) tushunchalarining o‘xshashlik va farqli jihatlarini tushuntiring.
10. Qadimgi Hind falsafasidagi “Karma” va “Sansara” tushunchalarining axloqiy mohiyati nima?
11. Konfutsiychilik ta’limotida davlatni boshqarish va oilaviy munosabatlarning bog‘liqligi qanday izohlanadi?
12. Antik davr falsafasining (Sokrat, Aflotun, Arastu) asosiy xususiyati bo‘lgan “kosmotsentrism”dan “antropotsentrism”ga o‘tish jarayoni qanday kechgan?
13. Yangi davr falsafasidagi Empirizm (F. Bekon) va Ratsionalizm (R. Dekart) o‘rtasidagi asosiy bahs nimadan iborat?
14. “Bilim — bu kuch” (Bekon) va “Fikrlayapman, demak mavjudman” (Dekart) tamoyillarining zamonaviy ilm-fanga ta’siri qanday?
15. Hozirgi zamon G‘arb falsafasidagi Germenevtika va Fenomenologiya yo‘nalishlarining asosiy obyekti nima?
16. Sharq va G‘arb falsafasining integratsiyasi (uyg‘unlashuvi) muammosi zamonaviy dunyoda qanchalik dolzarb?
17. Ekzistensializm yo‘nalishida inson erkinligi va hayotning ma’nosizligi (absurd) muammosi qanday hal qilinadi?
18. XX asr boshidagi Jadidchilik harakati — milliy falsafiy uyg‘onishning asosi sifatida qanday ahamiyatga ega?
19. Mustaqillik yillarida o‘zbek falsafasida “Milliy g‘oya” va “Ma’naviyat” tushunchalarining nazariy asoslanishi qanday kechdi?
20. O‘zbekiston falsafiy maktablarida “Komil inson” g‘oyasining zamonaviy talqini qanday?
21. Zamonaviy o‘zbek faylasuflarining (masalan, I. Mo‘minov, E. Yusupov va boshqalar) ilm-fan rivojiga qo‘shgan hissasini qanday baholaysiz?

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

Asosiy adabiyotlar:

1. Davronov Z., Shermuhamedova N, Qahharova M, Nurmatova M, Husanov B, Sultonova A. Falsafa. -Toshkent: TMU, 2019
2. Jonathon A.C. Brown. hadith. -Ehgland, 2000
3. Samuel Guttenpion. Philosophy selected teks with a method for beginners.
4. Гилязиев З.З. Углубленное изучение истории и культуры ислама. -Казань: Издво ДУМ РТ. 2009.
5. Зиновьев А. Логика. Москва, МГУ, 2006.
6. Иззетова Э., Пўлатова Д. Философия. -Ташкент: Шарқшунослик, 2012. 340 б
7. Falsafa. Axmedova M. tahririostida.-T.: UFMJ, 2006.
8. Шермухамедова Н.А. Фалсафа. 2-нашр. Тошкент: Ношир, 2020. 667 бет

Qo'shimcha adabiyotlar:

9. Mirziyoyev SH. M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017. – 488 b.
10. Abu Xomi G‘azzoliy Kim ei saodat/Ikki dune saodatigaeltuvchi bilim. - Samarkand: Imom Buxoriy xalkaro markazi, 2019
11. Choriev A. Inson falsafasi. -Toshkent.: O‘FMJ, 2006.
12. Qurbonova L. Falsafiy antropologiya va elitologiya uyg‘unligining o‘ziga xos xususiyatlari. Fals.fan. doktori. Diss. –Toshkent: O‘zMU, 2019
13. Otamurodov S. Globallashuv: millatni asrashmas’uliyati.Toshkent: O‘zbekiston, 2018
14. Rumi J. Masnaviy.40 rivoyatga sharx. -Toshkent: Navruz, 2019
15. SHermuxamedova N.A. Borliq va rivojlanish falsafasi. -Toshkent: Noshir, 2013
16. SHermuxamedova N.A. Insonfalsafasi. -Toshkent, Noshir, 2016

Internet tarmoqlari:

17. lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.
18. norma.uz – Axborot huquqiy portali.
19. mehnat.uz – O‘‘zbekistob respublikasi Kambag‘allikni qisqartirish va bandlik vazirlik rasmiy sayti.

3. FALSAFIY TAFAKKUR TARAQQIYOTI BOSQICHLARI: G‘ARB FALSAFASI

Reja:

1. Antik davr falsafasi.
2. Ilk va o‘rta asr G‘arb falsafasi rivojlanishining umumiy belgilari.
3. Yangi va eng yangi davr falsafasining ustuvor yo‘nalishlari.

Tayanch so‘z va iboralar: Yunon falsafasi, sxolastika, apologetika, realizm, nominalizm, panteyizm, deyizm, Uyg‘onish davri, milliy falsafiy maktablar, yangi davr falsafasi, ruh, dialektika, hozirgi zamon falsafasi, irratsionalizm, noratsionallik, neopozitivizm, postpozitivizm, ssientizm, antissientizm, “postindustrial jamiyat”, “informatsion jamiyat”, pragmatizm, ekzistensializm, fenomenologiya, neotomizm.

1. Antik davr falsafasi.

Miloddan avvalgi VIII-VI asrlarda Sharq va G‘arb o‘rtasidagi savdo, iqtisodiy va madaniy aloqalarda O‘rtaer dengizi bo‘ylarida joylashgan Kichik Osiyo shaharlari Milet va Efes katta ahamiyat kasb etdi. Bu shaharlarda ijtimoiy munosabatlar tez rivojlanib, ular yunon falsafasi, fani va madaniyatining beshigi bo‘lgan. Eramizdan

avvalgi VII-VI asrlarda Ioniya shahri eng rivojlangan shaharlardan bo'lib, bu erda sodda falsafa va stixiyali dialektika vujudga keldi.

Qadimgi yunon falsafasi ("Antik falsafa") deganda hozirgi Gresiya (Yunoniston hududidagi shahar – davlat (polis) larda, shuningdek, Kichik Osiyo, O'rta er dengizi, Qora dengiz bo'ylari va Qrimda, Osiyo va Afrikaning ellin shaharlarida, Rim imperiyasida yashagan faylasuflar tomonidan yaratilgan falsafa tushuniladi.

Meloddan oldingi VIII-II asrlardagi Yunon–Rim jamiyatining ongi mifologik fantaziya emas, balki ijodiy tafakkur edi.

Qadimgi yunon falsafasi tabiiy ilmiy bilimlar bilan uzviy bog'liqlikda vujudga keldi. Tabiatshunoslik metafizika (borliqning birlamchi asosi to'g'risidagi ta'limot) bilan uzviy bog'liqlikda rivojlandi.

Bu davr falsafasining yana bir xususiyati, u olamga tabiat, xudolar va insonning yaxlit birligi sifatida qarar, bu esa inson hayoti me'yorlarini belgilash, insonning olamdagi o'rni, rolini aniqlash hamda ezgulikka erishishning muhim asosi bo'lib xizmat qiladi.

Olimlar tomonidan qadimgi yunon falsafasi taraqqiyoti, odatda, to'rt davrga bo'linadi:

Suqrotgacha bo'lgan falsafa (mil.avv. VII-V asrlar);

Klassik davr (mil.avv. V asr o'rtalari- IV asr oxirlari);

Ellinizm davri (mil.avv. IV asr oxiri va II asr boshlari).

Rim davri (mil.avv. I asrdan milodiy V asrgacha).

Suqrotgacha bo'lgan davr falsafasi: a) Milet maktabi (Fales, Anaksimandr, Anaksimenes); b) Geraklit maktabi; v) Eley maktabi; g) Atomistlar maktabiga bo'linib, ular tabiat hodisalari va koinotning mohiyatini izohlashga, butun borliqning birlamchi asosini topishga harakat qildilar. Bunda falsafiy bilish metodining o'xshatish (qiyoslash) usuli qo'llanildi.

Klassik davrda sofistlarning falsafiy-ma'rifatparvarlik faoliyatlari, Suqrot ta'limoti va uning maktabi, Aflotun, Arastu ta'limotlari shakllandi. Bu davr faylasuflari ham tabiat va koinotning mohiyatini tushuntirishga harakat qildilar, biroq ular qadimgi faylasuflardan farqli ravishda bu muammoni hal etishga chuqurroq, izchilroq yondashdilar.

Ellinizm davri falsafasiga antik axloq va falsafiy qadriyatlar inqirozga uchrashi, g'ayritabiiy kuchlar oldidagi qo'rquvning kamayishi, o'tmishdagi buyuk shaxslarni inkor etish, davlat va uning institutlariga hayrixohlik bilan qarash, real voqelikdan uzoqlashishga intilish, baxt va lazzatlanishni oliy qadriyat sifatida e'tirof etish xos bo'ldi.

Rim davri falsafasiga qadimgi yunon va qadimgi Rim falsafasining o'zaro ta'siri hamda antik falsafa sifatida uyg'unlashuvi; falsafa, faylasuflar va davlat institutlarining o'zaro yaqinlashuvi; inson, jamiyat va davlat muammolariga e'tiborning ortishi; o'lim

va “narigi dunyo” muammolariga qiziqishning kuchayishi; antik falsafa va xristianlik falsafasining asta-sekin qo‘shilishi kabilar xos edi.

Qadimgi yunon falsafasida kosmogoniya (olamning kelib chiqishi to‘g‘risidagi ta’limot), kosmologiya (olamning tuzilishi to‘g‘risidagi ta’limot) va keyinchilik uning o‘rnida vujudga kelgan ontologiya hamda etika bir-biridan ajralmas bo‘lib, olamning tuzilishini ratsional tushuntirishga qaratilgan edi. Olam nima, degan masala Suqrotgacha bo‘lgan faylasuflar (“fiziklar”) asarlarining mazmunini tashqil etgan bo‘lsa, “Olam mavjudmi?”, “Uning o‘zgarmas va abadiy asosini nima tashqil etadi?”, “Qanday qilib adolatni va ijtimoiy tartibni qaror toptirish mumkin?”, degan masalalar keyingi davr falsafasining bahs mavzui bo‘lib qoldi.

Umuman olganda, qadimgi yunon falsafasi uchun quyidagi xususiyatlar xosdir:

- polislarning iqtisodiy jihatdan rivojlanishi antik falsafaning taraqqiyoti uchun moddiy asos bo‘ldi;

- qadimgi yunon falsafasining bosh g‘oyasi koinotni butun borliqning asosi deb bilish, unga ta’zim qilish, moddiy olamning kelib chiqishi muammolariga qiziqish kuchayishi;

- kosmotsentrizm va antropotsentrizmning uyg‘unlashuvi hamda xudolar mavjudligining falsafiy e’tirof etilishi;

- insonga tabiatning bir qismi sifatida qarash asosida falsafada materializm va idealizmga asos solinishi va hokazo.

Falsafiy fikrning shakllanishida eramizdan oldingi VIII asrda Gomer tomonidan yozilgan “Iliada” va “Odissey” eposlari katta rol o‘ynagan. Yuqorida aytilganidek, ilk falsafiy qarashlar Kichik Osiyo g‘arbidagi Ioniya orolida joylashgan Milet shahrida vujudga keldi. Bu shahar o‘zining qulay geografik sharoiti tufayli Yunoniston bilan Eron, Misr, Vaviloniya va Qora dengiz mamlakatlari o‘rtasidagi savdo, sanoat va madaniy aloqalar markaziga aylangan edi. Milet naturfalsafa maktabining asoschilari Fales, Anaksimandr, Anaksimen mavjud olamning moddiy asosini topishga intilganlar. Fales (er.av. 624-547) borliqning asosi- suv, deb hisoblaydi. Uningcha, hamma narsa suvdan paydo bo‘lgan va oxir-oqibatda yana suvga aylanadi. Anaksimandr (er.av.610-546)ning fikricha, borliq asosida sifat jihatdan nomuayyan, cheksiz “apeyron” yotadi. Anaksimen (eragacha 585-525) hamma narsaning asosini havo, deb biladi. Havoning turli darajada to‘planishi va yoyilishidan narsalar paydo bo‘ladi, deydi.

Bu faylasuflar olam moddiy va mangu, tabiat jonli, deb uqtiradilar. Mas., Fales magnitning joni bor, shuning uchun temirni o‘ziga tortadi, deydi.

Geraklit Kichik Osiyoning Ioniya o‘lkasi Efes shahrida dunyoga kelgan (er-gacha 520-460). U Milet maktabi namoyondalaridan farqliroq, borliqdagi barcha buyum va hodisalarning sababi olov, deb ta’kidlaydi. Yagona olamdagi buyum, hodisalarning turli–tumanligi va o‘zaro bog‘liqligi, cheksizligi, ziddiyatliligiga hamda ular sifatining

nisbiyligiga, Geraklit ta'limoticha, boshlang'ich o'tning mangu harakati va o'zgarishi sababchidir. Gerakliticha, kishi ongi o'tning o'tkinchi holatidir. Uning falsafasidagi eng qimmatli narsa stixiyali sodda dialektikadir. Geraklit uqtirishicha, borliq doimiy harakat, jarayondan iborat. Dunyoda doimiy, o'zgarmas narsa yo'q, undagi hamma narsa oqib, o'zgarib turadi. Moddiy olamdagi doimiy dialektik jarayonni u daryodagi suv oqimiga o'xshatadi. Geraklit ta'limoticha, daryoga ikki marta tushish mumkin emas. Olam dialektikasi to'g'risidagi bu tasavvur Geraklit tomonidan to'g'ri va aniq ifoda qilingan bo'lib, u hamma narsa bor va shu vaqtning o'zida yo'q, chunki hamma narsa oqib turadi, o'zgarib boradi, hamma narsa vujudga kelib, yo'qolib boradi, degan qarashdan kelib chiqadi... Xaqiqatning nisbiyligi: daryo suvi baliq uchun toza, odam uchun yaroqsiz bo'lishi mumkin, deydi.

Geraklit hissiy va aqliy bilishni farqlaydi, uning cheksiz va murakkabligiga e'tibor qaratadi.

Ioniya falsafasi ta'sirida miloddan avvalgi VI asr oxirida Italiya falsafasi shakllandi va u Pifagor maktabi va Eley maktabida namoyon bo'ldi.

Miloddan avvalgi 580-500 yillarda yashab ijod etgan Pifagor raqamlar borliqning ibtidosi, butun dunyo raqamlar uyg'unligi va o'zaro munosabatidan iborat, deydi. U raqamlarga jon bag'ishlab, turli hodisalar-adolat, aql-idrok, muvaffaqiyat va hokazolar raqamlarga tegishli, deb hisobladi. Uningcha, olam qonunlarini bilmoq-ularni boshqaradigan sonlarni bilmoqdir. Borliq qarama-qarshiliklardan iborat. Pifagor fikricha, demokratiya bu tartibotning buzilishidir.

Eley falsafiy maktabi vakili Ksenofan (eramizdan avvalgi VI-V asrlarda) Kichik Osiyoda dunyoga kelgan, mazkur maktabini asoslagan. Ksenofan ko'pxudolikka hamda insonlarga xos sifatlarni hayvonlarga, o'simlik dunyosiga daxldor, deb biluvchi ta'limotga qarshi chiqib, mifologiyani rad etishga harakat qilgan. U panteyist sifatida tabiatni ilohiylashtiradi. Uningcha, tabiat o'zgarmas va harakatsizdir. Faylasuf qadimgi yunon olimlaridan birinchi bo'lib bilishning imkoniyati va chegarasi haqida fikr yuritgan: inson haqiqatni bilishga qodir emas.

Parmenid (er.avv. 504 yili Eleyda tug'ilgan) olamni tafakkur va sezgilar yordamida bilish o'rtasidagi tafovutni ko'rsatib beradi. U antik davrning birinchi metafizigi hisoblanadi. Parmenidning shogirdi va do'sti Zenon (er.avv. 490-430 yillar) o'z ustozining ta'limotini rivojlantirdi. Uning "Dixotomiya" ("ikkiga taqsimlash"), "Axillis va toshbaqa", "Yoy", "G'alla donasi" aporiyalari mashhur.

Sofistlar falsafasi qadimgi yunon madaniyatida alohida ahamiyatga ega. Sofistlar (yunoncha-dono) falsafa markaziga olamni emas, odamni qo'yidilar. Antropologiya va gnoseologiya muammolari bilan shug'ullanganlar. Ular ilk agnostiklar sifatida obyektiv haqiqatni inkor etganlar va relyativistik pozitsiyada turganlar. Protogor: "inson barcha narsalarning o'lchovi", deb barcha narsalarning nisbiyligini, subyektivligini asoslashga urindi.

Sofistlar haqiqat, osoyishtalik, adolat o'rnatishga xizmat qilganlar.

Yunonistonda atomistik nazariyani Levkipp (er.avv.500-440) va Demokrit asosladilar. Demokrit (er-gacha 460-370) ta'kidlashicha, olam mayda, bo'linmas zarralar va bo'shliqdan iboratdir. Atomlar abadiy va o'zgarmasdir; ular o'zaro bir-biridan shakli (A va R), tartibi (AR va RA) va holati (R va) bilangina farq qiladi. Atomlarning birikishidan olamdagi narsalar hosil bo'ladi, ular doimo harakatda. Ong ikkilamchi, atomlar mahsulidir.

Demokrit hissiy va aqliy bilishni farqladi. Falsafa tarixida birinchi bo'lib, bilish jarayoni-in'ikos jarayoni ekanligi haqidagi fikrni aytdi. Uningcha, sezgilar va tushunchalar-narsalarning obrazidir. Ong moddiy dunyoning sezgilarda aks etishidir. U tabiat va jamiyatdagi zaruriylik va sababiylikka alohida e'tibor berdi, i. Uningcha, yaxshi boshqarilayotgan davlat buyuk qo'rg'ondir. Davlat manfaatlari hamma narsadan ustun turmog'i lozim.

Suqrot (er-gacha 447-399)-qadimgi yunon mumtoz falsafasining asoschisi, afinalik buyuk faylasuf bo'lib, uning ijodida odam bilan bog'liq muammolar markaziy o'rinni egallagan. Uning sevgan shiori "O'z-o'zingni angla!"dir. U ongning subyektiv va obyektiv mazmunga egaligini uqtirdi. Haqiqat aql va bahs orqaligina aniqlanadi, dedi. Suqrot inson hayoti, insonning jamiyatdagi o'rni va maqsadi hamda adolatli ijtimoiy tuzum muammosiga jiddiy e'tibor berdi.

Falsafa odamlarga ezgulik va yovuzlikni anglab olishda yordam berishi zarur. Zeroki, axloqsizlik amalda haqiqatni bilmaslikdir. Mabodo u yomonlik nima ekanini qalban anglab etsa, u yomonlik qilishga qodir emas, degan fikrni olg'a suradi Suqrot. Faylasufning uqtirishicha, falsafaning vazifasi komil insonni tarbiyalash, etuk shaxsni shakllantirish va mana shu orqali adolatli demokratik davlatni barpo etishdir. U o'z davrida hukmronlik qilib kelayotgan Afina demokratik tuzumiga qarshi chiqib, yangi xudo haqidagi o'z fikrlarini bayon qilganligi uchun ruhoniylar tomonidan dahriylikda hamda yoshlarni axloqan buzishda ayblanib sudga berildi. Suqrot ustidan chiqarilgan hukmga e'tiroz bildirmay, o'z ixtiyori bilan zahar ichib o'ladi.

Pifagor, Suqrotning idealistik qarashlarini rivojlantirib, tizim holiga keltirgan faylasuf Aflotun (er-gacha 427-347) edi. U Demokritning g'oyaviy raqibi edi. U o'zining falsafasini dialoglar shaklida ifodaladi. Aflotunning falsafiy qarashlari uning "Bazm", "Teatet", "Fedon" dialoglarida, siyosiy qarashlari "Davlat", "Siyosat", "Qonunlar" asarlarida aks etgan.

Aflotun "g'oyalar dunyosi va soyalar duyosi" ta'limotining asoschisidir. Aflotun ta'limoticha, olamda "g'oyalar dunyosi" birlamchi, moddiy dunyo ikkilamchi; "g'oyalar dunyosi" vaqt va fazoga bog'lik emas, mangu, harakatsiz, o'zgarmasdir, u haqiqiy dunyodir. Moddiy dunyo o'tkinchi, vaqtinchadir. Aflotun qarashicha, "g'oyalar dunyosi" dagi eng oliy g'oya - yaxshilik, baxt g'oyasi - xudodir. Aflotun turli xil «umumiy g'oyalar» (mas., stul g'oyasi, daraxt g'oyasi, hayvon g'oyasi...)

mavjudligini aytadi. Haqiqatda esa “umumiy g‘oyalar” moddiy dunyodagi buyumlar to‘g‘risidagi kishi tushunchalaridir. Aflotun bu tushunchalarni moddiy asosidan ajratib, mustaqil deb biladi.

Aflotun ta’limoticha, bilishning obyekti “g‘oyalar dunyosi” dir, u faqat sof tafakkur orqali bilinadi. Moddiy dunyo, buyumlar to‘g‘risidagi tasavvurimiz esa hissiy bilish orqali bilinadi. Hissiy bilish-haqiqat emas.

“Davlat”, “Qonunlar”, “Siyosat” asarlarida jamiyat haqidagi, uning ideal siyosiy tuzumi to‘g‘risidagi qarashlarini markaziy ta’limoti - g‘oyalar nazariyasi bilan uzviy bog‘liq holda ilgari surgan. Uning fikricha, davlatning to‘rtta shakli mavjud: teokratiya; oligarxiya; demokratiya; tiraniya. Aflotun aristokratik davlat tarafdori. Uning ideal davlat to‘g‘risidagi orzulari negizida adolat g‘oyasi yotadi. Aflotun aytganidek, jamiyat barcha a’zolarining odil jamiyatdagi qonunlarga bo‘ysunishi ijtimoiy taraqqiyotning asosiy garovidir.

Mutafakkir insondagi axloqiy fazilatlar va salbiy illatlar tug‘ma ekanligini ta’kidlaydi. Aflotun falsafasi o‘rta asrlarda ham, hozirgi zamon falsafasida ham turli falsafiy oqimlarning nazariy asosi bo‘lib qolmoqda. Aflotunning shogirdi, safdoshi, ayni paytda, uning tanqidchisi buyuk faylasuf Arastudir. Arastu (er-gacha 384-322)ning yirik asarlari “Metafizika” (yoki “Birinchi falsafa”), “Fizika”, “Jon to‘g‘risida”, “Analitika”, “Kategoriyalar”, “Etika”, “Siyosat”, “Ritorika” kabilar bo‘lib, ularning ko‘pi bizgacha etib kelgan.

Arastu fanlarning yagona tizimini yaratdi. Nazariy fanlar-umumlashtirish nuqtai nazaridan,-“birinchi falsafa”, matematika va fizikadan iborat. Birinchi falsafa barcha fanlardan yuqori turib, borliqning o‘zgarmas asoslari-mohiyatini tadqiq etadi. Borliq quyidagi kategoriyalar: mohiyat, sifat, miqdor, munosabat, makon, vaqt, holat, harakat kabilar bilan orqali ifodalanadi.

Aristotel-Arastu ta’limoticha, borliq tuproq, suv, havo, olov va «ilohiy efir» (osmon, yuldo‘zlar)dan iborat. Tabiat unsurlari to‘xtovsiz bir-biriga o‘tib turadi, hamma narsa asosida moddiylik yotadi. Moddiy dunyo-obyektiv, abadiy. Haqiqatni bilish-tabiat hodisalarini bilishdir. Sezgilar, tasavvurlar, tushunchalar real narsalar mahsulidir. U Platon - Aflotunning “g‘oyalar dunyosi”ni rad qilib, narsalar, hodisalarning mohiyati ularnig o‘zida, deydi. Uningcha, g‘oyalar, tushunchalar ikkilamchidir.

Arastucha, to‘rt xil sabab bor: moddiy sabab yoki materiya, shakliy sabab yoki shakl, vujudga keltiruvchi sabab va so‘nggi sabab yoki maqsad. Narsalar shakl va materiyadan paydo bo‘ladi... shakl tufayligina materiya imkoniyatdan voqelikka aylanadi. Materiya - passiv, shakl-faol. Shakllarning shakli, oliy shakl-xudo, dunyoviy ruh. U “dastlabki turtki”ning ijobiy rolini ta’kidlaydi.

Borliq abadiy bo'lganidek, unga tegishli harakat ham abadiydir, lekin harakatning manbai "harakatsiz harakatlantiruvchi" kuch-xudodir. Harakat potensial va aktual ko'rinishdadir.

Arastuning ta'kidlashicha, bilishning obyekti va mavzui voqeyiy olam, borliqdir. Bilishning maqsadi oddiy hissiyot, jonli mushohadadan borib, mantiqqa asoslangan mavhumlik cho'qqisini egallashdir. Arastu moddiy dunyo bilishning, sezgilarning, tajribaning asosi, sezgilar bizga ayrim, aniq buyumlar tasavvurini bersa, aqlimiz umumlashtiradi, deydi. Arastu logika-mantiq nazariyasini izohlab berdi, kategoriyalar, tushunchalar, mulohaza va xulosalar to'g'risidagi ta'limotlarni asosladi. Falsafa tarixida ilk bor kategoriyalarni turkumlashtirdi...

Arastu fikricha, ichki ziddiyatlarni hamma erda uchratish mumkin. Biroq qarama-qarshiliklarning birligi voqelikda emas, balki imkoniyatdagina bo'ladi.

Arastu ellinlar tajribasini umumlashtirib davlat to'g'risidagi ta'limotini yaratadi. Uningcha, inson siyosiy mavjudot bo'lib tug'iladi. Jamiyatni davlatdan ajratib bo'lmaydi. Jamiyat a'zolari uch toifadir: boylar, kambag'allar va o'rta hollar... Insonning qadr-qimmatini uning aqliy faoliyatida ko'zga tashlanadi.

Qadimgi Yunonistonning buyuk mutafakkiri merosi jahon xalqlari falsafiy tafakkuri rivoji tarixida, shu jumladan, Markaziy Osiyo mutafakkirlari ijodida muhim ro'l o'ynadi.

Qadimgi Yunonistonning mashhur faylasuflaridan yana biri ellinizm davri falsafasining taniqli namoyondasi Epikur (er-gacha 341-270)dir. Uning 300ga yaqin asari bo'lib, eng asosiylari "Tabiat to'g'risida", "Gerodotga xat", "Atomlar va bo'shliq to'g'risida" kabilar. Demokritning atomistik nazariyasini yanada rivojlantirdi. Epikur tabiat, moddiy borliq kishi ongiga bog'liq bo'lmagan holda mavjud, tabiatdagi barcha hodisalar qonuniy ravishda sodir bo'ladi, degan edi.

Epikur atomlar og'irligi bilan ham farqlanadi, deydi va o'zicha atom og'irligi va hajmini aniqlashga uringan. U atomlar to'g'ri chiziqdan chetlashadigan harakatga ham qobiliyatli deb faraz qildi... Epikur olamlar cheksiz, son-sanoqsiz bo'lib, ba'zilar biz yashayotgan dunyoga o'xshasa, ba'zilar o'xshamaydi, deb uqtiradi.

Stoitsizm ("stoya" yunoncha bahslashuv joyi, asoschisi Zenon) antik davrdagi falsafiy maktablardan bo'lib, miloddan avvalgi IV asr oxirlaridan melodiy III asr oxirigacha faoliyat ko'rsatgan. Vakillari - Panetiy, Posidoniy va boshqalar. Ular Arastu mantiqini rivojlantirishga katta hissa qo'shdilar, Arastu singari to'g'ri fikrlashning asosiy qoidalarini ziddiyatsizlik va ayniyat qonuni bilan bog'laydilar. Stoiklar obyektiv mavjud jismni sezish va idrok etishni bilishning ilk manbai, deb hisoblaydilar va bilim paydo bo'lishi muammosini sensualistik nuqtai nazardan hal etadilar.

Ular o'zlarining tabiat to'g'risidagi tasavvurlarida an'anaviy to'rt moddiy element to'g'risidagi qarashlarga asoslanadilar...

Yunoniston siyosiy mustaqillikni qo‘ldan bergach, falsafaning rivojlanishi Rimga o‘tdi. Miloddan avvalgi II asrda Rim qadimgi dunyoning eng qudratli davlatiga aylandi. Bu davrdagi Rim falsafasi Lukresiy Kar, TSitseron, Seneka, Mark Avreliy, Plotin, Porfiriylar nomi bilan bog‘liq.

Rimlik faylasuflardan biri Lukresiy Tit Kar (er-gacha 99-55) o‘zining “Narsalarning tabiati haqida” asarida atomistik nazariyani to‘ldiradi, tugalroq tasvirlaydi. Lukresiy fikricha, hamma narsa abadiy mavjud bo‘lgan materiyadan paydo bo‘ladi. Materiya bo‘shliqda harakat qiluvchi atomlardir. Lukresiy materiyaning saqlanishi qonunini faraz qilgan. Materiya miqdoran o‘zgarmaydi, u hamma vaqt bir xildir. Yo‘qdan bor bo‘lish mumkin emas. Sezgi va ongni Kar moddiy hisoblab, jon mayda, harakatchan atomlardan iborat, jon tashqi ta’sirni qabul qilib, kishi tanasiga o‘tkazadi, jon bilan tana doim birgadir, jon, ruh kishi tanasi bilan birga o‘ladi, deydi. Lukresiy dinni kishilarning tabiat qonunlarini bilmaganligi mahsuli, deydi.

Neoplatonizmning asoschisi rimlik Plotin (205-270) yagona ilohiy kuchni-xudoni butun borliqning asosi va manbai, deydi. Qolgan ruhiy, hissiy narsalar shu ilohiy oqishning-emanatsiyaning natijasidir... Inson hayotining oliy maqsadi o‘z jonining xudo bilan qo‘shilishiga erishuvdir. Kishi bunga ekstaz yo‘li bilan erishadi...

Neoplatonizm tasavvuf manbalaridan biri bo‘lgan. Demak, yunon falsafasida koinot bir butun yaxlitlik holida olib qaraladi. Tabiatga qarashlar sodda, stixiyali dialektik xarakterga ega.

529 yilda Vizantiya imperatori Yustinian dekreti bilan Afinadagi Aflotun Akamediyasining yopilishi natijasida ming yillik tarixga ega bo‘lgan Antik falsafa o‘z faoliyatini to‘xtatdi.

Qadimgi yunon falsafasi jahon falsafiy rivojining o‘ziga xos asosidir. Insoniyat tarixida chuqur iz qoldirgan yunon faylasuflarining ilg‘or g‘oyalari shu kunlarda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q, aksincha ular yangi g‘oyalarning yaratilishida o‘ziga xos turtki bo‘lib xizmat qilmoqda.

Qadimgi dunyo falsafiy fikrlarini o‘rganish tarixiy, ilmiy va ma’rifiy zarurat bo‘lib, jahon ma’naviy hayotini, shu jumladan, falsafasini bu davr falsafasisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Bu davr falsafasi insoniyat bolaligi falsafasi va o‘zligini tanish falsafasi bo‘lib, jahon fani va madaniyatining gullab-yashnashi uchun mustahkam asos bo‘ldi.

2. Ilk va o‘rta asr G‘arb falsafasi rivojlanishining umumiy belgilari.

Xristianlik milodning I asrida Rim iperiyasining tarkibida bo‘lgan Falastinda paydo bo‘ldi. U o‘sha davrda hukm surayotgan g‘ayriinsoniy ijtimoiy noroziliklarga javob tarzida, umidsizlikka tushgan quyi qatlam vakillari manfaatlarining ifodasi sifatida namoyon bo‘ldi. Milodning I-V asrlari xristianlikning qaror topishi va Rim

imperiyasini parchalanib, uning o'rnida o'rta asr G'arbiy Yevropa sivilizatsiyasining yuzaga kelish davri - o'tish davri bo'ldi.

Milodiy to'rtinchi asrning ikkinchi yarmida xristianlik etakchi davlat diniga aylandi, Rim imperiyasi ikkiga bo'lindi. 375-568 yillarda ro'y bergan german qabilalarining ko'chishi G'arbiy Rim imperiyasining qulashiga olib keldi. Antik davr tugab, O'rta asrlar davri boshlandi.

G'arbiy Yevropa sivilizatsiyasi uchun nihoyatda katta ahamiyatga ega bo'lgan o'rta asrlar davri uch bosqichga bo'linadi: 1) ilk o'rta asrlar (V-X asrlar); 2) klassik o'rta asrlar (XI- XV asrlar); 3) so'nggi o'rta asrlar (XV- XVII asrlar). G'arbiy Yevropa uchun o'rta asrlar natural xo'jalik hukm surgan va tovar-pul munosabatlari past darajada rivojlangan davrdir. Mazkur davr uchun cherkovning kuchli ta'siri, inkvizitsiya va jamiyatni o'ta mafkuralashtirilganligi xosdir.

O'rta asrlar falsafiy tafakkuri o'z ildizlari bilan yakkaxudolik (monoteyizm)ga borib taqaladi. U o'z mohiyatiga ko'ra teotsentrik, ya'ni borliq markaziga xudoni qo'yadi. O'rta asr falsafasida koinot abadiy borliq, jonli yaxlitlik emas. U yaralgan, xudo yaratuvchidir.

O'rta asr falsafasi ikki traditsiyaning sintezi: xristiancha haqiqatni ochib berishlik va antik falsafa sintezi sifatida amal qildi. Bu davr falsafasini gnostika, apologetika, patristika, realizm, nominalizm kabi oqimlar belgilagan.

Gnostika (yun.-gnosis-bilim) eramizning 150 yillarida o'zining cho'qqisiga erishgan diniy-falsafiy oqim bo'lib, bu oqim vakillari xristianlik teologiyasini qadimgi Sharq fanlari hamda neoplatonizm va pifagorizm bilan birlashtirgan edilar. Gnostika bilib bo'lmaydigan, o'zini emanatsiyada namoyon qiladigan "yomonlik" manbai materiyaga qarama-qarshi turadigan ruhiy bosh ibtidoni e'tirof etadi. Xudo ruh sifatida yovuzlikdan mutlaqo sof, inson o'zining ruhiy jihati bilan xudoga mos. Misrlik Valentin (II asr) va suriyalik Vasilid (II asr) asosiy gnostiklardirlar. Gnostitsizm g'alabasi tufayli 354 yilda Pompey sobori xristianlikni Rim imperiyasining dini deb e'lon qildi. Gnostitsizmning asosiy yo'nalishi-dualizmdir.

Apologetika (yun.apologetikos-himoya qiluvchi)-teologiyaning bir tarmog'i (II-III asrlarda faoliyat ko'rsatgan). Apologetika o'z asarlarida xristianlik tamoyillarini xristian bo'lmagan oqimlar va olimlardan himoya qilgan ilk xristian olim, Yozuvchi, faylasuflarning yig'ishtirma (umumlashtirilgan) nomi. Apologetlar o'zlarining nomalarida xristianlik axloqiy tomoyillarining afzalliklarini asosladilar, xristianlikni davlat dini sifatida qabul qilish zaruratini himoya qildilar. Ular asarlarida mushriqlar (ko'pxudolik) tomonidan xristianlikka qo'yilgan ayblar-g'ayri odatiy harakatlar, dabdababozlik kabilarni inkor qilganlar (inkor qilish) va xristianlikning sofligini esa tasdiqlaganlar (tasdiqlash tamoyili) (vakillari Iustin, Tertullian va boshq.).

Patristika (lot.-pater-ota)-xristian diniy-falsafiy taraqqiyotining yanada rivojlanish bosqichi III-V asrlarga to'g'ri keldi. Bu davrda patristika ko'payib ketgan

diniy bid'atchi mazhablarga qarshi kurashishni kuchaytirish, xristian ilohiyotining falsafiy asoslarini tahlil qilish, inson, jamiyat va bilish masalalarining diniy tamoyillarini ishlab chiqish bilan shug'ullandi. Patrística rivojlanishining keyingi davrida (VI-VIII asrlar) xristian ilohiyoti ilmini tartiblashtirish, yunon faylasuflari asarlarini lotin tiliga tarjima qilish va xristianlikka moslashtirishga harakat qildi.

Asosiy vakillari Ioan Zlatoust (347-407), Avreliy Avgustin (354-430 yillar, muqaddas-Blajenniy nomini olgan) lardir. Avgustin faylasuf va ilohiyotchi sifatida 100ga yaqin kitob, 500 ta da'vat va 200 ga yaqin nomalar yozgan. Uning mashhur asarlaridan biri 401 yilda yozilgan "Tavba" bo'lib, bunda u o'zining xristianlikkacha bo'lgan hayotini aks ettirgan va istig'for qilgan hamda "Bibliya" boblarini ramziy talqin qilgan.

Avreliy Avgustin antik falsafaga yangicha talqin berib, XIII asrga qadar ijtimoiy tafakko'ning asosi hisoblangan diniy-falsafiy ta'limotni ishlab chiqib, o'rta asr G'arb ma'naviy–diniy hayotiga katta ta'sir ko'rsatgan. U xristian falsafasiga asos soldi. U va uning izdoshlari diniy falsafada xudoni va ilohiy muhabbatni anglash inson ruhining asosiy maqsadi, yagona hayot qadriyati, deb bilganlar. Uningcha, xudo oliy borliq, oliy substansiya, oliy (nomoddiy) shakl, oliy ezgulikdir. Odam butun mavjudotlar sirasida oliysi, erkin irodaga ega, lekin u to'liq xudo tomonidan belgilangan taqdir asosida faoliyat ko'rsatadi. U faqat cheksiz borliq bo'lib qolmasdan, balki mukammal muhabbat hamdir.

Antik falsafaning g'oyalari, ayniqsa Platon, Aristotel g'oyalari sxolastikaning (sxolastika-yun.-maktabga xos) falsafiy asosi bo'lib xizmat qildi. Sxolastika o'rta asrlar Yevropa falsafasining patristikadan keyingi bosqichidir. (O'rta asrlar Yevropa falsafasining asoschisi Alkuin (730-804) hisoblanadi). Sxolastika-o'rta asr "maktab falsafasi", uning vakillari bo'lmish sxolastlar diniy dunyoqarashni nazariy jihatdan asoslab berishga urindilar.

O'rta asr sxolastikasida universaliiylar katta o'rin tutdi. Universaliiy(lot.-umumiiy)larni tushunishda realizm va nominalizm o'rtasida kurash ketdi.

Realizm (lot.realis – voqelik, mavjudlik) moddiy va ma'naviy narsalarni inson ongidan tashqarida, borliqning jabhasi sifatida mavjudligini, realligini tan oladigan tafakkur yo'nalishidir (uning asosiy vakillari Ioan Skot Eriugena (800-877), Anselm Kenterberiiyskiy – kenterberiiyalik Anselm (1033-1109), Foma Akvinskiy (1225-1274) dir). Bu yo'nalishga ko'ra, har qanday narsaning mohiyatini namoyon etuvchi, unga nisbatan yaratuvchi, birlamchi bo'lgan nomoddiy asos-substansiya tashqil qiladi.

Realistlar empirik olamdagi alohida olingan predmetlarning haqiqiiy reallikka egaligini tan olmadilar. Ularcha, universaliiylar buyumgacha mavjud, ilohiiy aql faoliyatining natijasidir. Tabiatdagi predmetlar umumiiy tushunchalarni ko'rinish shaklidir. Realistlar umumiiy tushunchalar mangu bo'lib, tabiatdagi predmet va hodisalar vaqtincha, o'tkiiuchi, degan xulosaga keldilar.

Nominalizm (lot.nominalis-nomlarga oid) yakka, alohida narsalarni umumiylik abstraksiyasidan (tushuncha, g'oya, universalidan) oldin mavjud bo'lishini e'tirof etadigan falsafiy yo'nalishdir. Nominalizmning asosiy vakillari Ioan Rastselin (1050-1112), Ioan Duns Skot (1265 - 1303), Uilyam Okkam (1300 - 1350).

Nominalizmga ko'ra, umumiylik obraz, mohiyat va tushuncha sifatida yakka predmetlardagi o'xshash, aynan tomonlarni, xossalarni ifodalaydi. Umumiy tushunchalar ikkilamchi, ular real mavjud emas, balki tabiatdagi ayrim buyum va hodisalarning nomidangina iborat, deydi nominalistlar. Ularcha, faqat muayyan narsa, hodisalargina real mavjud, umumiy tushunchalar esa kishi tafakkurining mahsulidir. Moddiy narsa, hodisalarsiz umumiy tushunchalar ham yo'q, deydi nominalistlar.

Nominalizmning mashhur vakili Uilyam Okkam fikricha, faqat konkret narsalar real mavjuddir, universalilar (umumiy tushunchalar) obyektiv ahamiyatga butunlay ega emas. Bilish masalasida u - sensualist. Materiya o'z-o'zicha voqelikdir, u ideal "shakllarga" muhtoj emas. Obyektiv olamni bilish tajribadan boshlanadi, moddiy substansiyaning boshi ham, oxiri ham yo'q, u abadiydir, degan edi Okkam.

O'rta asr katolitsizmi va sxolastikasining falsafiy asosi realizm bo'lib, uning konkret ko'rinishlaridan biri tomizmdir (XIII asr). Bizning kunlarda u «neotomizm» ta'limoti sifatida ish yuritmoqda.

Bu oqimning asoschisi italiyalik yirik sxolast faylasuf Foma Akvinskiy bo'lib, u o'rta asr sxolastikasini sistemalashtiruvchisidir. Tomizm Aristotel va xristianlik ta'limotining aralashmasidan iborat. Foma Akvinskiyning "Ilohiyot umumlashmasi" ("Summateologii") asari 300 maqoladan iborat bo'lib, 600 masalani qamrab olgan. Bu asar umuman sxolastik ilohiyotshunosligining asosidir. U ilohiyotni bir tizim sifatida o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, I qismi xudoning mavjudligi masalasi, II qismi "xudoga qarab harakat" aqidasi. Uningcha, dunyo ierarxik narvondan iborat bo'lib, eng quyi qismida yer va 4 unsurdan iborat olam, eng yuqorisida esa xudo turadi. U butun borliqning ijodkori deb xudoni bildi: xudo sof shakldir, butun shakllarning manbaidir. Materiya, uningcha, faqat "imkoniyatdir", shakl esa materiyasiz mavjud bo'la oladi.

Oliy shakl-shakllar shakli-bu xudodir, narsalar esa materiya va shaklning, ya'ni moddiylik va ruhiylikning birligidir. Jon birlamchi va o'lmas bo'lib, tana esa jondan ajralishi bilan halok bo'ladi.

Foma Akvinskiy umumiy tushuncha masalasida aqlni ikkiga bo'ladi: 1) tabiatdan tashqaridagi aql, boshqacha aytganda "Xudo aqli"; 2) tabiiy aql, boshqacha aytganda inson aqli. Xudo aqli insoniy aqlga manba va yo'l ko'rsatuvchidir.

Foma Akvinskiycha, falsafa ilohiyotni to'ldiradi.

Foma ijtimoiy tenglikka mutloq qarshi chiqadi. Uningcha, davlatning eng afzal shakli monarxiyadir.

XIV asrning ikkinchi yarmidan to XVII asrning boshlarigacha Yevropada Uygʻonish (Renessans) davri hisoblanadi (Renessansning mohiyatini Sharq Renessansi misolida oldingi maʼruzalarimizda koʻrsatib oʻtganmiz). Dastlab Italiyada boshlangan Renessans gʻoyalari keyinchalik butun Yevropaga tarqaldi. Renessans insoniyat bosib oʻtgan tarixiy taraqqiyot yoʻlining eng muhim davrlaridan biri boʻlib jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga ulkan hissa qoʻshgan. Tub ijtimoiy-iqtisodiy, maʼnaviy-maʼrifiy oʻzgarishlar yuz berdi, ijtimoiy ong jadal surʼatlar bilan rivojlandi. Ishlab chiqarishning mashinalasha borishi fan va texnikaning tez taraqqiy etishiga olib keldi.

Iqtisodiy, siyosiy hayot, shuningdek fan, sanʼat va falsafa tobora koʻproq din va cherkov taʼsiridan xalos boʻlib, mustaqillika erisha boshladi. Tabiat bilimning yagona manbai va bilim taraqqiyotning asosi boʻlib qoldi.

Inson va uning mohiyatini oʻrganishga qiziqish kuchaydi. Madaniy taraqqiyotda “gumanizm” (lot.-“insoniylik”) yoʻnalishi vujudga keldi.

Uygʻonish davri dunyoqarashining yana bir muhim farqlantiruvchi jihati, uning sanʼatga yoʻnaltirilganligidir. Uygʻonish davrini badiiy-estetik davr deyish maqsadga muvofiq. Uygʻonish davri tafakkuri markazida inson, insoniylik, insonparvarlik turdi. Shunga koʻra ham bu davr falsafasini antropotsentrik xarakterda deb taʼriflanadi.

Bu davr ijtimoiy-siyosiy, badiiy, axloqiy hayotida ayrim kishining insoniy qadriyati har qachongidan ham yuqori qoʻyiladi. Insonning yorqin, oʻziga xos qirralarini ochishga intilish bu davr adabiyotida juda kuchlidir. Individuallikni oʻta qadrlash insonga estetik yondashuvni mutlaqlashtirishga olib keldi. Goʻzallikka sigʻinish bu davrning yana bir xarakterli belgisi boʻlib qoldi. Daho rassomlar Leonardo da Vinchi, Rafael kabilar asarlarida olamni goʻzallik qonunlariga muvofiq his etishlik oʻzining oliy ifodasini topdi. Bu davr ijodkorlari inson, uning goʻzalligi, yuksak qobiliyati, yorqin, sergʻayrat xarakteri, kamoloti, insonparvarligi kabilarni joʻshqin ehtiros bilan aks ettirdilar va oʻzlari ham ana shunday komil inson boʻlishga harakat qildilar.

Uygʻonish davri naturfaylasuflari tabiatni panteyistik tarzda qabul qildilar. Bu davr falsafasi rivojiga katta hissa qoʻshgan nemis olimi Nikolay Kuzanskiy (1401-1464) ayni paytda yirik astronom, matematik, geograf edi. Kuzanskiy panteyistik va dialektik gʻoyalarni olgʻa surdi. U panteyistik falsafa namoyondasi sifatida “«xudo barcha narsalarda, barcha narsalar xudoda mavjuddir”, deydi. U xudoni borliqning oliy va yagona asosi, deb hisobladi. N.Kuzanskiy taʼlimoticha, koinot cheksiz, olamning markazi esa Yer emas. Yer doimo harakatda.

Kuzanskiy falsafasida inson muammosi asosiy oʻrinlardan birini egallaydi. Mikrokosmni ilohiy mohiyat bilan bogʻlashga uringan olim “kichik olam” (inson), “katta olam” (universum), “maksimal olam” (ilohiy mutlaqlik) tushunchalarini muomalaga kiritdi. Bilish nazariyasida u dialektik fikr yuritib, barcha narsalar qarama-

qarshi tomonlar birligidan tashqil topganini uqtirdi; ayni paytda u “qarama-qarshi tomonlarning muvofiq kelishi” to‘g‘risidagi g‘oyani olg‘a surib, yangilik yaratdi...bu erda egrilik va to‘g‘rilik o‘rtalaridagi qarama-qarshilik yo‘qoladi.

Nikolay Kopernikdir (1473-1543) 1543 yilda nashr etilgan “Samoviy sferalar aylanishi” nomli asarida o‘zining geliotsentrik nazariyasini asosladi: olamning markazi harakatsiz holdagi Yer emas, balki Quyoshdir. Yerning Quyosh atrofida aylanishi natijasida yil fasllari o‘zgarib turadi, o‘z o‘qi atrofida aylanishi natijasida kecha va kunduz sodir bo‘ladi. Yer atrofida faqat uning yo‘ldoshi Oy aylanadi.

Kopernik ta’limoticha, hamma joyda yagona mexanika qonunlari amal qiladi. U o‘z geliotsentrik nazariyasida olamning moddiy birligini ta’kidladi, lekin olamning chekliligi g‘oyasini rad etmadi.

Mashhur italyan faylasufi **Jordano Bruno** (1548-1600) falsafasidagi eng asosiy g‘oyalar ilohiylik va tabiiylik, moddiylik va ideallik, tana va ruhiyat, aqliylik va hissiylik, Koinot va Yerdagi hayotning aloqadorligi mummolarini aniqlab berishga qaratilgan. Bruno Xudo Olamdan tashqarida yoki uning ustida emas, olamda mavjud bo‘lgan barcha narsalar bilan birga bo‘ladi, degan g‘oyani olg‘a suradi. Olamning cheksizligi, moddiyligi to‘g‘risidagi nazariyani rivojlantirishda Jordano Brunoning xizmati beqiyosdir. Olim o‘z davri tabiiy-ilmiy yutuqlariga tayanib, ayni paytda uni rivojlantirib, koinot to‘g‘risida yangi yo‘nalishdagi ta’limotni asosladi. Brunocha, Quyosh tizimi bepoyon olamning - Koinotning kichik bir bo‘lagidir. Har bir dunyo chekli, lekin behisob dunyolar cheksizdir, payonsizdir. Uningcha, cheksiz moddiy dunyolar o‘rtasida bog‘lanish va o‘zaro taqozalanish, birlik va qarama-qarshilik munosabati davom etadi.

Bruno haqiqatga erishishning eng asosiy manbai aqlidir, deydi. Brunoni fikriga ko‘ra, hayotda faol mavqeda turishi, uni yaxshilash uchun fidoiylik qilishi lozim. Uning hayot yo‘li o‘zi orzu qilgan “qahramonona entuziazm”, hayotda faol mavqeda turishning yorqin namunasi bo‘ldi.

Buyuk tabiatshunos olim **Galileo Galilei** (1564-1642) Italiya Uyg‘onish davri ilmiy taraqqiyotini yakuniga etkazdi va yangi davr Yevropa matematik tabiatshunosligini boshlab berdi. XVII asr ma’naviy hayotida muhim rol o‘ynagan metodologik va falsafiy tamoyillarni ta’riflab berdi. O‘zining tajribalariga asoslanib, mexanikaning fundamental boshlang‘ich qoidalarini aniqladi. Inersiya qonunini kashf etdi. U obyektiv moddiy olam mavjud, bu olam cheksiz va abadiy, uning na avval bor, na oxiri; tabiatda hech narsa butkul yo‘q bo‘lib ketmaydi, deydi. Uningcha, materiya abadiy, tabiat yagona bo‘lib, mexanika qonunlariga bo‘ysunadi. Olamdagi narsa va hodisalarning moddiy asosini atom tashqil qiladi.

Galiley falsafasi mexanistik materializmdir.

Moddiy olamni bilish, uningcha, sezishdan boshlanadi va aql bilan tugaydi. Galileyning ilmiy bilish nazariyasi falsafa rivojida muhim rol o‘ynadi.

Galiley o'zining ilmiy-falsafiy qarashlari bilan, bir tomondan, Uyg'onish davridagi falsafiy fikrga yakun yasagan bo'lsa, ikkinchi tomondan, Yangi davr falsafasini boshlab berdi. Islom Karimov "Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch" asarida: "Ulkan ma'naviy jasorat sohiblari bo'lgan bunday alloma zotlar dunyoning qasrida yashamasin, ezgulik va ma'rifat yo'lida doimo odamlarga ibrat bo'lib kelgan. Chunonchi, o'rta asrlar-da astronomiya sohasidagi ilmiy kashfiyotlari uchun tazyiq va ta'qiblarga uchragan Nikolay Kopernik hamda keyinchalik uning izidan borib, johil va aqidaparast ruhoniylar tomonidan o'tga tashlangan Jordano Bruno, qanchadan-qancha ta'na va malomatlarga giriftor etilgan Galileo Galiley kabi allomalarning jasoratida ham haqiqatga sadoqat, e'tiqod uchun kurashning yorqin namunasi yaqqol namoyon bo'lganini ko'ramiz", deganda to'la haq.

3. Yangi va eng yangi davr falsafasining ustuvor yo'nalishlari.

XVI asrning oxiri XVII asrning boshlarida G'arbiy Yevropa mamlakatlarida sodir bo'lgan burjua inqiloblari iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy sohalarda tub o'zgarishlar yasadi. Ishlab chiqarishning o'sishi... tabiat va uning qonunlarini ilmiy bilish ehtiyojini kuchaytirdi, fanning roli orta bordi. Davr ruhini, manfaat va ehtiyojlarini chuqur anglagan olimlar buyuk kashfiyotlarni amalga oshirdilar. Galileyning mexanika nazariyasi, Kepler qonuni, mikroskop, teleskop, gidrometr, simob barometri, termometr kabilarning kashf etilishi yangi tuzum aqliy imkoniyatlarini kengayganligidan dalolat edi. Tabiat hodisalariga analitik qarash kuchaydi.

Yangi davr falsafiy fikr taraqqiyotiga ham kuchli turtki bo'ldi. Falsafada yangi muammolar va ularga yangicha yondashuvlar yuzaga keldi. Olimlar tabiatdagi hodisalarni chuqurroq bilish maqsadida, ularni alohida, bir-biridan ajratib har tomonlama tahlil qilib, tajribadan o'tkazishga e'tiborni kuchaytirdilar. Ular mexanika qonunlarini, shu jumladan I.Nyuton (1643-1727)ning mexanik sababiyat nazariyasini tabiatdagi barcha sirlarni ochib beruvchi kalit deb bildilar. Nyutonning "Naturfalsafaning matematik asoslari" asari olamning mexanistik nazariyasini yaratishda belgilovchi ahamiyat kasb etdi.

"Olam-odam" muammosi gnoseologik va metodologik masalalar tarzida namoyon bo'ldi. Yangi davrda sanoat va tabiiy fanlarning gurkirab rivojlanishi falsafada mantiq, metodologiya, bilish nazariyalarini ustuvor mavqe egallashiga sabab bo'ldi.

Yangi zamon fani va falsafasining asoschisi ingliz faylasufi Frensis Bekon (1561-1626)dir. U o'rta asr sxolastik falsafasining birinchi tanqidchisi sifatida namoyon bo'ldi. O'zining "Yangi organon" ("Bilishning yangi quroli"), "Yangi Atlantida" asarlarida haqiqiy falsafa amaliyot bilan mustahkam aloqada, kishilar mehnati bilan chambarchas bog'liq bo'lishi kerak, deb uqtirdi. Uningcha, moddiy dunyo asosini xilma-xil sifatga ega bo'lgan materiya tashqil qiladi. Materiya to'xtovsiz harakatda.

Bekon harakatning 19 shaklini ta'riflasa-da, ularning harakatini mexanik harakat shakli bilan aynanlashtirib qo'ydi.

Falsafaning vazifasi yangi uslubni yaratishdir, deb hisoblagan Bekon ilmiy bilishning maqsadi insonga foyda keltirish, fan esa hayot va tajriba uchun xizmat qilishi kerak, deb bildi. Aniq va to'g'ri bilim olishga halaqit beruvchi adashish, ya'ni "idollardan" (butlardan) kishi aqlini halos qilish zarur, deydi u. Bekon adashish holatlarini - "idollarni" 4 turga ajratadi: "urug' idollari", "g'or idollari", "bozor idollari", "teatr idollari".

Bekon ingliz empirizmining asoschisidir. Uningcha, tabiatshunoslik barcha fanlarning onasidir. Bekonning ulug' xizmati induktiv bilish uslubini ishlab chiqqanligidir.

Gobbs (1588-1679 y.y.) Bekonning mexanistik materializmini rivojlantirdi. "Tafakkurni fikr qiluvchi materiyadan ajratish mumkin emas", degan muhim fikrni ilgari surdi. Uningcha, materiya abadiy, ayrim jismlar vaqtincha, olam esa mexanik harakat qonunlariga bo'ysundirilgan jismlar jamidir.

Gobbs bilish nazariyasida empirik. Gobbs falsafa tom ma'noda aqlga asoslanishi kerak, faqat falsafagina haqiqatni ro'yobga chiqarishi mumkin, deydi.

Asarlari: "Fuqaro haqida" (1642), "Leviafan" (1651), "Inson haqida" (1658).

XVII asrning yirik mutafakkirlaridan biri fransiyalik **Rene Dekart** (1596-1650) umumfalsafiy tamoyillarni va ilmiy mushohadani bir-biriga mustahkam bog'lagan siymo. U ikki substansiya: modda va ruh o'zaro yonma-yon mavjud bo'lib, xudoga bo'ysinadi, deydi. Uningcha, tabiat cheksiz va abadiy bo'lib, inson tafakkuriga bog'liq bo'lmagan holda mavjud va rivojlanadi.

Dekart bilish nazariyasida ratsionalizmning asoschisi sifatida aqlga yuqori baho berdi. O'zining "Metod haqida mulohazalar" nomli asarida deduktiv metodini ishlab chiqishga harakat qildi. Uning ta'limoticha, bilishning birdan-bir manbai - tafakkurdir, sezgilar tashqi olam haqida to'g'ri tasavvur bera olmaydi. "Men fikr qilyapman, demak men mavjudman", degan faylasuf tafakko'rni borliqqa nisbatan birlamchi, deb qaraydi. Nima aniq bo'lsa, nima shubha tug'dirmasa, o'sha haqiqatdir, deydi u.

Uning fikrlari fanni sxolastikadan tozalashda muhim rol o'ynadi. Dekart kishilarda tashqi olamdan ajralgan tug'ma g'oyalar intuitsiyalar (xudo, ruhiy va jismoniy g'oyalar) bor, ular orqali umumiy qoidalar, tamoyillar kashf etiladi, deb o'yladi va o'z davrida Gobbs, Lokk, Spinozalar tanqidiga uchradi.

XVII asrning ko'zga ko'ringan faylasuflaridan yana biri gollandiyalik Benedikt Spinoza (1632-1677) dunyoqarashining asosini substansiya tushunchasi haqidagi ta'limot tashqil etadi. U substansiyaning tabiat yoki xudo deb atadi. Uningcha, tabiat o'z-o'zining sababchisi, u bittadir. Substansiya moduslar (o'tkinchi narsalar)ga ega bo'lib,

moduslar tabiatda paydo bo'lib, yo'q bo'lib ketadigan narsalarning xossa va xususiyatlaridir. Uningcha, substansiya harakat qilmaydi va rivojlanmaydi.

Spinoza bilish nazariyasida – ratsionalist. U davlatga ijtimoiy kelishuv mahsuli deb, jamiyatda fikr, vijdon va so'z erkinligi o'rnatilishi zarurligini ko'rsatadi. Ayni paytda, Spinoza fuqarolar davlat qonunlariga ongli bo'ysinishi kerak, deydi.

Ingliz faylasuflaridan Jon Lokk (1632-1704) kishilar bilimining asosiy manbai tajriba deb, tajribani ikkiga: ichki va tashqi tajribalarga bo'ldi. Tashqi tajriba obyektiv mazmunga ega bo'lib, bu mazmun bizga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lgan olamdir. Ichki tajriba, tashqi tajribaga bog'liq bo'lmagan, bizning ichki ruhiy kechinmalarimizdir. Bu ruhiy kechinmalar mustaqil. Lokk birlamchi (hajm, shakl, holat, harakat...) va ikkilamchi (rang, hid, tam...) sifatlar haqidagi g'oyani ilgari suradi. Uningcha, birlamchi sifatlar obyektiv, ikkilamchilari esa subyektiv.

Nemis olimi Gotfrid Vilgelm Leybnits (1646-1716) fikricha, olam asosini bo'linmas ruhiy substansiyalar – monadalar tashqil qiladi. Oliy monada (xudo) cheksiz monadalarni o'z xohishicha uyg'unlik bilan tartibga soladi, monadalar idrok va intilishga ega bo'lib, yagona rivojlanuvchi va harakatlanuvchi olamni tashqil qiladi. Leybnits o'zining "Inson bilishi to'g'risida yangi tajribalar" (1703) asarida bilimning yagona manbai aql, deydi. U mantiq masalalariga katta ahamiyat beradi, hozirgi zamon matematik logikaning otasi hisoblanadi.

Jorj Berkli (1684-1753) o'zining "Kishi bilimining tamoyillari haqida risola" asarida subyektni birlamchi hisoblab, barcha narsalar ongning holatidan, sezgilar majmuidan iborat, deb uqtiradi. U olamda "Men" va mening sezgilarimdan boshqa hech narsa yo'q, olamdagi narsalar mening sezgilarimdagina mavjud, deb hisoblaydi.

Fransiyada XVIII asrning 40-yillarida tabiat fanlari rivoji, badiiy adabiyot, dramaturgiya va falsafa ma'naviy hayotda yirik ijtimoiy harakatga aylanib, frantsuz ma'rifatparvarligi o'zining yuksak nuqtasiga erishdi. Bu davrda ikkinchi avlod ma'rifatparvarlari- J.J. Russo, J. Lametri, D. Didro, K. Gelvesiy, P. Golbax va boshqalar shakllandi. Ular tomonidan olg'a surilgan ma'rifatparvarlik g'oyalari falsafiy nuqtai nazardan materialistik, idealistik va dualistik shakllarda namoyon bo'lsa-da, ularning barchasini birlashtiruvchi omil yurt tashvishi, uning kelajagi, xalq farovonligi kabi milliy va umuminsoniy qadriyatlar edi.

Ular fikricha, kishilar ijtimoiy muhitning mahsuli, jamiyat hayotini yaxshilash uchun muhitni o'zgartirish kerak. Inson erkin tug'iladi, shunga ko'ra baxt, ozodlik, adolat insonlarning tabiiy, tug'ma huquqidir; fikr jamiyatni boshqaradi, kishilar ongi qanday bo'lsa, jamiyat, ijtimoiy muhit ham shunday bo'ladi.

Frantsuz mutafakkirlari milliy davlatchilik, inson erkinligi, haq-huquqlari muammolariga alohida ahamiyat berganlar. Frantsuz millatini ma'naviy yuksaklikka ko'tarishga juda katta e'tibor qaratganlar. Ular tomonidan yaratilgan ko'p tomlik "Ensiklopediya" "Evropa qomusi" maqomida bo'lgan. Ular o'z asarlari va amaliy

faoliyatlari bilan 1789-1794 yillardagi Fransiya inqilobi qabul qilgan “Inson va grajdanlar huquqlari deklaratsiyasi”da ilgari surilgan umuminsoniy qadriyatlarni jamiyat taraqqiyotining ustuvor ma’naviy mezonlariga aylantirdilar.

Umuman olganda, frantsuz ma’rifatparvarlari Fransiya inqiloblari ta’sirida jo’shqin g’oyalarni ilgari surdilar va bu ezgu g’oyalarni amalga oshirishning oldingi saflarida bo’ldilar hamda jahon ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy-ma’rifiy hayotida o’chmas iz qoldirdilar.

Nemis milliy-mumtoz falsafasi XVIII asrning ikkinchi yarmi va XIX asrning boshlarida shakllandi. Iqtisodiy va siyosiy jihatdan nisbatan qoloq va tarqoq bo’lgan Germaniya G’arbiy Yevropadagi ilg’or mamlakatlarning iqtisodiy, texnik, ilmiy salohiyatini o’zlashtirish va, ayni paytda, nemis xalqi hayotini, voqeligini o’rganish asosida ilg’or milliy g’oyalarni maydonga tashlash imkoniyatiga ega bo’ldi. Bu nemis milliy mumtoz falsafasi namoyondalari I.Kant, I.G.Fixte, F.R.Shelling, G.V.Gegel, L.Feyerbax ijodida yorqin namoyon bo’ldi. Ular nemis falsafasini bir butun, yangicha, yaxlit qarashlarda namoyon qildilar va uni falsafiy taraqqiyotning yuksak cho’qqisiga ko’tardilar.

Immanuil Kant (1724-1804) nemis milliy mumtoz falsafasining asoschisidir. Uning falsafiy ijodini ikki davrga bo’lib o’rganish rasm bo’lgan. Birinchi davr-1770 yillargacha bo’lgan davr bo’lib, uni tanqidiy falsafagacha bo’lgan davr deyiladi. Ikkinchi davr 1770 yillardan keyingi davr-tanqidiy falsafa davri (“Tanqid” deganda, bu erda, 1-dan, falsafaning bilish qobiliyatlarini aniq o’rganishga qaratilgan “nigoh”i tushunilsa, 2-dan, nazariy ongning ham, amaliy aqlning ham kuchi eta oladigan bilish chegaralarini aniqlamoq tushuniladi).

Kant ijodining birinchi davrida tabiiy fanlar bilan shug’ullangan va “Osmonning eng umumiy tarixi va nazariyasi” asarida kosmogonik gipoteza (farazi)ni yaratib, Quyosh tizimining tabiiy evolyusiyasini tushuntirib berdi. U Quyosh tizimi gazsimon tumanlikdan paydo bo’lgan bo’lib, bu tizim cheksiz koinotning bir qismidir, degan g’oyani olg’a surdi.

Kant ijodining ikkinchi davri-tanqidiy falsafa davrida “Sof aqlni tanqid” (1781), “Amaliy aqlni tanqid” (1788), “Mulohaza qobiliyatini tanqid” (1799) kabi asarlari yaratilib, ularda bilish masalalariga e’tibor qaratildi. Bilish Kantning uqtirishicha, narsa, buyumlarning o’z-o’zicha mavjudligi, ya’ni narsa o’zidan sezgi a’zolarimizga ta’sir etib, sezgi uyg’otishi. Biroq, na sezgilar, na nazariy aqldagi tushunchalar “narsa o’zida” to’g’risida to’g’ri bilim bera oladi. Kant bilish jarayonini ikkiga bo’ladi: tajribaviy bilim (aposterior) va tajribagacha bo’lgan bilim (aprior). Uningcha, fazo-tashqi hissiy mushohadaning aprior, vaqt ichki hissiy mushohadaning aprior shaklidir. Shunga ko’ra, fazo va vaqt narsalar mavjudligining shakli bo’la olmaydi. Tajribaviy bilim faqat yakka, bir-biri bilan bog’lanmagan hodisalar to’g’risidagina bilim beradi. Ular qonuniyatlari to’g’risida bilim bera olmaydi.

Kant tanqidiy davrining asosiy xususiyati, bilish nazariyasi – gnoseologiyaning asosiy falsafiy fan darajasiga ko'tarilganligida. U o'zining bilish nazariyasini uch bosqichga bo'ladi: 1) hissiy bilish, 2) idrok, 3) aql. Aql idrokni boshqaradi, uning oldiga muayyan maqsadlarni qo'yadi.

Nemis milliy falsafasining atoqli namoyondasi, shubhasiz, Georg Vilgelm Fridrix Gegeldir (1770-1831). Uning juda ko'p asarlari orasida "Mantiq fani" (1812-1816), "Ruh fenomenologiyasi" (1807), "Falsafiy fanlar ensiklopediyasi" (1817) g'oyat muhim ahamiyatga ega. Hegel o'tmish salafalaridan farqliroq tabiiy, tarixiy va ma'naviy-ruhiy taraqqiyot jarayonlarini bir butun, yaxlit va izchil tasavvur eta oldi va o'z ta'limotida buni yorqin ifodalab berdi. Hegel falsafasining eng asosiy tarixiy ahamiyati unda olamni dialektik anglash metodining sistemali ravishda bayon etib berilganligidir. Hegel uqtirishicha, mutloq ruh avval o'z ichida rivojlanib, so'ng tabiatga, noorganik va organik dunyoga aylanadi, tabiat orqali esa kishi ongida aks etadi. Davlat, san'at, din va falsafa shaklida namoyon bo'ladi.

Hegel falsafiy tizimining ratsional mag'zi "mutloq ruh"ning ichki qarama-qarshilikka egaligi, qarama-qarshiliklar kurashi esa harakat, o'zgarishlar manbai ekanligi edi. Hegel "mutloq ruh" doirasida inkorni inkor, miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'zaro o'tishi, qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonunlari borliq va tafakko'ring umumiy qonunlari ekanligini ko'rsatib berdi.

Hegelning tarixiy yutug'i bo'lgan dialektikasi-tushunchalar dialektikasidir. Hegel ratsional bilishning asosida formal mantiq emas, dialektik mantiq yotadi, uni harakatga keltiruvchi "motori" ziddiyatdir, deydi. Mantiq Hegel ta'limotida dialektika bilan mos keladi, dialektika esa taraqqiyot nazariyasi sifatida fikrlanadi.

Tafakkur Gegelda subyektivgina emas, balki obyektiv mavjudlik hamdir. Obyektiv mavjud bo'lgan tafakkurni u "mutloq g'oya", "dunyoviy aql" deb talqin qilgan edi. Tafakkur, uningcha, olamdan tashqarida emas, uning o'zida, ichki mazmun sifatida, voqelikning turli-tuman odisalari sifatida gavdalanadi. Mutloq g'oya-mangu. Olamning harakati ruhdan, g'oyadan boshlanib, yana shu bilan tugaydi.

Hegel jamiyat to'g'risida ham qator progressiv g'oyalarni ilgari surdi. **Masalan**, inson taraqqiyotida mehnatning va mehnat qurollarining roli haqidagi fikrlari...

Hegel nemis millatining sodiq farzandi sifatida Germaniyani birlashtirish va mustaqil davlat sifatida saqlab qolish g'oyalarini nemis xalqi tafakkuriga singdira oldi. Uning g'oyalari millat g'oyalariga aylandi. Umuman olganda, Hegel jahon falsafasi tafakkuri rivojiga bebaho hissa qo'shgan dahodir.

Lyudvig Feyerbax (1804-1872) "Hegel falsafasining tanqidiga doir" (1839) va "Xristianlikning mohiyati" (1841) da Hegelni keskin tanqid qildi. Uning falsafasi antropologik xarakterdadir. Uning falsafasida inson bosh mavzudir. Uningcha, inson tabiatning gultojisidir, dunyodagi hamma narsa insonga xizmat qilishi lozim, falsafa insonga dunyoda qanday yashash lozimligini o'rgatishi kerak.

Nemis milliy falsafasi falsafani yaxlit bir tizim sifatida ishlab chiqqanligi va uni ilmiy asosga qo'yishga harakat qilganligi bilan, insoniyat oldida turgan ijtimoiy – siyosiy masalalarni yangicha va ilg'or qarashlarda talqin etgani bilan diqqatga sazovordir.

Umuman olganda, Yangi davr Yevropa falsafasi, xususan nemis mumtoz milliy falsafasi jahon falsafiy fikrlari taraqqiyotiga kuchli turtki berdi. Bu davrlar falsafiy merosiga bugungi kun talablari darajasida turib murojaat qilish mustaqilligimizning falsafiy mazmuni, mohiyati va ahamiyatini chuqurroq mushohada qilish, istiqlol talablariga javob beradigan g'oyalar bilan qurollanish va ularni amaliy hayotga tadbiq etishda beqiyos ahamiyatga ega.

XX asr ijtimoiy-siyosiy hayoti, ilmiy-texnik taraqqiyoti va ma'anaviy madaniyati o'zining misli ko'rilmagan darajada rivoji, internatsionallashuvi, globallashuvi, informatsionlashuvi, texnikalashuvi, ziddiyatlarning chuqurlashuvi bilan ajralib turadi. Bu jarayonlar insoniyat ma'naviy hayotida chuqur iz qoldirdi, davrning ilg'or kishilarini falsafiy mushohada yurgizishga undadi.

Hozirgi zamon falsafasining rivoji serqirra va murakkabdir. U xilma-xil maktablar, oqimlar, qarashlar, nazariyalar, ta'limotlar jami sifatida gavdalanib, mazmun va shakl jihatidan rang-barangdir. Unda qutbiy qarama-qarshiliklar mavjud, ya'ni o'z mohiyatiga ko'ra ziddiyatlidir.

Hozirgi zamon falsafasi o'z mohiyatiga ko'ra noklassik falsafadir.

Noklassik falsafa klassik (an'anaviy) falsafaning yangi tarixiy sharoitdagi o'ziga xos rivoji sifatida XIX asrning 40 yillarida vujudga keldi va rivoj topa boshladi.

Hozirgi zamon falsafasining umumiy xususiyatlari quyidagilardir:

1. XX asr boshlariga kelib falsafada klassik va noklassik fikrlash uslublari o'rtasida raqobat kuchaydi.

2. Erkinlik, demokratik tamoyillar, plyuralizm g'oyalari turli ilmiy qarashlar bilan boyitildi.

3. Ilmiy- texnika inqilobi yutuqlari ta'sirida an'anaviy falsafiy me'yor va tamoyillardan voz kechib, "yangicha", ya'ni "pozitiv" (ijobiy) falsafiy uslublarni yaratishga urinish kuchaydi.

4. Inson va uning mohiyati, hayot mazmuni, yashashning ma'nosi muammolarini yangi tarixiy sharoitlarda yangicha talqin qilish, uni izohlashda irratsionalizm va mistikaga murojaat qilish, insonning tub sifatiiy xususiyatlarini uning irodasi, ruhiy va ong osti jarayonlari tabiatidan, borlig'ini esa o'lim va hayot chegarasidan qidirish va shu kabilar.

Hozirgi zamon falsafasining eng asosiy tamoyillari umuminsoniylikning ustivorligi, uning milliylik bilan uyg'unligi, demokratik erkinliklar, inson qadri, biror ta'limotni mutloqlashtirmaslik, bag'rikenglikdir.

Hozirgi zamonning ayrim noklassik falsafa namoyondalari klassik ratsionalizmni tanqid qilib noratsionalizmga katta e'tibor berdilar.

Yangi noa'naviy falsafiy tafakkur asoschilaridan biri nemis olimi Artur Shopengauer (1788-1860)dir. Uning "Olam iroda va tasavvur sifatida" (1818) asari XX asrda shuhrat topdi.

Shopengauer anticlassik yo'nalishda iroda va his-hayajonning o'ziga xos jihatlarini o'rgana borib ancha qiziqarli va to'g'ri g'oyalarni ilgari surdi. qo'ydi.

Artur Shopengauerning irratsional va volyuntaristik falsafasi XIX asr oxiri va XX asrdagi ekzistensializm, neokantchilik, hayot falsafasi, intuitivizm kabi falsafiy oqimlarning shakllanishiga kuchli turtki bo'ldi.

"Hayot falsafasi" oqimi XIX asrning 60-70 yillarida vujudga keldi va u hozirgi demokratik mamlakatlarda inson yashashining tamoyili sifatida namoyon bo'lmoqda. "Hayot falsafasi"- keng ma'noda hayotning mazmuni, maqsadi va qadr-qimmati haqidagi muammolarni tadqiq va talqin etuvchi falsafiy oqim. Bu oqim hayotning mohiyatini uning o'zidan anglab olishga intiladi, his- tuyg'ularni va instinktlarni ulug'laydi, aqlni tanqid va inkor qiladi. Unda volyuntarizm, irratsionalizm va intuitivizm belgilari ko'zga yaqqol tashlanadi.

"Hayot falsafasi" oqimi asosiy vakillari: Fridrix Nitsshe (1844-1900), Vilgelm Diltey (1833-1911), Georg Zimmel (1855-1918), O. Shpengler (1880-1936), Anri Bergson (1859-1941).

Bu oqimning asoschisi va eng nufuzli vakili Fridrix Nitsshedir. U "Musika ruhidan fojia", "Zardo'sht tavallosi", "Hamma uchun va hech kim uchun" kabi asarlarida, ya'ni falsafasida "hayot" tushunchasi markaziy o'rinni egallaydi va uni faqat intuitiv yo'l bilan bilish mumkin bo'lgan reallik deb izohlaydi. O'z mohiyatiga ko'ra, irratsional bo'lgan hayotiy reallikni bilishning obrazli- simvolik usullarini ilmiy bilishga qarama-qarshi qo'yadi. Nitssheda bilishning ratsional usullari o'rnini estetik intuitsiya va olamni badiiy – estetik o'zlashtirish usullari egalladi.

XX asr boshlarida Ovrupada Nobel mukofoti laureati frantsuz faylasufi A. Bergsonning ta'limoti keng ommalashdi. Bergson ta'limotining bosh mavzusi-tabi'at evolyusiyasi va inson rivoji, ularning birligini yangicha izohlaydigan dunyo manzarasini tuzishga intilishdir.

Dunyo, Bergson tasvirida, yaxlit, uzluksiz va ilgarilama rivojlanishdagi, spontan va "ijodiy" tug'ilayotgan yangi-yangi shakllardir. Bergsonning materiya va hayotni qarama qarshi qo'yishini, fazo va vaqtni ayrib tashlaganligini ayrim faylasuflar tanqid qilgan bo'lsalar, yana boshqa birlari uning dunyo manzarasi dinamizmi, tabiatda yangining kelib chiqishi muammosini yuqori baholadilar.

Bergson XX asr falsafasida birinchilardan bo'lib odamni jonli organizm, aqlli mavjudot sifatida boshidan kechirayotgan vaqtning o'ziga xos jihatlarini tadqiqot mavzusi qilib oldi.

Pragmatizm (yun.-amaliyot, naf, foyda) AQShda keng tarqalgan yangi zamon falsafasining bir oqimi bo‘lib, asoschisi Charlz Pirs (1839-1914), yirik vakillari Uilyam Jeyms (1842-1920), Jon Dyui, Uinn va boshqalar.

Pragmatizm ta’limotida haqiqat muammosi asosiy o‘rinni egallaydi. Dyui fikricha, (uni «amerikaning Arastusi» deb qadrlaydilar) kishilarga uning nafi, foydasi qay darajada tegishliligi tashqil etadi. Jeyms fikricha, haqiqat foydali bo‘lgan narsa yoki hodisadir. Pragmatistlar “amerikacha yashash modeli” g‘oyasini ishlab chiqdilar, keng targ‘ib qilmoqdalar hamda uning amalga oshirilishida jonbozlik ko‘rsatmoqdalar.

b) Pozitivizm (lot. pozitiv – “ijobiy”) – g‘arb mamlakatlarida keng tarqalgan falsafiy tafakkur ko‘rinishlaridan biri bo‘lib uning diqqat markazida falsafa va fanning o‘zaro munosabati muammosi turadi. Pozitivistlar barcha haqiqiy, «ijobiy» bilimlarni ayrim fanlarning natijasi yoki ularni sintetik birlashtirish natijasi sifatida olish mumkin, deydilar.

Pozitivizm uchta tarixiy ko‘rinishga ega: Kont pozitivizmi; Empiriokrititsizm (R.Avenarius va E.Max); Neopozitivizm.

Asoschisi frantsuz faylasufi O.Kont bo‘lgan pozitivizm 1930-1940 yillarda paydo bo‘lgan. Kontning fikricha, falsafaning fan bilan o‘zaro “da’vogarlik” tarixi shundan dalolat beradiki, “metafizik”, ya’ni falsafiy muammolarni ilmiylik ruhiga moslashtirishga bo‘lgan barcha urinishlar behuda.

Empiriokrititsizm (yun. empeiria - tajriba, kritike- tanqid)- falsafiy yo‘nalishlardan biri bo‘lib, unga shveysariyalik R. Avenarius (1843-1896) va avstriyalik E. Max (1838-1916) asos solgan. Empiriokrititsizmning boshlang‘ich nuqtasi “sof tajriba” bo‘lib, u eng so‘nggi neytral (betaraf), ya’ni sezgilar kompleksi (majmui)dan iboratdir. Empiriokrititsizmga binoan jismlar sezgilarni qo‘zg‘atmaydi, balki elementlar (ya’ni sezgilar) majmui jismlarni hosil qiladi.

Neopozitivizm falsafasi asosan uch ko‘rinishda namoyon bo‘ladi: mantiqiy pozitivizm, “lingvistik tahlil”, konvensionalizm.

Postpozitivizm (neopozitivizmdan keyingi pozitivizm) XX asrning 60-70 yillarida Angliyada va AQShda paydo bo‘lgan (asoschilari va targ‘ibotchilari K.Popper, U. Kuayn, T.Kun, I. Lakatos). Postpozitivizm “fan falsafasi” nomi bilan ham yuritiladi. Postpozitivizm ta’limotining asosiy mohiyati fanni falsafadan va empirik olamdan ajratishga urinishdir (demarkatsiya, verifikatsiya, falsifikatsiya va h. k).

v) **Ekzistensializm (“ekzistensiya” so‘zi lotincha-mavjudlik)** hozirgi zamon falsafasining asosiy oqimlaridan biri bo‘lib, uning diqqat markazida inson, uning ehtiyojlari, his-tuyg‘ular, insonning buguni, kelajagi to‘g‘risidagi xulosalar turadi.

XX asrning ikkinchi yarmida ssientizm (lot.ssienta-fan) va texnokratik (texnika hokimligi) qarashlar paydo bo‘ldi. Ular industrial, postindustrial, informatsion jamiyat kabi nazariyalarni asosladilar.

“Yalpi rohat-farog‘at jamiyati” nazariyasining tarafdorlari g‘arbning 50-60 yillardagi eng ko‘zga ko‘ringan mualliflari U.Rostou, D.Bell ilmiy-texnik aqlning mo‘jizakor kuchiga yuqori baho berdilar. Kelajak iqtidorli ilmiy-texnik mutaxassislar qo‘lida bo‘lishini, ilmiy-texnik aqlning mutloq hukmronlik qilishini bashorat qildilar.

“Informatsion jamiyat” -kompyuter va telekommunikatsiya vositalari integratsiyalashuvidan iborat bo‘lgan jamiyat. Bu nazariyaga ko‘ra, texnik va texnologik axborotlarni zudlik bilan to‘plab, oqilona ishlata bilgan jamiyat rivojlanishning keng imkoniyatlariga ega bo‘ladi. Axborot, axborot tizimining o‘sib boruvchilik roli-informatsion jamiyat tamoyili asosida yotganligi tarixiy fakt-dalil. Yana bir dalil “Informatsion aql”ning ishlab chiqarish, boshqarish, odamlarning butun hayotiga tez, haqiqiy inqilobiy ta’siridir.

Ye.Masuda (shuningdek D.Bell, A.Tofler, J.Nesbit va boshqalar) tomonidan olg‘a surilgan takliflar xayoliy orzular bo‘lmay, balki eksperiment, loyihalash va joriy qilish bosqichida turgan loyihalardir. Ilmiy-texnik, tashqiliy-boshqaruv nuqtai nazaridan informatsion jamiyatning eng yangi nazariyalarini o‘rganish katta ijobiy qimmatga ega.

Ssientik va texnitsistik xayollarga qarshi antitexnitsistik, antissientik g‘oyalar, qarashlar vujudga keldi. G.Uells, A.Frank, J.London (“Temir tovon”), R.Bredberi (“Farengey bo‘yicha 451gradus”) va boshqa mashhur Yozuvchilar antiutopiya janrida qalam tebratdilar.

Hozirgi davrning asosiy falsafiy ta’limotlari sirasida din falsafasi alohida mavqega ega. Eng avvalo, din jahonning ko‘p mamlakatlarida odamlarning kundalik hayoti, odob-axloqi, rasm-rusmlari, an’analari-turmush tarzi va ma’naviyatida o‘ziga xos qadriyat sifatida amal qiladi. Dinga e’tiqod qiluvchilar o‘zlarining ijtimoiy hayotining turli jabhalaridagi ehtiyojlarini, uning ma’lum jihatlarini din yo‘li bilan qondiradilar, qondirishga harakat qiladilar.

Jahon dinlari hisoblanmish xristianlik, buddizm va islom bir qator mamlakatlarda rasmiy mafkura holatidadir. Uning kuchli mafkuraviy tashqilotlari davlat tomonidan keng va har tomonlama ta’minlab turiladi. Har bir diniy yo‘nalish o‘zining kuchli va e’tiborli mafkuraviy vositalariga va yirik mafkurachilariga ega: olimlar, sotsiologlar, faylasuflar, madaniyat va san’at arboblari va h.k.

Din fan va aql, ularning hozirgi dunyodagi roliga yangicha yondoshishga harakat qilmoqda. Diniy falsafa o‘z e’tiborini tobora ko‘proq va faolroq jamiyat, inson, fan muammolariga qaratmoqda, fan va texnikaning yutuqlari nogumanistik yo‘llarda qo‘llanilayotganini qattiq tanqid qilmoqda.

Neotomizm Rim katolik cherkovining rasmiy mafkurasi (1879 y) bo‘lib, uning markaziy hokimiyati Vatikandir.

Neotomizmning mashhur vakillari Fransiyada E.Jilson, Mariten, Belgiyada D.Merse, A.Dondeyn, Germaniyada A.Demf, I. Lots, V. Brugger va boshqalardir.

Neotomizm falsafasi olamning yaratuvchisi va boshqaruvchisi bo'lgan xudoning mavjudligini isbotlashga harakat qiladi. Bu ta'limotga ko'ra, ilm va e'tiqod birlikda. Diniy e'tiqod va ilmiy bilimlar o'zaro zid bo'lmay, balki, to'g'ri birlashtirilsa, bir-birlarini to'ldiradi. Bular aslida bitta maqsadga olib boruvchi ikki yo'ldir, maqsad esa - xudoni tanishdir.

Xulosa shuki, XX asr falsafiy ta'limotlari o'ta rang-barang, serqirra va ayni paytda ziddiyatlidir. Ularning deyarli barchasi hozirgi davr ijtimoiy-siyosiy hayoti, fani, texnikasi yutuqlari bilan qurollangan. Eng muhimi, bu falsafiy maktab, oqim, ta'limotlarning har biri tabiat, jamiyat, inson muammolariga sezgirlik, hozirjavoblik bilan tanqidiy munosabatda bo'lishga undaydi, fikrlashga ozuqa bo'ladi.

Hozirgi zamondagi integratsion jarayonlar Sharq va G'arb nazariy tafakkurining yaqinlashishiga, uyg'unlashishiga olib kelmoqda. Turli falsafiy madaniyatlarning bir-birini boyitishi, hamkorligi kuchaymoqda.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Antik davr falsafasining asosiy xususiyati nima va nima uchun u «kosmosentrizm» deb ataladi?
2. G'arb falsafasining "oltin davri" vakillari (Sokrat, Platon, Aristotel) o'rtasidagi asosiy g'oyaviy farqlar nimada?
3. Apologetika va sxolastika o'rtasidagi farqni tushuntirib bering. O'rta asrlar falsafasi nima uchun "ilohiyotning xizmatkori" deb atalgan?
4. O'rta asrlardagi realizm va nominalizm o'rtasidagi bahsning mohiyati nimadan iborat?
5. Panteyizm tushunchasi Uyg'onish davrida tabiat va xudo munosabatini qanday o'zgartirdi?
6. Yangi davr falsafasidagi empirizm va ratsionalizm yo'nalishlarining asosiy g'oyalarini ayting.
7. Deyizm nima va u ilm-fanning rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatdi?
8. Falsafadagi dialektika metodining rivojlanishida G.Gegelning xizmati nimadan iborat?
9. I.Kantning "narsa o'zida" (ding an sich) tushunchasi falsafiy bilishda qanday muammoni o'rta qo'ydi?
10. anoat inqilobi davridagi falsafiy maktablarning asosiy maqsadi nima edi?
11. Irratsionalizm yo'nalishi inson mohiyatini tushinishda aqlning o'rnini qanday inkor etadi?
12. Ekzistensializm falsafasida inson erkinligi va «borliq» (existence) muammosi qanday talqin qilinadi?

13. Fenomenologiya yo'nalishining asoschisi kim va u ongni o'rganishda qanday yangilik kiritdi?
14. Pragmatizm o'quvi bo'yicha haqiqatning asosiy mezonini nima deb hisoblanadi?
15. Neotomizm — bu zamonaviy diniy falsafaning qanday ko'rinishi?
16. Pozitivizm, neopozitivizm va postpozitivizm bosqichlarining bir-biridan farqli jihatlarini ko'rsating.
17. Ssientizm va antissientizm o'rtasidagi ziddiyat nima haqida?
18. "Postindustrial jamiyat" va "Informatsion jamiyat" konsepsiyalarining falsafiy asoslari nimada?
19. Zamonaviy falsafada «ruh» tushunchasi klassik falsafadagidan nimasi bilan farq qiladi?
20. Hozirgi zamon G'arb falsafasining insoniyat oldida turgan global muammolarni hal qilishdagi roli qanday?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

Asosiy adabiyotlar:

1. Davronov Z., Shermuhamedova N, Qahharova M, Nurmatova M, Husanov B, Sultonova A. Falsafa. -Toshkent: TMU, 2019
2. Jonathon A.C. Brown. hadith. -Ehngland, 2000
3. Samuel Guttenpion. Philosophy selected teks with a method for beginners.
4. Гилязиев З.З. Углубленное изучение истории и культуры ислама. -Казань: Издво ДУМ РТ. 2009.
5. Жалилов Б. Диншунослик. -Тошкент: 2019.
6. Зиновьев А. Логика. Москва, МГУ, 2006.
7. Иззетова Э., Пўлатова Д. Философия. -Ташкент: Шарқшунослик, 2012. 340 б
8. Falsafa. Axmedova M. tahririostida.-T.: UFMJ, 2006.
9. Osnovi filosofii. Uchebnik. Izdaniye 2-ye, pererabotannoye, dopoln. /Pod red.M.A.Axmedovoy, V.S.Xana. – T.: Mehnat. 2004.
10. Под редакцией. Пржиленского В.И. Философия для бакалавров. Ростов-на Дону: Феникс, 2007
11. Чумаков А.Н. Философия. учебник. 2-издание.-Москва: ИНФРА-М, 2018
12. Шермухамедова Н.А. Фалсафа -Тошкент: Ношир, 2012.
13. Шермухамедова Н.А. Фалсафа. 2-нашр. Тошкент: Ношир, 2020. 667 бет
14. AbdullaSHer. Axloqshunoslik. Darslik. –T.: O'FMJ, 2010.
15. Abdulla SHer. Estetika. Darslik. – T.:O'zbekiston, 2016.
16. Sharipov M. Fayzixojayeva D. Mantiq. -T.: Unversitet, 2007.

Qo'shimcha adabiyotlar:

17. Mirziyoyev SH. M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017. – 488 b.
18. K. S.Guttenplan. J.Hornsby. C. Janavay. Reading philosophy. Blackwell Publishers Ltd. UK. 2003. P – 341.
19. A.Azami. Vvedeniye v Xadisovedeniye. Kazan: 2011
20. Abu Xomi G‘azzoliy Kim ei saodat/Ikki dune saodatigaeltuvchi bilim. - Samarkand: Imom Buxoriy xalkaro markazi, 2019
21. Choriev A. Inson falsafasi. -Toshkent.: O‘FMJ, 2006.
22. Karmin A.S., Novikova YE.S. Kulturologiya. Kiyev, Xarkov-Minsk. 2003
23. Qurbonova L. Falsafiy antropologiya va elitologiya uyg‘unligining o‘ziga xos xususiyatlari. Fals.fan. doktori. Diss. –Toshkent: O‘zMU, 2019
24. Otamurodov S. Globallashuv: millatni asrashmas’uliyati.Toshkent: O‘zbekiston, 2018
25. Rudugin A.A. Estetika. Moskva: Izd-vo Sentr, 2003
26. Rumi J. Yetti majlis. -Toshkent: Yangi asravlodi., 2019
27. Rumi J. Masnaviy.40 rivoyatga sharx. -Toshkent: Navruz, 2019
28. Sharipov M. Mantiq. -Toshkent: 2003
33. SHermuxamedova N.A. Borliq va rivojlanish falsafasi. -Toshkent: Noshir, 2013
34. SHermuxamedova N.A. Gnoseologiya - bilishnazariyasi. -Toshkent: “Noshir”, 2011.
35. SHermuxamedova N.A. Insonfalsafasi. -Toshkent, Noshir, 2016
36. YassaviyXoja Axmad Devonixikmat. -Toshkent: Navro‘z, 2018
37. Losev A.F. Bitiye-Imya-Kosmos. -Moskva: Misl, 1993

Internet tarmoqlari:

1. lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.
2. norma.uz – Axborot huquqiy portali.
3. mehnat.uz – O‘zbekistob respublikasi Kambag‘allikni qisqartirish va bandlik vazirlik rasmiy sayti.
4. uzedu.uz – Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligining rasmiy sayti.
5. Ziyonet.uz – O‘zbekiston ta’lim portali (falsafa bo‘limi).
6. Natlib.uz – Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi.
7. Unilibrary.uz – O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalari yagona elektron kutubxonasi.
8. Stanford Encyclopedia of Philosophy (plato.stanford.edu) – Dunyodagi eng nufuzli falsafiy ensiklopediya.

4.BORLIQ (ONTOLOGIYA) FALSAFASI

Reja:

1. Borliq. Borliq va yo‘qlik dialektikasi
2. Borliq shakllarining tasnifi.
3. Falsafada substansiya va materiya tushunchalari.
4. Harakat - materiyaning yashash sharti.
5. Makon va vaqt - borliqning fundamental shakllari.

Tayanch so‘z va iboralar: borliq, borliq va yo‘qlik dialektikasi, borliq shakllarining tasnifi, falsafada substansiya, materiya tushunchasi, harakat - materiyaning yashash sharti, makon va vaqt - borliqning fundamental shakllari.

1. Borliq. Borliq va yo‘qlik dialektikasi

Faylasuflar qadim zamonlardan buyon “borliq” va “yo‘qlik” haqida bahs yuritishgan. Ular borliqning vujudga kelishi, mohiyati, xususiyatlari va shakllari haqida ko‘plab asarlar yozishgan. Xo‘sh, borliq nima? Bu savol bir qarashda juda oddiy ko‘ringani bilan unga shu paytgacha barcha kishilarni birday qanoatlantiradigan javob topilgani yo‘q. Bu holat borliqqa turlicha nuqtai nazarlardan qarashlarning mavjudligi bilan izohlanadi. Masalan, ayrim faylasuflar borliqni moddiylik, moddiy jismlar bilan bog‘lab tushuntirishadi. Ularning nuqtai nazarlaricha, borliq — obyektiv reallikning qamrab oluvchi tushunchadir. U holda fikr, inson tafakkuri, o‘y-xayollarimiz borliq tushunchasidan chetda qolar ekanda, degan savolga ular, bunday tushunchalar obyektiv reallikning hosilasidir, deb javob berishadi.

Falsafaning borliq haqidagi ta’limotni izohlaydigan qismi — **ontologiya** deb ataladi. (Bu tushunchani falsafada birinchi bor X.Volf qo‘llagan). Olam va borliq masalalarini falsafaning ana shu sohasi o‘rganadi. Yo‘qlik hech nima demakdir. Hamma narsani hech narsaga aylantiruvchi, hamma narsaning ibtidosi ham, intihosi ham yo‘qlikdir. Bu ma’noda yo‘nushk cheksizlik, nihoyasizlik va manguilik bilan birdir. Yo‘qlik chekingan joyda borliq paydo bo‘ladi. Demak, borliqning bunyodkori ham, kushandasi ham yo‘qlikdir. Borliq yo‘qlikdan yo‘qlikgacha bo‘lgan

mavjudlikdir. Yo'qlikni hech narsa bilan qiyoslab bo'lmaydi. Fanda yo'qlik nima, degan savolga javob yo'q.

Tarixdan ma'lumki, faylasuflar borliq konsepsiyalar haqida turlicha g'oyalarni ilgari surishgan. Markaziy Osiyo tuprog'ida vujudga kelgan zardo'shtiylik ta'limotida borliq quyosh va olovning hosilasidir, alangalanib turgan olov borliqning asosiy mohiyatini tashkil etadi, deb hisoblangan. Chunki bu g'oya bo'yicha, har qanday o'zgarish va harakatning asosida olov yotadi va u borliqqa mavjudlik baxsh etadi. Qadimgi yunon faylasufi Suqrot borliqni bilim bilan qiyoslaydi va uningcha, biror narsa, biz uni bilsakgina bor bo'ladi, insonning bilimi qancha keng bo'lsa, u shuncha keng borliqni qamrab oladi, deb hisoblaydi. Qadimgi dunyoning atomist olimi Demokrit borliq atomlar majmuasidan iborat, deb tushuntirgan. Uning fikricha, borliqning mohiyati uning mavjudligidadir. Mavjud bo'lmagan narsa yo'qlikdir.

Islom ta'limotida borliq iloqiy voqelikdir. Ya'ni, u Olloh yaratgan mavjudlikdir. Bu borada vahdati vujud va vahdati mavjud ta'limotlari bo'lgan Islom diniga mansub mutafakkirlar borliq haqidagi ta'limotni har taraflama rivojlantirganlar. Masalan, Forobiy fikricha, ilk borliq azaliy Ollohnin o'zidir. Beruniy fikricha, borliq shunday umumiylikki, u hamma narsaning asosida yotadi, demak, borliq hamma narsaning asosidir. Yevropada o'tgan olimlar David Yum va Jorj Berkli borliqni sezgilarimiz majmuasi, deb talqin etishgan. Gegel esa borliqni mavhumlik, mutlaq ruhning namoyon bulishi, deb ta'riflaydi. Ko'pgina naturfalsafiy qarashlarda borliqni hozirgi zamon bilan, ya'ni shu aktual olamga bog'lab tushuntirdilar.

Aslida, borliq keng falsafiy tushuncha bo'lib o'ziga butun mavjudlikni, uning o'tmishi, hozir va kelajagini ham qamrab oladi.

Faylasuflar borliqni tushuntirish uchun yo'qlik tushunchasini unga antipod qilib olishgan va shu asosda borliqning zaruriy mohiyatini ochishga intilganlar. Materialistik adabiyotlarda borliqni obyektiv reallik bilan, materiya bilan aynanlashtirib tushuntirishadi. Borliq o'ziga obyektiv va subyektiv reallikni, mavjud bo'lgan va mavjud bo'ladigan olamlarni, moddiylik va ma'naviylikni, o'tmish va kelajakni, o'lim va hayotni, ruh va jismni qamrab oluvchi umumiy tushunchadir.

Atrofimizdagi odam, olam, tabiat, ja'miyat, tafakkur, g'oyalar, o'y-hayollarimiz barchasi birday mavjuddir, ular turli tarzda va shakllarda namoyon bo'lib, hammasi mavjudlik belgisi ostida umumlashib, borliq tushunchasiga kiradi. Materialistik mazmundagi borliq tushunchasi ta'rifiga faqat obyektiv real olam, ongdan tashqaridagi, unga bog'liq bo'lmagan jismoniy mohiyatga ega bo'lgan narsalargina kiritiladi. Borliqning ideal, virtual, potensial, abstrakt, ma'naviy shakllari bu ta'rifdan tashqarida qoladi.

Aslida esa, borliq kategoriyasi umumiy abstraksiya bo'lib, mavjudlik belgisi bilan barcha narsa va hodisalarni o'ziga qamrab oluvchi o'ta keng tushunchadir. U o'ziga nafaqat obyektiv reallikni, balki subyektiv reallikni ham qamrab oladi. Borliq

mavjuddik va reallik tushunchalariya qaraganda ham keng roq tushunchadir. Mavjudlik borliqning hozirgi paytda namoyon bo‘lib turgan qismi bo‘lib, o‘tgan va mavjud bo‘ladigan narsa va hodisalar ham borliq tushunchasiga kiradi. Reallik esa, mavjudlikning hammaga ayon bo‘lgan, ular tomonidan tan olingan qismi. Borliq o‘ziga reallikni ham, mavjudlikni ham qamrab oladi. An‘anaviy falsafiy qarashlarda borliqning uchta sohasi ajratib ko‘rsatiladi. Ularga: tabiat borlig‘i, jamiyat borlig‘i, ong borlig‘i kiradi. Bular uchun eng umumiy belgi, ularning mavjudligidir.

Shuningdek, falsafiy adabiyotlarda tabiat borlig‘i va jamiyat borlig‘ining quyidagi shakllari ham farqlanadi. Tabiat borlig‘i odatda tabiatdagi narsalar (jismlar), jarayonlar, holatlar borlig‘i sifatida tushuniladi. U ikkiga bo‘linadi: azaliy tabiat borlig‘i (yoki tabiiy tabiat borlig‘i, u insondan ilgari va uning ishtirokisiz ham mavjud bo‘lgan) va odam mehnati bilan ishlab chiqarilgan narsalar borlig‘i (“ikkinchi tabiat” borlig‘i, ya’ni madaniyat).

Ikkinchi tabiat borlig‘i esa, o‘z navbatida, quyidagi ko‘rinishlarda uchraydi:

- inson borligi (insonning narsalar olamidagi borlig‘i va odamning o‘ziga xos bo‘lgan insoniy borlig‘i);
- ma’naviy borliq (individuallashtgan va obyektivlashtgan ma’naviy borliq);
- ijtimoiy borliq (ayrim odamning tarixiy jarayondagi borlig‘i va jamiyat borlig‘i) ijtimoiy borliq deb ham ataladi.

2. Borliq shakllarining tasnifi.

Borliq shakllari. Inson barcha jonli narsalar jonsiz narsalardan butunlay farq qilishiga qadimdayoq e’tibor bergan, lekin buni ancha keyin tushunib etgan. Jonli narsalar dunyosida inson alohida o‘rin egallaydi. U barcha jonli narsalardan butunlay farq qiladi. Insonning bu asosiy farqi uning ongida, ideal obrazlar bilan ish ko‘rish, ya’ni mavhum fikrlash va o‘zini fikrlovchi jonzot sifatida anglash qobiliyatida namoyon bo‘ladi.

Shunday qilib, borliqning umumiy manzarasini yaratish zaminidan notirik tabiat o‘rin oladigan o‘ziga xos piramida hosil bo‘ladi. Borliqning shakllari notirik tabiat, tirik tabiat, ijtimoiy borliq va inson borlig‘i kabilardir. So‘nggi yillarda virtual borliq shakli haqida fikr yuritilmoqda. Borliqning bu umumiy shakllari o‘ziga xos xususiyatga, o‘zining betakror mohiyatiga egadir. Borliqning turli shakllarini jonsiz tabiatdan boshlab mufassalroq ko‘rib chiqamiz, zero u hozirgi zamon fani nuqtai nazaridan jonli va ijtimoiy tabiatning negizi hisoblanadi.

Tabiat borlig‘i birlamchi (ya’ni inson va uning faoliyatidan qat’i nazar mavjud bo‘lgan narsalar va jarayonlar borlig‘i) va ikkilamchi (yoki odamlar tomonidan yaratilgan narsalar va jarayonlar borlig‘i) tabiat borlig‘iga bo‘linadi. Birlamchi tabiat notirik tabiat narsalari va jarayonlarining borlig‘i – butun tabiiy va sun’iy dunyo, shuningdek tabiatning barcha holatlari va hodisalari (yulduzlar, sayyoralar, er, suv,

havo, binolar, mashinalar, aks sado, kamalak, ko'zgudagi aks va sh.k.)dir. Birlamchi tabiat borlig'i ikki darajani o'z ichiga oladi.

Birlamchi daraja jonli ruhsiz jismlardan, ya'ni ko'payish qobiliyatiga ega bo'lgan, atrof muhit bilan moddalar va energiya almashinuvini amalga oshiradigan, lekin onga ega bo'lmagan barcha narsalar, ya'ni sayyoramiz hayvonot va o'simliklar dunyosini o'z ichiga olgan butun biosferadan iborat.

Ikkilamchi daraja – bu inson va inson ongining borlig'i bo'lib, bu inson yaratgan yoki o'zgartirgan tabiatdir. Tabiat makon va vaqtda cheksiz hamda abadiydir. Ikkilamchi yoki inson tomonidan yaratilgan tabiat birinchi tabiatga bog'liq. Bir tomondan, ikkilamchi tabiatda birlamchi tabiat materiali, boshqacha aytganda obyektiv birlamchi borliq mujassamlashgan, boshqa tomondan esa – unda insonning mehnati, irodasi va bilimlari, uning qalbi o'z ifodasini topgan. **Ikkilamchi tabiat** – bu mehnat qurollari va sharoitlari, aloqa vositalari, inson ruhining ehtiyojlari, ma'rifatli borliq, moddiy va ma'naviy madaniyatni belgilovchi barcha narsalar va jarayonlardir.

Inson borlig'ining tahlilida uning tabiatning bir qismi sifatida jismoniy mavjudligini va alohida inson borlig'ini farqlash o'rinli bo'ladi.

Inson tabiatning bir qismi hisoblanadi va shu ma'noda uning qonunlariga bo'ysunadi. Tananing mavjudligi inson o'limga mahkum ekanligini belgilaydi. Inson borliq va yo'qlik dialektikasi bilan bog'lanadi, barcha tabiat jismlari kabi vujudga kelish, shakllanish va halok bo'lish holatlaridan o'tadi. Barcha tabiat jismlari kabi, inson tanasiga ham modda va energiyaning saqlanish qonunlari o'z ta'sirini ko'rsatadi, ya'ni uning tarkibiy qismlari tabiatning boshqa holatlariga o'tadi. Inson tanasi mavjud bo'lishi uchun uni muttasil quvvatlash (ovqatlanish, sovuqdan va boshqa xavf-xatarlardan saqlash) talab etiladi. Fikrlash uchun inson tanasining tirikligini ta'minlash zarur. Bundan hayotni saqlash, insonning o'z-o'zini saqlashi va insoniyatning yashovchanligini ta'minlash zaruriyati kelib chiqadi, bu oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-kechak, turar joy, sof atrof muhitga ega bo'lish ehtiyojida o'z ifodasini topadi;

Ma'naviy borliq subyektiv individuallashtirilgan va obyektiv (noindividual) ma'naviy borliq sifatida mavjud. Individuallashtirilgan ma'naviy borliq - bu insonning ichki dunyosi, u onglilik va ongsizlikni qamrab oladi. Bunday yondashuvga ko'ra, ruh – individual ong bilan ayniy tushuncha, tor ma'noda esa u tafakkurdir. Ong – inson bosh miyasining dunyo borlig'ini izchil aks ettirish, uni obrazlar va tushunchalarga aylantirish qobiliyati. U taassurotlar, sezgilar, kechinmalar, fikrlar, shuningdek g'oyalar, e'tiqodlar, qadriyatlar, mo'ljallar, andozalarning ko'rinmas jarayoni sifatida mavjud. Ong tez oqadigan va bir xil bo'lmagan orqaga qaytmaydigan xususiyatga ega. Shaklan bu jarayon tartibsiz, lekin shu bilan bir vaqtda unda muayyan tartib, barqarorlik, struktura, muayyan darajada intizom va iroda mavjud.

Inson ongi ayni vaqtda uning o'z-o'zini anglashi, ya'ni o'z tanasi, fikrlari va tuyg'ularini, o'zining boshqa odamlarga bo'lgan munosabatini va o'zining jamiyatdagi

o'rnini anglab etishi, ya'ni o'zini o'zi bilishdir. O'zlikni anglash – bu ongimizning o'ziga xos asosidir.

Individual ong o'zining o'limga mahkumliligi bilan tavsiflanadi, lekin uning ayrim qismlari noindividual ma'naviy shakl-shamoyil kasb etadi, shuningdek boshqa kishilar mulkiga aylanadi. Xatti-harakatlarda inson ongingning fragmentlari moddiylashadi, ularga qarab odamlarning niyatlari, mo'ljallari, maqsadlari, g'oyalari haqida xulosa chiqariladi. Noindividual ma'naviy borliqning o'ziga xos xususiyati shundaki, uning elementlari saqlanadi, takomillashadi va ijtimoiy makon va vaqtda erkin harakatlanadi;

Ijtimoiy borliqayrim insonning jamiyatdagi borlig'i va jamiyatning borlig'iga bo'linadi. Har bir inson boshqa odamlar bilan muttasil aloqa qiladi, turli ijtimoiy guruhlar: oila, ishlab chiqarish jamoasi, millatning a'zosi hisoblanadi. U boshqa individlar bilan yaqin aloqa qilib yashaydi. Odamlarning barcha faoliyati mazkur sotsiumga xos bo'lgan ijtimoiy munosabatlar, chunonchi: siyosiy, huquqiy, iqtisodiy, axloqiy va boshqa munosabatlar doirasida amalga oshiriladi.

Virtual borliq texnologiyasi zamirida birinchi marta XX asr 60-yillarining o'rtalarida paydo bo'lgan kompyuterlar yordamida dunyolar modelini yaratish mumkin, degan g'oya yotadi. Virtual (lotincha Virtualis – mumkin bo'lgan) – narsalar va hodisalarning vaqt va makonda moddiy mavjudligiga qarama-qarshi o'laroq, obyektiv narsalar yoki subyektiv obrazlar mavjudligining nomoddiy turi.

“Virtual borliq” atamasi 1970 yillarning oxirida Massachuset texnologiya institutida Jeron Lener tomonidan o'ylab topilgan. U 1984 yilda dunyoda birinchi virtual borliq firmasini tashkil etdi. Bu atama kompyuterda yaratiladigan muhitda insonning mavjudligi g'oyasini ifoda etadi. “Virtual borliq” atamasi muomalaga amerikalik kinematografchilar tomonidan kiritilgan. Ular muayyan sabablarga ko'ra tabiiy yo'l bilan amalga oshirib bo'lmaydigan xayoliy imkoniyatlarni belgili-grafik shaklda sun'iy amalga oshirish mumkinligi haqidagi kinolentani shu nom bilan chiqarganlar.

Virtual borliq - inson real borliqda harakat qilayotgani illyuziyasini kompyuterda yaratish imkonini beruvchi interfaol texnologiya. Bunda obyektiv borliqni tabiiy sezgi organlari yordamida idrok etish o'rnini maxsus interfeys, kompyuter grafikasi va ovoz vositasida sun'iy yaratilgan kompyuter axboroti egallaydi. Virtual borliq amalda yo'q narsa, uni qo'l bilan tutish, uning ta'mi va hidini his qilish mumkin emas. Shunga qaramay, u mavjud va inson bu xayoliy olamga kirib, uni nafaqat kuzatadi va boshdan kechiradi, balki unga ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ham ega bo'ladi, ushbu olamda mustaqil harakat qiladi, uni o'zgartira oladi. **Virtual olam** – inson borlig'ining o'ziga xos shakli va odamlar ma'naviy aloqasining alohida madaniy ifodasidir.

Ammo virtual borliq real fizik borliqdek lazzat baxsh eta olmaydi, chunki bu borliq ta'sirida vujudga keluvchi his-tuyg'ular ko'p jihatdan uning o'zi bilan emas,

balki uni biz qanday idrok etishimiz bilan belgilanadi. Biz virtual dengizda cho‘milishimiz mumkin, ammo bunda paydo bo‘luvchi his-tuyg‘ularimiz bu dengizni biz qanday idrok etishimizga bog‘liq bo‘ladi. Virtual tarvuz haqiqiy tarvuzdan shirin emas, virtual kolbasa haqiqiy kolbasa o‘rnini bosa olmaydi va h.k.

Virtual borliqni odamlar yaratadi. Shu bois virtual borliqda mavjud barcha narsalarning manbai inson ongidir. Binobarin, virtual borliq ong, ong osti sohasi va fantaziya chig‘irig‘idan o‘tuvchi fizik borliqdan shakllanadi. Virtual borliq obyektiv tarzda, ya’ni inson miyasida emas, balki kompyuterda mavjud bo‘ladi. Ayni vaqtda, u inson ongining mahsulidir. Inson tomonidan yaratilganidan keyin u inson ongidan qat’iy nazar yashashda davom etadi, bu ongga har xil ta’sir ko‘rsatadi, mazkur ongning mazmuniga – bilimlar, emotsiyalar, kayfiyat hamda ongning boshqa unsurlariga qarab, har xil idrok etiladi.

Bugungi kunda virtual borliq inson madaniy faoliyatining turli sohalarida qo‘llanilmoqda. Virtual borliqdan eng avvalo u vujudga kelgan sohada, fanda – fizikada suyuqlik va gazlar dinamikasini modellashirishda, kimyoda kimyoviy reaksiyalar modelini tuzishda, geologiya va geografiya fanlarida foydalanilmoqda.

Muhandislik sohasida, ayniqsa, xavfli sharoitlarda: ochiq kosmosda, dengiz va okeanlarning chuqur joylarida, yadro muhandisligida robotlarni masofadan turib boshqarishda virtual borliq keng qo‘llanilmoqda. Muhandislik dizaynini avtomatlashtirish jarayonida virtual borliq texnologiyasi ayniqsa qo‘l kelmoqda. Kompyuter dizayni va uning ajralmas hamrohi – kompyuter ishlab chiqarishi raketalar va samolyotlar, avtomobillar katta binolar konstruksiyalarini sinovdan o‘tkazishda yagona jarayonga birlashtirildi.

Virtual borliq texnologiyasidan harbiylar ham keng foydalanmoqdalar. Masalan, AQSh armiyasida harbiy xizmatchilarda merganlik ko‘nikmalarini shakllantirishda imitatorlardan, jang sharoitida tez va to‘g‘ri qarorlar qabul qilish ko‘nikmasini shakllantirish uchun esa harbiy doktorlardan foydalaniladi. Juda qimmatga tushadigan va atrof muhitga katta zarar etkazadigan harbiy mashqlar imitatsiya qilinmoqda. Tank qismlarida tankdan o‘q uzishni hamda tank jangida askarlar va ofitserlarning shaxsiy ishtirokini imitatsiya qiluvchi harbiy o‘yinlardan foydalanilmoqda. Loyihalashtirilgan, lekin hali yasalmagan qurol-aslaha turlari sinovdan o‘tkazilmoqda. Harbiylar olingan ma’lumotlarni tahlil qilish va ularga baho berish uchun ham kompyuter imitatsiyasidan foydalanmoqdalar.

Ta’lim sohasida mashq trenajyorlarini yaratishda virtual borliq texnologiyasidan foydalanilmoqda. Yaqinda virtual kutubxonalar va muzeylar tashkil etish konsepsiyasi taklif qilindi. Masalan, virtual kutubxonalarda foydalanuvchi kompyuter yordamida kitob javonlarining vizual tasviri bo‘ylab harakatlanishi, kerakli adabiyotlarni topishi va olib ko‘zdan kechirishi, zarur holda esa ulardan nusxa ko‘chirishi mumkin.

Virtual muzey konsepsiyasi bir qadar boshqacha. Virtual muzey foydalanuvchilarga kolleksiyadagi istalgan eksponatni uning tabiiy, uch o'ldhovli ko'rinishida ko'rish imkonini beradi. Ammo bu tasviriy echish qobiliyati ancha yuqori bo'lgan displeylarni taqozo etadi.

Shunday qilib, virtual borliq nazariy izlanishlardan ommaviy axborot vositalari va telekommunikatsiyalar ajralmas qismi bo'lgan hozirgi zamon madaniyatining tarkibiy qismiga aylandi.

Yangi axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga intilish bizga rivojlangan jamiyatlarda tobora katta rol o'ynayotgan yangi tajribaning cheksiz imkoniyatlarini qo'lga kiritish imkonini beradi, degan umid bilan bog'liqdir. Virtual borliq tizimlari bu tajribadan va insonning «yangi o'ziga xos xususiyati»dan foydalanish imkonini amalda ta'minlaydi. Inson faqat o'z tasavvuri bilan cheklanadigan sun'iy tarzda yaratiluvchi virtual olamlar orasida yashay boshlaydi. Bunday dunyoni yaratish mumkinmi? Biz o'zimizda kiborglarni kashf etamizmi yoki faqat ongning kompyuterlar modellastiruvchi muhit doirasidagi hozircha ifodalash mumkin bo'lmagan holatlarining tajribasini - buni kelajak ko'rsatadi.

Bu yaqinlashayotgan va kompyuter ekranlari yorug'i bilan o'ziga chorlayotgan holatlarni qanday baholash hamda tavsiflash mumkin? Hozirgi zamon odamining haqiqiy bo'lmagan, g'ayriinsoniy zombi holatidagi mavjudligi borliqni inkor etish demakdir. U shaklan boshqacha borliq, mazmunan esa yo'qlik sifatida amal qiladi.

Borliqning yuqorida sanab o'tilgan turli shakllari bugungi kunda fanga aniq ma'lum bo'lgan, kuzatish, o'rganish, tahlil, nazorat va hokazolar predmeti bo'lishi mumkin bo'lgan barcha narsalarni o'z ichiga oladi. Ayni vaqtda dunyo fan va inson aqli anglab etmagan jumboqlar va mo'jizalarga to'ladir. Ammo bu hol borliq haqidagi hozirgi tasavvurlar o'z kuchini yo'qotadigan qandaydir o'zga dunyolar mavjudligidan dalolat beradi, deb aytish uchun yetarli asoslar mavjud emas.

Xullas, "borliq" kategoriyasi o'ta umumiy falsafiy abstraksiya bo'lib, u turli-tuman tabiat hodisalari va jarayonlarini, odamlar jamoalari va ayrim kishilarni, ijtimoiy institutlarni, inson ongining darajalari, shakllari va holatlarini mavjudlik belgisiga ko'ra birlashtiradi. Garchi bu hodisalar va jarayonlar borliqning turli sohalariga taalluqli bo'lsa-da, ularning barchasini umumiy asos birlashtiradi.

Muayyan jismning aynan shu jism ekanligini belgilovchi xususiyatlari uning atributlari bo'ladi. Borliqning ham bir qancha atributlari mavjuddir. Ular: harakat, fazo, vaqt, in'ikos, ong va boshqalar. Borliq o'zining xossalari, xususiyatlari orqali namoyon bo'ladi. Endi borliqning atributlari, ya'ni ajralmas tub xususiyatlari haqida to'xtab o'taylik.

3. Falsafada substansiya va materiya tushunchalari.

Substansiya tushunchasining mohiyati. Falsafa tarixida o'zining mavjudligi uchun o'zidan boshqa hech narsaga muhtoj bo'lmagan birinchi asosni ifodalash uchun

“substansiya” (lot. substantia – mohiyat, asos) kategoriyasi qo‘llaniladi. Ilk falsafiy yo‘nalishlarning vakillari barcha narsalar asosini tashkil etuvchi moddani birinchi asos sifatida tushunganlar. Odatda, bunday asos sifatida o‘sha davrda umumiy e’tirof etilgan birinchi stixiyalar: er, suv, havo, olov yoki fikriy konstruksiyalar, “birinchi g‘ishtlar” - apeyron, atomlar qaralgan. “Avesto”da birlamchi substansiya olov deb atalgan. Keyinchalik substansiya kategoriyasi o‘zgarmas, nisbatan barqaror va hech narsa bilan bog‘liq bo‘lmagan holda mavjud o‘ta keng asosga aylandi. Inson idrok etadigan dunyoning butun rang-barangligi va o‘zgaruvchanligi substansiya bilan bog‘lana boshladi. Bunday asoslar sifatida falsafada asosan materiya, Xudo, ong, g‘oya, flogiston, efir va shu kabilar amal qilgan.

Niderland faylasufi Benedikt Spinoza (1632-1677) “causa sui” – “o‘z-o‘zining sababchisi” iborasidani ya’ni o‘z holicha mavjud bo‘lgan va o‘zi orqali zohir bo‘lgan, ya’ni o‘zining mavjudligi uchun boshqa narsaga muhtoj bo‘lmagan narsani tushungan. Bunda bir tomondan, substansiya materiya sifatida tushuniladi, boshqa tomondan – u o‘zining barcha shakllari sababi va «subyekti» sifatida amal qiladi. Bunda B.Spinoza substansiyaning bir vaqtning o‘zida ham tabiat, ham Xudo sifatida ta’riflaydi va bu ikki tushunchani tenglashtiradi. B.Spinozaning Xudoni tabiatga butunlay singdirib yuborish, uni tabiiylashtirishga va ilohiy mazmundan ajratishga harakat qilishi panteizmidir.

Golbax barcha substansiyali narsalarni tabiatga va faqat tabiatga bog‘ladi. Uning fikricha “Tabiat hamma narsaning sababchisidir; u abadiy mavjuddir; tabiat o‘z-o‘zining sababchisidir...”. “Tabiat qandaydir buyum emas; u doim o‘z holicha mavjud bo‘lgan; hamma narsa uning bag‘rida vujudga keladi; u barcha narsalar bilan ta’minlangan ulkan ustaxonadir...”²⁸. Shu ma’noda tabiat ham, substansiya ham sirdan hech qanday turtkiga muhtoj emas.

Leybnits esa: “Har qanday haqiqiy substansiya faqat va faqat ta’sir ko‘rsatadi²⁹”, deb ta’kidlagan. Modomiki, substansiya hamma narsani o‘z ichiga oluvchi va o‘zi uchun boshqa hech qanday asos yoki shartni nazarda tutmaydigan birinchi sabab ekan, u o‘ziga bog‘liq bo‘lmagan holda mavjud har qanday narsaning mavjud bo‘lish imkoniyatini istisno etadi. **Substansiya** xoh Xudo, xoh g‘oya, o‘zlik, ruh yoki ekzistensiya bo‘lsin – yagonadir! “Substansiya” tushunchasi ko‘plikda qo‘llanilishi mumkin emas. Uning ko‘pligi haqidagi g‘oya bu tushunchaning ta’rifiga zid, chunki ikki yoki bir necha narsa mavjud bo‘lgan taqdirda, ularning birontasi ham substansiya hisoblanmaydi. Substansiyalilik paradoksi ana shundan iborat.

Alximiklar mazkur atamani ko‘plikda qo‘llab, “substansiyali shakllar”, “substansiyaga xos sifatlar” to‘g‘risida so‘z yuritganlar va unga qo‘pol fizik ma’no yuklaganlar. Ayni holda substansiya moddaga tenglashtirilgan. Ular substansiyaning

²⁸ Golbax // Vsemirnaya ensiklopediya. –M.: Sovremenniy literator, 2001. –S. 246.

²⁹ Leybnits G. // Vsemirnaya ensiklopediya. –M.: Sovremenniy literator, 2001. –S. 548.

xossa va shakllari o'zgarmas, lekin tegishli ta'sirlar natijasida bir-biriga aylanishi mumkin, degan noto'g'ri xulosaga kelganlar.

Substansiyaning o'z-o'zidan amalga oshishi hodisalarning umumiy, uzviy xossalari – atributlarda va narsalarning muayyan, alohida xossalari – moduslarda sodir bo'ladi.

Substansiya g'oyasidan turli falsafiy ta'limotlar dunyoning birligi va uning kelib chiqishi haqidagi masalaga o'zlari qanday javob berishiga qarab har xil foydalanadilar.

Monizm (yunon. monos – bitta, yagona) dunyoning narsalar va hodisalar rang-barangligi bir substansiyadan iborat degan ta'limot. Dunyoning kelib chiqishi va mohiyati haqidagi hozirgi ilmiy tasavvurlar, shuningdek, birinchi asos muammosiga nisbatan falsafa tarixidagi eng salmoqli yondashuvlar kurashi nuqtai nazaridan substansiya tabiatini tushunishga nisbatan ancha keng tarqalgan ikki yondashuv – materialistik va idealistik monizmni qayd detish lozim.

Materialistik monizm dunyo yagona, uzviy, u azaldan moddiy va dunyoning birligi zahirida ayni shu moddiylik yotadi, deb hisoblaydi. Bu konsepsiyada olam ong va ideallikdan emas, balki moddiylikdan keltirib chiqariladi. Bunday yondashuvlarning o'ta rivojlangan ko'rinishlariga biz Fales, Geraklit, Spinoza va uning izdoshlari asarlarida duch kelamiz.

Idealistik monizm esa, materiyani har qanday borliqning boqiy mavjudligi, yo'q bo'lmasligi va birinchi asosiga ega bo'lgan qandaydir ideal narsaning mahsuli deb hisoblaydi. Bunda obyektiv-idealistik monizmni (masalan, Platonda – bu o'lmas g'oyalar, zardo'shtiylikda olov, o'rta asr falsafasida – Xudo, Gegelda – yaratilmaydigan va o'z-o'zidan rivojlanadigan “mutlaq g'oya») va subyektiv - idealistik monizmni (masalan, borliqning barcha jismoniy va ruhiy holatlarini “neytral” asosdan – dunyoning qandaydir mavhum konstruksiyalari, “elementlari” dan keltirib chiqargan Max) farqlash mumkin.

Dualizm (lot. Dualis – ikki yoqlama) birinchi asos sifatida ikkita substansiya tan olingan falsafiy yondashuv. **Nemis faylasufi X.Volf** XVIII asr boshida “dualism” atamasini falsafiy muomalaga kiritgan. X.Volf dunyoda barqaror tartibning shakllanishida tafakkur, g'oyalar va aql-idrokning alohida o'rini aniqlashga harakat qilgan.

Falsafa tarixida Rene Dekart dualizmning yorqin vakili sifatida o'rin oldi. R.Dekartning radikal mexanizmi uni materiyaning butunlay ruhsizligi haqidagi yondashuvga olib keldi. R.Dekart nazarida, moddiy jismoniy substansiya o'z atributi sifatida uzunlik, kenglik chuqurlik ko'lamigagina ega. U mutlaq bo'shliqni istisno etadi, harakatlanish, ya'ni jismoniy zarralarni bo'lish, joydan-joyga ko'chirish va o'zgartirish qobiliyatiga ega.

Uning fikricha ma'naviy hayot moddiy hayotdan alohida, o'zining bilish va fikrlash faoliyati, intellectual intuitsiya va deduksiya kabi o'ziga xos ko'rinishlarida namoyon bo'ldi. U ruhiy substansiyaning butunlay jisimsizligini e'tirof etadi. Garchi R.Dekart yangi falsafa va fan asoschilaridan biri bo'lsa-da, uning g'oyalarida o'rta asr falsafasidan meros qolgan "substansiya" atamasining alohida narsani tushunish uchun qo'llanilishiga, shuningdek, u ikki muhim – universal va cheksiz substansiya – fikrlash va ko'lamni alohida erkin maqomga ega, deb e'lon qilganiga duch kelish mumkin. R.Dekartning "kogio ergosum" – "men fikrlayapman, demak, mavjudman", degan iborasi falsafiy tafakkurni barcha narsalarning negizi sifatida tan olganligidan dalolat beradi. R.Dekart fikrlovchi substansiyaning uzviyligini va har bir "Men", ya'ni aqlli jonotga bevosita, ko'lamli substansiya esa – bilvosita ochiqligini isbotladi.

Ajralmas substansiya (aql) metafizikaning o'rganish predmetini, ajraluvchi substansiya (ko'lam) esa fizika predmetini tashkil etadi.

Ikki asos, xususan: muhabbat va nafrat, yaxshilik va yomonlik, erkinlik va zaruriyatning teng huquqliligi g'oyasi ilgari surilgan har qanday falsafiy nazariya dualistik nazariya sifatida amal qilgan.

Ikki substansiya – ma'naviy va moddiy substansiyalarni farqlash, bu mantiqiy nuqta– inazardan noto'g'ri va iratsional ma'noda juda ko'p qiyinchiliklarga sabab bo'lishi mumkin. Fikrlash va ko'lamga ikki substansiya tarzida, ya'ni bir- biriga bog'liq bo'lmagan mustaqil asoslar sifatida yondashilganida, "ruh" va "tana" o'z harakatlarida qanday uyg'unlashishi, umuman, "tana" qanday qilib fikrlash qobiliyatini kasb etishi mumkinligini tushunish qiyin.

Mohiyat - e'tiboriga ko'ra, substansiya butun mavjudot asosi, hamma narsani o'z ichiga oluvchi va o'zini namoyon qilish uchun hech narsaga muhtoj bo'lmagan yagona birinchi asos sifatida e'tirof etilgan.

Fransuz materialist **faylasufi J.Lametri** (1709-1751) o'zining "Ruhning tabiiy tarixi" deb nomlangan asarida dualizmni inkor qiladi. U o'zida tajriba o'tkazgan, xususan, bezgak kasalligiga chalingach, uning kechishini kuzatgan, pirovardida, insonning ruhiy holati uning jismoniy vujudiga bog'liq, degan xulosaga kelgan. J.Lametri monistik - materializmni himoya qilib, cheksiz takomillashuvchi yagona moddiy substansiya mavjud, degan g'oyani ilgari surgan. Substansiyaga xos sezish va fikrlash qobiliyati vujudli jismlarda mavjud bo'ladi. Sezish va fikrlash qobiliyatining o'zi tashqi jismlarning miyaga ta'siri bilan bog'liq. Shu sababli aynan tashqi dunyo insonning "miya ekrani"da aks etadi, tana ehtiyojlari esa, J.Lametrining fikriga ko'ra, "aql mezoni" sifatida amal qiladi.

Plyuralizm (lot. ko‘plik, ko‘p xillik, ko‘p sonli) dunyoning negizida ikkita ikkita emas, balki undan ko‘proq mohiyat borligini tan oluvchi ta’limotdir. Atamasini ham X.Volf 1712 yilda taklif qilgan. Bu ayni shu ta’limotda borliqning ko‘p sonli mustaqil va o‘zaro bog‘lanmaydigan asoslari borligi haqidagi g‘oya ham ilgari surilgan.

Leybnitsning monadalar haqidagi ta’limoti (monadologiya) plyuralizmning klassik ko‘rinishi hisoblanadi. Ushbu ta’limotga ko‘ra, dunyo son-sanoqsiz ruhiy substansiyalardan tashkil topadi. Plyuralistik yondashuvning bundan oldinroq ilgari surilgan ko‘rinishlari ham mavjud. Masalan, Empedokl yaratgan dunyoning to‘rt asosi haqidagi ta’limot plyuralistik ontologiyaning turlaridan biri sifatida amal qiladi.

Ba’zan plyuralizmga mustaqil ta’limot sifatida emas, balki dualizmning o‘zgargan ko‘rinishi sifatida qaraladi. Lekin plyuralistlar o‘z nazariyasining asosiy vazifasini dualistic munozaralarda echimini topmagan ruh va tabiat o‘rtasidagi qarama-qarshilik masalasidan farq qiladi, deb biladilar.

I.Kant Substansiyaning barcha o‘zgarishlar va o‘z-o‘zining sababchisi –kausasui sifatida tushunish g‘oyasini, yuksak baholangan. U substansiyaning “hodisalarning vaqtdagi barcha munosabatlarini aniqlashga yordam beruvchi o‘zgarmas asos”, deb ta’riflagan. Uningcha, substansiya har qanday tajriba va har qanday idrok etishning asosiy shartidir. U barqaror holatda bo‘ladi, har qanday mavjudlik va vaqtdagi o‘zgarishning modusi, ya’ni o‘zgarmas narsaning mavjudlik usuli.

Hozirgi zamon falsafasida substansiya kategoriyasining ontologik mazmuni o‘zaro ta’sir sifatida tushuniladi. Chunki aynan o‘zaro ta’sir dunyo yaratilishining haqiqiy va pirovard sababchisi – narsalarning o‘z-o‘zini yakuni (kausafinalis) hisoblanadi. Narsalarni substansiyalilik nuqtai-nazaridan o‘rganish ularning mavjudligini ichki sabablar va o‘zaro ta’sirlar nuqtai-nazaridan yoritish, demakdir. Shu ma’noda, substansiyaning ichki birlik, uning cheksiz va rang – barang o‘zgarishlaridan qat’iy nazar, obyektiv borlik sifatida, harakatning barcha shakllari, mazkur harakat jarayonida yuzaga keluvchi va yo‘q bo‘luvchi tafovut va qarama – qarshiliklar nuqtai-nazaridan yondashiladigan materiya sifatida ta’riflash mumkin.

Shunday qilib, substansiyaning xususiyatlari quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

- o‘z-o‘zini belgilash (o‘z-o‘zining sababchisi hisoblanadi, uni yaratib va yo‘q qilib bo‘lmaydi);
- universallik (hech narsaga bog‘liq bo‘lmagan, barqaror, o‘zgarmas va mutlaq birinchi negizni ifodalaydi);
- kauzallik (barcha hodisalarning umumiy sababiy bog‘liqligini o‘z ichiga oladi);
- yagonalik (birinchinegizning yagonaligininazardatutadi);
- yaxlitlik (mohiyatv mavjudlikning birliginiko‘rsatadi).

Xo‘sh, ana shu xususiyatlar nuqtai nazaridan hozirgi zamon falsafasida substansiya kategoriyasi o‘z o‘rniga egami?

Avvalo, ta'kidlash lozimki, substansiya kategoriyasi hozir ham ko'p jihatdan diqqatga sazovor.

Birinchidan, bu barcha hodisa va jarayonlarning sababiy belgilanganligi g'oyasini namoyon qiladi. Substansiya bunda barcha mavjud narsalarning birinchi sababi sifatida amal qiladi.

Ikkinchidan, u universiumning ontologik mazmunini muayyanlashtirish talabidir. U barcha o'zgarishlarni belgilovchi o'zaro ta'sirning yangi turlarini izlash va maydonning yagona fizik nazariyasini tuzishga yo'naltiradi.

Uchinchidan, substansiya o'zining rang-barang ko'rinishlari darajasida uning rivojlanishi nuqtai nazaridan olingan hamda o'ziga xos bo'lgan butun evolyusion imkoniyatlarni ishga solib, harakatlanayotgan materiya sifatida tushunilishi lozim.

To'rtinchidan, substansiya kategoriyasiga murojaat etish materiya va ongning mutlaqo qarama-qarshiligi to'g'risidagi masalani kun tartibidan chiqarish imkonini beradi. Substansiya masalasi biron-bir faylasuf e'tiboridan chetda qolishi mumkin emas, chunki uning har qanday mulohazalari, ular qaysi mavzuga tegishli bo'lmasin, go'yoki "havoda muallaq osilib qoladi", zero har doim mulohaza qilinayotgan narsaning eng katta asoslari haqidagi masala yuzaga keladi. Masalan, bir qarashda dunyoning zamirida nima yotishini aniqlashdan uzoq bo'lib tuyuladigan axloq mavzusini olaylik.

Substrat borliqning eng quyi va asosiy qatlami sifatida tushuniladi. Falsafada "Substansiya" kategoriyasi "substrat" (lot. – to'shama, negiz) tushunchasiga yaqin turadi. Qadimgi atomistik ta'limotlarda atomlar ana shunday asos hisoblangan. Har qanday substrat muayyan vujudga kelish jarayonining o'ziga xos xususiyatini ifodalaydi. Hozirgi talqinda, muayyan fizik jarayonlarning substrati sifatida elementar zarralar va fundamental (kuchli, kuchsiz, elektromagnit va gravitatsion) o'zaro ta'sirlar amal qiladi. Turli moddalarning hosil bo'lish va o'zgarish jarayonlarida o'zining barqaror holatini saqlab qoluvchi atomlar kimyoviy jarayonlarning substrati sifatida namoyon bo'ladi. Elementar "hayot birliklari" sifatida amal qiluvchi nukleinkislotalar (DNK va RNK) va oqsil moddalarining molekulalari biologik jarayonlar substrati bo'lib xizmat qiladi. Barcha ijtimoiy o'zgarishlar zamirida maqsadga muvofiq faoliyati mavjud bo'lgan inson ijtimoiy hayot substrati hisoblanadi.

4. Harakat - materiyaning yashash sharti.

Falsafada materiya tushunchasining vujudga kelishi.

"Materiya" atamasi lotincha materia so'zidan kelib chiqqan bo'lib, modda degan ma'noni anglatadi. Shunga qaramay, falsafa tarixida «materiya» tushunchasining mazmuni, tabiatshunoslik va falsafaning rivojlanishiga muvofiq bir necha marta o'zgargan.

Qadimgi yunon falsafasida materiyaning etimologik talqinidan keng foydalanilgan. “Materiya” tushunchasini asosiy falsafiy kategoriya sifatida ilk bor Platon ishlatgan. Uhyle atamasini muomalaga kiritgan va u bilan kattaligi va shakl-shamoyili har xil jismlar paydo bo‘lishiga asos bo‘lib xizmat qiladigan sifatlardan mahrum substrat (material)ni ifodalagan. Platon talqinida materiya shaklsiz va nomuayyan bo‘lib, har qanday geometrik shakl ko‘rinishini kasb etishi mumkin bo‘lgan makon bilan tenglashtiriladi.

Materiya haqidagi tasavvur shakllanishining quyidagi bosqichlari farqlanadi.

I – bosqich Antik davrdam ateriya birlamchi material (suv, olov, atomvash.k.) sifatida talqin qilinadi va “dastlabki stixiyali materializm” deb ataladi. Ushbu materializm o‘z rivojlanishining birinchi bosqichida tabiat hodisalarining cheksiz rang-barangligiga asoslangan birlikni tabiiy hol deb hisoblaydi va uning sabablarini muayyan moddiy, o‘ziga xos narsadan izlaydi.

Darhaqiqat antik qarashlarga ko‘ra **materiya** – jismlar va narsalarning o‘zagini belgilovchi birlamchi materialdir. Masalan, qadimgi yunon faylasufi **Fales** suv o‘simliklar, hayvonlar va odamlar uchun zarurligini qayd etib, uni barcha narsalar asosi deb e‘lon ilgan. **Geraklit** quyosh, yulduzlar va boshqa jismlarni yaratuvchi olovni hamma narsaning asosi deb hisoblagan.

Materiyaning birinchi konsepsiyasini miloddan avvalgi V asrda qadimgi atomistlar (Demokrit va boshqalar) taklif qilgan.

II – bosqich XVI-XVII asrlar metafizik materializmida materiya muayyan o‘zgarmas xossalar yig‘indisi sifatida tahlil qilingan. O‘sha davrda materiya tushunchasi fizikada qabul qilingan muayyan o‘zgarmas xossalar yig‘indisi sifatidagi “modda” tushunchasi bilan ayniylashtirilgan. Masalan, ingliz materialistlari

F.Bekon va T.Gobbs bunday xossalar qatoriga ko‘lamlilik, shakl, og‘irlik va hokazolarni kiritgan. Ba‘zan materiya tushunchasi bitta muayyan “birlamchi” xossa, masalan ko‘lamlilik yoki massa bilan ayniylashtirilgan (R.Dekart, I.Nyuton).

III – bosqich XVIII-XIX asrlarda materiya inson sezgi a‘zolari orqali idrok etishga qodir bo‘lgan obyektiv borliq sifatida talqin qilingan. Bu davrda “materiya” tushunchasi tabiiy fanlarning rivojlanish jarayonida olimlar tamonidan aniqlagan belgilar bilan boyib bordi. Masalan, mexanikada makrojismlarning alohida xossasi – massa aniqlandi va u materiyaning eng muhimbelgisiga aylandi, materiya massa bilan bir xil, deb hisoblana boshlandi.

IV – bosqich Hozirgi zamon falsafasida materiya obyektiv borliqni ifodalash uchun mo‘ljallangan falsafiy kategoriya bo‘lib, uni inson o‘z sezgi a‘zolari orqali idrok etadi, unitushunishi mumkin va tushunishga harakat qiladi, lekin bunda u inson sezgilaridan qat’iy nazar mavjud. Bu davrda materiyaning tushunishda tabiiy ilmiy jihat emas, balki falsafiy jihat birinchi o‘ringa qo‘yildi. Bunda materiyaga narsalar va hodisalar rang-barangligining ichki yagonaligi zahirida yotuvchi mohiyat – substansiya sifatida

e'tirof qilinadi. Bu esa materiyaga obyektiv borliq sifatida yondoshuv ifodasidir. XIX va XX asrlar chegarasida falsafa va tabiatshunoslik sohasidagi vaziyatni tahlil qilgan faylasuflar (ularni faqat sobiq marksizm vakillaridan iborat, deb tushunmaslik lozim), xususan, "materiya" tushunchasidan voz kechish yo'lidan emas, balki unga tabiatshunoslikdagi ixtirolarni umumlashtirish orqali chiqarilgan yangi xulosalarni kiritish yo'lidan borishni taklif qildilar. "Materiya" falsafiy kategoriyasining vazifasi amalda mavjud materiya turlarining butun chek sizrang-barangligini qamrab olish va uni ong bilan bog'lash mumkin emasligiga urg'u berishdan iborat.

Materiyaning tarkibiyligi g'oyasining ildizlari antikfalsafa, xususan, **Demokrit, Epikurva Lukretsiy Karning** atomistik ta'limotiga borib taqalsada, bu g'oya tabiatshunoslikning rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Hozirgi zamon falsafasida u ancha salmoqli va ilmiy asoslangan materiyaning tizimli tuzilishi konsepsiyasida mujassamlashgan.

Keyinchalik materiya haqidagi tasavurlar asosan uning muayyan xossalari - massa, energiya, ko'lam bilan bog'langan va uning muayyan turlari - modda, atomlar, korpuskulalarvash.k. bilan tenglashtirilgan.

Bu masalalarga nisbatan hozirgi yondashuvlar ancha o'zgargan va materiya haqidagi tabiiy-ilmiy, jumladan, fizik yoki kimyoviy tasavvurlar bilan bir qatorda uni anglab etishning falsafiy darajasini ham nazarda tutadi. Boshqa hozirgi falsafiy yo'nalishlarning aksariyatida bu tushunchalar faol qo'llaniladi va muhim metodologik rol o'ynaydi, xususan, uning substansiyalilik, cheksizlik, yo'q bo'lmashlik, harakat, makon, vaqt kabi uzviy xossalari farqlanadi.

Materiyaning tashkil topish darajalari. Materiyaning cheksizligini hozirgi zamon tabiatshunosligi ham tasdiqlaydi. Materiyaning notirik, tirik va ijtimoiy kabi tarkibiy darajalari farqlanadi. Ular borliqning asosiy shakllari bilan mos keladi. Bunda turli darajalar bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Ayni vaqtda ularning tarkibida muayyan erarxiya va soddaroq shakllardan (jonsiz materiyadan) murakkabroq shakllar (jonli va ijtimoiy materiya) sari yuksalish kuzatiladiki, bugungi kunda ularning mavjudligi faqat sayyoramizga nisbatan o'zining ilmiy tasdig'ini topgan. Jonsiz tabiatning tuzilishi va rang-barangligi haqidagi tasavvurlar esa, mikro-, makro-va mega dunyolarni qamrab olib, tinimsiz kengayib va teranlashib bormoqda.

XX asrda bu borada ayniqsa katta yutuqlarga erishildi. Asr boshida modda diskret zarralardan iborat qandaydir uzluksiz narsa sifatida, maydon esa uzluksiz moddiy muhit sifatida tushunilar edi. Endilikda, kvantfizikasi, nisbiylik nazariyasi va boshqa tabiiy-ilmiy g'oyalarning rivojlanishi bilan modda va maydon o'rtasidagi farq nisbiy tus oldi, kashf etilayotgan elementar zarralar esa o'zining rang-barangligi bilan kishini hayratga solmoqda. Bu sohada echilmagan muammolar hali bisyor bo'lsa-da, fan materiya tashkil topishining "subelementar" darajasini o'rganib, elementar zarralarning yagona tabiatini tushunishda sezilarli darajada yutuqqa

erishdi. Bu erda so‘nggi yillarda plazma, materiyaning alohida holati sifatidagi fizik bo‘shliq hodisalari va materiyaning cheksizligi haqidagi g‘oyani tasdiqlovchi boshqa jarayonlar kashf etildi va o‘rganilmoqda.

Hozirgi davrda materiyaning uch tarkibiy darajasi farqlanadi:

- mikrodunyo – atomlar va elementar zarralar dunyosi. (bunda ...dan tashkil topadi tamoyili amal qilmaydi)

- megadunyo – koinotdunyosi (sayyoralar, yulduzlar komplekslari, galaktikalar, mega galaktikalar);

- makrodunyo – barqaror shakllar va insonga mos kattaliklar dunyosi (unga molekulalarning krishtallashgan komplekslari, organizmlar, organizmlarning hamjamiyatlari ham kiradi);

Materiya tarkibiy darajalarining aniq chegarasini aniqlash mushkul, uni fan doimo qayd etavermaydi. Bizning bilimlarimiz tobora chuqurlashib, darajalarning yangi sifat chegaralarini aniqlaydi. Xususan, materiyaning subelementar, mikroelementar, yadroviy, atom, molekulyar, makroskopik va kosmik darajalari ham tilga olinadi. Materiyaning mikroskopik darajasida fizika taxminan 10-15 smuzunlikda taxminan 10-22 ga teng vaqt ichida yuz beruvchi jarayonlarni o‘rganish bilan shug‘ullanadi. Mega dunyoda esa, kosmologiya taxminan 10¹⁰ ga teng vaqt (Koinot yoshi) ichida yuz beruvchi jarayonlarni o‘rganadi. Materiyaning tarkibiy darajalari g‘oyasi metodologiya mutaxassislari tomonidan sababiyat va dunyoni bilish mumkinligi g‘oyasi bilan bir qatorda juda yuksak baholanadi.

Ayni vaqtda shuni qayd etish zarurki, materiyaning tarkibiy darajalari tasnifi zahirida chiziqli ierarxiya tamoyili yotadi. Bu erda “qism butundan kichkina” tamoyili amal qiladi. Lekin bu dunyolarning biri soddaroq, ikkinchisi murakkabroq, degan ma’noni angatmaydi. Dunyolar qism va butun sifatida taqqoslanmaydi, ular universumning o‘ziga xos teran o‘zgarishlarini ifodalaydi. Shu bois, bu tasnifni mutlaqlashtirish kerak emas.

Yuqorida aytilganlarga ishonch hosil qilish uchun misol keltiramiz. Butun sonlar qatori 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, ... ni olamiz, bu to‘plamdan kichik o‘plam – juft sonlar qatori 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, ...ni ajratamiz. Dastlab juft sonlar qatori butunning, ya’ni butun sonlar qatorining bir qismigina bo‘lib tuyuladi. Ammo ularni taqqoslasak, juft sonlar qatori butun sonlar qatori kabi cheksiz ekanligini ko‘ramiz. Binobarin, bu erda qism butun bilan teng. Bundan tashqari, mikro dunyoda o‘tkaziluvchi barcha eksperimentlar g‘ayrioddiy natijaga olib keladi. Mikro dunyo azaldan jumboqlarga to‘la, deb aytish mumkin. Ikki elementar zarra to‘qnashuvidan keyin hech qanday kichikroq elementar zarralar hosil bo‘lmaydi. To‘qnashgan zarralar bilan bir xil, ya’ni elementar zarralar, masalan, ikki proton to‘qnashuvidan keyin boshqa ko‘plab elementar zarralar, shu jumladan, protonlar, mezonlar, giperonlar vujudga keladi. Zarralarning “ko‘plab tug‘ilishi” hodisasini Geyzenberg quyidagicha tushuntirgan.

Elementar zarralar to'qnashganida ko'p miqdordagi kinetik energiya moddaga, paydo bo'luvchi zarralarga aylanadi va biz zarralarning ko'plab tug'ilishi jarayonini kuzatamiz. Yarim asr muqaddam elementar zarralarning atigi uch turi – moddaningeng kichik elementlari – elektron va proton hamda energiyaning eng oz miqdori hisoblangan foton ma'lum bo'lsa, hozir 200 dan ortiq elementar zarralar kashf etilgan. Oddiy obyektlar tarkibini aniqlash uchun, “qandaydir kichikroq elementlardan tashkil topadi” formulasi mos kelsa, bu mikrodunyoni tavsiflashga mos kelmaydi. Mikrodunyoning boshqa bir g'ayritabiiy effekti mikrozarraoning ikki yoqlama tabiati, ya'ni u ham korpuskula, ham to'ldirandan iborat ekanligi bilan bog'liq. Shu sababli bunday zarra makon va vaqtda aniq o'rin olishi mumkin emas. Bu xususiyat Geyzenbergning nomuayyanliklarning o'zaro nisbati tamoyilida o'z aksini topgan.

Materiyaning tarkibiy darajalari ierar xiyasida inson markaziy o'rinni egallaydi. Qadimdayoq **Protagor** “Inson hamma narsalarning o'lehoovidir”, degan edi. Dunyoni o'zlashtirishda inson qadriyatlar ishqalasini andoza sifatida qabul qiluvchi falsafiy ta'limot – “Antropologizm” zamirida ana shu tezis yotadi.

Materiya kategoriyasining funksiyalari quyidagilar:

- onnga, ma'naviy kuchlarga bog'liq bo'lmagan obyektiv borliqning mavjudligi haqidagi fikrni ifodalaydi;
- barcha narsalarda mavjud bo'lgan umumiy xossalarni tavsiflaydi;
- barcha narsalarni bilishga eltuvchi yo'lni, ularni bilishda amal qilish lozim bo'lgan umumiy dastur yoki strategiyani umumiy ko'rinishda belgilaydi.

Bu funksiyalarni materiya kategoriyasi falsafaning keyingi rivojlanishi jarayonida saqlab qoldi. Materiya tuzilishining inson tomonidan kuzatiluvchi darajalari odamlar yashovchi muhitning tabiiy shart-sharoitlarini, ya'ni bizning dunyoviy qonuniyatlarimizni hisobga olgan holda o'zlashtiriladi. Lekin bu bizdan ancha olisdagi darajalarda materiyaning mavjud shakllari va holatlaridan butunlay farq qiluvchi, mutlaqo boshqacha xossalar bilan tavsiflanuvchi “g'ayritabiiy” shakl hamda holatlari mavjud bo'lishi mumkin, degan taxminni istisno etmaydi. Shu munosabat bilan olimlar geotsentrik va nogeotsentrik moddiy tizimlarni farqlay boshladi.

5. Makon va vaqt - borliqning fundamental shakllari.

Borliqning atributlari ichida uning asosiy mavjudlik usulini ifoda etuvchi xususiyati harakat hisoblanadi. Chunki borliq harakatsiz o'zining strukturaviy yaxlitligini saqlay olmaydi. Buni moddiy borliq misolida qarab chiqaylik. Faraz qiling, qarshimizda biror jismturibdi. Agar harakat bo'lmaganida edi, yorug'lik nurlari shu jismga urilib bizga qaytmagan bo'laredi, ya'ni biz uni ko'rmagan bo'lar edik. Shuningdek, bu jismning yaxlitligini saqlab turgan molekulalar, atomlar, elementar zarrachalar o'rtasidagi o'zaro ta'sirlar ham bo'lmasdi. Natijada bu jismning strukturaviy birligiga putur etgan bo'lar edi. Tevarak-atrofimizdagi predmetlar va

hodisalar harakat tufayli o'zining muayyan tartibini va birligini saqlab turadi, shu tufayli, o'sish, ulg'ayish, ravnaq topish, rivojlanish mavjuddir.

Harakat shakllarini tasniflashda qaysi tamoyillarga rioya qilinishiga qarab bunday shakllarning har xil miqdori farqlanadi. Masalan, XIX asrda materiya tashkil topishining turli darajalariga asoslanib, materiya harakatining besh asosiy shakli: mexanik, fizik, kimyoviy, biologik va ijtimoiy harakat qayd etilgan.

Harakatning mazkur shakllari bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, bunda har bir keyingi harakat o'zidan oldingi harakatdan kelib chiqadi, unga asoslanadi, biroq, shunga qaramay, quyi shakl bilan bog'lanmaydi. Harakatning murakkab shakllarini soddaroq shakllarga bunday bog'lashga urinishlar falsafa tarixida «mexanitsizm», «reduksionizm» (lot. *reductio* – ortga surish) degan nom olgan, harakat ijtimoiy shakllarini biologik shakllar darajasigacha soddalashtirish biologizatorlik konsepsiyalarida mavjud.

Dunyoning kelib chiqishi va rivojlanishi haqidagi hozirgi tasavvurlar nuqtai nazaridan ko'rsatilgan shakllar harakatning mavjud va taxmin qilingan usullarining butun rang-barangligini aks ettirmaydi. Xususan, elementar zarralarning o'zgarish jarayonlari, XIX asrda noma'lum bo'lgan mikro va makrodunyo darajasidagi boshqa o'zgarishlar materiya harakati mexanik, fizik va kimyoviy shakllarining o'zaro nisbatiga doir masalani endi yangidan qo'ymoqda. Bu erda mexanik shakl endi barcha fizik jarayonlar negizi sifatida qaralmaydi. Endilikda biologik harakatning elementar zarralari, ilgari taxmin qilinganidek, oqsilli molekulalar emas, balki XX asrda kashf etilgan DNK va RNK hisoblanadi. Ayrim olimlar er po'sti hamda er ostida yuz berayotgan jarayonlar haqidagi hozirgi tasavvurlarga asoslanib harakatning geologik shaklini farqlamoqdalar.

XIX asr oxirlarida materiyaning harakat shakllari tasnifi ishlab chiqilayotganida, ilmiy davralarda fanlarni tasniflashga nisbatan kontcha yondashuv shakllangan edi. Pozitivizm asoschisi **O.Kont** har bir fan predmetini materiya harakatining alohida shakli tashkil etishi, turli fanlarning obyektlari esa bir-biridan keskin farq qilishiga ishonchi komil edi (mexanika, fizika, kimyo, biologiya, sotsiologiya va hokazo). Mazkur muvofiqlik fanlarni muvofiqlashtirish tamoyili deb nomlandi. Bunda turli fanlar o'rganadigan obyektlar bir-biri bilan qanday bog'langanligi va bir-biriga o'tishiga e'tibor berildi. Quyidan oliyga, oddiydan murakkabga sari yuksalib boradigan harakatlanuvchi materiyaning progressiv rivojlanish jarayonini aks ettirish g'oyasi tug'ildi. Mexanika fizika bilan bog'lanishi va unga o'tishi, fizika kimyoga, kimyo biologiya va ijtimoiy fanlarga o'tishini nazarda tutuvchi yondashuv (mexanika, fizika, kimyo, biologiya, ijtimoiy fanlar) **subordinatsiya tamoyili** deb nomlanadi. Darhaqiqat, qaerga nazar tashlamaylik, biz harakatning boshqa shakllariga mutlaqo bog'liq bo'lmagan biron-bir harakat shaklini topa olmaymiz, hamma joyda bir harakat shaklining boshqa harakat shakliga aylanish jarayonlarigina mavjud. Materiya

harakat shakllarining o‘zaro ta’siri va bir-biriga aylanishi uzluksiz-uzlukli jarayonida mavjud bo‘ladi.

O‘sha davrda noorganika sohasiga nisbatan tatbiq etilgan (mexanik, fizik, kimyoviy) “energiya” tushunchasi fandan mustahkam o‘rin olgan edi. Ammo vaqt o‘tishi bilan jonli va jonsiz tabiat o‘rtasida aniq chegara bo‘lishi mumkin emasligi ayon bo‘ldi. O‘tuvchi shakl va jonli ziddiyat - virus buning yorqin dalili bo‘ldi. U organik muhitga tushgach, o‘zini xuddi tirik jism sifatida tuta boshlaydi. Holbuki, noorganik muhitda virus o‘zini bunday namoyon etmaydi. XIX asrda materiyaning bir harakat shakli boshqa harakat shakliga o‘tishi olimlar tomonidan bashorat qilingan, deb aytish mumkin, chunki bu davrgacha mexanik va issiqlik shakllari o‘rtasidagi o‘tishlarga o‘rganilgan edi. Tez orada buyuk kashfiyotlar aynan fanlar tutashgan joyda, chegaradosh sohalarda yuz berishi haqidagi taxmin ham diqqatga sazovor bo‘ldi. Ba’zi faylasuflar tomonidan tabiat va jamiyatni bog‘lovchi shunday chegaradosh sohalardan biri o‘rganilib, antroposotsiogenezning mehnat bilan bog‘liq nazariyasi taklif qilindi. O‘z vaqtida Darvin inson va maymunni anatomik jihatdan qiyosiy o‘rganish asosida insonning sof hayvoniy nasl-nasabi haqidagi xulosaga kelgan edi. Boshqalar esa ijtimoiy omillar roliga, xususan, inson va kishilik jamiyatining shakllanishi – antroposotsiogenez jarayonida mehnatning alohida roliga baho berdilar. Bu asosda materiyaning harakat shakllarini tasniflashning quyidagi tamoyillari ishlab chiqilgan;

- materiya harakatining har bir shakli muayyan moddiy tashuvchi bilan bog‘liq bo‘lishi lozim;

- materiyaning harakat shakllari sifat jihatidan turlicha va o‘zaro bog‘lanmaydi;

- tegishli shart-sharoitlarda ular bir-biriga aylanadi;

- materiyaning harakat shakllari murakkablik darajasiga ko‘ra farq qiladi, oliy shakl quyi shakllar sintezi sifatida tushuniladi. Bunda oliy shakllarning quyi shakllardan uzoqlashishiga ham, oliy shakllarning quyi shakllarga mexanik bog‘lanishiga ham yo‘l qo‘ymaslik muhimdir;

- moddiy tizimlarning har bir turida bosh, oliy va ikkinchi darajali va quyi shakllar farqlanishi lozim;

- materiya harakat shakllarining tasnifi fanlar tasnifining negizi hisoblanadi.

Materiya harakat shakllarining tasnifi: materiya harakatining mexanik shaklini boshqa har qanday shaklga kiruvchi eng sodda shakl sifatida;

- fizika o‘rganuvchi issiqlik, yorug‘lik, elektr kuchini;

- kimyoviy jarayonlarni;

- organik hayotni qamrab oladi. Ular tabiatdagi asosiy shakllar hisoblanadi.

Ulardan yuqorida ijtimoiy-tarixiy jarayon, materiya harakatining ijtimoiy shakli, shuningdek, fikrlash jarayonlari turadi.

Materiya harakati asosiy shakllarining keltirilgan tasnifi fan tabiat rivojlanishining teran aloqalarini endigina aniqlay boshlagan XIX asrning saksoninchi yillarida yaratilgan edi. O'sha davrda hali ko'p narsa noma'lum, ko'p narsalarni aniqlash lozim edi.

Sobiq ittifoq davrida materiya harakati beshta shakldan iborat degan tasnifga jiddiy aniqliklar kiritishga harakat qilindi. Masalan, B.Kedrov materiya harakatining oltita subatom-fizik harakat, kimyoviy harakat, molekulyar-fizik harakat, geologik harakat, biologik harakat, ijtimoiy harakat kabi shakllarini taklif qilgan.

Hozirgi zamon metodologiyasi nuqtai nazaridan materiya harakat shakllarining oddiy chiziqli joylashuvi to'g'ri emas. U har bir bo'g'inda ikkiga – rivojlanishning asosiy va ikkinchi darajali tarmoqlariga bo'linishi zarur. **Birinchi** – asosiy tarmoq rivojlanish jarayonini kelajakda mazkur sifat bosqichi doirasidan tashqariga olib chiquvchi shakllar vujudga kelishidan dalolat beradi. **Ikkinchi** tarmoq mavjud harakat shaklining rivojlanish imkoniyatlarini ko'rsatadi. Masalan, kimyoviy birikmalar organik va noorganik birikmalarga ajrala boshlaydi. Mazkur divergensiya (ikkiga bo'linishda) birinchi – organik shakl imkoniyatli shakl sifatida rivojlanish jarayonini materiya harakatining yangi shakli – biologik shaklga olib keladi, imkoniyatsiz tarmoq hisoblangan ikkinchi shakl biz yashayotgan zamin, uning qobig' va yuzasini tavsiflaydi. Materiya harakatining biologik shakli darajasida o'simliklarning quyidan oliyga rivojlanishi imkoniyatsiz tarmoq sifatida qaralishi mumkin, chunki bu rivojlanish jarayoni o'z tabiati chegaralaridan chetga chiqishigacha olib kelmaydi. Hayvonlarning rivojlanishi sifat jihatidan yangi obyekt – inson paydo bo'lgungacha davom etadi. Bu materiya harakatining sifat jihatidan boshqa shakli vujudga kelganidan dalolat beradi. Materiya harakatining har bir shaklida makro va mikro darajalarni farqlash, shuningdek, umumiy hamda xususiy qonuniyatlarni bilib olish maqsadga muvofiqdir.

Fan rivojlanishining hozirgi tendensiyalarini kelajakka nisbatan tatbiq etib, insoniyat borliqning yangi shakllarini va harakatning yuqorida zikr etilganidan o'zgacha usullarini kashf etishini ancha ishonch bilan taxmin qilish mumkin. Ayni holda shuni ta'kidlash lozimki, har qanday sxemalashtirish, harakatning u yoki bu shakllari, tiplari, usullarini farqlash doim to'liq bo'lmaydi va borliqni bilishda erishilgan darajaning aks ettiradi. Bunday sxemalarni mutlaqlashtirish yaramaydi. Zero ular bilishning muayyan maqsadlariga xizmat qiladi. Binobarin, ular muttasil rivojlanishi, ularga aniqlik kiritilishi va ular takomillashtirilishi mumkin va lozim.

Materiya harakatining uch shakli: asosiy, xususiy va kompleks shakllari mavjud degan boshqacha yondoshuv ham bo'lib, u dunyoni butun rang –barangligini ifodalaydi.

Asosiy shakllarga fizik, kimyoviy, biologik va ijtimoiy shakllar kiradi. Ular materiya harakatining eng keng shakllaridir. Ayrim mualliflar materiya harakatining

yagona fizik shakli mavjudligiga shubha bildiradilar. Ammo bu fikrga qo'shilib bo'lmaydi. Barcha fizik obyektlar ikki eng umumiy fizik xossa – massa va energiyaga ega. Fizik narsalar dunyosiga keng qamrovli umumiy energiyaning saqlanish qonuni xosdir.

Materiya harakatining xususiy shakllari asosiy shakllar tarkibigakiradi. Masalan, fizik materiya bo'shliq, maydonlar, elementar zarralar, yadrolar, atomlar, molekulalar, makrojismlar, yulduzlar, galaktikalar, metagalaktikani o'z ichiga oladi.

Materiya harakatining kompleks shakllariga (astronomik metagalaktika – galaktika – yulduzlar – sayyoralar), geologik (planetar jism sharoitidagi materiya harakatining fizik va kimyoviy shakllaridan iborat), geografik (litosfera, gidrosfera va atmosfera doirasidagi materiya harakatining fizik, kimyoviy, biologik va ijtimoiy shakllarini o'z ichiga oladi) shakllar kiradi. Materiya harakati kompleks shakllarining muhim xususiyatlaridan biri shundan iboratki, ularda pirovard natijada materiyaning quyi shakli – fizik materiya etakchilik qiladi; geologik jarayonlar fizik kuchlar, chunonchi, gravitatsiya, bosim, issiqlik bilan tavsiflanadi, geografik qonunlar fizik va kimyoviy shartlar hamda er yuqori qatlamlarining o'zaro nisbatlari bilan belgilanadi.

Materiya harakatining geologik shakli mavjudligi haqidagi taxminni qabul qilsak, materiyaning mazkur shakli mexanik, fizik va kimyoviy o'zaro ta'sirlarni o'z ichiga olgan dastlabki sintez sifatida amal qiladi. Bu qadimgi "xaos" kategoriyasida o'z aksini topadi. Mazkur kategoriya nafaqat tartibga solinmaganlik va tartibsizlik dalili sifatida, balki stixiyali shakllanish tamoyili sifatida ham talqin qilinadi. Bu holda organik dunyo vujudga kelishidan oldingi tabiat mexanik, fizik va kimyoviy jarayonlarning olg'a qarab rivojlanishidan emas, balki ularning umumiy, differensialanmagan o'zaro ta'siridan tashkil topadi.

Ayni paytda bunda geologik va geografik omillar erda hayot vujudga kelishi uchun tarixiy shart-sharoit yaratgan, deb ta'kidlash lozim bo'ladi. Zilzilalar erning qattiq qobig'ida katta siljish, sinish yoki o'pirilishlar yuzaga kelishi va ta'sir energiyasining tez tarqalishi natijasida ro'y berishi haqidagi tadqiqotlar materiya harakatining geologik shakli mavjudligining dalili hisoblanadi. Shved olimlarining fikricha, er qobig'i muttasil harakatdagi plitalar bloklaridan tashkil topadi. Ular bir-birining ustiga chiqib, sunami va zilzilaga o'xshash tabiiy anomaliyalarni vujudga keltiradi. Masalan, Shveytsariya ikki plita – Afrika va evropa plitalari tutashgan erda joylashgan. Afrika plitasi yiliga 6-11 mm/tezlikda siljib, Shveytsariyaning hududiy yo'qotishlari "sababchisi" bo'lmoqda. Qadimgi Ural ham har yili 3-5 sm tezlikda G'arbiy evropaga yaqinlashmoqda.

Qadimgi olimlar er qobig'ining harakatini ustki suvlar va er ostidagi issiqlik faoliyati bilan tushuntirganlar. Dunyoviy moddaning harakati kosmik sabablar ta'sirida ham yuz bergan, jumladan, olis o'tmishda er vujudga kelganidan keyin uning yuzasi

ulkan asteroidlar urilishidan larzaga kelgan, suvning 1,5 kmgacha balandlikka ko'tarilishi esa relefni buzgan, degan fikrlar ham bor.

Ba'zan "materiya harakatining geologik shakli" tushunchasi boshqa sayyoralarga nisbatan tatbiq etilgan. Bunday taxmin harakatning universalligini namoyish etgan, ammo bu aynan er sayyorasini ko'rsatuvchi va unda zarur komponentlar: suv, kislorod, mo'tadil harorat rejimi mavjudligini nazarda tutuvchi "geo" atamasiga zid bo'lgan. Ushbu komponentlar majmui boshqa sayyoralarda uchramasligi mazkur fikrning isboti sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Fazo va vaqt. Borliqning asosiy yashash shakllariga fazo va vaqt kiradi. Fazo narsalarning ko'lamini, hajmini, o'zaro joylashish tartibini, uzlukli yoki uzluksizligini ifodalasa, vaqt hodisalarning ketma-ketligi, jarayonlarning davomiyligini ifodalaydi.

Ma'lumki, har qanday moddiy jism joyga, ko'lamga, hajmga ega. Fazo – vaqtning muayyan lahzasida olamni tashkil etgan nuqtalarning o'zaro joylashish tartibini aks ettirsa, vaqt esa fazoning muayyan nuqtasida ro'y beruvchi hodisalar ketma-ketligi tartibini ifodalaydi.

Fazo va vaqt tushunchalari, ko'p hollarda, forsiy til ta'sirida yozilgan adabiyotlarda makon va zamon deb ham ataladi. Bu tushunchalar fazo va vaqtning tashqi, nisbiy xususiyatlarinigina aks ettiradi, xolos. Fazo narsalar joylashadigan joy ma'nosida, vaqt esa hodisalar bo'lib o'tadigan muddat ma'nosida ishlatiladi. Fazo va vaqtni tushunish bo'yicha substansial va relyatsion yondashishlar mavjud. Substansial konsepsiya tarafdorlari fazoni narsalar joylashadigan idish, bo'shliq deb bilishadi. Ularning fikricha, hamma narsa fazo ichiga joylashtirilgan. Fazo o'ziga narsalarni sig'diruvchi substansiya. Hech narsasi yo'q, ya'ni narsalar solinmagan fazo ham bo'lishi mumkin, deyiladi. Relyatsion konsepsiya tarafdorlari esa, narsalar fazoviy o'lchamga ega, deyishadi. Hech narsasiz fazoning bo'lishi mumkin emas. Bu farqni relyativistik fizika asoschisi **Albert Eynshteyn** shunday tushuntirgan edi. Faraz qilib, bir kazarma soldatlarni ko'z oldingizga keltiring. Nyuton fizikasiga ko'ra, soldatlar chiqib ketishi bilan kazarma bo'sh qoladi, ana shu substansial konsepsiyadagi fazodir. Yangi fizikaga ko'ra, soldatlar chiqib ketishi bilan kazarma ham yo'qoladi. Bu relyatsion konsepsiyadagi fazodir.

Fazo va vaqt borliq miqdoriy va sifatiy jihatlarni ifodalashiga qarab, metrik va topologik xususiyatlarga ega. Fazo va vaqtning metrik xususiyatlari borliqning miqsoriy munosabatlarini aks ettirib, o'lchanadigan, ko'zga tashlanadigan va nisbiy tabiatli xususiyatlaridir. Ularga ko'lam, bir jinslilik, izotroplik (ani-zotroplik) kabi xususiyatlar kiradi. Fazo va vaqtning topologik xususiyatlari esa borliqning tub sifatiy jihatlarni ifodalaydi. Bunday xususiyatlarga uzluksizlik, bog'langanlik, o'lchamlilik, kompaktlik, tartiblanganlik singari xususiyatlar kiradi. Vaqtning topologik xususiyatlariga orqaga qaytmaslik, bir o'lchamlilik kabi xususiyatlar qo'shiladi.

Fazo (vaqt)ning metrik o'zgarishlari borliq strukturasini jiddiy o'zgartira olmaydi, topologik o'zgarishlar esa borliqning sifatiy o'zgarishiga sababchi bo'ladi. Masalan, bir bog'langan sistemaning ko'p bog'langan sistemaga o'tishi fazo topologiyasini tubdan o'zgartiradi, ya'ni fazoning ikki nuqtasini tutashtiruvchi turlicha yo'llar paydo bo'ladi. Bunday fazoda katta idishning ichiga kichik idishni sig'dirish mumkin bo'ladi. O'lcham darajasi ko'p bo'lgan sistema o'lchov darajasi kam bo'lgan sistemaga nisbatan ko'rinmas va murakkab bo'ladi. Shuningdek, fazo va vaqtning metrik xususiyatlari kuchli o'zgarishi topologik xususiyatlarining o'zgarishiga olib kelishi mumkin. Masalan, fazoning egrilik darajasi kuchli o'zgarsa, bir bog'langan fazo ko'p bog'langan fazoga aylanishi mumkin.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Borliq bu...
2. Borliq shakllarining tasnifi.
3. Falsafada substansiya tushunchasi.
4. Harakat - materiyaning yashash sharti.
5. Makon - borliqning fundamental shakllari.
6. Falsafada borliq dialektikasi.
7. Materiya tushunchalari.
8. Vaqt - borliqning fundamental shakllari.
9. Falsafada yo'qlik dialektikasi
10. Falsafada harakat bu...
11. Falsafada fazo tushunchasi
12. Falsafada mexanik, fizik, kimyoviy "energiya" tushunchasi
13. O.Kontning falsafiy qarashlari.
14. Borliq va yo'qlik o'rtasidagi bog'liqlik nimada? "Yo'qlik" tushunchasi shunchaki bo'shliqmi yoki u yangi borliq shakllanishi uchun zaruriy bosqichmi?
15. Hegel dialektikasida "bo'lish" (stanovleniye) tushunchasi qanday izohlanadi? Nima uchun borliq va yo'qlikning o'zaro sintezi harakatning asosi hisoblanadi?
16. Inson borlig'ining o'ziga xosligi nimada? Tabiat borlig'i va ijtimoiy borliq o'rtasidagi farqlarni sanab bering.
17. Ideal borliq (ruhiy dunyo) va moddiy borliq bir-biri bilan qanday aloqada? Masalan, insonning fikri (ideal borliq) qanday qilib moddiy natijaga aylanadi?
18. Falsafa tarixida "substansiya" tushunchasiga berilgan ta'riflar qanday o'zgargan? Monizm (yagona asos) va dualizm (ikki asos) nuqtayi nazaridan misollar keltiring.
19. Materiyaning zamonaviy ilmiy-falsafiy ta'rifi qanday? Uni shunchaki "buyumlar to'plami" deb atash to'g'rimi?

20. “Harakat - materiyaning ajralmas xossasi” degan fikrni qanday isbotlash mumkin? Mutloq tinch holat mavjudmi yoki u nisbiymi?

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

Asosiy adabiyotlar:

1. Davronov Z., Shermuhamedova N, Qahharova M, Nurmatova M, Husanov B, Sultonova A. Falsafa. -Toshkent: TMU, 2019
2. Jonathon A.C. Brown. hadith. -Ehglan, 2000 Samuel Guttenpion. Philosophy selected teks with a method for beginners.
3. Гилязиев З.З. Углубленное изучение истории и культуры ислама. -Казань: Издво ДУМ РТ. 2009.
4. Osnovi filosofii. Uchebnik. Izdaniye 2-ye, pererabotannoye, dopoln. /Pod red. M.A.Ahmedovoy, V.S.Xana. – T.: Mehnat. 2004.
5. Под редакцией. Пржиленского В.И. Философия для бакалавров. Ростов-на Дону: Феникс, 2007
6. Чумаков А.Н. Философия. учебник. 2-издание.-Москва: ИНФРА-М, 2018
7. Шермухамедова Н.А. Фалсафа. 2-нашр. Тошкент: Ношир, 2020. 667 бет
8. Sharipov M. Fayzixo‘jayeva D. Mantiq. -T.: Unversitet, 2007.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

9. Mirziyoyev SH. M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017. – 488 b.
10. Jaspers. The origin and goal of history. New Haven and London. Yale University Press. 1965. P – 77. (P – 19)
11. K. S.Guttenplan. J.Hornsby. C. Janavay. Reading philosophy. Blackwell Publishers Ltd. UK. 2003. P – 341.
12. A.Azami. Vvedeniye v Xadisovedeniye. Kazan: 2011
13. A.Fitrat. Tanlangan asarlar –T.: Ma’naviyat, 2010 -301
14. Abu Xomi G‘azzoliy Kim ei saodat/Ikki dune saodatigaeltuvchi bilim. - Samarkand: Imom Buxoriy xalkaro markazi, 2019
15. Aristotel Socheniya. V-4-t. -Moskva: Misl, 1976
16. Otamurodov S. Globallashuv: millatni asrash mas’uliyati. Toshkent: O‘zbekiston, 2018
17. Russell B. History of Western Philosophy (G‘arb falsafasi tarixi). – London: Routledge, 2004.
18. Saifnazarov I. Inson kamoloti falsafasi. – Toshkent: Fan, 2004.
19. Shlyayxer A. Jahon miqyosidagi ta’lim. XXI asr maktab tizimini qanday barpo etmoq kerak? – Toshkent: “Zamin Nashr”, 2022.
20. Тойнби А. Постигение истории (Тарихни англаш). – Москва: Прогресс, 1991.

21. Po‘latov Sh. Ta’lim menejmenti yoxud ta’lim muassasasini ilmiy-metodik boshqarish strategiyasi. – Toshkent: “Yosh kuch“, 2019.
22. Qosimova D.S. Menejment nazariyasi. – Toshkent: “Tafakkur Bo‘stoni“, 2019.

Internet tarmoqlari:

23. Lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.
24. Ziyonet.uz – O‘zbekiston ta’lim portali (falsafa bo‘limi).
25. Natlib.uz – Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi.
26. Unilibrary.uz – O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalari yagona elektron kutubxonasi.
27. Stanford Encyclopedia of Philosophy (plato.stanford.edu) – Dunyodagi eng nufuzli falsafiy ensiklopediya.
28. Philosophy.ru – Rus tilidagi eng yirik falsafiy resurs va elektron kutubxona.
29. JSTOR.org – Ijtimoiy-gumanitar fanlar bo‘yicha xalqaro ilmiy maqolalar bazasi.
30. Scholar.google.com – Ilmiy ishlar va maqolalar qidiruv tizimi.

5. RIVOJLANISH FALSAFASI

Reja:

1. Rivojlanish tushunchasi va uning mohiyati.
2. Dialektika – rivojlanish haqidagi ta’limot.
3. Rivojlanishning shakllari va yo‘nalishlari.
4. Rivojlanishning spiralmonand xarakteri.

Tayanch so‘z va iboralar: Rivojlanish, dialektika, substansiya, determinatsiya, ziddiyat (Qarama-qarshilik,) Miqdor o‘zgarishi – buyumning tashqi, fazoviy va son

jiyatdan o'zgarishi (sekin kechadigan jarayon), sifat o'zgarishi, me'yor (mera), sakrash (skachok), inkor, progress, regress, evolyutsiya, inqilob, vorisiylik, spiralmonand rivojlanish, sinergetika,

1. Rivojlanish tushunchasi va uning mohiyati.

Rivojlanish falsafasi — bu borliqning o'zgarishi, yangilanishi va murakkablashishi jarayonlarini o'rganuvchi fundamental sohadir. Bu tushuncha shunchaki “o'zgarish” emas, balki ma'lum bir yo'nalishga, sifat o'zgarishiga va ichki qonuniyatga ega bo'lgan jarayonni anglatadi.

Miqdor o'zgarishlari — bu narsa va hodisalarning tashqi ko'rinishi, hajmi, soni, darajasi yoki harakat tezligining o'zgarishidir. Ular odatda uzluksiz, sekin va sezilarsiz kechadi.

Masalan: Suvning harorati 1°C dan 99°C gacha ko'tarilishi. Bu bosqichda suv hali ham suyuqlik holatida qoladi, faqat uning ichidagi molekulalar harakati tezlashadi (miqdoriy to'planish).

Sifat — bu narsaning ichki mohiyati, uni boshqa narsalardan ajratib turuvchi barqaror xususiyatlar majmuidir. Sifat o'zgarishi natijasida eski narsa yo'qolib, mutlaqo yangi narsa paydo bo'ladi. Ular keskin, sakrashsimon va “portlash”⁶⁶ xarakteriga ega bo'ladi.

Masalan: Suv harorati 100°C ga etganda, u suyuqlik sifatini yo'qotib, bug'ga (gazga) aylanadi. Bu yangi sifatning paydo bo'lishidir.

Rivojlanish falsafasida me'yor — bu miqdor va sifatning o'zaro muvozanat nuqtasi. Har bir narsaning o'z me'yori bor.

Agar miqdoriy o'zgarishlar shu me'yor chegarasidan chiqib ketsa, narsaning sifati o'zgaradi.

Me'yor — bu sifatni o'zgartirmasdan turib, miqdoriy o'zgarishlar sodir bo'lishi mumkin bo'lgan chegaradir.

Sakrash (Skachok) — sifatga o'tish usuli. Miqdor o'zgarishlarining sifatga o'tishi sakrash orqali sodir bo'ladi. Sakrashlar ikki xil bo'lishi mumkin.

Keskin sakrash bujuda qisqa vaqt ichida butun tizimning o'zgarishi (masalan, atomning parchalanishi yoki siyosiy to'ntarish). **Sekin-asta (tadrijiy) sakrash**, bu tizim elementlarining navbatma-navbat yangi sifatga o'tishi (masalan, biologik turlarning million yillar davomida o'zgarishi).

Dialektik aloqadorlik Rivojlanish jarayonida miqdor va sifat bir-biri bilan uzviy bog'liq. *Miqdor sifatga o'tadi.* To'plangan bilimlar (miqdor) ma'lum nuqtada donolik va professionallikka (sifat) aylanadi.

Sifat miqdorga ta'sir qiladi yangi sifatga o'tgan tizimda miqdoriy jarayonlar tezlashadi (masalan, yangi texnologiya ishlab chiqarish hajmini keskin oshiradi).

Qaytamasslik (Irreversibility)-bu rivojlanishning vaqt o'qidagi bir tomonlama xususiyatini anglatadi. Tizim o'zining eski holatiga aynan o'zidek qayta olmaydi.

Rivojlanish jarayonida yuz bergan sifat o'zgarishlari ortga qaytmaydi. Hatto tizim tashqi ko'rinishidan eski holatiga qaytgandek ko'rinsa-da (masalan, spiralmonand rivojlanishda), u yangi sifat darajasida bo'ladi.

Masalan: Biologik qarish jarayoni qaytmasdir; organizm hujayralari vaqt o'tishi bilan o'zgaradi va ularni avvalgi yoshlik holatiga to'liq qaytarib bo'lmaydi. Qaytamasslik borliqning vaqt bilan uzviy bog'liqligini va dunyoning doimiy yangilanib borishini isbotlaydi.

Yo'naltirilganlik (Directionality)

Rivojlanish tarqoq yoki tasodifiy o'zgarishlar yig'indisi emas, balki ma'lum bir "vector"ga ega bo'lgan jarayondir. O'zgarishlar ma'lum bir chiziq (progress yoki regress) bo'ylab sodir bo'ladi. Bu jarayonda miqdoriy to'planishlar ma'lum bir maqsadli natijaga (tizimning murakkablashishi yoki parchalanishiga) qarab boradi.

Yo'nalish turlari:

Progress: Oddiydan murakkabga, quyi darajadan yuqoriga yuksalish.

Regress: Murakkabdan soddaga, tizimning inqiroziga qarab borish.

Yo'naltirilganlik tizimning kelajakdagi holatini prognoz qilish (bashorat qilish) imkonini beradi.

Qonuniyatlilik (Regularity)

Rivojlanish tasodiflar majmuasi emas, balki obyektiv qonunlar asosida yuz beradigan zaruriy jarayondir. Agar rivojlanish uchun zaruriy ichki va tashqi sharoitlar mavjud bo'lsa, u albatta yuz beradi. Bu jarayon tasodifiy emas, balki tizimning ichki ziddiyatlari va tabiat qonunlari bilan belgilanadi.

Dialektik bog'liqlik: Masalan, miqdor o'zgarishlarining ma'lum nuqtada sifatga o'tishi — bu universal qonuniyatdir. U tabiatda ham, jamiyatda ham, inson tafakkurida ham birdek ishlaydi.

Qonuniyatlilik rivojlanishni ilmiy jihatdan o'rganish va uning mexanizmlarini tushunish uchun asos bo'ladi. Agar jarayonda ushbu uchta belgidan biri bo'lmasa, biz uni "rivojlanish" deb atay olmaymiz:

1. Agar o'zgarish qaytar bo'lsa (masalan, mayatnikning tebranishi), bu — oddiy mexanik harakat.

2. Agar o'zgarish yo'naltirilgan bo'lmasa (masalan, xaotik harakat), bu — shunchaki o'zgarish.

3. Agar o'zgarish qonuniyatli bo'lmasa, bu — tasodifiy hodisa.

Faqatgina bu uch belgi birlashgandagina borliqda Rivojlanish fenomeni yuzaga keladi.

2. Dialektika – rivojlanish haqidagi ta'limot.

Falsafada qarama-qarshilik — bu bir butunlikni tashkil etuvchi, lekin bir-birini inkor qiladigan va ayni paytda bir-birisiz mavjud bo‘la olmaydigan tomonlarning munosabatidir.

Qarama-qarshiliklar bir-biri bilan uzviy bog‘liq. Masalan, «musbat»siz “manfiy”, “shimol”siz “janub”, “hayot”siz “o‘lim” ma’noga ega emas.

Bu tomonlar bir-birini doimiy ravishda siqib chiqarishga, o‘zgartirishga harakat qiladi. Aynan mana shu ichki “to‘qnashuv” tizimni harakatga keltiradi.

Rivojlanishning ichki mexanizmi

Rivojlanish tashqi turtki (masalan, koptokni tepish) natijasida emas, balki obyektning ichki ziddiyatlari natijasida sodir bo‘ladi.

Garmoniya bosqichida qarama-qarshiliklar muvozanatda bo‘ladi, tizim barqaror ko‘rinadi.

Disharmoniya (Ziddiyatning keskinlashuvi): Tomonlar o‘rtasidagi kurash kuchayadi, eski muvozanat buziladi.

Ziddiyatning hal etilishi: Kurash natijasida eski sifat yo‘qolib, yangi sifat (yangi bosqich) paydo bo‘ladi. Bu — rivojlanish nuqtasi.

Qarama-qarshiliklarning turlari

Rivojlanish jarayonida ziddiyatlar turli shakllarda namoyon bo‘ladi:

Rivojlanish uchun ichki ziddiyatlar (masalan, hujayra ichidagi assimilyatsiya va dissimilyatsiya) hal qiluvchi hisoblanadi. Tashqi ziddiyatlar esa jarayonni tezlashtirishi yoki sekinlashtirishi mumkin.

Tizimning mohiyatini belgilovchi va rivojlanishning bosh yo‘nalishini ko‘rsatuvchi ziddiyat — asosiy ziddiyatdir.

Antagonistik va Noantagonistik: Murosasiz (masalan, yirtqich va o‘lja) hamda murosaga kelish mumkin bo‘lgan (masalan, fanda turli qarashlar) ziddiyatlar.

Ilmiy misollar

Fizikada: Atom ichidagi tortishish va itarishish kuchlari muvozanati va uning o‘zgarishi.

Biologiyada: Irsiyat (eskini saqlash) va o‘zgaruvchanlik (yangilanish) o‘rtasidagi kurash evolyutsiyani ta’minlaydi.

Jamiyatda: Ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlari o‘rtasidagi tafovut ijtimoiy tuzumning o‘zgarishiga olib keladi.

Tafakkurda: Bilmaslik bilan bilish, eski nazariya bilan yangi faktlar o‘rtasidagi ziddiyat ilmiy kashfiyotlarga sabab bo‘ladi.

“Qarama-qarshiliklar kurashi” rivojlanishning “energiya markazi”dir. Agar olamda ziddiyatlar to‘xtasa, rivojlanish ham to‘xtaydi va turg‘unlik (stagnatsiya) yuzaga keladi. Shuning uchun ham falsafada ziddiyat — muammo emas, balki taraqqiyot garovi sifatida ko‘riladi.

Rivojlanish mexanizmini tushunish uchun avvalo uning ikki tarkibiy qismini ajratib olish lozim:

Sifat: Bu narsaning ichki barqarorligi, uning mohiyatini belgilovchi xususiyatlar majmuidir. Sifat narsani aynan shu narsa qilib turadi (masalan, suvning suyuqlik ekani uning sifati). Sifat o'zgarsa, narsa o'z mohiyatini yo'qotadi va boshqa narsaga aylanadi.

Miqdor: Bu narsaning kattaligi, hajmi, soni, og'irligi, tartibi yoki harakat tezligi kabi tashqi ko'rsatkichlaridir. Miqdoriy o'zgarishlar ma'lum bir chegaragacha narsaning mohiyatini (sifatini) o'zgartirmaydi.

Me'yor (Mera) — o'zgarishlar chegarasi- miqdor va sifat o'zaro bog'liqlikda bo'ladi va bu bog'liqlik Me'yor tushunchasi orqali ifodalanadi. **Me'yor** — bu shunday miqdoriy chegaraki, uning doirasida sifat o'zgarmasdan saqlanib qoladi. *Masalan*, suvning suyuq holatdagi me'yori 0°C dan 100°C gacha (normal bosimda). Agar harorat shu chegaradan chiqsa, sifat o'zgarishi (muzlash yoki bug'lanish) sodir bo'ladi.

Sakrash bu-sifatga o'tish mexanizmi. Rivojlanish jarayoni quyidagi ketma-ketlikda yuz beradi:

Miqdoriy to'planish: Tizimda kichik, sezilsiz o'zgarishlar yuz beradi (Evolyutsiya).

Me'yorning buzilishi: Miqdoriy o'zgarishlar o'z chegarasining eng chekka nuqtasiga etib keladi.

Sakrash (Skachok): Miqdoriy o'zgarishlar natijasida eski sifat buziladi va yangi sifat paydo bo'ladi. Bu rivojlanishdagi **uzilish nuqtasidir**.

Sakrash turlari: Keskin sakrash bu-sifat o'zgarishi juda tez, bir lahzada sodir bo'ladi (masalan, kimyoviy portlash yoki siyosiy inqilob). **Sekin-asta (tadrijiy) sakrash bu-** yangi sifat unsurlari eskisi ichida sekin-asta to'planib, eskisini siqib chiqaradi (masalan, tilning rivojlanishi yoki turlarning evolyutsiyasi).

O'zaro ta'sir natijasida sifatdan miqdorga o'tish yuz beradi

Mexanizm faqat bir tomonlama emas. Yangi paydo bo'lgan sifat, o'z navbatida, miqdoriy jarayonlarga ham ta'sir qiladi. Yangi sifatda miqdoriy ko'rsatkichlar tezlashishi yoki boshqa sur'atda ketishi mumkin. **Masalan:** Inson oliy ma'lumotli

(yangi sifat) bo'lgach, uning ma'lumotlarni qayta ishlash tezligi va samaradorligi (miqdor) tubdan ortadi.

Rivojlanish mexanizmi shuni ko'rsatadiki, **miqdoriy to'planishlar izziz ketmaydi**. Ular ertami-kechmi "sakrash" nuqtasiga olib keladi. Bu qonuniyat tabiatda (agregat holatlar), jamiyatda (islohotlar natijasi) va shaxsiy hayotda (mashq qilish orqali mahoratga erishish) birdek amal qiladi.

Dialektik inkor tushunchasi Falsafada "inkor" tushunchasi kundalik hayotdagi "yo'q qilish" yoki "rad etish" dan tubdan farq qiladi.

Mexanik inkor: Bir narsani butunlay yo'q qilib tashlash (masalan, donni maydalab tashlash). Bunda rivojlanish to'xtaydi.

Dialektik inkor: Bu rivojlanishning bir bosqichi bo'lib, u ikki tomonlama xususiyatga ega:

Vayron qilish: Eskirgan, hayotiy kuchini yo'qotgan tomonlarni chetga surish.

Saqlash (Vorisiylik): Eskilikning ijobiy, hayotchan va qimmatli tomonlarini yangi bosqichga olib o'tish.

3. Rivojlanishning shakllari va yo'nalishlari.

Rivojlanish — bu miqdoriy o'zgarishlarning sifat o'zgarishlariga o'tishi, oddiydan murakkabga, quyidan yuqoriga qarab boruvchi qonuniyatli jarayondir. Ilmiy va falsafiy nuqtai nazardan rivojlanishning shakllari va yo'nalishlari quyidagi fundamental asoslarga ega:

Rivojlanishning asosiy shakllari: Rivojlanish jarayoni dinamikasiga ko'ra ikki asosiy shaklda namoyon bo'ladi:

Evolutsion shakl (Evolutsiya): Bu jarayon asta-sekinlik bilan, silliq va miqdoriy to'planishlar orqali kechadi. Bunda tizimning ichki tuzilishi tubdan o'zgarmaydi, balki mavjud elementlar takomillashib boradi.

Inqilobiy shakl (Revolutsiya): Tizimda qisqa vaqt ichida sodir bo'ladigan keskin, tub sifat o'zgarishlari. Bu ko'pincha eski tuzilmaning inqirozi va yangi, mukammalroq strukturaning paydo bo'lishi bilan xarakterlanadi.

Rivojlanishning asosiy yo‘nalishlari: Ilmiy metodologiyada rivojlanish yo‘nalishi ikki vektorga bo‘linadi:

Progress (Ilgari siljish)— bu tizimning past darajadan yuqori darajaga, kam mukammallikdan yuqori mukammallikka o‘tishidir. Uning asosiy belgilari:

- Tizimning murakkablashishi va differensiallashuvi.
- Atrof-muhitga moslashish qobiliyatining ortishi.
- Funksional samaradorlikning yuksalishi.

Regress (Orqaga qaytish) — bu rivojlanishning teskari yo‘nalishi bo‘lib, unda tizim murakkablikdan oddiylikka, yuqori darajadan past darajaga qaytadi. Bu ko‘pincha quyidagilar bilan tavsiflanadi:

- Tuzilmaning parchalanishi.
- Hayotiylik funksiyalarining susayishi.
- Tizimning inqirozga yuz tutishi.

Rivojlanish tasodifiy jarayon emas, u muayyan dialektik qonuniyatlarga bo‘ysunadi:

- Har qanday rivojlanishning manbai tizim ichidagi ichki ziddiyatlardir.
- Muayyan nuqtaga (o‘lchovga) etgan miqdoriy o‘shish sakrash orqali yangi sifatni keltirib chiqaradi.
- Yangi narsa eskini butunlay yo‘q qilmaydi, balki uning ijobiy tomonlarini saqlab qolgan holda uni inkor etadi va yuqori bosqichga ko‘taradi (spiralasimon rivojlanish).

Bugungi fan rivojlanishni faqat chiziqli (faqat tepaga yoki pastga) deb qaramaydi. **Sinergetika** ta’limotiga ko‘ra, rivojlanish: Bir nuqtadan (bifurkatsiya nuqtasi) rivojlanish bir necha tomonga ketishi, kichik bir turtki (effekt) butun tizimning ulkan o‘zgarishiga sabab bo‘lishi mumkin. Rivojlanish — bu doimiy harakat bo‘lib, u o‘z ichiga ham yuksalishni, ham vaqtinchalik pasayishni, ham turg‘unlik (stagnatsiya) holatlarini qamrab oluvchi murakkab universal jarayondir. Falsafada **rivojlanish** tushunchasi markaziy o‘rinlardan birini egallaydi, chunki u borliqning dinamikasi, o‘zgarishi va takomillashuvini tushuntirib beruvchi fundamental kategoriya hisoblanadi. Falsafiy nuqtai nazardan rivojlanish shunchaki o‘zgarish emas, balki **yo‘naltirilgan, qaytmas va qonuniyatli** ichki jarayondir.

Uning falsafadagi o‘rni quyidagi asosiy jihatlar orqali namoyon bo‘ladi:

Falsafada rivojlanishni o‘rganuvchi asosiy soha — **dialektikadir**. Dialektika rivojlanishni qarama-qarshiliklar kurashi va birligi sifatida talqin qiladi. Metafizika

rivojlanishni faqat miqdoriy o'sish (oddiy ko'payish) deb bilsa, dialektika uni **sifat o'zgarishi** va eski holatning yangisi bilan almashishi deb tushuntiradi. **Harakat** — har qanday o'zgarishni (mexanik, fizik) anglatadi, rivojlanish — bu harakatning eng yuqori, mazmunli shaklidir. *Falsafiy tafakkur rivojlanish qanday sur'atda sodir bo'lishiga qarab uni ikki shaklga ajratadi:*

Evolutsion shakl: Miqdoriy o'zgarishlarning asta-sekin to'planib borishi. Bu "miqdor sifatga o'tishi" qonunining tayyorgarlik bosqichidir.

Inqilobiy (Sakrash) shakli: Sifat o'zgarishining keskin amalga oshishi. Falsafada bu "sakrash" (jump) deb ataladi va u eski sifat o'rniga mutlaqo yangi mohiyat kelishini anglatadi.

4. Rivojlanishning spiralmonand xarakteri.

Falsafaning eng muhim xulosalaridan biri shuki, rivojlanish **aylana bo'ylab** (bir joyda deysinish) emas va **to'g'ri chiziqli bo'ylab** (faqat tepaga) emas, balki **spiralasimon** harakat qiladi. Har bir yangi bosqich o'zidan oldingisini inkor etadi, lekin undagi barcha ijobiy va yashovchan elementlarni o'zida saqlab qoladi. Bu **"Inkorni inkor qonuni"** deb ataladi. Biz ma'lum bir nuqtada o'tmishga qaytgandek tuyulishimiz mumkin, lekin bu qaytish mutlaqo yangi, yuqoriroq darajada sodir bo'ladi. **Falsafada rivojlanish tushunchasi orqali quyidagi savollarga javob izlanadi:**

- Insoniyat tarixi qayerga qarab ketmoqda?
- Ma'naviy rivojlanishning chegarasi bormi?
- Texnologik progress insoniyatning tanazzuliga (regressiga) olib kelishi mumkinmi?

Rivojlanishning **spiralmonand (spiralasimon)** xarakteri falsafa va fanda taraqqiyotning nafaqat to'g'ri chiziqli yoki aylana bo'ylab, balki murakkab yuksalish trayektoriyasiga ega ekanligini anglatuvchi fundamental tamoyildir. Bu g'oya asosan G. Hegel tomonidan tizimlashtirilgan va keyinchalik dialektik falsafaning asosiy qonuniyatlaridan biri sifatida tan olingan. Quyida ushbu tushunchaning nazariy va ilmiy mohiyati keltirilgan: Rivojlanishning spiralasimon shakli **"Inkorni inkor qonuni"** (Law of the negation of the negation) bilan bevosita bog'liq. **U rivojlanishning uchta asosiy xususiyatini o'zida mujassam etadi:**

Qaytaruvchanlik (Sikllilik): Rivojlanish jarayonida ma'lum bir bosqichda o'tilgan nuqtalarga, go'yo o'tmishga qaytgandek tuyuladigan holatlar kuzatiladi.

Vorislik (Saqlanuvchanlik): Yangi bosqich eskini shunchaki yo'q qilmaydi, balki undagi barcha yashovchan va ijobiy elementlarni o'ziga o'zlashtiradi.

Yuksalish (Progress): Har bir yangi oylana (sikl) avvalgisidan yuqoriroq darajada, boyitilgan mazmun bilan takrorlanadi.

Ilmiy-falsafiy nuqtai nazardan, spiralning har bir «aylanasi» uchta bosqichdan iborat bo‘lib, ular “**Triada**” deb ataladi:

Tezis (Tasdiq): Narsaning dastlabki holati, oddiy birlik.

Antitezis (Inkor): Dastlabki holatning o‘zgarishi, unga zid bo‘lgan yangi holatning paydo bo‘lishi (ichki ziddiyatlar natijasida).

Sintez (Inkorni inkor): Qarama-qarshiliklarning hal etilishi. Bunda tizim dastlabki holatga (tezisga) “qaytadi”, lekin u mutlaqo yangi, murakkabroq va mukammalroq sifatga ega bo‘ladi.

Rivojlanishning spiral shakli boshqa modellardan o‘zining universalligi bilan ajralib turadi:

Model turi	Rivojlanish harakati	Kamchiligi
Chiziqli (Linear)	Faqat oldinga, bir tekisda.	O‘tmish tajribasini va inqirozlarni hisobga olmaydi.
Aylana (Cyclic)	Doimiy bir joyda aylanish.	Haqiqiy yuksalish va yangilik yo‘qligini anglatadi.
Spiralasimon	Yuksalib boruvchi doira.	Eng mukammal model: Ham tajribani saqlaydi, ham oldinga siljiydi.

Ushbu qonuniyat tabiatda, jamiyatda va inson tafakkurida yaqqol namoyon bo‘ladi:

• **Biologiyada:** DNK molekulasi spiral shaklida bo‘lib, u irsiy ma’lumotlarni saqlash va yangi avlodga o‘tkazishning eng optimal mexanizmidir.

• **Iqtisodiyotda:** Bozor iqtisodiyoti inqiroz va yuksalish sikllari orqali rivojlanadi. Har bir inqirozdan keyingi yuksalish texnologik jihatdan yuqoriroq bosqichda bo‘ladi.

• **Ta’limda:** O‘quvchi bir mavzuni bir necha bor o‘rganishi mumkin (masalan, fizika fanini maktabda, keyin litseyda, keyin universitetda). Har gal u avvalgi bilimlarga tayanadi, lekin chuqurroq va professionalroq darajaga ko‘tariladi.

Rivojlanishning spiralasimon xarakteri shuni ko‘rsatadiki, hayotdagi va fandagi vaqtinchalik orqaga ketishlar yoki inqirozlar aslida yangi, yuqoriroq sifatga o‘tish uchun zarur bo‘lgan “tayyorgarlik” bosqichidir. Rivojlanishning spiralasimon xarakteri metodikada, ayniqsa ta’lim jarayonini loyihalashda eng samarali yondashuvlardan biri hisoblanadi. Bu tamoyilga asoslangan “**Spiral o‘quv dasturi**” (**Spiral Curriculum**) konsepsiyasi Jerome Bruner tomonidan fanga kiritilgan va bugungi kunda zamonaviy ta’limning asosi hisoblanadi.

Metodika nuqtai nazaridan ushbu qonuniyatning bog‘liqlik tomonlarini quyidagi tizimli yo‘nalishlarda tushunish mumkin:

Metodikada spiral tamoyili o‘quv materialini shunday joylashtirishni talab qiladiki, bunda o‘quvchi o‘rganilgan mavzuga ma’lum vaqtdan keyin qayta murojaat qiladi. Ammo bu shunchaki takrorlash emas:

Birinchi aylana: Tushuncha bilan umumiy tanishish (elementar daraja).

Ikkinchi aylana: O‘sha tushunchani chuqurroq tahlil qilish (amaliy daraja).

Uchinchi aylana: Tushunchaning murakkab bog‘liqliklarini va ilmiy asoslarini o‘rganish (professional daraja).

Metodik spiral o‘quvchining kognitiv (bilish) imkoniyatlariga moslashadi.

Yangi dars o‘tilganda, u albatta avvalgi “aylanada” olingan tayanch bilimlarga tayanadi. Har bir yangi bosqichda mavzuning qamrovi kengayadi va detallar bilan boyitiladi. Bu o‘quvchida “men buni bilaman” degan ishonchni saqlab qolgan holda, uni yangi bilimga yo‘naltiradi.

Metodikada ko‘nikmalar shakllanishi ham spiral bo‘ylab kechadi:

1. O‘quvchi qoidani o‘rganadi. 2. Amaliyotda qo‘llash paytida qarama-qarshiliklarga duch keladi, xato qiladi, tushunmovchiliklar paydo bo‘ladi. 3. Xatolar tuzatilib, nazariya va amaliyot birlashadi. O‘quvchi endi bu ishni ongli ravishda, yuqori sifatda bajara oladi.

Spiral metodika fanlarni bir-biridan ajratmaydi. Masalan, biror fizik jarayonni avval tabiatshunoslikda (oddiy hodisa), keyin fizikada (formula), so‘ngra matematikada (hisob-kitob) va nihoyat texnologiyada (amaliy qurilma) o‘rganish — bu fanning spirallasimon rivojlanish metodikasidir. Metodik nuqtai nazardan baholash ham spiral shaklda bo‘lishi kerak: **Formativ baholash:** Spiralning pastki qismida yo‘l-yo‘lakay tuzatishlar kiritish. **Summativ baholash:** Bir nechta aylanadan keyin erishilgan yakuniy sifat o‘zgarishini tekshirish. Agar siz dars ishlanmasi yoki o‘quv dasturi tuzayotgan bo‘lsangiz, spiral tamoyilini qo‘llash uchun quyidagilarga e’tibor bering:

- Mavzuni birdaniga barcha detallari bilan bermang.
- Har bir keyingi darsda o‘tgan mavzuning elementini saqlab qoling.
- O‘quvchini “tanish tushuncha orqali notanish xulosaga” etaklang.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. “Rivojlanish” tushunchasiga ilmiy ta’rif bering. U oddiy o‘zgarishdan nimasi bilan farq qiladi?
2. Rivojlanishning asosiy xususiyatlari (qaytmasligi, yo‘naltirilganligi, qonuniyatlilikligi) nimalarda namoyon bo‘ladi?
3. Miqdoriy o‘zgarishlar va sifat o‘zgarishlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushuntiring.

4. Nima uchun rivojlanishni “ichki ziddiyatlar natijasi” deb atashadi?
5. Borliqning qaysi sohalarida (tabiat, jamiyat, tafakkur) rivojlanish jarayonlari eng murakkab kechadi?
6. Dialektika fani nimani o‘rganadi va uning rivojlanishni tushunishdagi o‘rni qanday?
7. Dialektika va metafizika yondashuvlarining rivojlanish masalasidagi asosiy farqlarini sanab o‘ting.
8. Dialektikaning uchta asosiy qonunini ayting va ularning rivojlanishdagi funksiyasini tushuntiring.
9. “Qarama-qarshiliklar birligi va kurashi” qonuni rivojlanishning manbayini qanday tushuntirib beradi?
10. Obyektiv va subyektiv dialektika tushunchalarining farqi nimada?
11. Rivojlanishning Progress yo‘nalishi qanday mezonlar (kriteriylar) asosida aniqlanadi?
12. Regress nima? U rivojlanish jarayonida qanday vazifani bajarishi mumkin?
13. Evolyutsion rivojlanish shakli va inqilobiy (revolyutsion) rivojlanish shaklining o‘zaro nisbatini tushuntiring.
14. Jamiyat rivojlanishida “sakrash” (jump) tushunchasi nimani anglatadi?
15. Stagnatsiya (turg‘unlik) rivojlanishning qaysi bosqichi yoki holati hisoblanadi?
16. Rivojlanishning “spiralmonand” xarakteri deganda nimani tushunasiz? Nima uchun u to‘g‘ri chiziqdan farq qiladi?
17. Inkorni inkor qonuni rivojlanishning spiral shaklida ekanligini qanday isbotlaydi?
18. Spiralmonand rivojlanishda “vorislik” (eskining ijobiy tomonlarini saqlab qolish) tamoyilining ahamiyati nimada?
19. Nima uchun rivojlanish “aylana” bo‘ylab (siklik) harakat deb hisoblanmaydi?
20. Kundalik hayotingizdan yoki o‘qish jarayoningizdan spiralmonand rivojlanishga bitta aniq misol keltiring.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

Asosiy adabiyotlar:

1. Davronov Z., Shermuhamedova N, Qahharova M, Nurmatova M, Husanov B, Sultonova A. Falsafa. -Toshkent: TMU, 2019
2. Jonathon A.C. Brown. hadith. -Ehmland, 2000 Samuel Guttenpion. Philosophy selected teks with a method forbeginners.
3. Гилязиев З.З. Углубленное изучение истории и культуры ислама. -Казань: Издво ДУМ РТ. 2009.
4. Osnovi filosofii. Uchebnik. Izdaniye 2-ye, pererabotannoye, dopoln. /Pod red. M.A.Axmedovoy, V.S.Xana. – T.: Mehnat. 2004.
5. Под редакцией. Пржиленского В.И. Философия для бакалавров. Ростов-на Дону: Феникс, 2007

6. Чумаков А.Н. Философия. учебник. 2-издание.-Москва: ИНФРА-М, 2018
7. Шермухамедова Н.А. Фалсафа. 2-нашр. Тошкент: Ношир, 2020. 667 бет
8. Sharipov M. Fayzixo‘jayeva D. Mantiq. -T.: Unversitet, 2007.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

9. Mirziyoyev SH. M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017. – 488 b.
10. K. S.Guttenplan. J.Hornsby. C. Janavay. Reading philosophy. Blackwell Publishers Ltd. UK. 2003. P – 341.
11. A.Azami. Vvedeniye v Xadisovedeniye. Kazan: 2011
12. A.Fitrat. Tanlangan asarlar –T.: Ma’naviyat, 2010 -301
- 13.Abu Xomi G‘azzoliy Kim ei saodat/Ikki dune saodatigaeltuvchi bilim. - Samarkand: Imom Buxoriy xalkaro markazi, 2019
14. Aristotel Socheniya. V-4-t. -Moskva: Misl, 1976
15. Otamurodov S. Globallashuv: millatni asrash mas’uliyati. Toshkent: O‘zbekiston, 2018

Internet tarmoqlari:

16. Lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.
17. Ziyonet.uz – O‘zbekiston ta’lim portali (falsafa bo‘limi).
18. Natlib.uz – Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi.
19. Unilibrary.uz – O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalari yagona elektron kutubxonasi.
20. Stanford Encyclopedia of Philosophy (plato.stanford.edu) – Dunyodagi eng nufuzli falsafiy ensiklopediya.
21. Philosophy.ru – Rus tilidagi eng yirik falsafiy resurs va elektron kutubxona.
22. Scholar.google.com – Ilmiy ishlar va maqolalar qidiruv tizimi.

6.BILISH FALSAFASI

Reja:

1. Gnoseologiya. Bilish nazariyasining predmeti va o‘ziga xos xususiyatlari.
2. Bilishning asosiy turlari, shakllari va darajalari.
3. Bilishda haqiqat va amaliyot uyg‘unligi.
4. Haqiqatga erishishda tushunish va tushuntirish dialektikasi.

Tayanch so‘z va iboralar: bilish nazariyasi, insonning bilish qobiliyati, gnoseologiya, bilish nazariyasining predmeti, bilish nazariyasining o‘ziga xos xususiyatlari, bilishning asosiy turlari, bilishning shakllari, bilishning va darajalari, bilishda haqiqat va amaliyot uyg‘unligi, haqiqatga erishishda tushunish dialektikasi, haqiqatga erishishda tushuntirish dialektikasi.

1. Gnoseologiya. Bilish nazariyasining predmeti va o'ziga xos xususiyatlari.

Bilish nazariyasining predmeti. Gnoseologiyaning mohiyati va mazmuni. “Gnoseologiya” - sof falsafiy kategoriya. Uning nomi yunoncha gnosis – bilim, ilm va logos – ta’limot, fan so‘zlaridan kelib chiqqan. So‘zma-so‘z ma’nosi – “bilish haqidagi ta’limot (fan)”, “ong haqidagi ta’limot (fan)”. Falsafiy adabiyotlarda, shu jumladan falsafiy qomuslar va lug‘atlarda “gnoseologiya” atamasi “bilish nazariyasi” deb tarjima qilingan. Shu bilan bir qatorda, ayni shu mazmunni ifodalash uchun falsafiy adabiyotlarda “epistemologiya” so‘zi ham qo‘llaniladi.

Shuni ta’kidlash lozimki, gnoseologiyaga tatbiqan bilish nazariyasi va epistemologiya nomlarining qo‘llanilishini o‘rinli deb bo‘lmaydi. Zotan, “episteme” so‘zi “pistis” - e’tiqod so‘zi bilan uzviy bog‘liq. Biroq, biz biladigan (gnosio) va biz ishonadigan (pistio), mavjudligiga e’tiroz bildirmaydigan narsalar – falsafiy va ilmiy bilimlarning hozirgi darajasida mazmunan har xil tushunchalardir. Shu bois G‘arbiy evropa falsafasida epistemologiyaning mazmuni ikki xil, ba’zan esa – uch xil talqin qilinadi.

Umuman olganda, hozirgi zamon falsafasida gnoseologiya bilish jarayonining umumiy, aniqroq aytganda – falsafiy mohiyati hamda umumiy muammolariga e’tiborni qaratadi. Epistemologiya esa, bizning muayyan narsalar haqidagi bilimlarimiz va (yoki) e’tiqodlarimizning ishonchlilik darajasini o‘rganadi.

Demak, epistemologiya gnoseologiyaning tarkibiy qismi yoki uning amaliy ifodasidir. Tom ma’nodagi epistemologiya hozirgi kunda ilmiy, haqiqiy bilimning mazmunini, shuningdek diniy e’tiqodlarning gnoseologik mohiyatini o‘rganish bilan shug‘ullanadi. Bunda esa bilish (ong)ning mohiyati to‘g‘risida bahs yurituvchi falsafiy ta’limot ma’nosidagi “gnoseologiya” atamasidan foydalaniladi. Shu bilan biz avval gnoseologiya muammolari doirasini aniqlab olishga harakat qilamiz.

Gnoseologiya yoki bilish nazariyasi falsafiy bilimlar (falsafa fani) bo‘limi bo‘lib, unda

- 1) insonning dunyoni bilish imkoniyati;
- 2) insonning o‘zlikni anglash jarayoni;
- 3) bilishning bilmaslikdan bilim sari yuksalishi,
- 4) bilimlar tabiati va ularning mazkur bilimlarda aks etuvchi narsalar bilan o‘zaro nisbati o‘rganiladi.

Shunday qilib, umuman olganda, gnoseologiya ong, bilish, bilimni o‘rganish bilan shug‘ullanadi.

Shaxsiy va ijtimoiy tajribada biz ongning mavjudligini aniq sezamiz, ongning o‘z-o‘ziga, boshqa odamlarga va umuman jamiyatga ta’siri natijalarini fiziologik darajada his qilamiz va ko‘ramiz. Biroq bu jarayonda ongning o‘zi ko‘rinmaydi. Moddiy dunyo hodisalaridan farqli o‘laroq, ongni kuzatish mumkin emas. U go‘yo vaqt va makon

chegaralaridan tashqarida turadi. Gnoseologiyaning vazifasi bu ko‘rinmas ongni idrok etish, uning moddiy narsa va hodisalar dunyosi bilan o‘zaro aloqalarini aniqlash, uni o‘z muhokama va tadqiqot predmetiga aylantirishdan iborat.

Gnoseologiyaning asosiy muammosi bizning barcha bilimlarimiz tajribada sinalganmi? degan “oddiy” masalani echishdan iborat: Bu savolga javob izlash va masalaning echimini topishda gnoseologiyada ikki muxolif an‘ana: bilimlarimiz tajribada sinalganini qayd etuvchi empirizm va buni inkor etuvchi ratsionalizm to‘qnashadi.

Ratsionalizm (ratsionalistlar) insonda tug‘ma g‘oyalar, adolat, insoniylik, uyg‘unlik g‘oyalari va tajribadan olinishi mumkin bo‘lmagan boshqa g‘oyalar mavjudligidan kelib chiqadi. Zotan, tajriba to‘la adolat, yalpi insoniylik mavjud emasligini, bizni qurshagan dunyoda uyg‘unlik ustidan xaos hukm surishini ko‘rsatadi. Bunda ayrim ashaddiy ratsionalistlar (masalan, Platon, Avgustin va ularning hamfikrlari) ko‘rsatib o‘tganidek g‘oyalar inson aqliga xos tug‘ma g‘oyalar bo‘lib, ularni inson faqat o‘z aqlidan olishini qayd etadilar; boshqa, mo‘tadil ratsionalistlar (masalan, Leybnits, Volf, Baumgarten) esa, g‘oyalar aqlga bog‘liq bo‘lmagan holda mavjud bo‘lsa-da, biroq ular faqat aqlda tafakkur va falsafiy mushohada yuritish jarayonida tug‘ilishini ta’kidlaydilar.

Empirizm (*empiristlar, F. Bekon, J. Lokk, T. Gobbs, D. Yum, L. Feyerbax*), aksincha, inson, insoniyat shaxsiy yoki ijtimoiy tajribaga ega bo‘lgunga qadar biron-bir g‘oya mavjud bo‘lishini inkor etadilar. Ular barcha g‘oyalar inson ongi zamirida yo shaxsiy tajriba, yo boshqalar tajribasi, butun insoniyat tajribasini umumlashtrish orqali tug‘ilishini qayd etadilar va bu tezisni isbotlashga harakat qiladilar. Ularning fikriga ko‘ra, tajriba inson ongida uning sezgilari va o‘zini qurshagan dunyoni idrok etishi orqali aks etadi. Falsafada idrok etishni persepsiya (lotincha “perception” - idrok etish) deb atash odat tusini olgan. Persepsiya o‘zini qurshagan dunyodagi narsalar va hodisalarni sezgilar orqali idrok etishga aytiladi, appersepsiya borliqni aql bilan anglash, bilish, ularni g‘oyalarda ifodalashdir.

Gnoseologiya inson bilimi va bilishga doir juda ko‘p muammolar bilan shug‘ullanadi. U bizning bilimlarimiz qay darajada e’tiqod, qay darajada ko‘r-ko‘rona ishonch va qay darajada real borliqning haqiqiy in’ikosi ekanligini aniqlashga harakat qiladi. So‘nggi o‘n yilliklarda gnoseologiyada bilimlar o‘rtasidagi farq, “nimani bilaman”, “qanday bilaman”, “shaxsiy tajribamdan bilaman”, “dalilga ko‘ra bilaman” kabi iboralar mazmunining o‘zaro nisbati masalalari muhokama qilinmoqda. Bir so‘z bilan aytganda, gnoseologiya borliqni to‘liq qamrab olib, unda biron-bir tafsilotni nazardan qochirmaslikka harakat qiladi. Demak gnoseologiya falsafaning eng muhim omilidir.

Optimizm. Skeptitsizm. Agnostitsizm. Bilish jarayoni rivojlanish qonuniyatlarining shakllari, haqiqatning tagiga etish imkoniyatlari nuqtai nazaridan o‘rganiladi. Uning

har xil modellari, yondashuvlari mavjud. Materialistik modellar zamirida dunyoning inson ongida aks etish tamoyillari: **Demokritda** – obrazlar (eydoslar), Yangi davr faylasuflarida – sensor signallari, Berklida – subyektning sezgilari yotadi. Leybnits bilishni ilohiylashtirilgan g‘oyaning inson tug‘ma tushunchalariga ta’siri deb hisoblagan. Gegel taklif qilgan modelning zamirida mutlaq g‘oyani anglash yotadi. Max, Avenarius va boshqa subyektiv idealistlarda (XIX asr oxiri – XX asr boshlari) bilish jarayoni – bu sezgilarning bo‘sh va tejimli aloqasini amalga oshirishdir.

Inson aqli bilish pillapoyasidan yuqoriga ko‘tarilar ekan, har bir yangi pog‘onada qayta-qayta quyidagi savolga javob topishga harakat qiladi: dunyoni bilish mumkinmi?, bilishning chegaralari bormi? Falsafada bu savollarga javob beruvchi uch asosiy yo‘nalishni farqlash mumkin: optimizm, skeptitsizm va agnostitsizm (Kant va boshqalar).

Optimistlar dunyoni bilish mumkinligini ta’kidlaydilar, agnostiklar, aksincha, buni rad etadilar (I.Kant – “narsa o‘zida”). Skeptiklar dunyoni bilish mumkinligini inkor etmaydilar (XVIII asrda D.Yum), biroq bilimning haqiqiylikiga shubha bildiradilar. Odatda, skeptitsizm paradigmalari, qadriyatlar, ijtimoiy tizimlar va hokazolar o‘zgarayotgan davrda (yoki uning arafasida), ilgari haqiqiy deb hisoblangan xulosalar fan va amaliyot olgan yangi ma’lumotlar nuqtai nazaridan soxta, asossiz bo‘lib chiqqan holda ravnaq topadi. **Skeptitsizm** psixologiyasiga xos xususiyat shundan iboratki, u darhol nafaqat eskirgan, balki yangi, shakllanayotgan fikrlar, g‘oyalarni ham toptay boshlaydi. Bu psixologiya zamirida tadqiqotchining yangilikka tashnaligi va inson tafakkurining kuchiga bo‘lgan ishonch emas, balki qachondir qabul qilingan “qulay” tamoyillarga tayanish yotadi. Skeptitsizm ta’limot sifatida, hech shubhasiz, zararlidir, chunki u insonning bilish borasidagi deyarli barcha imkoniyatlarini kamsitadi.

Bilinga chanqoq bo‘lgan, bilishga harakat qilayotgan odam optimist: “Men buning nimaligini bilmayman, biroq bilishga umid qilaman”, deydi. Agnostik esa, “Men buning nimaligini bilmayman va hech qachon bila olmayman”, deb ta’kidlaydi. Yuzaki skeptitsizm, ko‘r-ko‘rona fanatizm kabi, dunyoqarashi tor odamlarda ko‘p uchraydi. **F.Laroshfuko** ta’biri bilan aytganda, kaltabin odamlar odatda o‘z dunyoqarashi doirasidan chetga chiqadigan hamma narsani qoralaydi. Biroq oqilona darajadagi skeptitsizm foydali va hatto zarur. Bilish usuli sifatida skeptitsizm shubha shaklida amal qiladi, bu esa haqiqatning tagiga etish sari tashlangan qadamdir. Shubha eskirgan, qotib qolgan aqidalardan voz kechadi, ularga putur etkazadi. U – rivojlanayotgan fanning muhim unsuri. Bilimsizlik qayd etadi va inkor qiladi, bilim – shubhalanadi.

Biroq bu uch yo‘nalishni farqlash, bizningcha, masalani soddalashtirishdan boshqa narsa emas. To‘g‘ri, agnostiklar dunyoni bilish mumkinligini inkor etadilar, ammo bu ko‘r-ko‘rona, hech narsaga asoslanmagan inkor etish emas. Ular

ko'rsatayotgan ko'pgina savollarga chindan ham hali javob topilmagan. Agnostitsizmga olib keluvchi asosiy muammo shundan iboratki, narsa yoki hodisani bilish jarayonida bu narsa yoki hodisa albatta bizning tafakkur va sezgi a'zolarimizda aks etadi. Bu narsa yoki hodisa bizning tafakkur va sezgi a'zolarimizda aks etish natijasida qanday ko'rinish kasb etgan bo'lsa, biz ular haqida shunday ma'lumotga ega bo'lamiz.

Narsalar va hodisalar aslida qanday ekanligini biz bilmaymiz va bilishimiz mumkin ham emas. Qarshimizda bosh-adog'i yo'q dunyo yastanib yotadi, biz esa unga o'z formulalarimiz, modellarimiz va tushunchalarimiz bilan yaqinlashib, cheksizlikni o'z tasavvurlarimiz bilan ilg'ab olishga harakat qilamiz. Tushunchalar, kategoriyalar va nazariyalar "tugunlari"ni qay darajada qattiq qilib tugmaylik, dunyoni tushunib etishga shu yo'sinda da'vogar bo'lishimiz to'g'rimi? Bundan chiqdi, biz o'z bilish usullarimiz bilan chegaralangan dunyoda yashaymiz va olam haqida haqqoniy bir gap aytishga qodir emasmiz.

Biroq bilish fanining rivojlanishi agnostitsizmning bu amaliy xulosasini har qadamda rad etadi. Masalan, pozitivizm asoschisi O.Kont insoniyat Quyoshning kimyoviy tarkibini aniqlashga qodir emas, deb ta'kidlagan edi. Biroq keyinchalik spektral analiz yordamida Quyosh tarkibi aniqlandi. XIX asr fanining ba'zi bir namoyandalari atomlar amalda mavjud emas, ular faqat tafakkur mahsuli, deb hisoblar edi. Biroq E.Rezerford atomlar amalda mavjud ekanligini isbotlab berdi, oradan yarim asr o'tgach, genlarning keng kimyoviy tarkibi aniqlandi.

Shunga qaramay, bugungi kunda ham agnostik xulosalarni neopozitivizm, fenomenologiya, ekzistensializm, pragmatizm va hokazolarda kuzatish mumkin. Ularning agnostitsizmi nafaqat gnoseologik xususiyatga ega bo'lgan sabablar, ichki mantiq bilan, balki ma'lum darajada D.Yum va O.Kont falsafasi boshlab bergan an'ana bilan ham belgilanadi.

2. Bilishning asosiy turlari, shakllari va darajalari.

Bilimning asosiy turlari. Bilim nima? Bilim tushunchasiga aniq ta'rif berish qiyin, balki hatto mumkin ham emas. Gap shundaki, birinchidan, bu tushuncha eng umumiy tushunchalardan biri hisoblanadi, umumiy tushunchalarga esa doim aniq ta'rif berish qiyin. Ikkinchidan, bilimning juda ko'p turlari mavjud va ularning hammasini yonma-yon qo'yib bo'lmaydi. Shuni e'tiborga olib, bilim nima ekanligini aniqlashga harakat qilib ko'ramiz. Odatda, biz nimanidir bilishimiz haqida gapirganimizda, o'zimiz bu "nimadir" haqida ancha to'g'ri tasavvurga egamiz, deb hisoblaymiz. Shuningdek, bizning tasavvurimiz xom xayol yoki faqat o'z shaxsiy fikrimiz emasligiga ham ishonchimiz komil bo'ladi. Nihoyat, biz bu ishonchni mustahkamlovchi qandaydir dalillar keltirishimiz mumkin. Shunday qilib, o'z shaxsiy

hayotimizda biz amaldagi holatga mos keladigan va ma'lum asoslarga ega bo'lgan ishonch, e'tiqodni bilim deb hisoblaymiz.

Teran ma'no bilan sug'orilgan bu bilim talqinining umumiy ruhi gnoseologiyada ham saqlanib qolgan. Ayni zamonda, gnoseologiya bu talqin zahirida mujassam ba'zi bir holatlarni aniqlaydi va ularga oydinlik kiritadi. «S subyekt qandaydir P predmetni biladi» degan standart gnoseologik talqin quyidagi uch shartni o'z ichiga oladi:

Haqiqiylik (muvofiqlik) sharti –“agar P haqiqiy bo'lsa, u holda S P ni biladi”. Biz Chimyon Toshkentdan shimolroqda joylashganligini bilaman, basharti Chimyon chindan ham Toshkentdan shimolroqda joylashgan bo'lsa. Agar biz Amudaryo Tinch okeaniga quyiladi, deb aytsak, bizning bu fikrimiz bilim emas, balki yanglish fikr, xato bo'ladi.

Ishonchlilik (e'tiqod, maqbullik) sharti – “agar S P ni bilsa, u holda S P ga ishonadi (uning mavjudligiga e'tiqodi komil bo'ladi). Masalan, agar biz O'zbekistonda dengiz bor desak, biz uning amalda mavjudligiga ishonamiz. Odatda bilim shunday ishonch yoki shunday e'tiqod hisoblanadi va ularni ajratish mumkin emas. Shunday bir vaziyatni tasavvur qiling: siz oyna oldiga kelib, tashqarida yomg'ir yog'ayotganini ko'rasiz. Siz: “Yomg'ir yog'yapti, lekin men bunga ishonmayman”, deysiz. Bu iboraning anoto'g'riligi bilimimiz bizning e'tiqodimiz ekanligini ko'rsatadi.

Asoslilik sharti “S P ni biladi, basharti u o'zining P ga bo'lgan ishonchini asoslab bera olsa”. Bu shart bilimni to'g'ri chiqadigan taxminlar yoki tasodifan mos kelish hollaridan farqlash imkonini beradi. Aytaylik, siz besh yashar bolakaydan: “Quyosh tizimsida nechta sayyora bor?”, deb so'ratingiz va “To'qqizta”, degan javobni eshitdingiz. Siz bola sayyoralar sonini tasodifan to'g'ri aytdi deb hisoblaysiz. Agar u o'z javobini hech bo'lmasa buni onasidan eshitganini aytib, asoslab bera olmasa, siz bolakayda bu dalil haqida haqiqiy bilim mavjud emas, degan to'xtamga kelasiz.

Shunday qilib, bu “uch qismli” talqinga muvofiq, quyidagi muxtasar ta'rifni berish mumkin: bilim – bu haqiqatga mos keladigan va asoslangan ishonchdir.

Bu ta'rif ancha sodda bo'lib, uni bilimning barcha turlariga nisbatan tatbiq etish mumkin. Bu so'zlar zahirida muayyan muammo yotadi. **Masalan**, biz Nyuton mexanikasi haqiqatga yetarli darajada muvofiq emas va uning o'rnini Eynshteynning aniqroq nazariyasi egalladi, deb hisoblaymiz. Biroq buning natijasida Nyuton nazariyasi o'zining bilim xususiyatini yo'qotgani yo'q-ku? Eynshteynga qadar, uning haqiqiylikiga ko'pchilikning ishonchi komil bo'lgan davrda u bilim edimi? Shunga o'xshash so'zlarni hozirda fan tarixidan o'rin olgan minglab nazariyalar sha'niga aytish mumkin. Bilimni qanday qilib asoslash mumkin va yetarli asoslar mavjudmi? Bu savol ham ancha mavhum. Gipoteza, faraz odatda bilim shakli sifatida qaraladi, biroq olimlar o'zlari ilgari surayotgan gipoteza yoki farazlarning to'g'riligiga ba'zan ishonchi komil bo'lmaydi.

Balki bilimni standart tushunish haddan tashqari taxminiy va nisbiydir? Qisman shunday, biroq bilim-bir ta'rif chegaralariga sig'dirish juda qiyin bo'lgan rang-barang hodisa ekanligi muhimroq. Agar "bilmoq" so'zi tilimizda qanday qo'llanilishiga nazar tashlasak, bilim turlari juda rang-barang ekanligini ko'rishimiz mumkin. Quyidagi gaplarni ko'rib chiqamiz. Men bu mashinani qanday qilib tuzatish mumkinligini bilaman. Men gitara chalishni bilaman. Men Po'latni o'n yildan beri bilaman. Men Toshkentni yaxshi bilaman. Men uchburchak burchaklarining yig'indisi ikki to'g'ri burchakka teng ekanligini bilaman. Men kit sut emizuvchilar oilasiga mansub ekanligini bilaman.

Bu bir qarashda o'xshash gaplarda "bilaman" so'zi har xil ma'nolarda keladi. Dastlabki ikki gapda bilish nimanidir bajara olishni anglatadi. Gnoseologiyada u "bilim-ko'nikma" deb ataladi. Keyingi ikki misolda bilish – bu "bilim-tanishuvlik" demakdir. U inson yoki qandaydir obyektни tanish qobiliyatini anglatadi. So'nggi gaplarda bilim "nimanidir bilish"ni ifodalaydi, chunonchi: u narsalarda qandaydir xossalr, nisbatlar, qonuniyatlar va shu kabilarning mavjudligini tavsiflaydi. Bilim bu erda ma'lum axborot ko'rinishida keladi deb aytish mumkin.

Ko'rib turganimizdek, "bilim-ko'nikma" va "bilim-tanishuvlik" bilimning standart talqiniga uncha mos kelmaydi. Umuman olganda, ularga nisbatan haqiqiylik va asoslanganlik tushunchalarini tatbiq etish mumkin emas. Po'latni yaxshi yoki orqavarotdan bilish mumkin, biroq biz uni "to'g'ri" yoki "ishonchli" bilishimiz mumkinmi? Biroq, bu erda shuni ta'kidlash lozimki, yuqorida zikr etilgan bilim turlari o'rtasidagi chegaralar aniq emas. Masalan, sizning Toshkent haqidagi bilimingiz siz shaharning kattaligi, aholisining soni, u O'zbekiston poytaxti ekanligi va hokazolar haqida ma'lum axborotga ega ekanligingizni nazarda tutadi. Biroq bu bilim – avvalo shahar bilan tanishlik, unda yaxshi mo'ljal ola bilish demak.

Gnoseologiyada asosiy e'tibor muayyan narsalar haqidagi bilimni tahlil qilishga qaratiladi. Zero, faqat shunday bilimni asosli va asossiz, ishonchli va ishonchsiz, haqiqiy yoki soxta bilim sifatida aniq baholash mumkin. Bilimni asoslash usullari, uning ishonchliligi, haqiqiyiligini aniqlash mezonlarini izlash qadimdan bilimni falsafiy tahlil qilishning asosiy omili bo'lib keladi.

Biroq, hatto bilimning shu turini falsafiy tushunishda ham muammolar bisyor. O'ttiz yilcha muqaddam epistemologlar shunday misollarni o'ylab topdilarki, ularda ishonch, e'tiqod bilimning yuqorida zikr etilgan uchala xususiyatiga ega, biroq, shunga qaramay, ular bilim hisoblanmaydi. Mana, shunga o'xshash oddiy misollardan biri.

Masalan, o'qituvchi falsafadan yozilgan referatlarni tekshirayotib, talabalardan biri – Valiev o'z ishini kompyuterda terganini ko'rdi. O'qituvchi darsda bu guruhda o'qiydigan talabalarining qaysi birida uyida kompyuter borligini so'rashga qaror qiladi. Valiev o'zida chindan ham yaxshi kompyuter borligini va bu kompyuterda u ishlashni o'rganganligini aytdi. Qolgan talablarning birortasi ham o'zida bunday buyum

borligini aytmadi. Shunga asoslanib o'qituvchi guruhda bir talabada kompyuter bor ekan, degan xulosaga keldi. O'qituvchining bunga ishonchi komil va u o'zining bu e'tiqodiga yetarli darajada asoslangan va ishonchli bilim sifatida yondashadi. Biroq, endi faraz qilaylikki, Valievda kompyuter aslida yo'q va u yolg'on gapirib, yoqtiradigan bir talaba qizning e'tiborini o'ziga qaratmoqchi bo'lgan. Ammo boshqa talaba – Alievning uyida kompyuter bor, biroq u muayyan sabablarga ko'ra buni oshkor etmaslikni lozim topgan. Natijada o'qituvchi o'zi dars beradigan guruhda kamida bir talabada kompyuter bor deb hisoblar ekan, u asoslangan va o'z nuqtai nazaridan haqiqatga mos keladigan ishonch, e'tiqodga ega bo'ladi. Biroq bu e'tiqodni bilim deb hisoblash mumkin emas, chunki uning haqiqiyliigi zahirida faqat tasodifiy haqiqatga muvofiqlik yotadi.

Albatta, bunday misollarni bor-yo'g'i tafakkur o'yini deb hisoblash mumkin. Biroq, haqqoniy tasavvurlar soxta fikrlardan kelib chiqqan yoki ularga asoslangan hollar hatto fanda ham uchraydi.

Ammo bunday qarshi misollarga yo'l qo'ymaslik uchun bilimga yanada qattiqroq talablar qo'yish, masalan, bilim roliga da'vogar e'tiqodlar faqat ishonchliva xatosizdeb qarash mumkin bo'lgan fikrlar va ma'lumotlarga tayanishini talab qilish mumkin.

Bilish – inson qo'lga kiritadigan axborotning eng oliy darajasi. Bu axborotni u bilish muammolari va vazifalarini qo'yish va echish yo'li bilan, izchil anglab etadi. Axborot miyaning muhumlashtiruvchi faoliyati yordamida belgi shaklini ($2 \times 2 \times 4$) kasb etadiki, bu unga ishlov berish, saqlash va keyinchalik undan foydalanish uchun qulaydir.

Bilish inson izchil va ijodiy faoliyatining ijtimoiy jarayoni bo'lib, unda tashqi dunyoning ideal obrazlari yuzaga keladi va bilish maqsadi bo'lgan bilim shakllanadi.

Bilish jarayoni tarix falsafasida muayyan vaqt mobaynida (masalan, XVIII asr falsafiy materializmida) insonning sezgi a'zolariga tabiatning mexanik ta'siri sifatida qaralgan. Inson passiv mavjudot va tabiat uni o'z maqomiga yo'rg'alatadi, deb hisoblangan. "Biz qo'g'irchoqlarmiz va taqdir bizni iplarimizdan tortib o'ynatadi", deb yozgan edi V.Gyugo. Biroq amalda bilish doim ancha faol xususiyatga ega bo'lgan va shunday bo'lib qoladi. Bu odamlarning ehtiyojlari va manfaatlari, ularning umumiy maqsadlarga erishish yo'lidagi hamkorligi va boshqa omillar bilan belgilanadi. Boshqacha aytganda, bilish ijtimoiy tabiat, jihat va xususiyatlarga ega. Bunga, jumladan, nemis klassik falsafasida subyektning faolligi konsepsiyasida (I.Fixte va boshqalar) alohida e'tibor qaratilgan.

Bilish shakllari Hissiy darajadagi bilimning shakllari. Sezgi a'zolari orqali olingan bilim – hissiy bilimlardir. Narsalarning xossalari sezgi a'zolari sezish va idrok etish natijasida olingan bilim hissiy bilimdir. Masalan, inson uchayotgan samolyotni ko'radi va buning nimaligini biladi.

Sezgi. Bilish faoliyatida sezgi – narsalar ayrim xossalarning sezgi aʼzolari orqali his qilingan oddiy obrazi, inʼikosi, nusxasi yoki oʻziga xos surati dastlabki sezgi obrazi hisoblanadi. Masalan, aplesinda biz toʻq sariq rang, oʻziga xos hid, taʼmni sezamiz. Chunki, sezgilar insondan tashqaridagi muhitda yuz berayotgan va uning sezgi aʼzolariga taʼsir koʻrsatayotgan jarayonlarda yuzaga keladi. Ovoz va yorugʻlik toʻlqinlari, mexanik bosim, kimyoviy taʼsir va hokazolar tashqi taʼsirlantiruvchilar hisoblanadi.

Forobiy bilishning ikki shakli – hissiy va oqilona bilishni farqlaydi. Insonni tashqi dunyo bilan bogʻlovchi sezgilar roliga eʼtiborni qaratar ekan, Forobiy ularni besh turga ajratadi. U sezgilarni bilimning asosiy manbai deb hisoblab, sezgilar faqat narsaning inʼikosi narsaning oʻziga mos tushgan holda haqiqiy boʻlishi mumkin³⁰ deb taʼkidlaydi. Forobiyni bilishda va umuman hissiy idrok etishda sezgilarning roli haqidagi qarashlari Aristotelning “sezmaydigan odam hech narsani bilmaydi va tushunmaydi”, degan fikriga juda oʻxshash.

Insonning hayvondan farqi shundaki, u aql va sezgilar yordamida bilimlarni oʻzlashtirishga qodir. “Aql kuchi” borliq narsalarning fikriy inʼikosini oʻzida gavdalantiradi. Dunyoviy hodisalarning mohiyati va sabablarini bilgan aql osmon jismlari va ularning shakllarini bilishga harakat qiladi. Shu oxirgi bosqichda insonga taʼsir koʻrsatuvchi koinot aql bilan birikadi va boqiylik xususiyatini kasb etadi.

Aql dunyoning yaralish bosqichlari sifatida inson va birinchi sabab oʻrtasida bogʻlovchi boʻgʻin boʻlib xizmat qiladi, birinchi sabab esa, oʻz navbatida, aqlga bevosita taʼsir koʻrsatadi. Harakatlanuvchi aql jon bilan ruh orqali bogʻlanadi, jon inson tanasidan oʻrin oladi, shunday qilib, nodunyoviy hayot jihatlari insonga oʻtadi va pirovardida inson mohiyati, bilimlari – uning aqli boqiylik xususiyatini kasb etadi.

Forobiy fikricha, sezgilar tartibga ega boʻlganidek, aqlning ham oʻz tegishli tartibi mavjuddir³¹. Birinchi metod tabiiy fanlar (fizika)ga, ikkinchisi – matematikaga mos tushadi. Ikkala metoddan ham faqat fanda narsa va hodisaning u yoki bu jihatini teranroq tushunish maqsadida foydalaniladi.

Sezgilar dunyoning sifat jihatidan rang-barangligining obyektiv xususiyatini aks ettiradi va uning taʼsirida yuzaga keladi. Sezgilar hodisalarning miqdor koʻrsatkichlari haqida ham ancha boy axborot beradi. Sezgilar bir xil ohangdagi ovozlar oʻrtasidagi farqni ularning kuchiga qarab, rang tuslarini, temperaturadagi oʻzgarishlarni, narsalar va jarayonlardagi boshqa farqlarni ancha aniq aks ettiradi. Sezish qobiliyatining yoʻqolishi muqarrar tarzda ongning yoʻqolishiga olib keladi.

Sezishning koʻrish, eshitish, tebranish, paypaslash, ob-havo, ogʻriq, muvozanat va tezlashishni his etish, hid, taʼm bilish kabi umumiy organik turlari farqlanadi. Sezgilarning har bir shakli oʻzining ayrim koʻrinishi orqali materiya harakatining

³⁰ Фараби. Китаб ал-Хуруф. – Душанбе: Илм, 1972. – 23-б.

³¹ Фараби. Китаб ал-Хуруф. – Душанбе: Илм, 1972. – 24-б

mazkur shakli va turi, masalan, elektromagnit, ovozli tebranishlar, kimyoviy ta'sirlar va hokazolarning umumiy xossalari aks ettiradi.

Idrok. Sezgi a'zolariga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi predmetlar, ularning xossalari va munosabatlarini aks ettiruvchi yaxlit obrazni idrok etish deb ataladi. Insonning idrok etishi narsalar, ularning xossalari va munosabatlarini tushunish va anglab etishni o'z ichiga oladi. Bunda inson o'zining har bir yangi taassurotini mavjud bilimlar tizimiga kiritadi. Sezish va idrok etish inson tashqi dunyoga amaliy ta'sir ko'rsatishi jarayonida, mehnatda, sezgi a'zolari faol ishlashi natijasida amalga oshadi va rivojlanadi; masalan, harakatsiz ko'z narsalar rangini farqlashga qodir emas.

Organizmning makroskopik, yaxlit narsalar va jarayonlar olamida mo'ljallanishga bo'lgan ehtiyoji bizning sezgi a'zolarimizni shunday tashkil qilganki, biz narsalarni yaxlit holda idrok etamiz. Aks holda hamma narsa harakatlanayotgan zarralar, molekulalar pardasiga aylangan va biz narsalarning chegaralarini ko'rmagan bo'lur edik. Ko'rish a'zosi organizm hayotida muhim rol o'ynaydigan borliqdagi yorug'lik hodisalarini mumkin qadar yaxshiroq aks ettirish yo'nalishida rivojlangan. Shu sababli ko'z tabiatda mavjud yorug'lik ta'sirida yorug'likni qabul qilish, quloq - ovoz tebranishlarini farqlash uchun moslashgan va h.k. Sezgi a'zolarining o'ziga xosligi, "fiziologik" idealistlar fikridan farqli, tashqi dunyoni to'g'ri bilishga nafaqat monelik qilmaydi, balki, aksincha, narsalarning obyektiv xossalari aniqroq va to'liqroq aks etishini ta'minlaydi.

Garchi sezish va idrok etish insonning barcha bilimlari manbai sanalsa-da, hissiy bilish ular bilangina kifoyalanmaydi. U yoki bu predmet insonning sezgi a'zolariga ma'lum zamon mobaynida ta'sir ko'rsatadi. So'ngra bu ta'sir barham topadi. Biroq predmetning obrazi izsiz yo'qolmaydi. U xotirada gavdalanadi va saqlanib qoladi. Binobarin, biron-bir narsa haqida u yo'qolganidan keyin ham fikr yuritish mumkin, chunki u haqda muayyan tasavvur qoladi. Yumiq ko'zlar bilan ham biz nimalarnidir tasavvur qilamiz.

Shunday qilib, biz haqiqatga eltuvchi yo'l naqadar og'ir ekanligini ko'ramiz: u amalda jonning barcha kuchlari – xotira, iroda, tasavvur, intuitsiya va aqlning bor kuchini ishga solishni nazarda tutadi. Masalan, xotirani olaylik. Bilish haqida xotirasiz fikr yuritish mumkinmi? Albatta, yo'q: xotirasiz jon – baliqsiz to'r degan gap. Bu ajoyib hodisasiz bilishni tasavvur qilish mumkin emas.

Sezish va idrok etish jarayonlari o'zidan keyin miyada "iz" qoldiradi. Bu izlarning mohiyati insonga ayni lahzada ta'sir ko'rsatmayotgan narsalarning obrazlarini gavdalandirish qobiliyatidan va iborat.

Xotira o'tmish va hozirgi zamonni birlashtiradi, ularning bir-biriga o'tishini ta'minlaydi. "Tovushlar va so'zlar soni ko'paygandan keyin, odamga uning xotirasi yordamga keladi... Yozuv ham xotira bilan birga inson imkoniyatlarini oshiradi"³².

³² Qarang, S.M. Hotamiy. Islom tafakkuri tarixidan. -T.: Minhoj, 2003.- B.74

Agar obrazlar miyada unga predmet ta'sir ko'rsatgan paytda paydo bo'lib, bu ta'sir to'xtaganidan keyin darhol g'oyib bo'lganida, inson narsalarni har safar mutlaqo notanish narsalar sifatida qabul qilgan, u mazkur narsalarni tanimagan, demak, ularni anglamagan bo'lar edi. Biror narsani anglash uchun aqlning ishlashi – hozirgi holatni oldingi holat bilan taqqoslashi talab etiladi. Tashqi ta'sirlarning idrok etilishi va ularning vaqtda saqlanishi natijasida xotirada tasavvurlar uyg'onadi.

Tasavvurlar – bu bir paytlar insonning sezgi a'zolariga ta'sir ko'rsatgan va keyinchalik miyada saqlanib qolgan aloqalar bo'yicha gavdalanadigan narsalarning obrazlaridir.

Sezish va idrok etish ong, fikr shakllanishining boshlanishi hisoblanadi. Xotira olingan axborotni qayd etadi va saqlaydi. Tasavvurda esa ong ilk bor o'zining bevosita manbaidan ajraladi va nisbatan mustaqil subyektiv hodisa sifatida mavjud bo'la boshlaydi. Inson nisbatan yangi obrazlarni erkin yaratishga qodir. Tasavvur – bu idrok etish va nazariy tafakkur o'rtasidagi bog'lovchi bo'g'in.

Xayol insonning muhim xossasi. Xayol kuchi tajribada (ongda) mavjud obrazlarni nafaqat qayta chaqiradi, balki ularni bir-biri bilan bog'laydi va shu tariqa ularni umumiy tasavvurlar darajasiga ko'taradi Xayol tafakkur oqimida etishmayotgan ko'rgazmalilik o'rni to'ldiradi.. Obrazlarni qayta gavdalandirish xayol kuchi bilan erkin va bevosita kuzatish yordamisiz amalga oshiriladi. Tasavvurlar paydo bo'lishining bu shakli bunday erkin faoliyat ko'rsatish qobiliyatiga ega bo'lmagan, biroq amalda kuzatishga muhtoj bo'lgan va obrazlar beixtiyor paydo bo'lishiga yo'l qo'yadigan oddiy eslashdan shu bilan farq qiladi.

Aqliy bilish va uning shakllari. Inson hamishanimalar haqidadir o'ylaydi. O'ysiz holat ham, psixologlar fikriga ko'ra, amalda hech bo'lmasa hech narsa haqida o'ylamaslikni o'ylash holatidir. Bilishning dialektik yo'li sezgi a'zolari orqali bilish, dalillarni aniqlashdan mantiqiy tafakkur sari olib boradi. **Tafakkur**– bu insonning narsalar muhim xossalari va munosabatlarini izchil, bilvosita va umumiy aks ettirishidir. Ijodiy tafakkurlash amaliyot, fan, texnikada yangi natijalar olishga qaratiladi.

Tafakkurlash – muammolar qo'yish va ularni echishga qaratilgan faol jarayon. Tirishqoqlik – fikrlayotgan odamning muhim belgisi. Sezgidan fikrga o'tish zamirida bilish obyektining ichki va tashqi mohiyatning ifodasi, ayrim va umumiyga bo'linishi yotadi. Zotan, ilmiy va falsafiy bilim faqat sezgi va tasavvurlardan iborat emas: sezgi idroki naqadar go'zal bo'lmasin, mazmunan qashshoqdir – u narsaning mohiyatini yoritmaydi.

Narsalardagi umumiylik – avvalo, muhim xossalari va munosabatlar majmuidir. Ma'lumki, ular ayrim predmet kabi aniq ko'rinib turmaydi, ularni bevosita idrok etish mumkin emas. Narsa, hodisalarning tashqi tomoni asosan amalda kuzatish, empirik

bilish yo‘li bilan, narsalarning mohiyati, umumiy jihatlari esa – tushunchalar, mantiqiy fikrlash yordamida aniqlanadi. Fikrlashda, tushunchalarda narsalar bilan bevosita aloqa mavjud bo‘lmaydi. Biz idrok etishga qodir bo‘lmagan narsalarni ham tushunishimiz mumkin.

Maxsus tuzilishga ega bo‘lgan oz sonli sezgi a‘zolarimiz shuning uchun ham bilishning mutlaq chegaralarini o‘rnatmaydiki, ularga nazariy tafakkur faoliyati qo‘shiladi. Inson fikri hodisalarning tashqi qobig‘idan o‘tib, obyektning ichiga kiradi. Sezgi darajasida aniqlangan ma‘lumotlar va empirik tajribadan kelib chiqib, tafakkur sezgi a‘zolarining ko‘rsatmalarini mazkur individ miyasida mavjud barcha bilimlar, bundan tashqari, insoniyatning umumiy tajribasi, bilimlariga, ular mazkur odamning boyligiga aylangan darajada faol solishtirishi va hodisalar orqali yanada teranroq mohiyatni anglab, amaliy va nazariy muammolarni echishi mumkin.

Mantiqiy tafakkur – tafakkur qoidalari, qonunlari va tamoyillariga muvofiq bir haqiqatdan boshqa, yanada teranroq haqiqatga intilishdir. Tafakkur qoidalari, qonunlari fan sifatidagi mantiqning mazmunini tashkil etadi. Bu qoidalar va qonunlar tafakkurga ichdan xosdir.

Mantiqiy qonunlar – narsalarning obyektiv munosabatlarini amaliyot asosida umumlashtirishdir. Demak, inson tafakkurining barkamollik darajasi uning mazmuni obyektiv borliq mazmuniga qay darajada muvofiqligi bilan belgilanadi. Bizning aqlimiz amaliy harakatlar mantig‘i va ma‘naviy madaniyat tizimida aks etgan narsalar mantig‘iga bo‘ysunadi. Tafakkur jarayoni amalda nafaqat ayrim shaxs miyasida, balki butun madaniyat tarixida shakllanadi. Asosiy qoidalar to‘g‘ri bo‘lgan holda fikrning mantiqiyligi uning tafakkurda, tushunchalar harakatida aks etishida namoyon bo‘ladi. Inson teran fikr yuritishida, mantiq qonunlariga bo‘ysunadi, uning biron-bir tamoyilini buzmaydi.

Hozirgi zamon fani va texnikasi qarshisida ko‘ndalang bo‘lgan muammolarning murakkabligi mantiqni faol rivojlantirish, tafakkurning mantiqiy apparatini, ayniqsa kibernetika texnikasining rivojlangan talablari bilan muvofiq holatga keltirishni talab qildi. Bu muhim ehtiyoj mantiqda yangi yo‘nalishlar – ko‘p ma‘noli, ehtimol tutilgan va boshqa mantiqiy fanlarning paydo bo‘lishini belgilab berdi, formal mantiqni matematika bilan yaqinlashtirdi va matematik mantiq yuzaga kelishiga sabab bo‘ldi.

3. Bilishda haqiqat va amaliyot uyg‘unligi.

Obyektiv borliq jarayonlarining aloqasi, ularning rivojlanishi o‘ziga xos “narsalar mantig‘i”, obyektiv mantiqni tashkil etadi. Bu mantiq bizning tafakkurimizda tushunchalar aloqasi ko‘rinishida aks etadi – bu subyekt tafakkuri mantig‘i. Fikrlarimizning mantiqiyligi shu bilan belgilanadiki, biz narsalarni ular amalda qanday bog‘langan bo‘lsa, shunday bog‘laymiz. Hamonki borliq dialektika qonunlariga bo‘ysunar ekan, inson tafakkurining mantig‘i ham shu qonunlarga bo‘ysunishi lozim.

Tafakkur va borliqning birligi. Tafakkur bilan borliq o'rtasida birlik mavjud. Tafakkur va borliqning birligi zahirida mantiqiy shakllar va tafakkur qonunlarini shakllantiruvchi ijtimoiy amaliyot yotadi. Dunyo rivojlanishining obyektiv umumiy qonuniyatlardan mantiqiy qonuniyatlarning farqi shundaki, inson mantiqiy qonuniyatlarni ongli ravishda qo'llashi mumkin, tabiatda esa dunyoning rivojlanish qonuniyatlari o'ziga ongsiz tarzda yo'l ochadi.

Inson o'zini qurshagan dunyo haqidagi barcha bilimlarni pirovard natijada sezgi a'zolari orqali oladi. Biroq ular ayrim soxta g'oyalar, masalan, erning yassi tuzilishi, Quyosh er atrofida aylanishi kabi g'oyalar manbai hamdir. Bu ko'pincha sezgi a'zolarining ma'lumotlariga ishonchsizlik uyg'otgan, ratsionalistlar bu a'zolarining bilishdagi rolini kamsitishi va bilishda asosiy rolni tafakkur o'ynashini qayd etishiga sabab bo'ladi. Biroq empiriklar bu fikrga e'tiroz bildirib, bilishda xatolarga ko'proq tafakkur yo'l qo'yganini qayd etadilar. Ularning fikricha, hayvon tabiat yo'llaridan chetga chiqa olmaydi: uning motivlari zahirida sezgi a'zolari orqali idrok etiladigan narsalar yotadi. Hayvonlar hech narsani o'ylab topmaydi va shuning uchun ham ular aqlsizlik holatiga tushmaydi. Inson esa har xil xom xayollar qurboni bo'ladi.

Sezgi darajasida bilishning rolini mutlaqlashtiradigan va mavxum nazariy tafakkurga ishonmaydigan empirizm ilmiy bilishning rivojlanishiga monelik qiladi. Mutaxassislar fikricha, qadimgi matematiklar, faylasuflar, pifagorchilar, matematikaga irratsional, ba'zan – kasr sonlarining kiritilishiga qarshi chiqqanlar, o'z fikrlarini bu sonlarning noaniqligi bilan isbotlashga harakat qilganlar.

Bunday fikrlar yunonlarni algebrani fan sifatida inkor etishga majbur qilgan, bu esa matematikaning analitik metodlari Uyg'onish davriga qadar zamondan orqada qolishining sabablaridan biri bo'lgan. Qadimgi mutafakkirlar sezgida bo'lmagan narsa tafakkurda ham bo'lmaydi deb qayd etgan. Tafakkur jarayoni modellar, sxemalar, tabiiy, sun'iy til va hokazolar ko'rinishidagi sezgi unsurlariga tayanmay ish ko'ra olmaydi.

Tafakkurning asosiy shakllari. Tafakkur jarayonining oqilona mazmuni tarixiy rivojlanish jarayonida yaratilgan mantiqiy shakllar qobig'iga o'raladi. Tafakkur o'zining asosiy shakllari – tushunchalar, mulohazalar va xulosalar ko'rinishida yuzaga kelgan, rivojlanmoqda va amalga oshirilmoqda.

Tushuncha – narsalar va hodisalarning umumiy, muhim xossa va aloqalari aks etuvchi fikr. Tushuncha – tafakkur, tushunish faoliyatining mahsuli. Ular nafaqat narsalar va hodisalarning umumiy jihatlarini aks ettiradi, balki ularni bir-biridan ajratadi, ular o'rtasida mavjud farqlarga qarab ularni guruhlaydi, tasniflaydi. Bundan tashqari, biz biror narsa haqida tushunchaga ega ekanligimizni ta'kidlar ekanmiz, bunda mazkur obyektning mohiyatini tushunishimizni nazarda tutamiz.

Masalan, "inson" tushunchasi nafaqat muhim umumiy, ya'ni barcha odamlarga xos bo'lgan jihatni, balki har qanday odamning boshqa har qanday narsalardan farqini ham

aks ettiradi, mazkur odamning mohiyatini tushunish esa, umuman insonning mohiyati, ya'ni inson haqidagi tushunchaning mazmunini bilishni nazarda tutadi: "Inson – aql, so'zlashish va mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan bioijtimoiy mavjudot".

Sezgi, idrok va tasavvurlardan farqli o'laroq, tushunchalar ko'rgazmalilik yoki hissiylikdan xolidir. Idrok daraxtlarni, tushuncha – umuman daraxtni aks ettiradi. Tushunchaning mazmunini ko'pincha aniq obraz ko'rinishida tasavvur qilish mumkin emas. Inson, masalan, yaxshi odamni tasavvur qilishi mumkin, biroq u yaxshilik, yomonlik, go'zallik, qonun, yorug'lik tezligi, sabab, qiymat kabi tushunchalar va jarayonlarni sezgi obrazi ko'rinishida tasavvur qila olmaydi. Har qanday fanning barcha tushunchalari haqida shu fikrni aytish mumkin. Ularning obyektiv ta'rifi ko'rgazmalilik chegaralaridan tashqarida bilvosita aniqlanadi.

Tushuncha muhim jihatlar va xossalarni aniqlaydi va ularni o'zida mujassamlashtiradi: tushuncha mohiyatning fikrda ifodalangan obrazidir. Shuning uchun ham oz sonli tushunchalar son-sanoqsiz narsalar – xossalar va munosabatlarni qamrab oladi. Tushunchalar turli davrlarda mazmunan har xil bo'lgan. Ular ayni bir inson rivojlanishining turli darajalarida har xildir. Haqiqiy ilmiy tafakkur madaniyati biron-bir tushunchani aniq ta'rifsiz qoldirmaslikni o'zi uchun qoida deb biladi.

Buyuk mutafakkir Suqrot tushunchalarni mantiqiy jihatdan aniq ta'riflash haqiqiy bilimning bosh shartidir, degan edi. Tushunchalar inson ongida ma'lum bog'lanishda, mulohazalar ko'rinishida yuzaga keladi va mavjud bo'ladi. Tafakkur – biror narsa haqida hukm chiqarish, narsaning turli tomonlari o'rtasidagi yoki narsalar o'rtasidagi muayyan aloqalar va munosabatlarni aniqlash demakdir.

Mulohaza – fikrning shunday bir shakli, unda tushunchalarni bog'lash yo'li bilan biror narsa haqidagi biron-bir fikr tasdiqlanadi yoki rad etiladi. Masalan, "Terak – o'simlik" degan shunday bir mulohazaki, unda terak haqida uning o'simlik ekanligi xususida fikr bildiriladi. Tasdiqlash yoki rad etish, soxtalik yoki haqiqiylik, shuningdek ehtimol tutilgan narsalar bor joyda biz mulohazalarga duch kelamiz.

Agar bizning ongimizda faqat tasavvurlar, o'z holicha tushunchalar mavjud bo'lgan va ular bir-biri bilan mantiqan bog'lanmaganida, tafakkur jarayoni ham bo'lmas edi. Ma'lumki, so'zning hayoti faqat nutqda, gapdagina haqiqiydir. Xuddi shuningdek, tushunchalar ham faqat kontekstda "yashaydi". Ayrim tushuncha sun'iy "preparat", masalan, organizmdan ajratib olingan hujayra bilan barobar. Tafakkur – biror narsa haqida xulosa chiqarish demak. Bunda biz mulohaza ko'rinishida ifodalay olmaydigan tushuncha biz uchun mantiqiy ma'noga ega bo'lmaydi.

Mulohaza (yoki mulohazalar) – keng ma'noda ifodalangan tushuncha, tushunchaning o'zi esa – toraytirilgan mulohaza (yoki mulohazalar), deb aytish mumkin. Nima yuksakroq - tushunchami yoki mulohaza, degan masala atrofidagi bahslar sxolastik, shuning uchun ham besamardir.

Fikrning bevosita, moddiylashtirilgan ifodasi bo'lgan gap mulohazani ifodalashning og'zaki shaklidir. Har qanday mulohaza subyektning predikat, ya'ni tavsiflanayotgan narsa yoki hodisa bilan birikuvidir. Shu sababli mulohazalarning mantiqda ko'rilmaydigan turlari subyekt, predikat va ular o'rtasidagi aloqaning ehtimol tutilgan modifikatsiyalari bilan bog'liq. Biz: "Olov kuydiradi", deymiz. Bu – mantiqan subyekt predikat bilan bog'langan hukm. Olovni ham, kuyishni ham sezish mumkin, biroq ular o'rtasidagi aloqani fikrimiz anglaydi.

Subyektning o'zgarishiga qarab mulohazalar, masalan, shaxssiz bo'lishi mumkin: "Tong otyapti", "Kayfiyat yo'q". Yakka, ayrim va umumiy mulohazalar farqlanadi: "Nyuton tortilish qonunini kashf etgan", "Ayrim odamlar yovuz niyatli bo'ladi", "Suyak – faol to'qimalardan biri". Mulohazalar tasdiqlovchi va inkor etuvchi bo'ladi: "Tana kuchni o'simlik sharbatlaridan oladi", "Sayyoralar yulduzlar emas".

Inson u yoki bu mulohazaga biron-bir dalilni bevosita kuzatish orqali yoki bilvosita yo'l bilan – xulosa chiqarish yordamida kelishi mumkin.

Tafakkur faqat mulohaza yuritish emas. Tafakkur jarayonida amalda tushunchalar va mulohazalar alohida o'rin to'tmaydi. Ular aqlning yanada murakkabroq harakatlari zanjiri – mushohadaning bo'g'inlari hisoblanadi.

Xulosa – mushohadaning nisbatan tugallangan birligi. Mushohada yuritish jarayonida mavjud mulohazalardan yangi mulohaza – xulosa chiqariladi. Xulosa chiqarish tafakkurning shunday bir amaliki, unda ayrim fikrlarni taqqoslash yo'li bilan yangi mulohaza yaratiladi.

Inson narsalarning, xossalari va munosabatlarini teran bilish orqali vaqti vaqti bilan hozirgi zamon chegaralaridan o'tib, sirli kelajakka nazar tashlashi, hali ma'lum bo'lmagan narsalarni oldindan ko'rishi, yuz berishi ehtimol tutilgan va muqarrar bo'lgan voqyealarni bashorat qilishi mumkin.

"Bashorat qilish-murakkab narsani oddiy narsaga aylantirish" ning oliy darajasini tashkil etadi. Ilmiy bilim taraqqiyoti ilmiy bashorat kuchining o'sishi va mazkur hodisa chegaralarining kengayishi bilan bog'liq. Bashorat qilish jarayonlarni nazorat qilish va boshqarish imkonini beradi. Ilmiy bilish nafaqat kelajakni bashorat qilish, balki bu kelajakni ongli ravishda shakllantirish uchun imkoniyat yaratadi. Har qanday fanning hayot mazmunini shunday tavsiflash mumkin: bashorat qilish uchun bilish, ish ko'rish uchun bashorat qilish kerak. Masalan, D.I.Mendeleev yuz yil keyin kashf etilgan kimyoviy elementlarning mavjudligini bashorat qilgan edi.

Intuitsiya – haqiqatni mantiqiy dalillar yordamisiz, bevosita anglab etish qobiliyatidir. U doim inson aqli va joni birgalikda amalga oshirgan katta ish mahsuli hisoblanadi. Shu ma'noda faqat iste'dodli, mehnatkash va tirishqoq odamlargina intuitiv bilishga qodir.

Intuitsiya muammosi falsafa va tabiatshunoslik tarixida har xil, ba'zan bir-birini istisno etuvchi yondashuvlar, nuqtai nazarlar va tasavvurlar bilan tavsiflanadi. Antik

falsafadayoq bu muammo atrofida keskin bahslar bo'lgan. Ioniya falsafasi namoyandalari intuitsiyaga bevosita bilim, sezgi a'zolari orqali bilish shakli deb qaragan bo'lsalar, eley maktabi vakillari, shuningdek Levkipp va Demokrit bevosita bilim va sezgi a'zolari orqali bilishni rad etganlar, sezgilarni soxta deb e'lon qilganlar. Suqrot talqinida intuitsiya daymoniy" yoki "predmet g'oyasiga egalik" dir. Platon ham hissiy bilishni haqiqat emas deb hisoblagan.

Yangi davrda Dekart, Spinoza, Leybnits intellektual intuitsiya haqidagi ta'limotni yaratdi. Dekart intuitsiya deganda sezgilarning omonat guvohligi va tartibsiz xayolning aldamchi mulohazasiga bo'lgan ishonchni emas, balki teran va zehnlil aqlni tushunadi. Spinoza intuitsiyani narsalarning mohiyatini qamrab oluvchi eng ishonchli bilish deb hisoblaydi. Sensualistlar sezgi darajasidagi intuitsiyani targ'ib qiladi va sezgi a'zolari orqali bevosita bilishni birinchi o'ringa qo'yadi.

J.Lokk fikriga ko'ra, aql – sezgi a'zolari faoliyatining haqiqiy natijalarini uzluksiz qayd etuvchi ko'zgu, xolos. Bilishning bu tomonini rad etib bo'lmaydi: aql shu tomonga o'z e'tiborini qaratgani zahoti u, xuddi quyoshning yorqin nurlari kabi, o'zini bevosita idrok etishga majbur qiladi. Ikkilanish, shubhalanish, o'rganishga hech qanday o'rin qolmaydi: aql shu zahoti uning yorqin nurlari bilan to'ladi, isbotlash yoki o'rganishga muhtoj bo'lmaydi, biroq haqiqatni faqat unga o'z e'tibori qaratilganligi tufayli idrok etadi.

Muammoni o'rganishga nemis klassik falsafasi muhim hissa qo'shdi. Kant intellektual intuitsiya qobiliyatini inkor etib, sof apersepsiya g'oyasini ilgari suradi. Biroq keyinchalik Fixte Kantning sof apersepsiyasi amalda intellektual intuitsiyaning o'zi ekanligini, u Dekart, Spinoza va Leybnitsning amalda mavjud narsalarni bilish qobiliyati sifatida qaralgan intellektual intuitsiyasidan Kantda intuitsiya faoliyatni bilishga qaratilganligi bilan farq qilishini ko'rsatdi.

Fixtaning o'zi intellektual intuitsiyani amalda mavjud narsalarni emas, balki mutlaq narsalar faoliyatini bilish sifatida tushunadi. Shelling Kant-Fixte yo'nalishini rivojlantirib, ularning ta'limotini o'zining transsendental idealizmi – "substansiyani bilish uchun" o'z naturfalsafasi bilan to'ldiradi, estetik tasavvurni birinchi o'ringa qo'yadi. O'tmish ratsionalistlaridan farqli o'laroq, u intuitsiyaning sabablarini idrok emas, balki aql faoliyatidan qidiradi.

Gegel o'z o'tmishdoshlarining intellektual intuitsiya haqidagi ta'limotlariga tanqidiy yondashib, bilish mantig'i, nazariyasi sifatida dialektikani ishlab chiqadi. U falsafani tafakkur faniga aylantiradi, uning sof tafakkurga asoslangan mantiqiy oqilona tizimini yaratadi, shu sababli uning ta'limotida intellektual intuitsiya o'rni dialektika egallaydi.

XX asr boshida har xil maktablar: jumladan, Gusserlning fenomenologik intuitsiya (reduksiya), Bergsonning intuitivizm, Freydning ong osti intuitsiyasi va boshqa yo'nalishlar yuzaga keldi. Bu maktablar intuitsiyani bilishning instinkt, ong

osti hodisasi, diniy e'tiqod va hokazolarni o'zida uyg'unlashtirgan irratsional harakati sifatida tushunadi. Bu yo'nalishlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular dunyoni ilmiy bilishda aqlning, tushunchalar vositasida tafakkurning rolini kamsitadi. Tafakkur o'rniga predmetni keraksiz ratsionalistik mulohazalarsiz "asl holicha" qamrab olish imkonini beruvchi intuitsiya qo'yiladi.

Bugungi kunda irratsionalizm g'oyalarini ekzistensializm, neopozitivizm va hozirgi zamon falsafasining ayrim boshqa yo'nalishlari rivojlantirmoqda. Masalan, **ekzistensialist Xaydegger** fikriga ko'ra, "ekzistensiya"ni mantiqiy tushunish mumkin emas.

Yaspers ijodida e'tiqod, intuitiv tarzda qaraladigan mistik "vahiy" birinchi o'ringa qo'yiladi. Marsel "abstraksiyalar ruhi"ga qarshi ayovsiz kurashni targ'ib qiladi. Inglizlar Ross, Mur, Richard moddiy narsalarni bilishning sezgi va aql darajalarini chetlab o'tib, qandaydir mistik intuitsiya yordamida, bevosita bilish mumkinligini isbotlashga harakat qiladi.

Shunday qilib, o'tmishda faylasuflar intuitsiya deganda insonning haqiqiy borliqni bilish qobiliyatini tushungan, ularning ayrimlari (Spinoza) intuitsiyaga aqlning oliy ko'rinishi sifatida yondashgan bo'lsalar, hozirgi intuitivistlar aqlning, tafakkurning rolini kamsitadilar yoki inkor etadilar, alogizm va mistik irratsionalizmni targ'ib qiladilar.

Mantiq sifatida tushuniladigan dialektika intuitsiyaning shakllanishi va uning natijalariga tanqidiy yondashilishiga imkoniyat yaratadi. Garchi intuitsiya deduktiv nazariyaning muhim bo'g'inlarini ko'rsatib bersa-da, u bizni ularni isbotlash zaruriyatidan xalos etmaydi. Bevosita, kutilmagan va anglab etilmagan bilim sifatida intuitsiya quruq joyda emas, balki vazifalarni echish, echimni "intuitiv" topishni belgilaydigan muayyan asoslar mavjud bo'lgan holda yuzaga keladi. Biroq intuitsiya natijalarini bilimning tegishli shart-sharoitlar mavjud bo'lgan sohalarida tekshirish lozim.

Masalan, matematika va fizikada olingan natijalarni faqat tajriba o'tkazish yo'li bilan tekshirish mumkin. Inson ruhiyati hissiy, oqilona va eydetik bilimning yangi shakllarini yaratish uzluksiz jarayoni sifatida amal qiladi. Ingliz olimi **G.Uolles** ma'naviy ijod jarayonlarining tayyorgarlik, etilish, anglash va tekshirishning bosqichlarini qayd etgan, jumladan, ijodning muhim bosqichi – yangilikni intuitiv anglash, tushunib etish. **Intuitsiya** – kutilmaganda bevosita olingan bilimdir.

Empirik bilim va uning shakllari. Empirik bilim mavjud narsaning bevosita emas, balki bilvosita in'ikosi. Masalan, olim o'zi ko'rmayotgan tegishli obyektning holati haqida unga axborot berayotgan asbob ko'rsatkichi yoki elektrokardiogrammaning elektr chizig'ini ko'radi. Boshqacha aytganda, bilishning empirik darajasi har xil asboblardan foydalanish bilan bog'liq; u kuzatish, kuzatilayotgan narsa yoki hodisani tavsiflash, bayonnomalar yuritish, hujjatlardan

foydalanishni nazarda tutadi, masalan, tarixchi arxivlar va boshqa manbalar bilan ishlaydi. Xullas, bu oddiy sezgi darajasida bilishga qaraganda bilishning yuqoriroq darajasidir.

Empirik bilimlar nazariy bilim negizini tashkil etuvchi ilmiy dalillar majmuidir. Empirik bilim kuzatish va eksperiment, tavsiflash, taqqoslash, o'lchash va dalillar kabi metodlar yordamida shakllanadi.

Kuzatish – bilish obyektining muhim xossalari va munosabatlarini aniqlash maqsadida ataylab amalga oshiriladigan izchil idrok etishdir. Kuzatish maqsadini belgilash, uning usullarini aniqlash, o'rganilayotgan obyekt xulq-atvorini nazorat qilishning rejasini tuzish, asboblardan foydalanish kabilar kuzatishning muhim xususiyatlaridir. Kuzatishlarning natijalari bizga borliq haqida ilmiy dalillar ko'rinishida dastlabki axborot beradi.

Kuzatish bevosita yoki bilvosita, masalan, mikroskop yordamida bo'lishi mumkin. Hozirda elektron mikroskop yordamida molekulalarni vizual kuzatish mumkin. Kuzatish – bu faoliyatning muayyan obyektlarga qaratilgan maqsadlar va vazifalarni ta'riflashni nazarda tutadigan faoliyat shakli. Biron-bir narsani bilishni xohlagan har qanday odam o'z ko'zlarini kuzatuvchanlikka o'rgatishi lozim.

Zehnli, ijodkor va teran aql narsa va hodisalarning ko'pchilik e'tibor bermaydigan muhim jihatlarini ko'rish va sezish qobiliyati bilan ajralib turadi. Bu qobiliyat fan va san'atdagi novatorlik omilidir. Kuzatish maxsus tayyorgarlikni talab qiladi. Kuzatishlarni tayyorlashda kuzatish vazifalari, u javob berishi lozim bo'lgan talablarni aniqlash, kuzatish rejasi va usullarini oldindan ishlab chiqish muhim o'rin tutadi.

Kuzatish tabiatning o'zida mavjud narsalar va hodisalarni qayd etadi. Biroq inson kuzatuvchi roli bilan kifoyalana olmaydi. U eksperimentlar o'tkazish orqali faol sinovchiga aylanadi. Miyada tasavvur qilingan model ustida o'tkaziladigan fikriy eksperiment bilishning alohida shaklini tashkil etadi. Unga xayol va tafakkurning uzviy aloqasi xosdir.

Eksperiment – bu shunday tadqiqot metodiki, uning yordamida obyekt yo sun'iy tarzda yaratiladi, yo tadqiqot maqsadlariga mos keladigan ma'lum shart-sharoitlarda o'rganiladi. Eksperimentda tadqiqotchi ilmiy tadqiqotni o'tkazish shart-sharoitlariga faol aralashadi. U jarayonni istalgan bosqichda to'xtatishi mumkin bo'lib, bu obyektни yanada mufassalroq o'rganish imkonini beradi. Tadqiqotchi o'rganilayotgan obyektни boshqa obyektlar bilan har xil tarzda bog'lashi yoki u ilgari kuzatilmagan shart-sharoitlarni yaratishi va shu tariqa fanga ma'lum bo'lmagan yangi xossalarni aniqlashi mumkin.

Eksperiment o'rganilayotgan hodisani sun'iy tarzda gavdalantirish va nazariy yoki empirik bilim natijalarini amalda sinash imkonini beradi. Eksperiment doim, ayniqsa hozirgi zamon fanida ba'zan juda murakkab texnika vositalari, ya'ni asboblardan

foydalanish bilan bog'liq. **Asbob** – bu insonning sezgi a'zolari bilishi mumkin bo'lmagan hodisalar va xossalar haqida axborot olish uchun mo'ljallangan, kerakli xossalarga ega bo'lgan moslama yoki moslamalar tizimidir. Asboblarni bizning sezgi a'zolarimizni kuchaytirishi, obyekt xossalarining faollik darajasini o'lchashi yoki ularda o'rganilayotgan obyekt qoldirgan izlarni aniqlashi mumkin.

Tadqiqot maqsadlariga ko'ra o'rganish eksperimenti, yangi narsa yoki hodisani kashf etish hamda yangi xossalarni aniqlovchi va ularni namoyish etuvchi tekshiruv eksperimenti; (gipotezalarning to'g'riligini aniqlash), obyektlar yoki ularning xossalarini aniqlashga qaratilgan sifat eksperimenti va o'rganilayotgan obyektning xossalarini o'lchash bilan bog'liq miqdor eksperimenti farqlanadi. **O'rganish** obyektiga ko'ra tabiiy va ijtimoiy eksperiment, amalga oshirish usullariga ko'ra esa – tabiiy va sun'iy, modeli va bevosita amaliy va tafakkur vositasida amalga oshiriladigan eksperimentlar farqlanadi. Shuningdek ilmiy va ishlab chiqarish eksperimenti ham mavjud. Ishlab chiqarish eksperimenti sanoat va dala sharoitidagi eksperimentlarni o'z ichiga oladi. Modelni eksperiment alohida ahamiyatga ega. Fizik va matematik modellash tirish farqlanadi.

Fizik model o'rganilayotgan obyektning noma'lum xossalarini aniqlash uchun uning muayyan xossalarini gavdalantirishni nazarda tutadi (samolyotlar, kosmik kemalar yoki neyronlarning modellari va sh.k.). Matematik model har xil obyektlarning umumiy, funksional bog'liqligini tavsiflovchi formal (matematik) o'xshashligi asosida tuziladiki, bu ham amalda mavjud obyektlarning noma'lum xossalarini aniqlash imkonini beradi.

Eksperimentning asosiy maqsadi – o'rganilayotgan obyekt mavjud bo'lgan odatdagi shart-sharoitlarni o'zgartirish. U o'rganilayotgan obyekt xossalari bilan shart-sharoitlar o'rtasidagi sababiy bog'lanish, shuningdek shart-sharoitlarning o'zgarishi munosabati bilan bu xossalarning o'zgarish xususiyatini aniqlash imkonini beradi. Shu bilan bir vaqtda, bu metod predmetlarning tabiiy sharoitda namoyon bo'lmaydigan yangi xossalarni aniqlash uchun imkoniyat yaratadi, masalan, sun'iy iqlim laboratoriyalarida o'simliklarning o'sishi va rivojlanishiga temperatura, yorug'lik, namlik va shu kabilarning ta'sirini u yoki bu darajada to'g'ri aniqlash mumkin.

Zero, shart-sharoitlar o'zgarishi bilan predmetning muayyan xossalari o'zgarishi (ba'zan yana yuzaga kelar), boshqa xossalarida esa sezilarli o'zgarishlar yuz bermasligi mumkin. Eksperimentga shart-sharoitlarni nazorat qilish, jarayonlarning ko'rsatkichlarini o'lchash imkoniyatining mavjudligi va asbob-uskunalaridan foydalanish xosdir. Inson tajriba o'tkazish chog'ida yangilashishi mumkin. Asboblarni bu kamchilikdan xoli. Mikroskop, teleskop, rentgen apparati, radio, televidenie, telefon, seysmograf va shu kabilarni yordamida inson o'zining idrok etish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirdi va teranlashtirdi.

Fan, ayniqsa tabiatshunoslikda erishilgan yutuqlar eksperiment o'tkazish metodlari va vositalarining takomillashuvi bilan uzviy bog'liq. So'nggi yillarda olimlar ilmiy ijod jarayoniga bevosita kiritilgan kompyuterlardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Eksperimentni ko'p takrorlash va shu yo'l bilan xulosalarni kuzatuvlarning ko'proq soniga tayangan holda asoslash mumkin.

Eksperiment o'tkazish uchun dastlabki bilimlar kerak, I.P.Pavlov qayd etganidek, dalillarni rivojlantirish predmet haqida umumiy tasavvurga ega bo'lish lozim. Bu umumiy tasavvurlar, farazlar, gipotezalar oldingi kuzatishlar, eksperimentlar va insoniyatning barcha tajribasidan olinadi. Ular eksperimentga yo'l ko'rsatadi. Aniq anglanmagan maqsadsiz, ko'r-ko'rona amalga oshiriladigan kuzatish, eksperiment samara berishi mumkin emas. Kallada g'oya bo'lmasa, hech qanday dalilni ko'rolmaysan³³, degan edi I.P.Pavlov.

Tavsif. Kuzatish va eksperiment o'tkazish jarayonining natijasi tavsiflash yoki bayon etish yo'li bilan ifodalanadi. U umumiy qabul qilingan atamalar yordamida tuzilgan, grafiklar, rasmlar, foto va kinotasvirlar ilova qilingan, matematik, kimyoviy formulalar kiritilgan hisobot ko'rinishida ifodalanishi ham mumkin. Tavsifga qo'yiladigan asosiy ilmiy talab – kuzatish va eksperiment ma'lumotlarini to'g'ri va aniq aks ettirishdir. Tavsif to'liq yoki noto'liq bo'lishi mumkin, biroq u doim materialni ma'lum darajada tizimga solishni, ya'ni uni guruhlash va umumlashtirishni nazarda tutadi, sof tavsif ilmiy ijod doirasidagina qoladi.

Taqqoslash. Bilish empirik metodlarining muhim unsuri – taqqoslash, ya'ni o'rganilayotgan obyektlarning kuzatish yoki eksperimentda aniqlanayotgan xossalari o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni aniqlashdir.

O'lchash – taqqoslashning ayrim ko'rinishi, obyekt xossalarining rivojlanish darajasini tavsiflovchi kattalikni aniqlash jarayoni. Kuzatish va eksperiment natijalari o'lchash yo'li bilan ifodalangan taqdirdagina ilmiy ahamiyatga ega bo'ladi.. U o'lchash birligi sifatida qabul qilingan boshqa kattalik bilan taqqoslash shaklida amalga oshiriladi.

Ilmiy dalil. Ilmiy dalil empirik bilishning natijasi hisoblanadi. Dalil (yoki dalillar)ni aniqlash ilmiy tadqiqotning zarur shartidir.

Dalil – bilimning tasdiqlangan boyligiga aylangan moddiy yoki ma'naviy dunyo hodisasi, biron-bir hodisa, xossa yoki munosabatni qayd etishdir. A.Eynshteyn so'zlari bilan aytganda, fan dalillardan boshlanishi va boshlanish bilan tugallanish o'rtasida qanday nazariy tuzilmalar bo'lishidan qat'iy nazar, dalillar bilan yakunlanishi lozim³⁴.

Dalil tushunchasi har xil ma'no-mazmunga ega. “dalil” atamasining ko'p sonli ta'riflari orasida quyidagilarni qayd etish mumkin. Birinchidan, borliq hodisasi, asos

³³ Павлов И.П. Полн.собр.соч. 2 изд. Т.1. –М.: 1951. –С. 67.

³⁴ Eynshteyn A. Fizika v jizni moyego pokoleniya.-M.: 1963.-S.89.

qilib olish mumkin bo'lgan voqyea, hodisa, holat sifatidagi dalil. Bu inson tomonidan anglangan yoki anglanmaganligidan qat'iy nazar mavjud bo'lgan hayot dalillaridir.

Ikkinchidan, “dalil” tushunchasi borliqning anglab etilgan voqyealari va hodisalarini belgilash uchun qo'llaniladi. Inson bilish imkoniyatlarining serqirraligi shunda namoyon bo'ladi, borliqning ayni bir dalili bilishning oddiy va ilmiy darajalarida, san'at, publitsistika yoki yuridik amaliyotda anglab etilishi mumkin. Shu sababli turli usullar bilan aniqlanadigan har xil dalillarning ishonchlilik darajasi ham har xil bo'ladi. Ko'pincha ilmiy dalil bilan borliq voqyeasi o'xshash bo'lib ko'rinadi va bu ayrim faylasuflar va olimlarga dalil haqiqatini mutlaq haqiqat sifatida tavsiflash imkonini beradi. Bunday tasavvur bilishning haqiqiy manzarasiga mos kelmaydi, uni dogmaga aylantiradi va soddalashtiradi.

Dalillar murakkab tuzilishga ega. Ular borliq haqidagi axborot, dalil talqini, uni olish va tavsiflash usulini o'z ichiga oladi.

Dalilning muhim tomoni – borliq yoki uning ayrim xossalari haqida tasavvurning shakllanishiga imkoniyat yaratuvchi borliq to'g'risidagi axborot. Dalilning borliqqa muvofiqligi uni haqiqiy deb tavsiflash imkonini beradi. Shu sababli dalillar fanning empirik asosi, nazariyani tasdiqlash yoki inkor etishning muhim usuli hisoblanadi. Dalil yordamida borliq xolisona, nazariyaga bog'lanmagan holda anglab etiladi. Dalillar eski nazariya doirasiga sig'maydigan, unga zid bo'lgan hodisalarni kashf etish imkonini beradi.

Talqin qilish dalilning muhim unsuri bo'lib, u har xil shakllarda amalga oshiriladi. Ilmiy dalil nazariya bilan bilvosita bog'liq. Nazariya yordamida empirik tadqiqotning vazifalari aniqlanadi va uning natijalari talqin qilinadi. Talqin qilish dalil tarkibidan uni shakllantirishning nazariy-metodologik sharti, dalildan kelib chiqadigan nazariy xulosa, uning ilmiy izohi yoki har xil mafkuraviy, ilmiy yoki falsafiy nuqtai nazarlarda amalga oshiriladigan baholash sifatida o'rin oladi. Dalilning moddiy-texnik yoki metodik tomoni, ya'ni uni olish usuli ham bor. Dalilning ishonchliligi ko'p jihatdan u qaysi usulda, qanday vositalar yordamida olinganligi bilan belgilanadi.

Masalan, saylovoldi kompaniyalarida nomzodlar reytingi, ularning muvaffaqiyat qozonish imkoniyatlarini ko'rsatuvchi sotsiologik tadqiqotlarning natijalaridan ko'p foydalaniladi. Ko'pincha ularning natijalari bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi, ba'zan bir-biriga mutlaqo zid bo'ladi. To'g'ridan-to'g'ri xatoga yo'l qo'yish imkoniyati istisno etilsa, bunday farqlarning sababi metodikalarning har xilligi bilan izohlanishi mumkin.

Fanning ko'p asrlik tarixi nafaqat kashfiyotlar tarixi, balki dalillarni nazariy mavhumlashtirish, umumlashtirish yoki tizimga solishning muhim omili hisoblangan fan tilining rivojlanish tarixi hamdir. Shu sababli har qanday dalil belgi-aloqa jihati, ya'ni u tavsiflangan fan tiliga ega bo'ladi. Grafiklar, sxemalar, ilmiy belgilar va

atamalar – fan tilining muhim atributlari. Agar ilmiy kashfiyotni odatdagi atamalarda tavsiflashning iloji bo‘lmasa, uni idrok etish jarayoni ba‘zan uzoq yillarga cho‘ziladi.

Ilmiy bilimning rivojlanishiga qarab tabiiy til unda ifodalanayotgan narsalar mazmuniga semantik jihatdan muvofiq emasligi bo‘rtib ko‘rina boshladi. Tabiiy til iboralarining serma‘noligi, gaplar mantiqiy tuzilishining noaniqligi, til belgilarining ma‘nolari kontekst ta‘sirida o‘zgaruvchanligi, psixologik assotsiatsiyalar – bularning barchasi ilmiy bilishda zarur bo‘lgan ma‘noning aniqligi va ravshanligiga erishishga monelik qiladi.

Natijada tabiiy tilni sun‘iy tarzda formallashtirilgan til bilan almashtirishga ehtiyoj tug‘ildi. Uning kashf etilishi fanning bilish vositalarini juda boyitdi, unga yangi va yangi murakkab vazifalarni echish imkonini berdi. Shuni ta‘kidlash lozimki, ilmiy dalillar ham, gipotezalar, nazariyalar, ilmiy muammolar ham fanda yaratilgan sun‘iy tillarga tayanadi.

Ilmiy dalil nazariy tizimga kiradi va ikki muhim xossa: ishonchlilik va bir variantlilikka ega bo‘ladi. Ilmiy dalilning ishonchliligi shunda namoyon bo‘ladiki, uni tadqiqotchilar tomonidan turli davrlarda o‘tkaziladigan yangi eksperimentlar yordamida olish va ifodalash mumkin. Ilmiy dalilning bir variantliliigi u o‘zining ishonchliligi talqinlarining rang-barangligidan qat‘iy nazar saqlab qoladi.

Fan dalillari umumlashtirilishi natijasida ular nazariya uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Dalillarni umumlashtirishning oddiy shakllari – ularni tahlil, sintez qilish, tiplarga ajratish, birlamchi tushuntirish sxemalaridan foydalanish va hokazolar asosida amalga oshiriladigan tizimga solish va tasniflashdir. Ma‘lumki, juda ko‘p ilmiy kashfiyotlar olimlarning dalillarni tizimga solish va tasniflash borasidagi fidokorona mehnati natijasida yuzaga kelgan (masalan, Ch.Darvin yaratgan turlarning tabiiy tanlanish yo‘li bilan paydo bo‘lishi nazariyasi, D.I.Mendeleevning kimyoviy elementlar davriy tizimsi).

Dalillar ularni talqin qiluvchi nazariya, tasniflash metodi mavjud bo‘lgan va boshqa dalillarga bog‘lab anglab etilgan holdagina ilmiy ahamiyat kasb etadi. Faqat o‘zaro bog‘langan va yaxlit ko‘rinishda dalillar nazariy umumlashtirish uchun asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Alohida va tasodifan, hayotdan ajratib olingan dalillar biron-bir narsa yoki hodisani asoslashga qodir emas. Noto‘g‘ri tanlab olingan dalillardan har qanday nazariyani tuzish mumkin, biroq u hech qanday ilmiy ahamiyatga ega bo‘lmaydi.

4.Haqiqatga erishishda tushunish va tushuntirish dialektikasi.

Nazariy bilim darajasi va uning shakllari. Ilmiy dalillar nazariyaga nisbatan ham ikki xil vazifani bajaradi: mavjud nazariyaga nisbatan ilmiy dalil yo uni mustahkamlaydi (verifikatsiya qiladi), yo u bilan to‘qnashadi va uning asossizligini

ko'rsatadi (falsifikatsiya qiladi). Biroq, boshqa tomondan, nazariya empirik tadqiqot darajasida olingan ilmiy dalillar yig'indisini shunchaki umumlashtirishgina emas. Uning o'zi yangi ilmiy dalillar olish manbaiga aylanadi. Shunday qilib, empirik va nazariy bilim yaxlit hodisa – ilmiy bilim ikki tomonining birligi hisoblanadi.

Bu tomonlarning muayyan ilmiy bilish jarayonidagi o'zaro aloqasi va harakati, ularning o'zaro nisbati nazariy bilimga xos bo'lgan shakllarning izchil qatori yuzaga kelishini belgilab beradi. Nazariy bilim muayyan maqsadga yo'nalgan ilmiy asoslangan bilim darajasi. Nazariy bilimning asosiy shakllari: ilmiy muammo, gipoteza, nazariya, tamoyillar, qonunlar, kategoriyalar, paradigmalardir.

Ilmiy muammo. Har qanday ilmiy bilish muammodan boshlanadi. Umuman olganda, inson bilimining rivojlanish jarayonini ayrim muammolarni qo'yishdan ularni echishga o'tish, so'ngra yangi muammolarni qo'yish sifatida tavsiflash mumkin. Biroq muammoning haqiqiy o'rni qanday? Ilmiy muammolar nima uchun yuzaga keladi? Muammoning masaladan farqi nimada? Ilmiy muammolar doirasi qanday?

Muammo – bilishning rivojlanish jarayonida obyektiv tarzda yuzaga keladigan, echimini topish muhim amaliy yoki nazariy ahamiyatga ega bo'lgan masala yoki masalalar majmuidir. Shuningdek muammo, hal qilishni talab etuvchi nazariy yoki amaliy masala; fanda – biron-bir hodisalar, obyektlar, jarayonlarni tushuntirishda qarama - qarshi yondashuvlar ko'rinishida amal qiluvchi va uni echish uchun muvofiq nazariyani talab etuvchi ziddiyatli holatdir. Muammoni to'g'ri qo'yish uni muvaffaqiyatli echishning muhim shartidir. To'g'ri qo'yilmagan muammo yoki soxta muammo haqiqiy muammolarni echishdan chalg'itadi.

Muammoni qo'yish – ilmiy bilish jarayonining dastlabki bosqichi. Muammoni qo'yishda, avvalo, ayrim holatni masala sifatida anglab etish, qolaversa, muammoning mazmunini aniq tushunish, ma'lum va noma'lum narsalarni ajratgan holda uni ta'riflash lozim.

Ilmiy muammolar predmetga yoki protseduraga doir bo'ladi. Predmetga doir muammolarda o'rganilayotgan obyektlar, protseduraga doir muammolarda esa – bilim olish va uni baholash usullari aks etadi. O'z navbatida, predmetga doir muammolarning empirik va konseptual, protseduraga doir muammolarning metodologik va baholash kabi turlari farqlanadi. Predmetga doir muammolar empirik muammolarni echish uchun materialni sof nazariy tahlil qilish bilan bir qatorda, predmetlar bilan ma'lum amallarni bajarish lozim, vaholanki, konseptual muammolar borliqqa bevosita murojaat etishni talab qilmaydi. Predmetga doir muammolardan farqli o'laroq, protseduraga doir muammolar doim konseptual xususiyatga ega bo'ladi; protseduraga doir muammolar o'rtasidagi farq shunda ko'rindiki, metodologik muammolar nisbiy mushohada ko'rinishida echimga ega bo'lishi mumkin emas, baholash bilan bog'liq muammolar esa fanga mezon vazifasini bajaruvchi ko'rsatkichlar va mo'ljallarni olib kiradi.

Empirik muammo avvalo ma'lumotlarni izlashni nazarda tutadi; empirik muammolarga kuzatish, eksperiment, o'lchash kabi ilmiy metodlar yordamida javob topish mumkin. Bundan tashqari, echimini topish uchun asboblarni yasash, reaktivlar tayyorlash va hokazolar kerak bo'lgan muammo ham empirik hisoblanadi.

Konseptual muammolar ilgari olingan ko'p sonli ma'lumotlar bilan bog'liq bo'lib, ularni tartibga solish va talqin qilish, oqibatlarni keltirib chiqarish va gipotezalarni shakllantirish, mantiqiy izchillik talablariga muvofiq qarama-qarshiliklarni bartaraf etishni nazarda tutadi.

Metodologik muammolar asosan tadqiqotni rejalashtirish bilan bog'liq: ularni echish yo'li bilan ayrim kelishuvlar tuziladi, muammoni echish, kuzatish va eksperimentlar o'tkazish tartibi aniqlanadi, mo'ljallanayotgan konseptual protseduralar belgilanadi va h.k.

Baholash bilan bog'liq muammolar empirik ma'lumotlar, gipotezalar, nazariyalar va shu kabilarni baholash, hatto muammoning o'zi qay darajada to'g'ri tuzilgan va ta'riflanganligini baholashni nazarda tutadi.

Muammo to'g'ri qo'yilgan deb hisoblanishi uchun:

- 1) o'rganilayotgan muammoning tarkibiga kiritish mumkin bo'lgan muayyan ilmiy bilim (ma'lumotlar, nazariya, metodika) mavjud bo'lishi;
- 2) muammo shaklan to'g'ri tuzilgan bo'lishi;
- 3) muammo o'rinli bo'lishi, ya'ni uning asoslari soxta bo'lmasligi;
- 4) muammo muayyan darajada chegaralangan bo'lishi;
- 5) echimning mavjudlik sharti va uning yagonaligi ko'rsatilgan bo'lishi;
- 6) maqbul echim belgilari hamda echimning maqbulligini tekshirish usullari haqidagi shartlar qabul qilinishi lozim.

Shunday qilib, pirovard natijada barcha ilmiy muammolar ham o'z echimini topavermaydi: ayrim muammolar ular qo'yilganidan keyin uzoq vaqt mobaynida echilmay qolaveradi (masalan, Frem teoremasi bir necha yuz yillar mobaynida echilmay kelgan), ayrim muammolar o'z echimini topmaydi (masalan, aylana kvadraturasi, burchak triseksiyasi va kubning ikkilanmasi haqidagi masalalar), ba'zi bir muammolar esa olimlarning almashayotgan avlodlari diqqat markazidan butunlay yo'qoladi.

Ilmiy muammo boshqa muammolardan quyidagi belgilari bilan ajralib turadi:

- U olimni doim haqiqiy bilim olishga yo'naltiradi.
- Yangi bilim olishga qarab mo'ljallanadi. Olim ong'li ravishda yangilik sari intiladi.

Shuni ta'kidlash lozimki, "dunyoning birinchi materiyasi nima?", "obyekt nima?", "harakat nima?", "aql nima?" qabilidagi olamshumul muammolar ayrim fanlarning chegaralarinigina belgilashi mumkin, biroq ilmiy tadqiqotning dastlabki bosqichi hisoblanmaydi.

O‘z-o‘zidan ravshanki, har qanday muammo ham ilmiy bo‘lavermaydi. Ilmiy muammolar qolgan turdagi muammolardan shunisi bilan ajralib turadiki, ular ilmiy asoslar negizida qo‘yiladi va asosan ilmiy bilimni kengaytirish maqsadida ilmiy metodlar yordamida o‘rganiladi.

Teran, samarali echimini topadigan muammolarni yaratishning umumiy metodi mavjud emas. Shunga qaramay, fan tarixi ko‘pgina hollarda teran ilmiy va samarali muammolar quyidagi to‘rt mo‘ljalni ro‘yobga chiqarish paytida yuzaga kelganligidan dalolat beradi:

1) ilgari qo‘yilgan muammolarning taklif qilinayotgan echimlariga, hatto bu echimlar bir qarashda shak-shubhasiz bo‘lib ko‘rinsa ham, tanqidiy yondashish lozim; har qanday holatda ham ayrim kamchiliklarni topish yoki hech bo‘lmasa topilgan echimni umumlashtirish ayrim holatga tatbiqan muayyanlashtirish mumkin;

2) yangi holatlarga nisbatan ma‘lum echimlarni tatbiq etish, ularning yaroqli yoki yaroqsizligini baholash lozim: agar muammoning echimi o‘z kuchini saqlab qolsa, buning natijasida nafaqat echimlar, balki muammolar ham umumlashtiriladi, agar echim yaroqsiz bo‘lsa, muammolarning yangi majmui yuzaga keladi;

3) muayyan muammolarni yangi sohalarga ko‘chirish yoki unga yana bir ko‘rsatkich kiritish yo‘li bilan ularni umumlashtirishga harakat qilish lozim;

4) muammoning mavjudligini bilimning boshqa sohalaridagi bilimlar bilan bog‘lash, muammolarni kompleks o‘rganishga harakat qilish kerak.

Umuman olganda, muammolarni tanlash ijodiy xususiyatga ega bo‘lib, bu erda metodikadan ham ko‘ra ko‘proq intuitsiya va tajriba ish beradi. Ilmiy muammo, didaktik tizim kabi, bilimlar va faoliyat usullarini ijodiy o‘zlashtirish qonuniyatlariga asoslanadi, u bilish va amaliy faoliyat jarayonida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan ijodiy tafakkurni rivojlantirishning samarali vositalaridan biridir.

Ilmiy muammo bilimlarning izchilligi, ularning fundamentalligi va ixtisoslashuvini uyg‘unlashtirish, turdosh fanlar metodlaridan foydalanish, bilimlarni ilmiy umumlashtirish va tizimga solish ko‘nikmalarini ishlab chiqish, shuningdek o‘rganilayotgan masalalarni tanqidiy tahlil qilishni o‘z ichiga oladi. U bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirishga da‘vat etadi, yangi muammolarni mustaqil qo‘yish, ularning echimlarini izlash va topishga qiziqishni kuchaytiradi. Ayni vaqtda, ilmiy muammo zarur intellektual keskinlikni vujudga keltiradi, bilish jarayonidagi qiyinchiliklarni engish, ijodiy tafakkur ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Bosh vazifa – u yoki bu mavzuga mos keladigan muammolarni topish, farqlash va aniq ta’riflashdir. Puxta ishlab chiqilgan va to‘g‘ri ta’riflangan muammo ilmiy hamda ijodiy jihatdan diqqatga sazovor bo‘lishi mumkin.

Ilmiy muammo sof informativ xususiyatini yo‘qotadi, tayyor bilim berishdan iborat bo‘lmay qoladi va yangi bilim izlash, haqiqiy ijodiy bilish jarayoniga aylanadi. Insonga zarur bilimlar hajmi jadal sur’atlarda oshib borayotgan hozirgi sharoitda

dalillarning ma'lum yig'indisini o'zlashtirishga qarab mo'ljal olishning o'zi kifoya qilmaydi. O'z bilimlarini mustaqil to'ldirish, ilmiy va siyosiy axborotlarning jo'shqin oqimida mo'ljal olish ko'nikmasini shakllantirish muhimdir. Bu tamoyillardan hozirgi davrda inson ega bo'lgan bilimlarning oddiy yig'indisi emas, balki uning bilimlari ijodiy qobiliyati va g'oyaviy e'tiqodi bilan uyg'unlikda har tomonlama etuk shaxsning bosh mezonidir, degan xulosa kelib chiqadi.

Muammoli vaziyat va uning ahamiyati. Mavjud faoliyat strategiyalari va o'tmish tajribasi insonga yuzaga kelgan qiyinchilikni bartaraf etish imkonini bermaydigan, mutlaqo yangi strategiyani yaratish talab etiladigan vaziyat muammoli vaziyat deb ataladi. Muammoli vaziyat aniqlangan dalillarni mavjud bilim doirasida tushuntirish mumkin emasligini ifodalovchi vaziyatdir. Ilmiy kashfiyot sari yo'l muammoli vaziyatni aniqlashdan boshlanadi, uni ta'riflashdan o'tadi va bu vaziyatning echimini topish bilan yakunlanadi.

Muammoli vaziyatning paydo bo'lishi har xil omillar bilan belgilanadi. Avvalo, u dalilni asoslangan xususiyatga ega bo'lgan mavjud nazariy bilim yordamida tavsiflash mumkin bo'lmagan holda yuzaga keladi. Bu erda muammoli vaziyat ko'p jihatdan bizga hali aniq bo'lmagan obyektiv mavjud hodisalar ta'sirida yuzaga keladi. Biroq muammoli vaziyat ba'zan mavjud nazariy dasturni rivojlantirish va kengaytirish bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin.

Muammoli vaziyat shaklan subyektiv, biroq mazmuniga ko'ra obyektivdir. Amalda u tadqiqotchi oldida kuzatishlar va eksperimentlarning empirik bilimlar – dalillar va qonunlar shaklida ifodalanuvchi yangi natijalari bilan o'z tasdig'ini topgan nazariy bilimlarning birikuvi ko'rinishida yuzaga keladi. Ko'pincha muammoli vaziyat jamiyatning amaliy yoki nazariy manfaatlari nuqtai nazaridan o'zini namoyon etadi. Uni moddiy va ma'naviy madaniyatning rivojlanish jarayoni, shu jumladan fan nazariyasi va amaliyotining rivojlanishi, unga davlat va jamiyatning munosabati, davlat va jamiyatning uni echishdan manfaatdorligi tayyorlaydi.

Muammoli vaziyatning aniqlanishi va hal qilinishiga ijtimoiy-tarixiy muhit sezilarli ta'sir ko'rsatadi. U ilmiy kashfiyotga imkoniyat yaratishi, biroq uning olinishiga to'sqinlik qilishi ham mumkin.

Muammoli vaziyatda olimning o'ziga xos xususiyatlari, chunonchi: uning kasbiy tayyorgarlik darajasi, muammola mo'ljal ola bilishi, qotib qolgan eskicha qarashlardan uzoqlasha olishi, zehnining o'tkirligi va hokazolar ayniqsa yorqin namoyon bo'ladi.

Muammoli vaziyatni tahlil qilishda shaxsiy-psixologik tusdagi masalalarni ham o'rganishga to'g'ri keladi, chunki bu vaziyatni olim o'z boshidan kechiradi va unda olimning intuitsiyasi, tafakkur uslubi va hokazolar namoyon bo'ladi.

Muammoli vaziyatning pirovard negizi amaliyot hisoblanadi. Bizning obyekt haqidagi bilimlarimiz yetarli emasligi ayon bo'lib, "salbiy" natijalar olinadi, amaliyot yangi muammolarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Bunda fan nisbatan

mustaqillikka, o'z rivojlanishining ichki mantig'iga, o'z ichki qarama-qarshiliklariga ega ekanligi, bu omillar ham muammoli vaziyatlarni yuzaga keltirishini unutmaslik lozim.

Gipoteza – yangi dalillarning mohiyatini tushuntiruvchi qonun mavjudligi haqidagi asosli taxmindir. Gipoteza olimlar tomonidan ilmiy muammoning qo'yilishiga sabab bo'lgan ilmiy dalillarni taxminiy tushuntirish maqsadida ilgari suriladi. Gipoteza tekshiriladigan bo'lishi lozim, u empirik tekshirish imkonini beruvchi oqibatlarga olib keladi. Agar bunday tekshirishning iloji bo'lmasa, gipoteza ilmiy jihatdan asossiz hisoblanadi.

Gipoteza formal-mantiqiy qarama-qarshiliklardan xoli va ichki izchillikka ega bo'lishi lozim. Gipotezani baholash mezonlaridan biri – uning mumkin qadar ko'proq ilmiy dalildan kelib chiqadigan oqibatlarni tushuntirish qobiliyati. Biroq ilmiy muammoni qo'yish bilan bog'liq dalillarni tushuntiruvchi gipotezani ilmiy jihatdan asosli deb bo'lmaydi.

Gipoteza ilgari ma'lum bo'lmagan narsalar va hodisalarni, empirik tadqiqot jarayonida hali aniqlanmagan yangi ilmiy dalillarning paydo bo'lishini bashorat qiladi. Gipoteza mumkin qadar sodda bo'lishi lozim. U oz sonli asoslar bilan ko'p sonli hodisalarni tushuntiradi. Unda ilmiy dalillarni va gipotezaning o'zidan kelib chiqadigan oqibatlarni tushuntirish zarurati bilan bog'liq bo'lmagan ortiqcha farazlar bo'lmasligi kerak.

Gipoteza qay darajada asosli bo'lmasin, u nazariyaga aylanmaydi. Shu sababli ilmiy bilishning navbatdagi bosqichi – gipotezaning haqiqiyligini asoslash serqirra jarayon bo'lib, mazkur gipotezadan kelib chiqadigan oqibatlarning mumkin qadar ko'prog'i o'z tasdig'ini topishi lozimligini nazarda tutadi. Shu maqsadda kuzatish va eksperimentlar o'tkaziladi, olingan yangi dalillar gipotezadan kelib chiqadigan oqibatlar bilan taqqoslanadi.

Empirik darajada qancha ko'p oqibatlar o'z tasdig'ini topgan bo'lsa, ularning boshqa gipotezadan kelib chiqish ehtimoli shuncha kam bo'ladi. Gipotezaning eng ishonarli tasdig'i – empirik tadqiqot jarayonida gipotezada bashorat qilingan oqibatlarni tasdiqlovchi yangi ilmiy dalillarning aniqlanishidir. Shunday qilib, har tomonlama tekshirilgan va amalda o'z tasdig'ini topgan gipoteza nazariyaga aylanadi.

Nazariya – hodisalarning muayyan turkumi, bu turkumdagi hodisalarning mohiyati va ularga nisbatan amal qiladigan borliq qonunlari haqidagi bilimlarning mantiqiy asoslangan va amaliyot sinovidan o'tgan tizimidir. U o'rganilayotgan hodisalarning mazmunini yorituvchi tabiat va jamiyat umumiy qonunlarining kafsh etilishi natijasida shakllanadi. Gipoteza borliqning muayyan bo'lagini tushuntirish yoki talqin qilishga qaratilgan g'oyalar majmuini o'z ichiga oladi. Nazariya tarkibiga esa uning asoslari sifatida mavjud bo'lgan va yuzaga kelishini belgilagan barcha elementlar kiradi.

Dastlabki nazariy negiz, ya'ni jamuljam holda tadqiqot obyekti haqida umumiy tasavvurni, obyektning ideal modelini tashkil etuvchi ko'p sonli tamoyillar, aksiomalar, qonunlar nazariyaning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Nazariy model ayni vaqtda asosiy nazariy tamoyillar tizimiga tayanuvchi kelgusi tadqiqotlar dasturi hamdir.

Nazariya tushuntirish, bashorat qilish, amalda sinash va sintez qilish kabi muhim funksiyalarni bajaradi. Nazariya ilmiy dalillar tizimini tartibga soladi, ularni o'z tarkibiga kiritadi va o'zini tashkil etuvchi qonunlar va tamoyillardan oqibatlar sifatida yangi dalillarni yaratadi. Puxta ishlab chiqilgan nazariya fanga ma'lum bo'lmagan hodisalar va xossalarni bashorat qilish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Nazariya odamlar amaliy faoliyatining negizi bo'lib xizmat qiladi, ularga tabiiy va ijtimoiy hodisalar dunyosida yo'l ko'rsatadi. Nazariyada ilmiy g'oyalar, ya'ni unda aks ettirilgan obyektlar turkumi doirasida amal qiluvchi fundamental qonuniyatlar haqidagi bilimlar markaziy o'rinni egallaydi. Ilmiy g'oya mazkur nazariyani tashkil etuvchi qonunlar, tamoyillar va tushunchalarni mantiqan izchil yaxlit tizimga birlashtiradi.

Nazariya boshqa nazariyalarga kirish va shu yo'l bilan ularni qayta qurish qobiliyatiga ega. U har xil nazariyalarning birlashishi va dunyoning ilmiy manzarasi o'zagini tashkil etuvchi tizimga aylanishini rag'batlantiradi. Nazariya butun bir davrning tafakkur uslubini belgilashga qodir bo'lgan yangi g'oyalarga zamin yaratadi. O'z shakllanish jarayonida nazariya mavjud tamoyillar, kategoriyalar va qonunlar tizimiga tayanadi va yangi tamoyillar, kategoriyalar va qonunlarni kashf etadi.

Tamoyillar - asosiy nazariy bilim, ilmiy dalillarni tushuntirishda dasturilamal bo'lib xizmat qiluvchi ustivor g'oyalardir. Tamoyillar sifatida, jumladan, isbotlab bo'lmaydigan va isbot talab qilmaydigan aksiomalar, postulatlar amal qilishi mumkin.

Kategoriyalar - borliqning eng muhim tomonlari, xossalari va munosabatlarini aks ettiruvchi umumiy tushunchalardir. Fan kategoriyalariga ham shunday ta'rif berish mumkin. Biroq, umumiy xususiyatga ega bo'lgan falsafiy kategoriyalardan farqli o'laroq, fan kategoriyalari butun borliqning emas, balki borliqning muayyan parchasi xossalari aks ettiradi.

Fan qonunlari hodisalar o'rtasidagi zarur, muhim, barqaror, takrorlanuvchi munosabatlarni yoritadi. Bu hodisalarning amal qilishi va rivojlanishi qonunlari bo'lishi mumkin. Tabiat, jamiyat va inson tafakkuri qonunlarini bilish – fanning muhim vazifasi. U o'rganilayotgan hodisalarning tushunchalar va kategoriyalarda qayd etiladigan umumiy va muhim tomonlarini yoritishdan ularning barqaror, takrorlanuvchi, muhim va zarur aloqalarini aniqlashga qadar bo'lgan yo'lni bosib o'tadi. Fan qonunlari va kategoriyalari tizimi uning paradigmasini tashkil etadi.

Paradigma – fan tarixining muayyan davrida uning rivojlanishini belgilovchi barqaror tamoyillar, umumiy me'yorlar, qonunlar, nazariyalar va metodlar majmui. U butun ilmiy hamjamiyat tomonidan fanning muayyan darajasida yuzaga keluvchi

vazifalarni qo'yish va echish usullarini belgilaydigan andoza sifatida tan olinadi. Paradigma tadqiqotchilik faoliyati, ilmiy eksperimentlarning natijalarini talqin qilishga yo'l ko'rsatadi, yangi dalillar va nazariyalarning bashorat qilinishini ta'minlaydi. U o'ziga mos kelmaydigan konsepsiyalarni inkor etadi va tadqiqotchilik vazifalarini echish uchun andoza bo'lib xizmat qiladi.

Paradigma tushunchasi bilish nazariyasiga amerikalik faylasuf **T.Kun** tomonidan kiritilgan. Uning fikricha, "normal fan"ga tegishli ilmiy paradigmaga tayangan holda muayyan vazifalarni echish xosdir. Fan rivojlanishidagi normal davrlar inqiloblar bilan almashadi. Ular eski paradigma doirasiga sig'maydigan hodisalarning kashf etilishi bilan bog'liq. Natijada fanda inqiroz davri boshlanadi va u eski paradigma sifatida o'z ahamiyatini yo'qotishi va yangi paradigmanning yuzaga kelishi bilan yakunlanadi. Yangi paradigmanning qaror topishi fanda inqilob yasalishiga sabab bo'ladi.

Haqiqat – bilish nazariyasining bosh kategoriyasi. U borliqning bilishdagi ideal ifodasi, chunki haqiqat ongdan, bilayotgan subyektdan tashqarida va undan qat'iy nazar mavjuddir. Haqiqat – bilimlarning obyektiv borliqqa muvofiq bo'lgan mazmuni. U bilish jarayoni, bilish in'ikosining natijasidir. Haqiqat ilmiy nazariyada mujassamlashgan anglab etilgan tasdiqlovchi mulohazalar ko'rinishida o'z ifodasini topadi. Har qanday ilmiy nazariya rivojlantirilishi, ba'zan boshqa, yanada haqiqiyroq nazariya bilan almashtirilishi lozim. Shu ma'noda haqiqat – bilish rivojlanishining yakuni va omilidir.

Falsafa tarixida haqiqat (bilimlarning haqiqiyligi) muammosi qadimgi davrlardayoq ta'riflangan. "Avesto"da haqiqat oliy sharofatdir deyiladi. Darhaqiqat insoniyat doimo haqiqatga intilgan. Zero haqiqat adolatga, sharofatga eltadigan buk qudrat. Aristotel fikricha haqiqat – mulohazalar va amaldagi holat o'rtasidagi muvofiqlikdir.

Platon haqiqatni g'oyalar dunyosiga mos keluvchi g'ayritabiiy mustaqil ideal mohiyat sifatida tushungan, inson bilimi jonning shu g'oyalar dunyosi bilan mushtarakligi darajasidagina haqiqiydir, deb hisoblagan.

Foma Akvinskiy haqiqat yolg'on narsalarda emas, balki aqlda mavjud bo'ladi, har bir narsa o'zi bog'liq bo'lgan aqlga munosabati darajasidagina haqiqiy deb nomlanishi mumkin, deb qayd etgan.

Beruniy fikricha, haqiqat bilimning voqyelikka muvofiqligidir. Forobiy fikricha, haqiqatni bilish aqlning kamolotiga bog'liq. Bu aql inson qalbidadir, uning kamolotiga esa faol aqlga qo'shilish orqali erishiladi. Faol aqlda borliqning eng oliy darajasi bo'lgan. Birinchi sababdan boshlab to oxirgi haqiqatning barcha sura shakllari mavjud. Shuningdek Forobiy va uning izdoshlari fikricha, haqiqat bir nechta bo'lishi mumkin emas, haqiqat bitta, shu bois falsafa ham bir nechta bo'lishi mumkin emas. Forobiy

haqiqatning o'zgarmasligiga ishongan va falsafani haqiqatning birdan bir ifodasi deb hisoblagan³⁵.

Haqiqat-tasavvufda ruhni kamolotga va uning so'nggi maqsadi –Yaratganning diydoriga erishuv yo'llaridagi to'rtinchi bosqichdir. Bunda sufiy shaxs sifatida tugab, Xudoga mo'ljallangan haqiqatga etishishi, ollohga singib ketishi va natijada abadiylikka erishuvi zarur. Bu jarayon ma'lum davomli vaqtni talab etadi. Maxsus ruhiy, jismoniy harakat, faoliyat, sig'inish, ibodatlar, ohanglar yordamida amalga oshiriladi³⁶.

Bahovuddin Naqshbandiy haqiqat bu Allohni anglashdir deb hisoblagan. Haqiqat so'fiylar talqinida shariat doirasidan chetga chiquvchi ichki mazmunni anglatadi. Ilk so'fiylar shariat va haqiqat o'rtasida jarlik yuzaga kelishiga yo'l qo'ymaslikka harakat qilganlar. Keyingi so'fiylar, masalan, Abu Bakr az Zakok haqiqat haqidagi fan shariat sari yo'lni oydinlashtiradi deb hisoblaydi.

Darhaqiqat, diniy aqidalarni rad etish, odam shariat va tariqat bosqichlaridan o'tib, haqiqatga erishganidan keyingina o'zining "haqiqiy borlig'i"ni kasb etishi, haqiqat bilan birikishi va o'zi ham haqiqatga aylanishi haqidagi ta'limot so'fizm rivojlanishining keyingi bosqichlari mahsuli sifatida vahdati vujud (borliqning birligi), ya'ni mistik panteizm haqidagi ta'limot asoschilari sanalgan Boyazid Bistomiy, Ibn Halloj va boshqalarning asarlarida ilgari surilgan.

Gegelda haqiqatni tushunish uning falsafasidagi asosiy tamoyil bilan bog'liq. Bu tamoyilga binoan g'oya o'zining to'liq va muayyan ko'rinishida "o'zida va o'zi uchun borliqqa ega bo'lgan haqiqat"dir. Hegel fikricha, haqiqat o'zining mavhum ko'rinishida muayyan mazmunning o'ziga muvofiqligini anglatadi. Hamonki bu mazmunning to'liqligiga mutlaq g'oyaning o'z-o'zidan harakati natijasida erishilar ekan, Hegel o'zining haqiqatni tayyor holda berilishi va shu holda cho'ntakka solib qo'yish mumkin bo'lgan zarb etilgan tanga sifatida emas, balki sof tafakkur sohasida bilimlarning dialektik shakllanish jarayoni sifatida tushunish lozimligi haqidagi mashhur tezisini ta'riflaydi: "...hamma gap haqiqiy narsani substansiya sifatida emas, balki shuningdek subyekt sifatida", ya'ni tafakkur faoliyati sifatida ham tushunish va ifodalashda³⁷.

Haqiqatni obyektiv-idealistik tushunishning o'ziga xos xususiyati unga dunyoning ongda aks etish jarayoniga bog'lamasdan qarash va uni insonning obyekt haqidagi bilimi xossasi sifatida emas, balki empirik borliqqa qo'shimcha tarzda obyektivlashgan qandaydir vaqtdan tashqaridagi g'oyaning xossalari sifatida talqin qilishda namoyon bo'ladi.

³⁵ Qarang.S.M. Hotamiy Islom tafakkuri tarixidan. –T.: Minhoj, 2003.-B.126

³⁶ Хайруллайев М. Ўрта Осиё ва уйғониш даври маданияти. -Т.: Фан, 1994. –Б62

³⁷ Гегел Г. Феноменология духа. -М.: Наука, 1994. –С.196

Haqiqatni subyektiv idealistik tushunish esa inson bilimining xossalari va tarkibi bilan bog‘lanadi, biroq mazkur bilim unda tashqi, mustaqil dunyoning aks etishiga bog‘lanmaydi, chunki bunday dunyoning mavjudligi inkor etiladi. Haqiqat “tafakkurning tejamkorligi” sifatida (Max), foydali natijalarga erishish imkonini beruvchi jarayon, tafakkurimiz obrazidagi qulaylik sifatida (Jeyms), inson tajribasining mafkuraviy ta’rifni tashkil etuvchi shakli sifatida (Bogdanov) talqin qilinadi.

Idealizm falsafasi hal qila olmagan haqiqatni tushunib etishdagi qiyinchiliklar shunga olib keldiki, faylasuflar insonga haqiqatni vahiy vositasida ochuvchi ta’limotni ilgari surdilar. Bu yo‘nalish intuitivizm degan nom oldi. Unga Shopengauer asos soldi. U aql va ilmiy bilishning ustuvorligini rad etdi, fanni intuitsiyadan keyingi o‘ringa qo‘ydi. Ilmiy izlanish intuitsiyaga asoslanadi, demak, unga bog‘liq bo‘ladi va bo‘ysunadi.

Shopengauerning qarashlarini **Bergson rivojlantirdi**. U intuitiv bilimning ustunligini himoya qilar ekan, qumursqalarning instinktiv xulq-atvoriga ishora qiladi, ya’ni instinkt – intuitsiyaning bir turi, degan g‘oyani ilgari suradi. Uning fikricha, qumursqalar haqiqatni darhol – tug‘ilgani zahoti anglab etadi. Buni aql tushunishga qodir emas. Aql faqat munosabatlarni bilish bilan shug‘ullanadi. Narsalarning mohiyatini faqat instinkt tushunishga qodir. Inson texnikasi qay darajada qudratli bo‘lmasin, u qumursqa osongina bajaradigan ishni uddalay olmaydi.

Bergson aqlga ishonmaslik va ko‘proq intuitsiyaga tayanishni maslahat beradi. Garchi inson intuitsiyasi qumursqalarning intuitsiyasi darajasida kuchli bo‘lmasa-da, har qalay, uning aqlidan kuchliroqdir, chunki aql “hayotni organik tushunish bilan tavsiflanadi”. Bergson intuitsiyaga aqlga qarama-qarshi turuvchi instinkt nuqtai nazaridan yondashadi va uni haqiqatdan ustun qo‘yadi. Hozirgi zamon bilish nazariyasida haqiqiy bilim va uning shakllari haqida turli fikrlar mavjud.

Obyektiv haqiqat – bilimlarimizning inson insoniyatga bog‘liq bo‘lmagan mazmuni. Bizning bilimlarimizda doim yo muayyan odamga, yo muayyan ijtimoiy guruhga bog‘liq bo‘lgan unsur mavjud bo‘ladi. Binobarin, o‘z bilimlarimizda subyektiv unsurlarga bog‘liq bo‘lmagan va shu sababli obyektiv hisoblanadigan mazmunni qayd etishimiz lozim. Obyektiv haqiqat rivojlanib, ikki shakl: nisbiy va mutlaq haqiqat shakllarida amal qiladi.

Mutlaq haqiqat – predmetni kelajakda to‘ldirilishi yoki unga aniqlik kiritilishi mumkin bo‘lmagan tarzda to‘la, mukammal bilishdir. Olam vaqt va makonda cheksizligi tufayli bunday bilimga amalda erishish mumkin emas. Haqiqat tushunchasini mutlaq haqiqat tushunchasi bilan tenglashtirib, biz unga erishib bo‘lmazligi, demak, umuman bilish mumkin emasligi haqida gapiramiz. Biroq fanning haqiqiy tarixi buning teskarisidan dalolat beradi: fan rivojlanadi, chunki u nisbiy va mutlaq bilimning birligi sifatida tushuniladigan haqiqatni bilishga qodir. Boshqacha aytganda, obyektiv haqiqat to‘la va mukammal ko‘rinishdagi mutlaq haqiqatdir.

Ayrim hollarda, agar haqiqat vaqt o'tishi bilan o'zgarmasa, ya'ni vaqt shart-sharoitlariga bog'liq bo'lmasa, u boqiy haqiqat deb ataladi.

Nisbiy haqiqat – borliqni asosan to'g'ri aks ettirsa-da, obraz obyektga uncha mos emasligi bilan ajralib turadigan bilim. Nisbiy haqiqat to'g'ri, biroq noto'liq, taxminiy, vaqt va joyning muayyan tarixiy shart-sharoitlari bilan cheklangan haqiqatdir. Nisbiy va mutlaq haqiqat bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Nisbiy haqiqatlar bilish taraqqiyoti jarayonida rivojlanib, o'z chegarasi bo'lgan mutlaq haqiqatga yaqinlashadi.

Biroq bilishning tarixiy rivojlanish jarayoni nafaqat nisbiy haqiqatlarning mutlaq haqiqatga aylanish jarayoni, balki ayrim mutlaq haqiqatlarning yuzaga kelish jarayoni hamdir. Bu fikrni fizikada atom va uning tuzilishi haqidagi tasavvurlarning rivojlanishi misolida ko'rish mumkin.

Yuz yil muqaddam fiziklar va ximiklar atomlar amalda mavjud va ajralmas sharchalar ko'rinishida, deb taxmin qilar edilar. Bu tasavvur zamirida mutlaq haqiqat unsurlari mavjud edi. Bundan: "Kimyoviy elementlarning atomlari amalda mavjud", degan xulosa kelib chiqadi. Fizika va kimyoning keyingi rivojlanishi mutlaq haqiqatning bu elementini bekor qilmadi. Biroq bu tasavvurlarda xatolar mavjudligi (taranglik, ajralmaslik va h.k.) aniqlandi.

XIX asr oxirida elektronlar kashf etilishi natijasida atom tuzilishining yangi manzarasi yaratildi. Tomson musbat zarralar va manfiy zaryadli elektronlardan tashkil topgan atom modelini yaratdi. Atomning bu nisbatan haqiqiy manzarasida mutlaq haqiqatning yangi unsurlari paydo bo'ldi:

Darhaqiqat atom musbat zaryadli zarralardan iborat. Atom haqidagi tasavvur rivojlanishining uchinchi bosqichi **Rezerford-Bor modeli bilan bog'liq**. Bu modelda atom yadro va uning atrofida aylanuvchi elektronlardan tashkil topadi. Umuman olganda, avvalgi modellardan aniqroq bo'lgan bu modelda mutlaq haqiqat unsurlari mavjud. Hozirgi zamonda atom tuzilishi haqidagi tasavvurlar zamirida kvant mexanikasi va atom yadrosini o'rganish natijalari yotadi. Hozirda elektronlarning atom yadrosi atrofidagi harakatini zichligi notekis bo'lgan bulut harakatiga o'xshatish mumkinligi, chunki elektronlar korpuskulyar va to'liq xossalarga ega ekanligi, yadro esa protonlar va neytronlardan iborat tizim hisoblanishi va hokazolar ma'lum. Hozirgi zamon fizikasida atom manzarasi

N. Bor nazariyasidagiga qaraganda to'liqroq va aniqroq, unda mutlaq haqiqat unsurlari ko'proq. Biroq atomning hozirgi manzarasi kelajakda o'zgarishi, unga aniqlik kiritilishi, unda yangi haqiqat va xatolar aniqlanishi shubhasiz. Haqiqatda nisbiy va mutlaq jihatlar uzviy, o'zaro bog'langan: bir tomondan, nisbiy haqiqatda doim mutlaq haqiqat unsurlari mavjud bo'lsa, boshqa tomondan, inson bilimlarining rivojlanishi jarayonida nisbiy haqiqatlardan mutlaq haqiqat yuzaga keladi.

Nisbiy va mutlaq haqiqat dialektikasi bizning bilimimiz atrofimizdagi olamni har tomonlama va aniq qamrab olishga intilib, qarama-qarshiliklarni echib, obyektiv borliqni yanada teranroq va mukammalroq aks ettirishini ko'rsatadi.

Haqiqat bilishning mezonidir. Inson amaliy faoliyati haqiqatni aniqlashga yo'naltirilgan. Biroq haqiqat yolg'on bilan yonma-yon turadi. Yolg'on inson hayotining tarkibiy qismi sifatida amal qiladi.

Amaliyot va bilishning rivojlanishi u yoki bu yanglishishlar ertami, kechmi bartaraf etilishi: yo sahnadan tushishi (masalan, "abadiy dvigatel" haqidagi ta'limot kabi), yo haqiqiy bilimga aylanishi (alximiyaning kimyoga aylanishi)ni ko'rsatadi. Yanglishishlarni yuzaga keltirgan ijtimoiy sharoitlarni o'zgartirish va takomillashtirish, ijtimoiy-tarixiy amaliyotning etukligi, bilimning rivojlanishi va teranlashuvi yanglishishlarni bartaraf etishning muhim omillaridir. Bu esa borliqqa nisbatan apologetik (himoyalovchi-oqlovchi) yondashuvni emas, balki konstruktiv-tanqidiy yondashuvni, "sinovlar va xatolar" metodini amalga oshirishni (Popper) taqozo etadi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Jamiyat vujudga kelishining asosiy nazariyalari (teologik, shartnomaviy, evolyutsion) o'rtasidagi farq nimalarda namoyon bo'ladi?
2. Jamiyatning vujudga kelishida mehnat va muloqotning o'rni qanday?
3. Nima uchun insonni "ijtimoiy mavjudot" (zoon politikon) deb atashadi?
4. Jamiyat rivojlanishida ma'naviy meros va an'analarning ahamiyati nimada?
5. Milliy g'oya jamiyatning ma'naviy asosi sifatida qanday vazifalarni bajaradi?
6. Jamiyat taraqqiyotida axloqiy me'yorlar va qadriyatlar qanchalik muhim?
7. Ma'naviy yangilanish va ijtimoiy o'zgarishlar o'rtasida qanday bog'liqlik bor?
8. Jamiyatning ijtimoiy tuzilishi deganda nimani tushunasiz?
9. Ijtimoiy tabaqalanish (stratifikatsiya) jamiyat rivojiga qanday ta'sir qiladi?
10. Siyosiy tizim jamiyat barqarorligini ta'minlashda qanday rol o'ynaydi?
11. Jamiyatda ijtimoiy adolat tamoyillarini amalga oshirish mexanizmlari nimalardan iborat?
12. Siyosiy institutlar (partiyalar, harakatlar) va jamiyat o'rtasidagi aloqadorlikni tushuntirib bering.
13. Ijtimoiy hamkorlik va ijtimoiy nizolarning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni qanday?
14. "Fuqarolik jamiyati" tushunchasining asosiy belgilari nimalardan iborat?
15. Davlat va fuqarolik jamiyati o'rtasidagi asosiy farqlar va o'xshashliklar nima?
16. Demokratiyaning eng muhim tamoyillarini sanab bering.
17. Huquqiy davlat tushunchasi fuqarolik jamiyati bilan qanday bog'langan?

18. Fuqarolik jamiyati institutlari (NTTlar, ommaviy axborot vositalari) davlat ustidan qanday nazorat olib boradi?
19. Shaxs erkinligi va siyosiy mas’uliyat o’rtasidagi muvozanat qanday ta’minlanadi?
20. Globallashuv sharoitida fuqarolik jamiyati oldida qanday yangi chaqiriqlar paydo bo’lmoqda?

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

Asosiy adabiyotlar:

1. Davronov Z., Shermuhamedova N, Qahharova M, Nurmatova M, Husanov B, Sultonova A. Falsafa. -Toshkent: TMU, 2019
2. Гилязиев З.З. Углубленное изучение истории и культуры ислама. -Казань: Издво ДУМ РТ. 2009.
3. Osnovi filosofii. Uchebnik. Izdaniye 2-ye, pererabotannoye, dopoln. /Pod red. M.A.Ahmedovoy, V.S.Xana. – T.: Mehnat. 2004.
4. Чумаков А.Н. Философия. учебник. 2-издание.-Москва: ИНФРА-М, 2018
5. Шермухамедова Н.А. Фалсафа. 2-нашр. Тошкент: Ношир, 2020. 667 бет

Qo‘shimcha adabiyotlar:

9. Mirziyoyev SH. M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017. – 488 b.
10. A.Fitrat. Tanlangan asarlar –T.: Ma’naviyat, 2010 -301
11. Abu Xomi G‘azzoliy Kim ei saodat/Ikki dune saodatigaeltuvchi bilim. - Samarkand: Imom Buxoriy xalkaro markazi, 2019
12. Aristotel Socheniya. V-4-t. -Moskva: Misl, 1976
13. Otamurodov S. Globallashuv: millatni asrash mas’uliyati. Toshkent: O‘zbekiston, 2018
14. Po‘latov Sh. Ta’lim menejmenti yoxud ta’lim muassasasini ilmiy-metodik boshqarish strategiyasi. – Toshkent: “Yosh kuch“, 2019.
15. Qosimova D.S. Menejment nazariyasi. – Toshkent: “Tafakkur Bo‘stoni“, 2019.
16. Russell B. History of Western Philosophy (G‘arb falsafasi tarixi). – London: Routledge, 2004.
17. Saifnazarov I. Inson kamoloti falsafasi. – Toshkent: Fan, 2004.
18. Shlyayxer A. Jahon miqyosidagi ta’lim. XXI asr maktab tizimini qanday barpo etmoq kerak? – Toshkent: “Zamin Nashr”, 2022.
19. Тойнби А. Постигжение истории (Тарихни англаш). – Москва: Прогресс, 1991.

Internet tarmoqlari:

20. Lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.
21. Ziyonet.uz – O‘zbekiston ta’lim portali (falsafa bo‘limi).
22. Natlib.uz – Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi.
23. Unilibrary.uz – O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalari yagona elektron kutubxonasi.

24. Stanford Encyclopedia of Philosophy (plato.stanford.edu) – Dunyodagi eng nufuzli falsafiy ensiklopediya.
25. Philosophy.ru – Rus tilidagi eng yirik falsafiy resurs va elektron kutubxona.
26. JSTOR.org – Ijtimoiy-gumanitar fanlar bo'yicha xalqaro ilmiy maqolalar bazasi.
27. Scholar.google.com – Ilmiy ishlar va maqolalar qidiruv tizimi.

7. JAMIYAT FALSAFASI

Reja:

1. Jamiyatning vujudga kelishiga doir qarashlar. Jamiyat rivojining ma'naviy asosi.
2. Jamiyat rivojining ijtimoiy va siyosiy asoslari.
3. Fuqarolik jamiyati, davlat, demokratiya

Tayanch so'z va iboralar: *jamiyat, jamiyatning vujudga kelishi, jamiyatning vujudga kelishiga doir qarashlar, jamiyat rivojining ma'naviy asosi, jamiyat rivojining ijtimoiy asoslar, jamiyat rivojining siyosiy asoslari, fuqarolik, fuqarolik jamiyati, davlat, demokratiya*

1. Jamiyatning vujudga kelishiga doir qarashlar. Jamiyat rivojining ma'naviy asosi

Jamiyatning kelib chiqishini ilmiy tavsiflash borasidagi qarashlar mehnat va mehnat qurollari nazariyasi doirasida asoslangan.

Bu nazariyaga ko'ra mehnat, so'ngra nutq inson jamiyatini yaratgan. Inson hayotida mehnat qurollarining ahamiyatini rad etmagan holda, bu farazni tasdiqlovchi aniq ilmiy dalillarga duch kelmadi. Z.Freyd inson vijdonini uning kelib chiqish manbai deb hisoblagan. Etnografik tadqiqotlar bu farazni umuman tasdiqlamaydi. Y.Keyzinga o'yin va o'yin faoliyatiga madaniyatning insonni shakllantiruvchi asosiy tamoyil sifatida qaraydi. Ernst Kassirer (1875-1945) ilgari surgan farazga ko'ra, simvolik shakllar, ya'ni inson va uning ongi paydo bo'lishini belgilagan ramzlar va belgilar madaniyatning turli shakllarini birlashtiruvchi oliy va universal tamoyil hisoblanadi.

E.Kassirer fikriga ko'ra, qadimgi ajdodlarimiz ularning yashab qolishini ta'minlovchi yetarli tabiiy kuchga ega bo'lmagan. Inson o'zining hayvonlar xulq-atvorini kuzatish va ularga taqlid qilish qobiliyati bilan yashab qolish imkoniyatini

qo'lga kiritgan. O'z navbatida taqlidga asoslangan xulq-atvor ramziy belgilar, keyinchalik nutq paybo bo'lishiga asos bo'lgan. To'plangan tajribani belgilar tizimida qayd etish va avloddan-avlodga o'tkazish qobiliyatining shakllanishi hayvonlar to'dasi kishilik hamjamiyatiga aylanishining muhim omili bo'lgan deb taxmin qilish mumkin, Bunday qobiliyatga birorta hayvonlar turi ega emas.

Namoyish etish, o'rnak ko'rsatish, taqiqlar va cheklashlar tizimi muloqotning nafaqat noverbal, balki asta-sekin shakllangan verbal vositalarida ham o'z ifodasini topgan. Muloqot mehnat ko'nikmalarini mustahkamlash, ovqat topish va unga ishlov berishni tartibga solish, o'z jamoa harakatlarini muvofiqlashtirish imkonini bergan. Etnografik ma'lumotlar tajribani avloddan-avlodga o'tkazish va jamoa faoliyati ko'nikmalarini shakllantirish shakli sifatida o'yin ulkan ahamiyat kasb etganidan dalolat beradi.

Ma'lum taqiqlar orasida ovqatga doir xulq-atvor bilan bog'liq taqiqlar, shuningdek seksual cheklashlar, avvalo yaqin qarindoshlar jinsiy aloqaga kirishishi – inestning taqiqlanishi ayniqsa ajralib turadi. Ular insoniyat kelajagi uchun olamshumul ahamiyat kasb etgan. Zero tartibsiz jinsiy aloqalar naslning buzilishiga olib kelishi mumkin bo'lgan. Aslida, olingan tajriba yaqin qarindoshlar o'rtasida nikohning taqiqlanishiga sabab bo'lgan. Bu nikoh aloqalari tizimini tartibga solish, ularni qat'iy qayd etish, ayollar, qizlar, singillarni ayirboshlash, so'ngra bu bilan o'xshashlik bo'yicha – oziq-ovqat, buyumlar, so'z-belgilar ayirboshlashni yo'lga qo'yish imkonini bergan. Mazkur jarayonlar odamlar o'rtasida muloqot, munosabatlar va xulq-atvor me'yorlari o'rnatilishi va ularga rioya etish zarurligi anglab etilishiga turtki bo'lgan.

Me'yorlarning mustahkamlanishiga mifologik va ilk diniy tasavvurlar hamda taqiqlar tizimi ko'maklashgan. Jamoadan tashqarida yashab qolish imkoniyati mavjud emasligini anglagan jamoaning har bir a'zosi unda o'rnatilgan kundalik xulq-atvor me'yorlariga rioya qilgan.

Shunday qilib, jamiyat ishlab chiqarish va ko'payish ehtiyojlari bilan belgilangan odatlar, me'yorlar va qadriyatlar bilan tartibga solinadigan odamlarning birgalikdagi faoliyati va ularning o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tizimi sifatida vujudga kelgan. Me'yorlar inson hayot faoliyatining barcha sohalariga nisbatan tatbiq etiladi, hamda madaniyat va sivilizatsiya vujudga kelishiga zamin hozirlaydi. Jamiyatda qanday o'zgarishlar yuz bermasin, u odamzot bilan birga vujudga kelgan mazkur muhim tarkibiy elementlarni saqlab qoladi.

Jamiyat rivojining iqtisodiy asoslari, ijtimoiy ishlab chiqarish tushunchasi

Jamiyat takror ishlab chiqarish, o'zini o'zi boshqarish va o'zini o'zi tashkil etish ichki mexanizmlariga ega bo'lgan tarixan muayyan, yaxlit va barqaror tizimdir.

Jamiyat – bu odamlarning shunday bir birlashmasiki, uning yaxlitligi ijtimoiy ishlab chiqarish, ya'ni odamlarning umuman ishlab chiqarish, o'z hayotini quvvatlash va takror ishlab chiqarishga qaratilgan birgalikdagi faoliyati bilan ta'minlanadi.

***Ijtimoiy ishlab chiqarish** – vaqtda davom etadigan va vaqti-vaqti bilan takrorlanadigan jarayon (takroriy ishlab chiqarish).*

Ayni vaqtda u o'zgaruvchanlikni, muayyan ijtimoiy dinamikani (ya'ni sof ishlab chiqarishni) o'z ichiga oladi. Ko'rsatilgan omillarning birligi, bir tomondan, an'ana, ijtimoiy merosga, boshqa tomondan esa, amaliy va ma'naviy tajribaning oshishi va to'planishiga asoslanadi. Ijtimoiy dinamika, jamiyatning rivojlanishi ishlab chiqarishda va odamlar xulq-atvorini boshqarishda to'plangan tajribani saqlash va kelgusi avlodlarga qoldirish usullarini takomillashtirish bilan ta'minlanadi. Tajribani takomillashtirishning muhim vositalari – til, o'rnak ko'rsatish va eng muhimi – tajribani o'zlashtirayotgan odam qaysi xalq vorisi bo'lsa, shu xalqning ijtimoiy boyligi va madaniy mulki hisoblanadi.

Keng ma'noda **ijtimoiy ishlab chiqarish** – *ijtimoiy hayotning barcha elementlarini o'z ichiga oluvchi serqirra jarayondir.* Unga odamlarning ko'payishi; moddiy ishlab chiqarish, ya'ni odamlar hayotini saqlash va quvvatlashning moddiy omillarini yaratish; ma'naviy ishlab chiqarish, ya'ni bilim, tajriba, qadriyatlarni yaratish; odamlarni boshqarish, ular faoliyatining muvofiqligini, jamiyatning yaxlitligi va uyushqoqligini ta'minlash kabilar kiradi. Ijtimoiy ishlab chiqarish – jamoaning ishi. Ayni shu sababli u ijtimoiy hayotning har bir elementiga xos bo'lgan munosabatlar tizimini o'z ichiga oladi. Ularning asosiylari – oila-ro'zg'or, ishlab chiqarish munosabatlari, ijtimoiy, ma'naviy (mafkuraviy), siyosiy munosabatlardir. Ijtimoiy hayot murakkablashuviga qarab jamiyatda tabaqalanish va mehnat taqsimoti kuchayib boradi. Natijada jamiyatning nisbatan mustaqil bo'lgan alohida muhim kichik tizimlari vujudga keladi. Bu kichik tizimlarning har biri butun ijtimoiy organizm uchun muhim bo'lgan funksiyalarni bajaradi. Jamiyatning muhim kichik tizimlari: iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, ma'naviy kichik tizimlardir.

Moddiy ishlab chiqarish *iqtisodiy kichik tizim ishlab chiqarish faoliyati va kishilarning bu jarayondagi munosabatlari shakllarining majmuidir.* Har bir jamiyat o'z mavjudligi va rivojlanishi uchun zarur tabiiy boyliklarga ega. Ammo ijtimoiy boylik inson mehnati bilan yaratiladi. Ajdodlar yaratib qoldirgan boyliklarni saqlash va ulardan foydalanish hamda jamiyatning ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish ijtimoiy boylikning o'sishiga olib keladi. Buning natijasida mulk instituti ijtimoiy ishlab chiqarishning muhim vositasi va rag'batlantiruvchi omili sifatida vujudga keladi.

Dastavval kuch huquqi, obro' va odatga tayangan mulkiy munosabatlar keyinchalik yuridik shakl-shamoyil kasb etadi. Rivojlangan ko'rinishda mulk ijtimoiy

boylikning muayyan ulushiga egalik qilish, uni tasarruf etish va undan foydalanish huquqini anglatadi. U turli shakllarda mavjud bo'lgan va hozir ham mavjud bo'lib, bu ijtimoiy ishlab chiqarishning shaklini ham belgilaydi.

Iqtisodiy tizim moddiy va ma'naviy ishlab chiqarishni hamda moddiy va ma'naviy xizmatlar ko'rsatishni o'z ichiga oladi.

Xodimlar, ularning mehnati va ishlab chiqarish vositalari – mehnat qurollari va vositalari ishlab chiqarishning muhim omillari hisoblanadi. Ishlab chiqarish moddiy-texnika vositalari va ularni ishga solishga qodir bo'lgan odamlar majmui jamiyatning ishlab chiqarish kuchlarini tashkil etadi. Ishlab chiqarish jarayonida odamlar o'rtasida turli-tuman munosabatlar yuzaga keladi. Ularning orasida tashkiliy-iqtisodiy, texnologik-ishlab chiqarish va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. Texnologik Ishlab chiqarish munosabatlari texnika va ishlab chiqarish texnologiyasining xususiyati rivojlanish darajasiga ko'p jihatdan bog'liq bo'lsa, tashkiliy-iqtisodiy va ayniqsa ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar asosan ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan mulk shakllari bilan belgilanadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar ishlab chiqarish natijasida yaratiladigan ne'matlar va xizmatlarni ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol qilish jarayonida yuzaga keluvchi munosabatlarni o'z ichiga oladi. Mazkur munosabatlar tizimi ijtimoiy normalar va huquq normalari bilan tartibga solinadi va ijtimoiy ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan mulk huquqining xususiyati bilan belgilanadi.

Mulk – *xo'jalik va iqtisodiy sohada vujudga keladigan institut. U nafaqat ishlab chiqarish vositalari, balki iste'mol predmetlari va ishlab chiqarilgan mahsulotga nisbatan ham tatbiq etiladi.* Ijtimoiy boylikning barcha elementlari – ishchi kuchi, ishlab chiqarish vositalari, er va er osti boyliklari, moddiy ishlab chiqarish, ma'naviy ijodiy va o'zga aqliy faoliyat mahsullari va hokazolar mulk bo'lishi mumkin. Mulk iqtisodiy hokimiyatga kim ega bo'lishini, xo'jalik faoliyatidan olingan foyda kimga tegishini va u qanday moddiy mulkiy manfaatlarni yuzaga keltirishini belgilaydi. Mulk shakllari ishlab chiqarish ijtimoiylashuvining amaldagi darajasi bilan belgilanadi, unga esa, o'z navbatida, umumiy texnologik taraqqiyot ta'sir ko'rsatadi. Mulkning davlat mulki, xususiy mulk, shaxsiy mulk, jamoa mulki kabi shakllari mavjud.

Jamiyat rivojining ma'naviy asosi

Odamlarning ma'naviy faoliyati jamiyat mavjudligining zaruriy shartidir. Odamlar ongli mavjudotlar bo'lib, ular o'z tafakkuri bilan ijtimoiylikning barcha ko'rinishlarini anglab etadi. Bu jarayonda olimlar, rassomlar, jurnalistlar, turli partiyalar va harakatlarning mafkurachilari va shu kabilarning ixtisoslashgan kasbiy ma'naviy faoliyati muhim rol o'ynaydi. Ularning nisbatan mustaqil kasbiy faoliyati ijtimoiy hayotning turli sohalariga xizmat ko'rsatadi. Ma'naviy ishlab chiqarishda iqtisodiy

kichik tizim qonuniyatlari, ya'ni jamiyatning xo'jalikni boshqarilishi o'rtasidagi takrorlanuvchi muhim-zaruriy bog'lanishlar o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Ularning qatoriga ehtiyojlarning yuksalish qonuni, ijtimoiy takror ishlab chiqarish qonunlari, qiymat qonunini kiritish mumkin.

Jamiyatning ma'naviy kichik tizimi ijtimoiy va shaxsiy ma'naviy ma'rifiy, axloqiy, estetik, diniy ehtiyojlar bilan belgilanadi. Ularni qondirish axborot va kommunikatsiya turli vositalarining mavjudligini nazarda tutadi. Axborot va kommunikatsiya ham shaxs va jamiyatning muhim ma'naviy ehtiyojlaridan biri hisoblanadi. Ma'naviy muloqotga bo'lgan ehtiyoj ma'naviy ehtiyojlar orasida alohida o'rin egallaydi. Jamiyatda ma'naviy ishlab chiqarishning alohida tarmoqlari va institutlari asta-sekin vujudga keladi. Ular turli ma'naviy ehtiyojlarni qondirishni nazarda tutadi.

Axborot va kommunikatsiya ma'naviy ishlab chiqarishning axborot almashinuviga bo'lgan ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan sohalari bo'lib, bu avvalo aholiga to'g'ridan-to'g'ri axborot berish vositalaridir.

Qadimda bular podsholarning farmonlarini maydonlarda o'qib eshittirgan jarchilar, voizlar, shoirlar va baxshilar, masxarabozlar, teatr, shuningdek yozma adabiyot bo'lgan. Keyinchalik, axborot texnika vositalari rivojlanishi bilan ma'naviy muloqotga bo'lgan ehtiyojlar bosma nashrlar (kitoblar, gazetalar, jurnallar) bilan qondirilgan, so'ng radio, kino, televideniye, ya'ni hozirgi ko'rinishdagi ommaviy axborot vositalari (OAV) paydo bo'lgan. Hozirgi sharoitda ommaviy axborot vositalari o'z mahsulotini ishlab chiqaradigan va uni bozorda sotadigan sanoatning alohida tipidir. Ommaviy axborot vositalarining rivojlanishi odamlarning bevosita shaxsiy va kollektiv muloqotiga bo'lgan ehtiyojga chek qo'ymaydi. Mazkur ehtiyoj butunlay boshqa vositalar bilan va o'zga sharoitda (uyda yoki teatrdagi, o'quv auditoriyasida yoki yozishmalar orqali va h.k.) qondiriladi. Shunga qaramay ommaviy axborot vositalari hozirgi jamiyatda ma'naviy muloqotning muhim elementi hisoblanadi. Raqamli texnologiyalar rivojlangan XXI asrda internet tizimidagi ijtimoiy tarmoqlar jamiyatning barcha soxalarini qamrab oldi.

Ilmiy adabiyotlarda va kundalik nutqda "axborot" va "kommunikatsiya" tushunchalari ko'pincha sinonimlar sifatida ishlatiladi. Ammo ma'naviy muloqotning mazkur hodisalari amalda har xil ma'noni anglatadi. *Axborot deganda yangi bilimni aks ettiradigan va mazkur axborotni idrok etuvchi shaxs yoki guruh xulq-atvorini o'zgartiradigan xabar tushuniladi. Kommunikatsiya - g'oyalar, qarashlar, baholar almashinuvini nazarda tutadigan ma'naviy muloqot turi. U odamlar o'rtasida hamjihatlikning mavjudligi bilan belgilanadi.*

Insonga ta'lim va tarbiya berish ma'naviy ishlab chiqarishning alohida sohasi hisoblanadi. Jamiyatda ta'lim va tarbiya muassasalarining tarmoqlangan tizimi: bolalar maktabgacha tarbiya muassasalari, maktab ta'limining turli-tuman shakllari: kollejlar,

pansionatlar, internatlar oliy o'quv yurtlari tashkil etiladi. Axloqiy va estetik tarbiya berish, dunyoqarashni shakllantirish o'quvchilar ongida dunyoning ilmiy manzarasini shakllantirish yo'li bilan, shuningdek san'at, falsafa va diniy muassasalar yordamida amalga oshiriladi. Tarbiyalash funksiyasini oila, do'stlar va tanish-bilishlar davrasi, davlat muassasalari, huquqiy tartibot organlari, shuningdek ommaviy axborot vositalari bajaradi.

Ijtimoiy ong ma'naviy kichik tizimning bosh bo'g'ini hisoblanadi. U bilimlar, g'oyalar, qarashlar, fikrlar, dunyoqarashga doir mo'ljallar, qadriyatlar va hokazolarning butun rang-barangligida namoyon bo'ladi.

Individual ong – ayrim insonda uning yashash sharoiti va ruhiy xususiyatlari ta'sirida shakllanadigan dunyoning subyektiv obrazi. U shaxsning ichki borlig'iga ega bo'ladi, aksariyat hollarda hammadan yashirin ong oqimini tashkil qiladi. *Ijtimoiy ong ijtimoiy birliklar va guruhlar tashqi omillar – jamiyat hayotining moddiy sharoitlari va uning ma'naviy madaniyati ta'sirida shakllantiradigan jamoa tasavvurlarini tavsiflaydi.*

Individual va ijtimoiy ongning farqi faqat ijtimoiy onggina sotsial xususiyat kasb etishini anglatmaydi. Individual ong – jamiyat ongining ajralmas qismi. Jamiyatda asrlar mobaynida shakllangan madaniyat shaxsni ma'naviy jihatdan boyitadi va individual ongning uzviy qismiga aylanadi. Har bir individ o'z xalqi, etnosining, o'zi istiqomat qiladigan joyning vakili bo'lib, uning ongi jamiyat bilan chambarchas bog'liq. Ayni vaqtda ijtimoiy ong faqat individual ong bilan muttasil o'zaro ta'sirga kirishish orqali rivojlanadi.

Ijtimoiy ong kundalik ong va nazariy ong darajasini o'z ichiga oladi. Kundalik ong ajdodlar to'plagan mehnat faoliyati tajribasini, axloqiy me'yorlar, odatlarni, kundalik turmush qoidalarini, tabiatni kuzatish natijasida shakllangan tasavvurlarni, dunyoqarashga doir ba'zi bir mo'ljallarni, xalq og'zaki ijodi (folklor) va hokazolarni o'z ichiga oladi.

Kundalik ong asosan mehnatga, kundalik turmushga va odamlarning ular bilan bog'liq bo'lgan yashash sharoitlari va munosabatlariga qarab mo'ljallanadi. Kundalik hayot, odatlar va munosabatlarning uzluksiz takrorlanadigan shakllari kundalik ong mazmunini tavsiflovchi asosiy tushuncha hisoblanadi. U o'zining sinkretik xususiyati, mazmunan qashshoqligi, emotsiyalarga boyligi, stixiyaliligi va amaliyotga qaratilganligi bilan ajralib turadi. Kundalik ongning bilish imkoniyatlari cheklangan: u hodisalar mazmunini teran anglashga, dalillarni tizimga solishga qodir emas.

Nazariy ong kundalik ongga tayanadi, lekin uning tor doirasidan tashqariga chiqqan bo'ladi. Ayni vaqtda ijtimoiy birliklar va guruhlar ma'naviy faoliyatining mahsuli sanalgan ijtimoiy ong ularning subyektiv qobiliyatlarini o'zida mujassamlashtiradi.

Ijtimoiy ong manbalarining o'ziga xos xususiyatlari ta'siri ijtimoiy psixologiya va mafkurada aks etadi.

Ijtimoiy psixologiya mohiyatiga ko'ra inson ruhiyatining namoyon bo'lish shakllarini qamrab oladi. Ammo ijtimoiy psixologiya ijtimoiy ongning tarkibiy qismi sifatida kishilarning ommaviy xulq-atvori xususiyatlarini, ijtimoiy birliklar va guruhlarining ijtimoiy hayot hodisalariga bo'lgan munosabatlarining muayyan tipini tavsiflaydi. Ular e'tiqodlar, ijtimoiy mo'ljallar, tuyg'ular, odatlar, stereotiplar va hokazolar ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy psixologiya ruhiyat tarzini, muayyan ijtimoiy guruhga xos bo'lgan jamoa xulq-atvorining ruhiy xususiyatlari va shakllari barqaror majmuini ham o'z ichiga oladi. Ijtimoiy birliklar va guruhlarini tushunishda ijtimoiy fe'l-atvorni hisobga olish muhim rol o'ynaydi. Ijtimoiy psixologiyada u yoki bu guruhga yoki butun jamiyatga mazkur jamiyat tarixining muayyan davrida xos bo'lgan ijtimoiy tuyg'ular muhim o'rin tutadi. Ijtimoiy tuyg'ular juda faol va o'ta ta'sirchandir. Ular aks etish va tarqalish xususiyati va usullariga ko'ra farq qiladi. O'zaro ruhiy induksiya, taqlid, ijtimoiy nazorat, ta'sir ko'rsatish, emotsiyalarni yuqtirish va hokazolar shular jumlasidandir.

Mafkura ijtimoiy ongning tarkibiy qismi bo'lib, ijtimoiy rivojlanish ehtiyojlarining tizimga solingan, nazariy ko'rinishda aks etadigan va ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlash yoki o'zgartirishga xizmat qiladigan g'oyalar, qarashlar majmuidan iborat.

Mafkura mazmunini ijtimoiy rivojlanishning dolzarb va echishni talab qiladigan ziddiyatlari tashkil etadi. Shunga muvofiq yuz berayotgan jarayonlar mazmuniga va ijtimoiy muammolarni echish yo'llariga nisbatan alohida yondashuvni aks ettiruvchi ayrim nazariy mulohazalar yuzaga keladi. Uning mazmuni esa muayyan ijtimoiy guruh – sinf, etnik guruh, hukmron elita yoki uning muxolifati va hokazolarning manfaatlarini ifoda etishdan iborat.

Mafkura shaklan obyektiv, lekin mazmun jihatidan subyektivdir. U nazariy jihatdan tizimga solingan ko'rinishda ijtimoiy guruhlarining ijtimoiy rivojlanish ehtiyojlariga bo'lgan munosabatini aks ettiradi va ularning ijtimoiy-siyosiy natijalarini nazariy jihatdan asoslash va oqlashga harakat qiladi. Shu nuqtai nazardan A.Ochildiev istibdod mafkurasi, istiqlool mafkurasi, va jamiyat mafkurasi kabilarni farqlaydi. Istibdod mafkurasidan farqli o'laroq "istiqlool mafkurasi millat, jamiyat, davlatni mustaqil taraqqiyot yo'liga boshlaydigan, uni belgilab beradigan, erkin va ozod rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan g'oyalar, qarashlar tizimidir"³⁸. Uning fikricha, har qanday davlat o'z faoliyatida yagona etnosotsial birlik sifatida chiqadigan millat manfaatini himoya qilishga qaratilishi, uning jipsligi, tiraqqiyotini ta'minlaydigan milliy mafkuraga tayanmog'i lozim. Zero milliy mafkura davlat

³⁸ Ochildiev A. Milliy g'oya va millatlararo munosabatlar. –Toshkent: O'zbekiston, 2004. –B.28

organlari, ijtimoiy institutlar faoliyatini tashkil qiluvchi, yo'naltiruvchi qurol vazifasini o'taydi. Ijtimoiy ong shakl va mazmun jihatidan rang-barangdir. Ijtimoiy ongning ilmiy, diniy, axloqiy, estetik, siyosiy, huquqiy, falsafiy turlari farqlanadi. Ular o'zi aks ettiruvchi hodisalar mazmuni, moddiylashuv shakli va ijtimoiy funksiyalariga ko'ra farq qiladi. Ijtimoiy ong turlari yoki shakllari ko'p darajali tuzilmalar bo'lib, o'ziga xos ko'rinishga ega bo'lgan oddiy va nazariy darajalarni, ijtimoiy psixologiya va mafkurani o'z ichiga oladi.

Ijtimoiy ong holati ommaviy ong, jamoatchilik fikri kabi tushunchalarda ifodalanadi. Ijtimoiy ong holati mazkur tarixiy davrda qaysi g'oyalar va qarashlar etakchilik qilayotgani, ijtimoiy ongning qaysi shakllari jamoatchilik fikri va kayfiyatiga ayniqsa samarali ta'sir ko'rsatayotgani, jamoatchilik fikrini shakllantirishning qaysi mexanizmlari ustuvor ahamiyatga ega ekanligi (u mafkuraviy majburlov mahsulimi yoki stixiyali tarzda shakllanadimi), jamoatchilik fikrini shakllantirish vositalari orasida fan, din, siyosat va huquq qanday o'rin egallashi bilan belgilanadi. Ijtimoiy ong holatlarini tavsiflashda ilmiy va noilmiy tasavvurlarning o'zaro nisbatini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, ijtimoiy bo'hronlar va tangliklar davrida o'ta xurofiy aqidalar tiklanadi, sarosimalik kayfiyatlari, ijtimoiy ongning beqarorligi kuchayadi.

2. Jamiyat rivojining ijtimoiy va siyosiy asoslari

Ijtimoiy tengsizlik vujudga kelishi va jamiyatning rivojlanishida mulk instituti alohida rol o'ynagan.

Ijtimoiy ishlab chiqarishda mehnat taqsimoti va ixtisoslashish ijtimoiy tabaqalanishga turtki beradi, o'ziga xos vazifalarnigina bajaradigan, jamiyatda ma'lum mavqega ega bo'lgan va o'z manfaatlarini ilgari suradigan nisbatan mustaqil ijtimoiy birliklar va guruhlar vujudga kelishiga sabab bo'ladi. Ijtimoiy tabaqalanish va odamlar o'rtasidagi tengsizlik jamiyatning tabiiy holatidir. "Oltin asr", umumiy va to'la tenglik haqidagi orzu mutlaqo noilmiy bo'lgani bois uni ro'yobga chiqarish mumkin emas. Shuningdek, u zararlidir, chunki odamlarni to'g'ri yo'ldan ozdiradi, ijtimoiy munosabatlarga keskin tus beradi. Tarixdan ma'lumki, umumiy tenglik haqidagi shiorlar hech qachon ro'yobga chiqmagan: bir tengsizlik o'rnida boshqa tengsizlik paydo bo'lgan. Oilada, urug' yoki qabilada ustun mavqega erishish uchun, o'z shaxsiy obro'si – kuchi, mardligi yoki mahorati tan olinishi uchun kurash ijtimoiy hayotning dastlabki bosqichlaridayoq yuzaga kelgan. Tengsizlik shaxs va pirovard natijada – jamiyat rivojlanishining muhim omilidir.

Mazkur institut vujudga kelishi bilan odamlarning mulkiy tengsizlik bilan bog'liq tabaqalanishi kuchaygan. Alohida kasbiy faoliyat sifatida aqliy mehnat bilan shug'ullanadigan kishilar paydo bo'lgan. Mazkur jarayonlar mehnat taqsimotini

faollashtirgan. Ayrim guruhlarning alohida ajralib chiqishiga, boshqalarining turli hamjamiyatlarga birlashishiga turtki bergan.

Ijtimoiy birliklar va guruhlar ijtimoiy tuzilmaning muhim elementi hisoblanadi. Ular kishilarning umumiy ijtimoiy belgilari mavjudligi bilan ajralib turadigan birlashmalaridir.

Mazkur belgilar qatoriga guruh uchun umumiy sanalgan ehtiyojlar va manfaatlar, qadriyatlar va me'yorlar, turmush tarzi, ijtimoiy mehnat taqsimotidagi o'rin va ular bilan bog'liq ijtimoiy rollar kiradi. Ijtimoiy guruh xususiyati va tipi uning xulq-atvorini va jamiyatning ijtimoiy kichik tizimidagi o'rnini ham belgilaydi. Ehtiyojlar va manfaatlarining birligi ijtimoiy birliklar va guruhlarini birlashtiruvchi asosiy belgi hisoblanadi.

Mazkur ehtiyojlar va manfaatlar ijtimoiy birliklar va guruhlarning jamiyatdagi mavqei bilan belgilanadi. Ijtimoiy birliklar va ijtimoiy guruhlar ijtimoiy bir jinslilik va barqarorlik darajasiga ko'ra farq qiladi. Ijtimoiy guruhlariga taqqoslaganda ijtimoiy birliklar ijtimoiy jihatdan turli jinsliliigi va tashkiliy jihatdan murakkabligi bilan ajralib turadi. Ijtimoiy birliklarga jumladan etnik va konfessional birliklar, ekologik, siyosiy harakatlar, sport yoki havaskorlarning uyushmalari kabi jamoat birlashmalari misol bo'lishi mumkin.

Ijtimoiy birliklar va guruhlar *katta va kichik ijtimoiy guruhlariga farqlanadi*. Kichik guruh a'zolarining yaqinligi, aloqalarning mustahkamligi, munosabatlarning norasmiyligi, bevosita shaxsiy aloqalar o'rnatilgani, umumiy qadriyatlar va xulq-atvor qoidalari amal qilishi bilan tavsiflanadi. Kichik guruhga korxona, muassasaning mehnat jamoasi, oila misol bo'lishi mumkin.

Jamoa – umumiy faoliyat, manfaatlar va xulq- atvor qoidalarining birligi belgisiga ko'ra uyushgan kichik ijtimoiy guruh (masalan, mehnat, o'quv, harbiy, sport jamoalari).

Oila – jamiyatning nikohga yoki qon-qarindoshlikka asoslanadigan muhim instituti. Oilaviy munosabatlar nasl qoldirish uchun zarur shart-sharoitlar yaratadigan va bolalarni tarbiyalash, ularga jamiyatning madaniy an'analarini singdirishga qulay zamin hozirlaydigan shaxslararo aloqalarning norasmiyligi bilan ajralib turadi. Oilaviy munosabatlar qarindoshlik aloqalari bilangina cheklanmaydi: ular oila a'zolarining bir-biri oldida o'zaro ma'naviy javobgarligi, birgalikdagi mehnat va turish-turmush hamda ular bilan bog'liq bo'lgan va huquq bilan tartibga solinadigan mulkiy munosabatlar bilan mustahkamlanadi.

Katta ijtimoiy guruhlar – tarixiy rivojlanish jarayonida vujudga keladigan sinfiy, etnik, hududiy, ijtimoiy-siyosiy va boshqa guruhlardir. Ular shaxs va jamiyat hayotida juda muhim rol o'ynaydi.

Etnik birliklar xo‘jalik, hudud, til, odatlar, an‘analalar, rasm- rusumlar, e‘tiqodlarning birligi belgisiga ko‘ra tarkib topadigan va etnik birliklarning har xil turlarini tashkil etadigan kishilarning ayrim muayyan-tarixiy jamoalaridir. Urug‘ mazkur birliklarning ilk shakli. U qon-qarindoshlik belgisiga ko‘ra uyushgan odamlar birlashmasi bo‘lib, ibtidoiy jamoaning asosiy, ishlab chiqaruvchi va etnik bo‘g‘ini hisoblangan.

Qabila ikki yoki undan ortiq urug‘ning bir necha yuzdan bir necha minggacha bo‘lgan odamlardan iborat birlashmasidir. Qabila umumiy mulk, umumiy boshqaruv, turish-turmushning umumiy jihatlari va ayrim umumiy xo‘jalik faoliyatiga ega bo‘lgan.

Elat va millat bir hududda yashaydigan, umumiy xo‘jalik faoliyati, til, ruhiy tarzining xususiyatlari, turmush, madaniyat va hayot tarzining odatlar va an‘analarda mustahkamlangan ba‘zi bir jihatlarni tavsiflaydi. Ammo ularning o‘rtasida jiddiy farqlar ham mavjud. Xususiylar qabilalarning uyushmalari, aholi migratsiyasi, tilning yaqinligi elat vujudga kelishining omillari hisoblanadi. Ular qon-qarindoshlik, urug‘doshlik aloqalarini buzuvchi omillardir. Ammo elatni birlashtiruvchi aloqalar ham ancha shartlidir. Elatni tashkil etadigan qabilalar yashaydigan hudud muhim birlashtiruvchi asos hisoblanadi.

Millatning asosiy o‘ziga xos xususiyati – muayyan yaxlit tuzilmaga birlashgan va assimiylatsiyalashgan elatlarning faol iqtisodiy aloqalari negizida shakllanadigan moddiy va ma‘naviy madaniyatning o‘ziga xosligi. Millatga uni tashkil etadigan elatlar uchun umumiy sanalgan til; ruhiyat tarzining umumiyliyi; madaniyatning o‘ziga xos jihatlari; shakllangan barqaror hayot tarzi; an‘analalar; tarixiy taqdirning birligi va rivojlangan etnik o‘zlikni anglash tuyg‘usi meros bo‘lib o‘tadi. Madaniy rivojlanish, til, umuman milliy o‘ziga xoslik muammolariga millatning ta‘sirchanligi ayni shu omillar bilan belgilanadi.

Tabaqalar – sanoatlashish bosqichidan oldingi jamiyatlarda vujudga kelgan va avloddan-avlodga meros bo‘lib o‘tadigan huquqlar va burchlarga ko‘ra farq qiladigan ijtimoiy guruhlar. Tabaqaviy bo‘linish jamiyatning murakkab ierarxiyaviy tuzilishining shakllanishiga sabab bo‘ladi.

Yirik guruhlar orasida iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy-psixologik maqomiga ko‘ra farqlanadigan sinflar alohida o‘rin egallaydi. Iqtisodiy belgi sinfning bosh belgisi hisoblanadi, zero sinfiy bo‘linish shakllari ishlab chiqarish vositalariga bo‘lgan munosabat hamda mulk shakllari bilan belgilanadi. Hozirgi zamon sotsiologiyasida ijtimoiy boylik ulushiga ko‘ra ular oliy, o‘rta va quyi sinflarga bo‘linadi. Bunda daromad manbai hisobga olinmaydi, shu bois oliy sinf vakillari orasidan mashhur kinoaktyorlar, estrada yulduzlari va bankirlar ham o‘rin olishlari mumkin. Bu hol o‘rta va hatto quyi sinflarda ham kuzatiladi. Shuningdek ijtimoiy mehnatni tashkil etishdagi rolga ko‘ra boshqaruvchilar sinfi farqlanadi.

Hozirgi jamiyatda yuqori malakali aqliy mehnat bilan professional tarzda shug'ullanadigan kishilarning katta ijtimoiy guruhi – ziyolilar alohida rol o'ynaydi. Ziyolilar soni tinimsiz ko'payib, ularning jamiyat hayotidagi roli ortib bormoqda. Bu avvalo fan-texnika taraqqiyoti, shuningdek hozirgi jamiyatda ma'naviy xizmatlarga bo'lgan ehtiyojning ortishi bilan bog'liq.

Ziyolilar guruhi o'z kelib chiqishiga ko'ra ham, ijtimoiy maqomiga ko'ra ham turli jinslidir. Tegishli ravishda uning siyosiy mo'ljallari ham har xildir.

Institutlar jamiyatning rivojlanish jarayonida alohida muhim vazifalarni bajaradigan va aniq tashkiliy tuzilmaga ega bo'lgan ijtimoiy va siyosiy tashkilotlarning –tarmoqlangan tizimidir. (Siyosiy partiyalar, jamg'armalar, uyushmalar)

Institutlar jamiyat normal faoliyatining zaruriy omili sanalgan ijtimoiy muhim faoliyatni amalga oshiradi. Bunday institutlar qatoriga davlat va uning institutlari, partiyalar va harakatlar, ommaviy axborot vositalari, diniy muassasalar, ta'lim va madaniyat muassasalari, sog'liqni saqlash va sanitariya xizmati tizimlari, bozor, banklar va hokazolar kiradi. Ijtimoiy institutlar faoliyati ijtimoiy hayotning barcha jabhalari: oila va ishlab chiqarish, tovarlar va pullar harakati, ishlab chiqarish, iste'mol va hokazolarga nisbatan tatbiq etiladi. Institutlar turli birliklar va guruhlarining manfaatlarini muvofiqlashtirishni amalga oshiradi, ularning samarali o'zaro aloqasini ta'minlaydi, vujudga kelgan ijtimoiy qadriyatlarni mustahkamlaydi va yangilarini yaratadi.

Hududiy guruhlar o'zaro munosabatlari aksariyat mamlakatlarda jiddiy muammolarni yuzaga keltiradi. Bu ma'naviy hayot an'analari va iqtisodiy rivojlanish darajasiga ko'ra farq qiladigan viloyat va markaz, poytaxt va chekka o'lka hamda yirik mintaqalarning munosabatlari bo'lishi mumkin (masalan, AQSh yoki Italiyada Shimol va Janub munosabatlari). Etnik yoki diniy farqlar, bir ma'muriy birlikning boshqa ma'muriy birliklarga hududiy e'tirozlari hududiy guruhlar o'rtasidagi ziddiyatni kuchaytirishi mumkin.

Jamiyat rivojlanishiga qarab uning ijtimoiy tuzilmasi murakkablashib boradi. Bu miqdor va sifat jihatidan har xil ijtimoiy guruhlarining o'zaro aloqasi va manfaatlarini muvofiqlashtirishni talab etadi. Ijtimoiy birliklar va guruhlarining turlari ularning o'rtasidagi munosabatlar va ijtimoiy aloqalar xususiyatini ham belgilaydi. Aloqalar uzoq yoki qisqa muddatli, mustahkam yoki bo'sh va zaif, bevosita yoki bilvosita bo'lishi mumkin. Aloqalar xususiyatining shakllanishida manfaatlar muhim rol o'ynaydi, ularni muvofiqlashtirish vazifasini esa jamiyatning maxsus institutlari, avvalo siyosiy tizim hal qiladi.

Jamiyat rivojining siyosiy asoslari

Siyosiy tizim jamiyatda siyosiy munosabatlarni tartibga soluvchi davlat va siyosiy tashkilotlar, institutlar va muassasalar majmuidi.

Siyosiy tizim murakkab tuzilishga ega. Jamiyatda fuqarolarga nisbatan qonuniylashtirilgan majburlov choralarini qo'llash yo'li bilan o'zining siyosiy munosabatlari tartibga solish borasidagi funksiyalarini amalga oshiruvchi davlat siyosiy tizimning bosh elementi hisoblanadi. Davlat jamiyatning muhim ijtimoiy-siyosiy instituti bo'lib, muayyan hududda unga oliy hokimiyat vakolatlari beriladi. Bu vakolatlardan davlat odamlar, guruhlar va birlashmalari xulq-atvorini boshqarish uchun foydalanadi.

Davlatning asosiy belgilari: 1. Jamiyatdan ajratilgan xalq hokimiyati. Hokimiyat – bir subyekt (hokimiyat boshlig'i)ning o'z hukmi ostidagi fuqarolarga buyruqlar berish, ularning bajarilishi ustidan nazorat olib borish va ularni bajarishdan bo'yin tovlagan shaxslarga nisbatan sanksiyalar qo'llash imkoniyati. 2. Suverenitet, ya'ni o'z mamlakati hududida oliy hokimiyatga to'liq egalik qilish va tashqi siyosatda mustaqillik. 3. Hokimiyat chiqargan qonunlar va uning vakolatlari amal qilinadigan hudud. 4. Butun aholi uchun majburiy sanalgan qonunlar va normalar qabul qilish mutlaq huquqi. 5. Davlat xizmati xodimlari, qurolli kuchlar, majburlov organlari va hokazolarni ta'minlash uchun aholidan soliqlar undirish huquqi.

Davlatning boshqaruv shakli (ya'ni hokimiyatni tashkil etish usuli) va davlat qurilishi shakllari mavjud. Boshqaruv shakllariga ko'ra monarxiya va respublika farqlanadi.

Monarxiya quyidagi belgilar bilan tavsiflanadi: birinchidan – hokimiyat bir shaxsga qarashli bo'ladi; ikkinchidan – davlat boshlig'iga hokimiyat meros bo'lib o'tadi. Davlat boshlig'ining vakolatlari hech qanday konstitutsiyaviy normalar bilan cheklanmaydigan mutlaq monarxiyalar va monarx vakolatlari konstitutsiya bilan cheklanadigan konstitutsiyaviy monarxiyalar farqlanadi. Respublikaning asosiy xususiyati shundan iboratki, unda hokimiyat manbai xalq hisoblanadi, zero davlatning oliy organlarini xalq saylaydi. Parlament, prezidentlik respublikalari va aralash respublikalar farqlanadi.

Parlament respublikasi hukumatni parlament ko'pchiligi tamoyiliga ko'ra shakllantirishni nazarda tutadi: qaysi partiya parlamentda ko'pchilikni tashkil qilsa, shu partiya parlamentga hisobdor bo'lgan o'z hukumatini shakllantiradi.

Prezidentlik respublikasi davlat boshlig'i va hukumat boshlig'i vazifalarini prezident bajarishi bilan tavsiflanadi.

Aralash respublika (yarim prezidentlik respublikasi)da kuchli prezidentlik hokimiyati hukumat faoliyati ustidan parlamentning samarali nazorati bilan uyg'unlikda amal qiladi.

Davlat qurilishi shakliga ko'ra unitar, federativ va konfederativ davlatlar farqlanadi. Ma'muriy birliklari o'z davlatchiligiga ega bo'lmagan yagona, siyosiy jihatdan bir jinsli davlat unitar davlat hisoblanadi.

Federatsiya – siyosiy subyektlar (shtatlar, erlar, federatsiya subyektlari va sh.k.), o'z konstitutsiyalari, qonunchilik, ijro va sud organlariga ega davlatlar uyushmasi. Ularning mustaqilligi markaz bilan federatsiya tarkibiga kiruvchi subyektlar o'rtasida vakolatlarning taqsimlanishi bilan belgilangan chegaralarga muvofiq cheklanadi. Davlatlararo birlashmaning alohida shakli konfederatsiya bo'lib, u mustaqil davlatlar muayyan o'zaro maqsadlarga erishish uchun tuzgan doimiy uyushmadir.

Forobiy fikricha, davlat jamiyatning tayanchidir. U jamiyatning mukammalligi va mukammal emasligi haqidagi g'oyaga tayanadi. Mukammallik "...shunday davlat vositasida qo'lga kiritiladiki, u ezgu an'analar, odamlar va yaxshi axloqni tarqata olsun" va jamiyatda bu xislatlarni barqaror eta olsun. Bunday davlat bo'lmasa fozil, ezgu xislatlar odamlarda uzoq saqlanmaydi va barqaror bo'lmaydi. Forobiy nazarda tutgan davlat, mustabidlikka emas, balki tiklanish va faoliyatida xalqning istak va irodasi bevosita rol o'ynaydigan davlatdir. Xalq irodasiga asoslanmagan davlat ideal davlat emas.

Demak, davlat – jamiyatning tayanchi, xalqning irodasi va xohishi uning shakllanishi uchun sharoit yaratadi.

Hozirgi davrda davlatlarning aksariyati o'z faoliyatini konstitutsiyaga muvofiq amalga oshiradi. *Konstitutsiya – siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy tuzum asoslarini, fuqarolarning huquqlari va burchlarini, asosiy davlat organlarini tarkib toptirish mexanizmi va ularning faoliyat tamoyillarini, saylov tizimi asoslari va hokazolarni mustahkamlovchi davlatning asosiy qonuni.* Konstitutsiya boshqaruv va davlat qurilishi shaklini belgilaydi. Huquq qiy davlatda konstitutsiya nafaqat fuqarolar va davlatning o'zaro munosabatlarini tartibga soluvchi normalarni, shaxs huquqlari va erkinliklarini belgilaydi, balki hokimiyatni cheklaydi. Konstitutsiyada inson huquqlarining davlat qonunlaridan ustunligi mustahkamlanadi. Huquqiy davlat rivojlangan fuqarolik jamiyati mavjudligi bilan tavsiflanadi. Har bir individning erkinligi boshqa odamlarning erkinligi va huquqlari bilan cheklanadi. Qonunning ustunligi va huquqning umumiyliigi, hokimiyat, qonunchilik, ijro va sud tarmoqlariga bo'linishi huquqiy davlatning muhim belgilari hisoblanadi.

Siyosiy tizim mamlakatning siyosiy hayotida ishtirok etuvchi turli- tuman partiyalar, harakatlar, tashkilotlar, institutlar, diniy muassasalar va ta'sir guruhlari majmuini ham o'z ichiga oladi. Siyosiy tashkilotlar davlat tuzilmalarining shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi, o'z faoliyati dasturlarini belgilaydi, ijtimoiy birliklar va guruhlarining manfaatlarini tegishli shiorlar, ijtimoiy loyihalarda ifoda etadi va ularni amalga oshirishda qonuniy vositalar bilan ishtirok etadi. Ularning faoliyati o'z

guruhlarining o'zgalarning manfaatlariga zid bo'lgan yoki ularni kamsitadigan manfaatlarini ro'yobga chiqarish zaruriyati bilan belgilanadi. Shu sababli partiyalar va harakatlar hokimiyat obro'siga tayanadi. Hokimiyatning aralashuvi ziddiyatlarni tartibga solish, manfaatlarni muvofiqlashtirishga ko'maklashadi.

Siyosat jamiyatni boshqarishni amalga oshiruvchi davlat faoliyati va ijtimoiy-siyosiy tashkilotlar va muassasalarning o'z ijtimoiy muhim manfaatlarini ro'yobga chiqarish uchun xalq hokimiyati institutlaridan foydalanish borasidagi faoliyatini tashkil qiladi.

Davlat siyosatining asosiy vazifasi – jamiyatning yaxlitligini ta'minlash, aholini jipslashtirish, qarama-qarshi manfaatlarini ilgari suruvchi ijtimoiy birliklar va guruhlarining munosabatlarini oqilonalashtirish, mazkur vazifalarni hal qilish uchun huquqdan foydalanishdir. Davlat jamiyatning xo'jalik, iqtisodiy, ijtimoiy va ma'naviy jabhalarini mazkur jamiyat normal faoliyat ko'rsatishi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan darajada tartibga soladi.

Partiyalar va harakatlar siyosatining asosiy vazifasi – xalq hokimiyati institutlariga izchil ta'sir ko'rsatishdir. O'z siyosati bilan ular hokimiyat tuzilmasini yaratishda ishtirok etadilar, ularni qo'llab- quvvatlaydilar yoki vayron qiladilar. Jamiyat rivojlanishining inqirozli davrlarida siyosatning asosiy vazifasi – hokimiyat uchun kurashish va uni turli ijtimoiy guruhlar o'rtasida taqsimlashdan iborat. Shunday qilib, siyosat boshqaruvchilar va boshqariluvchilar o'rtasidagi o'zaro aloqa shakli sifatida amal qiladi. Davlat va ijtimoiy-siyosiy tashkilotlar faoliyati huquq bilan, shuningdek jamiyatda hukm suruvchi odatlar va an'analar bilan tartibga solinadi.

Siyosat – ongli yoki stixiyali harakatlar sohasi. U ijtimoiy guruhlar o'z manfaatlarini, hokimiyat esa – o'z siyosiy vazifasini anglab etishini nazarda tutadi. Siyosiy jarayon mazmuni va yo'nalishi asosan fuqarolarning siyosiy mentaliteti bilan belgilanadi. Shu sababli siyosiy ong siyosiy tizimning muhim elementlaridan biri hisoblanadi. U fuqarolarning hokimiyat institutlari bir-biri bilan jamiyat va davlatni boshqarishda o'z ishtirokiga doir aloqalari haqidagi hissiy va oqilona, qadriyatlarga doir va normativ, oqilona va intiutiv tasavvurlarini qamrab oladi. U fuqaro o'zining muayyan guruhga mansubligini va bundan kelib chiqadigan manfaatlarni anglab etishini, hokimiyatga, o'z fuqarolik maqomiga, o'z huquqlari, erkinliklari va burchlariga nisbatan siyosiy nuqtai nazarini anglab etishini nazarda tutadi.

Siyosiy ong ijtimoiy guruhlarining manfaatlarini va ularning ijtimoiy rivojlanish ehtiyojlari tizimidagi ahamiyatini anglash sifatida mafkurani o'z ichiga oladi. Siyosiy mafkura nazariy, dasturiy- siyosiy va empirik darajalardan tarkib topadi. Xususan, empirik daraja jamiyatning ayrim guruhlari siyosiy dasturlarni qay darajada o'zlashtirganini tavsiflaydi. *Siyosiy psixologiya siyosiy ong elementi sifatida ommaning siyosiy xulq-atvorini, ularning kayfiyati, mo'ljallari va odatlarini*

tavsiflaydi. Ijtimoiy guruhlarning siyosiy psixologiyasi ommaning siyosiy xulq-atvorida onglilik va stixiyalilikning, oqilona va nooqilona harakatlarning o‘zaro nisbati bilan ajralib turadi. Siyosiy ong ommaning siyosiy xulq-atvoriga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. U stixiyali tarzda ham va izchil shakllanishi mumkin. Shu sababli davlat o‘z vazifalariga mos keladigan siyosiy ong shakllanishidan manfaatdor. Siyosiy ongning shakllanishida ommaviy axborot vositalari ayniqsa muhim rol o‘ynaydi. Ular “to‘rtinchi hokimiyat” deb nomlanishi bejiz emas.

Kommunikatsiya – siyosiy tizimning zaruriy elementi. U, birinchidan, siyosiy tizim institutlari o‘rtasidagi aloqa vositalarini, ikkinchidan, hukumatga axborot uzatish yo‘llarini, uchinchidan, ommaviy axborot vositalarini o‘z ichiga oladi. Mazkur axborot tizimlari o‘rtasida uzviy aloqa mavjud. Ommaviy axborot vositalari nafaqat aholiga axborot beradi, balki hokimiyat vakillari, partiyalar va harakatlarning u yoki bu siyosiy bayonotlarini sharhlaydi, ularga baho beradi, informatsion materiallarni tegishli tarzda saralaydi, fuqarolarning kayfiyati va siyosiy mo‘ljallarini shakllantiradi. Umuman olganda siyosiy tizim ijtimoiy va iqtisodiy munosabatlarga juda kuchli ta’sir ko‘rsatadi. U o‘z vazifalarini bajarish uchun nafaqat o‘zining huquq va davlat majburlovi institutlaridan foydalanadi, balki jamiyatda vujudga kelgan qadriyatlar va me’yorlar tizimiga tayanadigan va o‘z fuqarolarining siyosiy va huquqiy ongini shakllantiradigan ishontrish vositalarini ham ishga soladi.

Ijtimoiy hayotning asoslari

Jamiyatning yuqorida sanab o‘tilgan kichik tizimlari o‘ziga xos vazifalarni bajaradi va bir-biri bilan aloqa qiladi. Jamiyat – yaxlit tuzilma va har bir mamlakat betakror tarzda o‘ziga xos, o‘zining betakror tarixi va madaniyatiga ega. Bu tarqoq ijtimoiy kichik tizimlarni muayyan birlikka birlashtiradigan omillar mavjudligini nazarda tutadi. Markscha falsafa nuqtai nazaridan moddiy ishlab chiqarish hamda ishlab chiqarish vositalariga nisbatan mulkdorlik shakllariga asoslanadigan ishlab chiqarish munosabatlari tizim tashkil etuvchi omil sifatida qaraladi. Hozirgi vaqtda G‘arbdagi texnokratik oqim faylasuflari jamiyatning rivojlanish darajasini tavsiflovchi asos sifatida texnikaning rolini mutlaqlashtiradi. Hozirgi zamon falsafasida etakchilik qiladigan qarashga muvofiq jamiyatning yaxlit tavsifi sivilizatsiya va madaniyat tushunchalarida beriladi.

3. Fuqarolik jamiyati, davlat, demokratiya

Hozirgi zamon jamiyati o‘ta murakkab va faol ijtimoiy tizim bo‘lib, u quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

-u spontan tarzda vujudga keladi va biron-bir boshlang‘ich g‘oyani o‘zida mujassamlashtirmaydi, jamiyatning barcha a‘zolari uchun muqarrar bo‘lgan olamshumul maqsadga ega bo‘lmaydi;

-u o'z hayotining barcha tomonlarini yagona markazdan nazorat qilmaydi;

-unda muvofiqlashtirishga muayyan umumiy maqsad va yagona markazga bo'ysunish hisobiga emas, balki xulq-atvor umumiy qoidalariga rioya etish hisobiga erishiladi;

-mazkur jamiyatning iqtisodiy asosini xususiy mulk va xususiy tadbirkorlik, markazlashtirishdan chiqarilgan bozor tizimi tashkil etadi;

-uning individlari erkin va mustaqil bo'lib, qonun bilan muhofaza etiladigan shaxsiy hayot sohasiga egadirlar, bu hayot doirasida ular o'zlari istagan har qanday qarorlarni mustaqil ravishda qabul qilishga haqlidirlar;

-individlarning shak-shubhasiz va uzviy fundamental huquqlar va erkinliklarga, shu jumladan fikrlash va so'z erkinligi, uyushmalar va tashkilotlar tuzish erkinligi, vijdon erkinligi, bir joydan boshqa joyga ko'chib yurish erkinligi, o'zi istiqomat qiladigan mamlakatni tanlash erkinligiga egadirlar;

- u ko'ppartiyaviy jamiyat bo'lib, unda siyosiy partiyalar hech qanday bevosita ommaviy-hokimiyat vakolatlariga ega emaslar;

- davlat hokimiyati va mahalliy o'zini o'zi boshqarishning vakillik organlari aholi tomonidan saylanadi;

- hokimiyatning qonunchilik, ijro va sud tarmoqlari bir-biridan ajratilgan.

Zamonaviy jamiyatning umumiy tavsifida fuqarolik jamiyati, huquqiy davlat, ko'ppartiyaviylik, demokratiya, hokimiyatning bo'linishi, xususiy mulk, bozor, shaxs erkinligi va suvereniteti tushunchalari muhim ahamiyat kasb etadi.

Fuqarolik jamiyati – davlat hokimiyati organlarining to'g'ridan- to'g'ri aralashuvidan qonunlar bilan muhofaza etilgan ixtiyoriy uyushmalar va tashkilotlar majmui.

Zamonaviy fuqarolik jamiyatda davlat odamlarning shaxsiy hayotiga aralashmaydi, ularni yagona mafkura va qadriyatlar yagona tizimini qabul qilishga majburlamaydi. Kishilarning rang-barang manfaatlari ularning hamkorlikdagi harakatlari orqali ro'yobga chiqariladi, bunga erishish uchun ular davlat oldida hisobdor bo'lmagan ixtiyoriy birlashmalar va uyushmalarga birlashadilar. Odamlarning manfaatlarini aks ettiradigan nodavlat, nohukumat tashkilotlari fuqarolik jamiyatini tashkil etadi. Ular rasmiy statistikaga kirmaydi va ularning hisobini yuritish ancha qiyin ish. Chunonchi, ayrim ma'lumotlarga ko'ra, AQShda yuz minglab bunday tashkilotlar faoliyati 25 mingdan ortiq xayriya fondlaridan mablag' bilan ta'minlanadi. Norvegiyada bu mamlakat fuqarosi hisoblangan har olti kishidan biriga bitta nohukumat tashkiloti to'g'ri keladi.

XIX asr fransuz sotsiologi A.de Tokvil Amerikada demokratiyani qo'llab-quvvatlovchi ijtimoiy sharoitlar to'g'risida mulohaza yuritarkan, amerikaliklarning fuqarolik va siyosiy tashkilotlar tuzishga bo'lgan moyilligiga alohida e'tiborni qaratgan: "Turli yosh, mavqe va qiziqishlarga ega bo'lgan amerikaliklar turli xil uyushmalarga ixtiyoriy ravishda birlashadilar. Bular tijorat yoki ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan, amerikaliklarning barchasi ishtirok etadigan birlashmalargina emas, balki boshqa xil turdagi minglab birlashmalar: diniy-ma'naviy uyushmalar, jiddiy va ahamiyatsiz, ochiq va berk, ko'p kishilik va atigi bir nechta a'zodan iborat birlashmalardir.

Shunday qilib, odamlar o'zlarining umumiy xohish-istaklariga muvofiq bo'lgan maqsadga bahamjihat erishish san'atida oliy barkamollikka erishdilar va jamoa harakatining mazkur usulini boshqalarga qaraganda ko'proq qo'llay boshladilar".³⁹ Fuqarolarning birlashmalari o'z a'zolarida hamkorlik, hamjihatlik va jamiyatga sadoqat tuyg'ulari rivojlanishiga ko'maklashadi. Keng maqsadli guruhga ixtiyoriy qo'shiladigan individlar nafaqat hamjihatlik ko'nikmalarini va jamoaviy harakatlar uchun fuqarolik mas'uliyati hissini kasb etadilar, balki o'zini o'zi boshqarish, sabr-toqatlilikni va boshqalar fikrini hurmat qilishni o'rganadilar. Davlat doim fuqarolar hayotining barcha tomonlarini o'z nazorati ostiga olishga, ularning tartibga solinmagan faoliyati doirasini toraytirishga, ularni bir-biridan ajratish va tarqatishga harakat qiladi. Fuqarolik jamiyati davlatga o'z faoliyat sohasini kengaytirish va uni kishilarning axloqiy, ma'naviy, diniy, milliy va boshqa munosabatlariga tatbiq etishga yo'l qo'ymaydi. Davlatning fuqarolik jamiyatini "yutib yuborishi" totalitarizmga xos bo'lgan xususiyatlardan biridir. *Fuqarolik jamiyati davlatga muttasil ta'sir ko'rsatadi. Bu shunday bir ta'sirki, usiz davlat o'z vakolatlari doirasini toraytirishga hech qachon bormaydi.* Davlatga fuqarolik jamiyati ta'sirining bosh mexanizmi demokratiya (yunon. "demos" - xalq va "kratos" - hokimiyat) – vaqti-vaqti bilan boshqariluvchilar boshqaruvchilarga o'z hukmini o'tkazishidir. Davlat va fuqarolik jamiyatining bu qarama-qarshiligi va ayni vaqtda o'zaro bog'liqligi erkinlikning muhim shartidir.

O'zbekiston Respublikasida fuqarolik jamiyatining shakllanishi demokratik o'zgarishlarning negizidir. Kishilarni ijtimoiy tartibni ixtiyoriy ravishda, cho'chimasdan qabul qilishga majbur etadigan sharoitlar faqat fuqarolik jamiyatida mavjuddir.

Siyosiy erkinlik – fuqaroning davlatni boshqarishda ishtirok etish huquqi. Bu erkinlik faqat demokratiya sharoitida, ya'ni hamma o'z xohish-irodasini ifoda etish imkoniyatiga ega bo'lgan sharoitlarda ro'yobga chiqarilishi mumkin. K.Yaspers

³⁹ А.де Токвил. Избранные произведения. – Москва: 2003. – С 45.

“Formal demokratiya, ya’ni erkin, teng huquqli va yashirin ovoz berish huquqi erkinlikning kafolati emas, balki aksincha, unga tahdiddir”⁴⁰, deb yozadi.

Demokratiya mexanizmi samarali faoliyat ko‘rsatishining asosiy shartlaridan biri qonunga zid aralashuvlardan muhofaza etilgan barqaror fuqarolik jamiyatining mavjudligidir. Shunday shartlardan yana biri huquqiy davlat - qonunlar faqat huquqiy yo‘l bilan qabul qilinadigan va hammaga teng tatbiq etiladigan davlatdir. Bunday davlat insonni zo‘ravonlikdan himoya qilish orqali unga o‘z qarashlari va xohish-irodasini ifoda etish yoki demokratiya uchun imkoniyat yaratadi. Demokratiya ochiq va hech narsa bilan cheklanmagan bahs-munozara imkoniyatini nazarda tutadi. Bunga erishish uchun matbuot va yig‘ilishlarda, so‘z erkinligi talab etiladi. Demokratiya siyosiy partiyalar mavjudligini ham talab qiladi. Demokratiyaning samaradorligini ta’minlashning yana bir muhim sharti jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining yuksak darajasiga erishishdir. So‘nggi ikki yuz yillik mobaynida sanoat inqilobi g‘arb jamiyati hayotining muhim omiliga aylandi. U shahar aholisi sezilarli darajada o‘rishiga, sinfiy tuzilishning o‘zgarishiga, hayot andozalari, ta’lim va sog‘liqni saqlash sezilarli darajada yuksalishiga olib keldi. Demokratiya siyosatni iqtisoddan va dunyoqarashga oid muammolardan ajratishni, hokimiyatning bo‘linishini, samarali faoliyat olib boradigan sud tizimini talab qiladi. Demokratiya erkin jamiyat qo‘lida samarali qurol bo‘lib qolishini belgilaydigan omillar ro‘yxati u doim muayyan ijtimoiy kontekstda amalga oshirilishini va hokimiyatni saylovda g‘alaba qozongan ko‘pchilikka beradigan umumiy saylov huquqidangina iborat emasligini ko‘rsatadi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Jamiyat vujudga kelishining asosiy nazariyalari (teologik, shartnomaviy, evolyutsion) o‘rtasidagi asosiy farqlarni tushuntirib bering.
2. Aristotelning “Inson — ijtimoiy mavjudot” degan fikrini qanday izohlaysiz?
3. Jamiyat rivojlanishida ma’naviyatning o‘rni nimalarda namoyon bo‘ladi?
4. Milliy g‘oya jamiyatning ma’naviy asosi sifatida qanday vazifalarni bajaradi?
5. Jamiyat taraqqiyotida umuminsoniy va milliy qadriyatlarning uyg‘unligi nima uchun muhim?
6. Axloqiy me’yorlar jamiyat a’zolari o‘rtasidagi munosabatlarni qanday tartibga soladi?
7. Nima uchun ma’rifat va ta’lim jamiyatning ma’naviy yangilanishida asosiy drayver hisoblanadi?
8. Jamiyatning ijtimoiy tuzilishi deganda nimalar tushuniladi (sinflar, tabaqalar, guruhlar)?
9. Ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashda o‘rta sinfnings (mulkdorlar qatlami) roli nimadan

⁴⁰ Ясперс К. Смысл и назначение истории. – Москва: 1991. – С 124

iborat?

10. Jamiyat rivojining siyosiy asosi bo'lgan hokimiyatlarning bo'linish tamoyili (qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi, sud) nima uchun kerak?

11. Siyosiy partiyalar jamiyat manfaatlari va davlat o'rtasida qanday ko'prik vazifasini o'taydi?

12. Ijtimoiy adolat tushunchasining zamonaviy jamiyat rivojidagi ahamiyatini ochib bering.

13. Siyosiy tizimning legitiimiyligi (xalq tomonidan tan olinishi) jamiyat taraqqiyotiga qanday ta'sir qiladi?

14. Fuqarolik jamiyatining eng asosiy belgilari va institutlarini sanab bering.

15. "Kuchli davlatdan — kuchli fuqarolik jamiyati sari" tamoyilining mazmun-mohiyati nimada?

16. Demokratiyaning bevosita (referendum, saylov) va vakillik shakllari o'rtasidagi farq nima?

17. Huquqiy davlat qurishda qonun ustuvorligi tamoyili qanday ahamiyatga ega?

18. Fuqarolik jamiyati institutlari (NHTlar, OAV) davlat ustidan jamoatchilik nazoratini qanday amalga oshiradi?

19. Pluralizm (fikrlar xilma-xilligi) demokratik jamiyat rivojlanishi uchun nega zarur?

20. Inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilishda fuqarolik pozitsiyasining o'rni qanday?

Foydalanilgan adabiyotlar:

Asosiy adabiyotlar:

1. Sh.M.Mirziyoev. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida" gi PF-4947-sonli farmoni. T., 2012.- 196 b.
2. Shlyayxer A. Jahon miqyosidagi ta'lim. XXI asr maktab tizimini qanday barpo etmoq kerak? / so'z boshi Sh.Shermatov, X.Umarova; Umumiy tahrir D.Norboeva; tarjimonlar: R.Axmatova, D.Norboeva. – Toshkent: "Zamin Nashr" nashriyoti, 2022.
3. Mardanov D. Maktabda kasbga yo'naltirish ishlari. — Nukus. 2013. — 182 b.
4. Abu Nasr Farobiy Fozil odmlar shahri. // Toshkent. – "O'zbekiston milliy en siklopediyasi", davlat 1lmiy nashriyoti. 2004
5. Mahmudov I. Boshqaruv psixologiyasi. // Toshkent. – "YUNAKS-PRINT", 2006. 232 bet.

Qo'shimcha adabiyotlar:

6. Mirziyoyev SH. M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: "O'zbekiston", 2017. – 488 b.
7. Abu Xomi G'azzoliy Kim ei saodat/Ikki dune saodatigaeltuvchi bilim. - Samarkand: Imom Buxoriy xalkaro markazi, 2019
8. Otamurodov S. Globallashuv: millatni asrash mas'uliyati. Toshkent: O'zbekiston, 2018

9. Sharipov M. Fayzixo‘jayeva D. Mantiq. -T.: Universitet, 2007.

Internet tarmoqlari:

10. Lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.

11. Ziyonet.uz – O‘zbekiston ta’lim portali (falsafa bo‘limi).

8. TARIX FALSAFASI, SIVILIZATSIYA VA MADANIYAT

Reja:

1. Tarix falsafasi va uning ijtimoiy mazmuni. “Madaniyat” tushunchasi, uning mohiyati, strukturasi va funksiyalari.
2. Tarixning mazmuni, yo‘nalishlari va konsepsiyalari
3. Sivilizatsiya tushunchasi va uning tiplari.

Tayanch so‘z va iboralar: Jamiyat, ijtimoiy falsafa, ijtimoiy munosabat, ijtimoiy uyushma, davlat, sivilizatsiya, madaniyat, taraqqiyot, milliy davlatchilik, fuqarolik jamiyati, nodavlat tashkilotlar, oila, mehnat, iqtisodiy kichik tizim, ijtimoiy ishlab chiqarish, moddiy ishlab chiqarish, mulk, ma’naviy kichik tizim, axborot va kommunikasiya, individual va ijtimoiy ong, ijtimoiy psixologiya, mafkura, ijtimoiy kichik tizim, katta ijtimoiy guruhlar, etnik birliklar, institutlar, hududiy guruhlar, ijtimoiy makon, siyosat, madaniy universalialar, qadriya.

1. Tarix falsafasi va uning ijtimoiy mazmuni. “Madaniyat” tushunchasi, uning mohiyati, strukturasi va funksiyalari.

Insoniyat bir necha ming yillik tarixga ega. Uning rivojlanish jarayonini tarix fani o‘rganadi. **Tarix yunoncha *Historian* so‘zidan olingan bo‘lib, o‘tmish voqyealar haqida hikoyalar, bo‘lib o‘tgan hodisalar degan ma’noni anglatadi.** U insoniyat o‘tmishining o‘ziga xosligini va umuman ko‘p xilligini manbaashunoslik va boshqa yordamchi fanlar tarixiy manbalari asosida o‘rganuvchi ijtimoiy bilimlar majmuini tashkil etadi.

Tarixiy jarayonlarning falsafiy tahlili bilan *tarix falsafasi* yoki *istoriosofiya* shug‘ullanadi. U mustaqil falsafiy fan sifatida o‘zining predmeti, kategoriyalar apparati va metodologik yondashuvlariga ega. **Ilk bor “tarix falsafasi” tushunchasini Volter qo‘llagan.** Nemis ma’rifatparvari *Iogann Gotfrid Gerder* (1744-1803) o‘zining “Insoniyat tarixi falsafasiga doir g‘oyalar” (1784) asarida ilk bor barcha xalqlarni o‘z ichiga qamrab olgan yagona umuminsoniy kelajakka olib keluvchi tarixiy jarayonning birligi g‘oyasini ilgari surdi. Jahon tarixiy jarayonini aynan shu tarzda anglashni u tarix falsafasining predmeti sifatida qaragan. Hozirgi davrga kelib, tarix falsafasi yoki istoriosofik bilimlar (jamiyat tarixining nazariy masalalari) tizimida uchta asosiy yo‘nalish ajratib ko‘rsatilmoqda. Bular: tarixiy jarayonni umumlashtirish (alohida

«tarixlarni» yagona jahon tarixiga jamlash), tarixning ma'nosini axtarib topish va tarixiy bilish metodologiyasini yaratish⁴¹dan iborat.

Tarixni falsafiy anglash jiddiy tadrijiy rivojlanishni kechirdi. Qadimgi Sharqda tarix tabiatdagi narsalarning va yil fasllarining almashinuvi kabi abadiy o'z holiga qaytish jarayoni sifatida talqin etilgan. Masalan, Qadimgi Hind falsafasida hayotning harakati abadiy shaklda borishi (sansara) ta'limoti va u bilan bog'liq kishilarning u yoki bu qilmishlari uchun beriladigan mukofotning muqarrarligi sifatida *karma* qonunining mavjudligi haqidagi g'oyalar muhim ahamiyat kasb etadi.

Qadimgi Yunonda, xususan, Geraklit ta'limotida an'anaviy shaklda tarixning davriy paradigmasi birinchi bor o'z ifodasini topdi. Unga ko'ra tarix aylanma shaklda harakat qilib, doimo o'zining dastlabki holatiga qaytadi.

O'rta asrlarda tarixga diniy, teologik qarash hukmron edi. Tarixiy jarayonning ibtidosi sifatida olamning Xudo tomonidan yaratilishi g'oyasi qabul qilinib, tarixni harakatga keltiruvchi asosiy kuch ilohiy abadiy vujud hisoblangan.

Ma'rifatparvarlik davridan boshlab tarix dinamikasining sababini tashkil etuvchi asosiy qonun sifatida taraqqiyot g'oyasidan faol foydalana boshlandi. Fransuz ma'rifatparvarlari *Didro, Volter, Dalamber* va boshqalar taraqqiyot yo'nalishining namoyondalari edi.

Jan Antuan Kondorse (1743-1794) bu ta'limotni har tomonlama ishlab chiqishga harakat qildi. Uning fikricha, inson qobiliyatlar rivojining chegarasi yo'q, shuning uchun «tarix hеч qachon orqaga qaytmaydi», lekin turli bosqichlarda taraqqiyot turli xil tezlikka ega bo'lishi mumkin⁴².

XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida tarix falsafasi aksariyat hollarda rivojlanish tarixi edi. Uning eng yuqori cho'qqisini Xegelning rivojlanish nazariyasi tashkil etdi. Unga ko'ra, tarix yagona qonuniy jarayon, undagi har bir davr qaytarilmas va o'ziga xos bo'lib, insoniyat umumiy rivojining qonuniy bosqichidan iborat. Tarixiy jarayon shuningdek, Mutlaq g'oya, Tafakkurni o'zidan-o'zi cheksiz rivojlanishining natijasidir. Xegel butun jahon tarixiy taraqqiyotida muayyan tarixiy xalqlar «ruhining» hukmronlik davrlari mavjudligi haqida fikr yuritib, uni quyidagi 4ta bosqichga ajratgan – sharq, yunon, rim va german davrlari. Xegel sharq madaniyatini jahon tarixiy taraqqiyotining eng qadimiy shakli ekanligini e'tirof etish bilan birga, german madaniyati uning eng so'nggi va yuksak bosqichi degan g'oyani ilgari surgan.

XIX asrning 40-yillarida jamiyat va uning rivojlanish tarixiga materialistik qarash shakllangan bo'lib, uning asoschilari K. Marks va F. Engels uni *tarixiy materializm*, deb nomlashgan. Bunda tarixning rivojlanishiga tabiiy-tarixiy, qonuniy jarayon sifatida qaralib, uning asosini obyektiv sharoitlar, jamiyat moddiy hayoti ehtiyojlari tashkil etadi, ular asosiy sinflarning manfaatlarida o'z aksini topadi va antagonistik jamiyatda

⁴¹ Qarang: *Filosofiya istorii*. M., 1999, 15-b.

⁴² Qarang: J.-A. Kondorme. *Eskiz istoricheskoy kartini progressa chelovecheskoy istorii*//*Filosofiya istorii*. Antologiya. M., 1994. 39-b.

siniy kurash orqali namoyon bo'ladi. Xegel va Marks tarix falsafasining umumiy xususiyati shundaki, ular tarixga inson ongi va irodasidan tamomila mustaqil mavjud, faqat olg'a qarab rivojlanuvchi qonuniy jarayon sifatida qaraganlar.

XX asrning ikkinchi yarmidan tarix falsafasining an'anaviy muammolari muayyan ijtimoiy fanlar tasarrufiga o'ta boshladi. Shu munosabat bilan *pozitivizm* tarix falsafasining intihosi va uning sotsiologiya bilan almashganini e'lon qildi. Ayni shu davrda Shpengler, Toynbi, P. Sorokin va boshqalarning ijodlarida tarix rivojiga davriy yondoshuvning yangi variantlari ham paydo bo'la boshladi.

Tarixiy bilish metodologiyasi muammolari. Tarix falsafasining rivojlanishi jarayonida tarixiy bilishga bir qator metodologik yondoshuvlar vujudga keldi. Ularning ichida *monistik* va *plyuralistik*; *chiziqli* va *davriy*; *formatsion* va *sivilizatsion* konsepsiyalar kabi dixotomik qarashlarni keltirish mumkin. *Monistik* yondoshuv doirasiga marksistik ta'limot va postindustrial jamiyat nazariyalarini kiritish mumkin. **Marksistik ta'limot** ijtimoiy rivojlanishning ustivor omili, deb ishlab chiqarish usulini tan oladi va shu tamoyil asosida insoniyat tarixi rivojini muqarrar, birining o'rnini boshqasi egallaydigan besh asosiy formatsiyalar (ibtidoiy jamoa tuzumi, quldorlik, feodalizm, kapitalizm va kommunizm)ga ajratadi.

Ikkinchi ta'limot – *postindustrial jamiyat konsepsiyasi* texnikani insoniyat tarixining asosiy omili, deb hisoblaydi va jamiyat tarixini birining o'rnini keyingisi egallaydigan 3 ta bosqichga bo'ladi. Bular: an'anaviy (sanoatlashgungacha), sanoatlashgan va postsanoatlashgan (informatsion) jamiyatlar.

Plyuralistik yondoshuv insoniyat tarixining birligini inkor etib, o'zaro bog'liq bo'lmagan yoki kam bog'liq bo'lgan ko'plab o'zaro teng qadrli tarixiy tuzilmalar – sivilizatsiyalarning mavjudligini tan oladi, shu asosda insoniyat tarixi rivojlanishining yagona taraqqiyot jarayoni ekanligini inkor etadi.

Chiziqli (yoki progressistik - taraqqiyotparvarlik) yondoshuv namoyondalari tarixiy taraqqiyot g'oyasini jahon tarixiy rivoji dinamikasining asosini tashkil etuvchi umumiy qonun sifatida qabul qiladilar. Bunda muayyan mezonlarga binoan insonning barcha tabiiy imkoniyatlari ro'yobga chiqadigan hamda barcha ehtiyojlari qondirilishi mumkin bo'lgan mukammal jamiyatga etishishning bosqichlari va davrlari belgilanadi. Bunday maqsadlar sifatida sotsialistik, kommunistik va boshqa utopiyalar ko'rsatiladi.

Chiziqli rivojlanish konsepsiyasiga muqobil bo'lgan *davriy (siklik) paradigma* namoyondalari insoniyat tarixining yagona tarixiy yoki abadiy maqsadga qarab rivojlanishni inkor etadilar. Ularning fikricha, tarix aylanma shaklda harakat qilib, oxir oqibat o'zining boshlang'ich holatiga qaytadi. Ushbu nazariyalar qatoriga madaniy-tarixiy yoki sivilizatsion yondoshuv ham kiradi. Unga binoan, insoniyat tarixi – har biri o'ziga xos shakllanish, rivojlanish va inqiroz bosqichlariga ega bo'lgan, o'zaro kam aloqador yoki umuman bog'liq bo'lmagan lokal sivilizatsiyalardan tashkil topadi.

Hozirgi davrga kelib, formatsion va sivilizatsion yondoshuvlar dixotomiyasi doirasidagi bahs-munozara keskin tus olmoqda. Ayniqsa, postsotsialistik makonda bir necha o'n yilliklar davomida hukmron bo'lib kelgan formatsion, marksistik yondoshuvning qiyinchiliklar bilan bartaraf etilishi yorqin namoyon bo'lmoqda.

Avvalgi paragraflarda qayd etilganidek, formatsion nazariya K.Marks nomi, u ishlab chiqqan jamiyat haqidagi ta'limot bilan bog'liq. Umuman olganda, Marks o'z davridagi global tasavvurlarga, xususan, Xegelning umumiy qonuniyatlar hamda yagona yo'nalishga ega bo'lgan jahon tarixi haqidagi g'oyalarga ergashgan edi. Bu tasavvurlar tarixga materialistik yondoshuv asosida qayta ishlab chiqilgan bo'lib, unga ko'ra insoniyat tarixi *tabiiy*, o'z ichki qonuniyatlariga ega bo'lgan, ya'ni kishilar ongiga bog'liq bo'lmagan holda sodir bo'ladigan formatsiyalarning almashinish jarayonidan iborat. *Formatsiya* deganda qandaydir empirik jamiyat (ingliz, fransuz yoki boshqa) geopolistik hamjamiyat (Sharq, G'arb) emas, balki jamiyat ijtimoiy tuzilmasining negizini tashkil etuvchi umumiyat tushuniladi. Ya'ni, formatsiya – jamiyatning muayyan tarixiy tipidir. Har bir formatsiyaning asosini o'ziga xos ishlab chiqarish usuli tashkil etib, uning strukturasida ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish qurollari, ularning rivojlanish darajasi va xarakteri muhim ahamiyat kasb etadi. Ular ijtimoiy hayotning boshqa sohalari bilan bog'liq bo'lib, ishlab chiqarish munosabatlari siyosiy, huquqiy ustqurmaga, shuningdek, ijtimoiy ongning boshqa shakllariga nisbatan asos, bazis rolini o'ynaydi.

Formatsion ta'limotga ko'ra, jamiyat quyi shakldan yuqori shakllarga, ibtidoiy jamoa tuzumidan quldorlik jamiyati orqali feodalizmga, undan kapitalizmga hamda eng oliy maqsad, insoniyatning «oltin» asri kommunizmga qarab harakat qiladi. Bir formatsiyadan ikkinchisiga o'tish yangi ishlab chiqarish kuchlari va eskirib qolgan ishlab chiqarish munosabatlari o'rtasidagi ziddiyatlar hamda ixtiloflar natijasida yuzaga keladigan ijtimoiy inqilob orqali sodir bo'ladi.

XIX asrning oxiri – XX asr o'rtalariga kelib, formatsion ta'limot nafaqat ijtimoiy nazariya bo'libgina qolmay, balki kuchli e'tiqodga tayangan *mafkuraviy ta'limot* darajasiga ko'tarildi. Rossiyada 1917 yil Oktyabr inqilobi va ayniqsa, 1945 yildan so'ng, "real sotsializm" deb atalmish mamlakatlarning rasmiy mafkurasiga aylandi. Ayni paytda marksizmning tanqidi G'arbning bu mamlakatlarga qarshi yo'naltirilgan mafkuraviy kurashining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib qoldi. Sotsialistik tizim inqirozga yuz tutgandan so'ng formatsion ta'limot tanqidi ayniqsa postsotsialistik makonda yanada kengroq va keskinroq tus oldi. U bir qator xususiyatlarga ko'ra tanqid qilinadi. Xususan, u o'ziga xos G'arbiy evropa tarixini butun jahon tarixiga ko'chirish asosida ishlab chiqilganligi; ijtimoiy-iqtisodiy omilning rolini mutlaqlashtirgan holda, boshqa omillar, ayniqsa, jamiyatning ma'naviy sohasi ahamiyatini qashshoqlashtirib, uni faqat antogonistik sinflar manfaatlari in'ikosi sifatidagina qaralgani; tarixiy bilishda uni asossiz ravishda yagona evristik konsepsiya rolini bajaradi, degan xulosalari shular

jumlasidandir. Hozirgi zamon tarixini, kapitalizm rivoji istiqbollarini anglashda, formatsion ta'limot xulosalarining haqiqatga mos kelmasligi, "real sotsializm" mamlakatlarida amalga oshirilgan keng qamrovli sotsialistik tajribaning muvaffaqiyatsiz intihosi makrsistcha tarixiy konsepsiyaning tanqidida hal etuvchi argument bo'ldi.

Formatsion yondoshuvdan farq qilib, sivilizatsion yondoshuv yagona, yaxlit tizimga tushirilgan ta'limot sifatida shakllangan emas. Ayni shu davrda tarix falsafasining naturalistik (lot. naturalis – tabiiy, natural) konsepsiyalari vujudga kelgan. Tarix falsafasining naturalislik konsepsiyasida tabiatga butun borliqni, shu jumladan tarixiy jarayonni tushuntirishning universal tamoyili sifatida yondashilgan. Bunda naturalizm tushunchasi turlicha talqin qilingan va undan quyidagi yo'nalishlar ajralib chiqqan: ijtimoiy hodisalar tabiiy muhit ta'sirida tushuntirilgan geografik naturalizm (Sharl Lui Monteske, I.Gerder va b.); tarixiy jarayonlarni demografik determinizm yordamida tushuntirgan demografik naturalizm (Tomas Maltus); jamiyatdagi o'zgarishlarni avvalo inson tafakkuri bilan bog'lovchi idealistik naturalizm (Klod Gelvesiy, Jan Jak Russo).

Volter (1694-1778) o'z tadqiqotlarida tarixiy o'zlikni anglashning rivojlanishi, insonning tabiiy evolyusiyasi va rivojlanishini alohida borliq sifatida falsafiy jihatdan anglab etishga urg'u bergan, Mari Jan Kondorse (1743-1794) tarixiy jarayon g'oyasini birinchilardan bo'lib asoslab bergan.

G.V.F.Gegel (1770-1831) tarix falsafasining asosiy predmeti sifatida tarixiy jarayonning umumiy qonuniyatlari va dialektikasini aniqlashni tushungan. U tarixga har bir davr betakror tarzda rang-barang bo'lgan holda, ayni vaqtda insoniyat rivojlanishining qonuniy bosqichi sanalgan yagona qonuniy jarayon sifatida yondashgan. Bu rivojlanish tabiiy qonuniyatlar sohasi bilan taqqoslaganda boshqacha xususiyat kasb etadi. Bu erda tarixiy qonunlar kishilarning ongli faoliyati vositasida amalga tatbiq etiladi, lekin shu bilan birga tarixda muayyan obyektiv mantiq ham amalga oshiriladi va tarixiy jarayon dunyoviy aql, mutlaq g'oyaning cheksiz tarzda o'z-o'zidan rivojlanishi, o'zini o'zi ro'yobga chiqarish jarayoni sifatida namoyon bo'ladi.

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshida tarixiy bilim sifat jihatidan yangi darajaga ko'tarilgan. Turli matnlarning tarixiy va lingvistik tahlili metodlarining takomillashishi, arxeologiyaning rivojlanishi, o'tmish guvohliklariga yanada tanqidiyroq yondashish natijasida tarixiy bilim fan maqomiga ega bo'lgan. Shu bilan bir vaqtda tarixiy va tabiiy ilmiy bilimlar butunlay har xil obyektlarga mansub bo'libgina qolmasdan, o'zlari ham bir-biridan butunlay farq qilishi yanada teranroq anglab etildi.

Tarixiy o'zlikni anglash jarayoni evolyusiyasi tarix falsafasining hozirgi konsepsiyalari shakllangan. Quyida ularga tarif beramiz.

Tarix falsafasining gnoseologik konsepsiyasi XIX asrning ikkinchi yarmidan mustaqil yo‘nalish sifatida shakllangan va tarix falsafasining asosiy predmeti – tarixiy o‘tmishni o‘rganishning mantiqiy-nazariy va metodologik muammolari, uni nazariy jihatdan rekonstruksiya qilish va tarixiy dalillarning haqiqiyligini aniqlashni tan olgan. Bu yondashuv namoyandalari Vilgelm Diltey, Benedetto Kroche, Georg Zimmel, Robin Kollingvud, Raymon Arondir

Vilgelm Diltey (1833-1911) bu yo‘nalishining asoschisi nemis madaniyat faylasufi bo‘lib, u inson borlig‘i, madaniy-tarixiy voqelik sifatidagi hayot tushunchasiga alohida e’tibor qaratgan. *Diltey fikriga ko‘ra, inson o‘z tarixiga ega emas, lekin uning o‘zi tarixdir va aynan shunda uning mohiyati namoyon bo‘ladi. Boshqacha aytganda, hayot va tarix ayniydir.* Dilteyning tarix falsafasiga ijtimoiy va tabiiy fanlarni bir-biriga qarama-qarshi qo‘yish xos. U inson tabiatni tushuntiradi, ijtimoiy hayotni esa faqat tushunadi, deb hisoblagan. Uning fikricha, mazkur tushunish har xildir, chunki har bir inson tarixiy voqealarga o‘zining nisbiy mushohadalari nuqtai nazaridan yondashadi. Bundan xulosa shuki, haqiqatning tagiga etish, tarixiy jarayonni ilmiy nuqtai nazardan xolisona bilish amalda mumkin emas.

Xo‘sh, bu holda tarix falsafasi nimani o‘rganishi lozim? Degan savolga Dilteyning izdoshi – Kollingvud tarix falsafasi tarixchining fikr- mulohazalarini va shu bilan bir vaqtda mazkur fikr-mulohazalarning obyektni o‘rganadi deb javob bergan. Shu sababli tarixiy jarayonni o‘z holicha o‘rganish tarix falsafasi vazifalari qatoridan chiqarib tashlanadi: tarixiy jarayon faylasufga unda hodisalarning tarixiy bilim mohiyatini belgilovchi xususiyatlari to‘g‘risida so‘z yuritilgani uchungina tegishlidir.

Tarix falsafasining gnoseologik konsepsiyasi ba‘zan tanqidiy tarix falsafasi deb ham ataladi. Bu hol shu bilan bog‘liqki, mazkur yo‘nalish vakillari tarixni tanqidiy o‘rganishgina insoniyat tarixi modelini yaratish, tarixiy dalillarning haqqoniylik darajasiga baho berish va tarixiy voqelik manzarasini nazariy jihatdan gavdalandirish imkonini beradi, deb hisoblaganlar. Mazkur yondashuv kurtaklarini tarixiy bilishning metodologik jihatlari, insoniyat tarixining o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish bilan shug‘ullangan neokantchilik Baden maktabidan izlash lozim. Aksariyat tadqiqotchilar tomonidan bu maktabning asoschisi sifatida fransuz faylasufi «Tanqidiy tarix falsafasi» asarining muallifi Raymon Aron (1905-1983) e’tirof etiladi.

Tarix falsafasining ontologik konsepsiyasida tarix falsafasi predmeti deganda ijtimoiy hodisalar, jarayonlarning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan tadqiqotlar majmui tushuniladi. Mazkur tadqiqotlar shunday umumfalsafiy ontologik muammolar bilan bog‘liqki, ularni echishda jamiyat tarixining qolgan ijtimoiy hodisalardan farqini hisobga olish lozim. Ushbu yondashuv namoyandalari R.Mel, R.Ramon, E.Kallo va b. tarix falsafasining diqqat markazida avvalo ontologik muammolar, chunonchi: insoniyat tarixining mazmuni va vujudga kelishi, tarixiy jarayonning mohiyati, kelajakni bashorat qilish imkoniyatlari, tarixiy jarayonda

insonning o'рни va roli muammolari turishi lozim. Masalan, ijtimoiy rivojlanishni harakatlantiruvchi kuchlarni o'rganish jarayonida inson ongi, erkinligining tarixiy jarayondagi rolga oid masala paydo bo'ladi. Ammo, insondan boshqa rivojlangan ongga ega bo'lgan mavjudotlar fanga ma'lum emasligi tufayli, jamiyatning rivojlanishida ongning roli to'g'risidagi masalalar jamiyat, tarixiy jarayonlar haqidagi masalalar hisoblanadi.

Tarix falsafasining aksiologik konsepsiyasi tarixning qadriga, shuningdek tarixiy bilimning ayrim hodisalarini qadriga ega yoki ega emas deb e'lon qiluvchi mulohazalar uchun oqilona asoslarni aniqlashga alohida e'tibor beradi.

Mazkur konsepsiyaning rivojlanishiga nemis faylasuflari – neokantchilik Baden maktabi namoyandalari Vilgelm Vindelband (1848- 1915) va Genrix Rikkert (1863-1936) falsafani qadriyatlar haqidagi umumiy fan sifatida tavsiflaganlar. Rikkert qadriyatlar “subyekt va obyektning narigi tomonida joylashgan butunlay mustaqil saltanat”ni tashkil qiladi, deb hisoblagan. Vindelband va Rikkert nazariy va amaliy aqlning kantcha tafovutidan kelib chiqib, qadriyatlar haqida mulohaza yuritishni bilishga asoslangan normativ ta'limot sifatidagi tarix falsafasini nazariy mulohaza yuritish va “borliq” haqidagi empirik ma'lumotlarga tayanuvchi tajribaga asoslangan fanlarga qarshi qo'ygan. Ular qonuniyatni tarixiy bilishning asosiy tamoyili sifatida rad etib, uni “qadriyatlarga mansub deb toppish” tamoyili bilan almashtirgan. Vindelband va Rikkert fikriga ko'ra, qadriyatlar tarixdan ustun xususiyat kasb etadi va jamuljam holda odamlarga bog'liq bo'lmagan ideal transsendental (narigi) dunyoni tashkil qiladi. Bu dunyodan tegishli g'oyalar, avvalo transsendental ilohiy g'oyasi kelib chiqadi. U mazkur qadriyatlarning vaqt va makon bilan cheklanmagan shak-shubhasiz, mutlaq ahamiyatiga ishora qiladi. Odamlar ularni anglab etishlariga qarab qadriyatlarga tegishli munosabat va talablarni yaratadilar va ularga hayotda, xulq-atvorda, kundalik va tarixiy faoliyatda amal qiladilar.

Vindelband va Rikkert ijtimoiy borliq va ma'naviy hayotning o'zaro nisbatini o'rganib, jamiyat tarixida ma'naviy hayot borliqqa nisbatan etakchi rol o'ynaydi, degan xulosaga kelgan va shu bois ular K.Marks taklif qilgan, jamiyatning rivojlanishida iqtisodiy omil (ya'ni borliq)ning hal qiluvchi ahamiyati asoslangan tarixni materialistik tushunishga tanqidiy ko'z bilan qaragan. Rikkert fikriga ko'ra, mazkur yondashuv noilmiydir, chunki u proletariat g'alabasini “mutlaq qadriyat” deb e'lon qiluvchi marksizm siyosiy dasturi bilan belgilanadi.

Hozirgi zamon G'arb ijtimoiy falsafasi va tarix falsafasida Daniel Bell, Elvin Tofflarning postindustrial jamiyat yoki axborot jamiyati konsepsiyasi, Zbignev Bjezinskiyning texnotron jamiyat konsepsiyasi, Jon Gelbreyt yangi industrial jamiyat konsepsiyasi shakllangan. Texnokratik konsepsiyalar ijtimoiy tafakkurning ijtimoiy hayotda va jamiyat taraqqiyotida texnika hal qiluvchi rol o'ynaydi deb hisoblovchi

va sanoatlashishgina jamiyat hayoti va shaxsni oqilona tartibga solish va kamol toptirishga qodir, degan fikrni asoslanadi.

Texnokratik konsepsiyalar texnologik determinizm jamiyat rivojlanishining asosiy omillari qatoriga avvalo ishlab chiqarish kuchlari, texnika, fan va informatikaning rivojlanish darajasini kiritadi. Masalan, postindustrializm konsepsiyasi hozirgi zamon jamiyatida iqtisodiyotning birlamchi sohasi qishloq xo'jaligi, ikkilamchi soha sanoat emas, balki axborot hal qiluvchi rol o'ynaydigan uchlamchi soha (xizmatlar sohasi) etakchilik qilishidan kelib chiqadi. Postindustrial jamiyatda sodir bo'layotgan mikroelektron inqilob mehnatni emas, balki axborotni jamiyatning rivojlanishi zahirida yotuvchi fundamental ijtimoiy omilga aylantirishi qayd etiladi.

XIX asr oxiri – XX asr boshida tarix falsafasining ko'pgina yangi yo'nalishlari vujudga kelgan. Ularning har biri o'z tadqiqot predmetiga ega bo'lgan. Masalan, tarixning aylanma harakati nazariyasi namoyandalari Nikolay Danilevskiy, Osvald Shpengler, Arnold Toynbi o'z o'tmishdoshlari kabi, o'z oldiga tarixiy jarayon qonuniyatlarini aniqlash vazifasini qo'ygan.

Xristian tarix falsafasining ko'p sonli yo'nalishlari: neotomizm (Jak Mariten, Eten Anri Jilson va b.), neoavgustizm (Moris Blondel, Gabriel Marsel, Jan Lakrua), teyyardizm (Per Teyyar de Sharden) va qisman ekzistensializm (Karl Yaspers) namoyandalari tarixning mazmuni muammosini bosh muammo deb hisoblaganlar.

2. Tarixning mazmuni, yo'nalishlari va konsepsiyalari

Tarixning mazmun va mohiyatini anglab etish borasidagi ilk urinishlarga qadimgi faylasuflarning asarlarida duch kelish mumkin. Tarix ularning talqinida oldinma-ketin yuz beradigan voqealar majmui sifatida namoyon bo'lgan. Tarix tavsifi ancha to'liq bo'lgan, ba'zan bo'yab ko'rsatilgan, lekin ularning hikoyatlari tarix haqida yaxlit tasavvur hosil qilish imkonini bermagan. Bu narrativ tarixdir (tarixchining talqini, interpretatsiyasi). Keyinchalik qadimgi faylasuflar tarixni uzluksiz takrorlanib turadigan jarayonlar, "abadiy ortga qaytish" (F.Nisshe) sifatida tasavvur qilganlar.

Diniy an'ana tarixning mazmuni – boqiylikka eltuvchi yo'ldan borishda, inson hayotining mazmuni esa – Xudoga xizmat qilish, gunohlardan forig' bo'lishdadir. Avreliy Avgustin o'zining "Ilohiy shahar haqida" asarida boqiylik va muvaqqatlik, ilohiylik va dunyoviylikning birligi to'g'risida so'z yuritadi. Uning fikricha, Iso Masih insoniyatga boqiylik sari yo'l ko'rsatgan. Xudo nafaqat tarixiy jarayonni boshqaradi, balki adashgan insoniyatga gunohlardan forig' bo'lish, jannatdagi boqiy hayotga erishish yo'lini ko'rsatadi.

Ibn Xaldun tarixning mazmuni haqida mulohaza yuritarkan, uni, inson hayotining mazmuni kabi, tarix tugaganidan keyingina aniqlash mumkinligini qayd

etadi. Ammo, shunga qaramay, tarixning mazmuni haqida erkinlik, ijod tushunchalariga tayanib soʻz yuritish mumkin, deb hisoblaydi. Tarixning harakatida Ibn Xaldun obyektivlashuvning inson ustidan hukmini kamaytiradigan, uning erkinligi va ijodining tantanasini qaror toptiradigan jarayonlarni aniqlashga harakat qiladi.

Maʼrifat davrida tarix mazmuni barcha tarixiy voqealarga oqilonalik mezoniga muvofiq baho berish bilan belgilangan. Mazkur konsepsiya fransuz maʼrifatchisi Nikolay Kondorsening “Inson tafakkuri taraqqiyotining tarixiy manzarasiga chizgʻI” deb nomlangan risolasida kishilik jamiyatining barcha sohalariga tafakkurning kirishi gʻoyasini mazkur jamiyat rivojlanishining uzoq istiqboli sifatida asoslashga harakat qilgan.

Gegel tarixining mazmuni sifatida tafakkurning tantanasini tan olgan. U tarixga mutlaq ruh, dunyoviy Aql taraqqiyoti sifatida yondashgan. Gegel fikriga koʻra, mazkur taraqqiyot oʻzining alohida vazifasini ado etishi lozim boʻlgan ayrim xalqlar ruhi orqali amalga oshadi. Uning fikricha, tarixiy jarayon «aqlga muvofiq», yaʼni tasodiflardan yoki ayrim shaxslarning oʻzboshimchaligidan qatʼiy nazar oʻziga yoʻl ochadigan obyektiv qonuniyatlar bilan belgilanadi. Tarixning mazmuni mutlaq ruh oʻzini oʻzi anglab etishidadir.

XX asr faylasufi **K.Yaspers** tarixning mazmunini jahon tarixining mazmuni bilan bogʻlagan. Bu bogʻlanishni dunyoviy vaqt oʻqi kafolatlaydi. U Sharq va Gʻarb madaniyatlarining umumiy asosi hisoblanadi. Yaspers jahon tarixida tillarning vujudga kelishi, mehnat qurollari ixtiro qilinishi, olovdan foydalanishga kirishilishi kabi toʻrt bosqichini farqlaydi. Vaqt oʻqining boshlanishi Hindiston, Xitoy, Yunoniston, Markaziy Osiyo, Eron buyuk madaniyatlari deyarli bir vaqtda vujudga kelgan miloddan avvalgi 800 va 200 yillar oraligʻidagi davrga mos keladi. Yevropada fan-texnika davrining boshlanishi mazkur madaniyatlarning davomi (maʼlum maʼnoda esa ularning ziddi) boʻlgan. Toʻrtinchi bosqichda insoniyatning birligi vujudga keladi. Bu davrda jamiyat insonga munosib boʻlgan asoslar va tamoyillarga muvofiq rivojlanadi. Totalitarizmdan butunlay voz kechishga asoslangan huquqiy davlat mazkur birlikning kafili hisoblanadi. Tarixning mazmuni – umuminsoniy madaniyatni va vaqt oʻqining avvalida shakllangan anʼanalarni saqlash va rivojlantirishdadir.

Bugungi kunda jamiyatning globallashuvi munosabati bilan tarixning mazmuni yana kun tartibidan oʻrin olmoqda. Zamonlar va xalqlar aloqasini, xalqlar oʻrtasidagi hamjihatlikni qaror toptiradigan, ajdodlarning maʼnaviy merosini saqlash va koʻpaytirishni, hozirgi avlodlarning erkinligi va ijodiy imkoniyatlarini roʻyobga chiqarishni taʼminlaydigan qadriyatlar tizimiga qarab moʻljal oluvchi gʻoyalar yana muhim ahamiyat kasb etmoqda.

XIX asrda falsafadan sotsiologiya ajralib chiqa boshlagan. Mazkur fan jamiyatni tushunishga nisbatan falsafiy yondashuvlarni asosan tan olgan va ayni vaqtda o'z predmeti va tadqiqot metodlariga ega.

O.Kont. (1798-1857) sotsiologiya fani asoschisi ijtimoiy tadqiqotlarning obyektivligiga erishish lozim, degan g'oyani himoya qilgan. O.Kont sotsiologiyani ikki qismga ajratadi: birinchi qism ijtimoiy statika, ya'ni ijtimoiy tizimlarning mavjudlik shartlari va ularning amal qilish qonunlari, ikkinchi qism – ijtimoiy dinamika, ya'ni jamiyatning rivojlanish va o'zgarish qonunlaridir. Ijtimoiy statika – odam organizmining tuzilishiga o'xshab ketadigan jamiyat “anatomiyasi”dir. O. Kont jamiyatda oila, din, davlat kabi muhim institutlarni farqlaydi. U jamiyat rivojlanishining uch bosqichi qonunini ta'riflaydi. Mazkur bosqichlar insoniyat aqliy rivojlanishining uch bosqichiga mos keladi: teologik bosqich (u qadimgi davr va ilk O'rta asrlarni qamrab oladi va XIII asrda tugaydi), metafizik bosqich (XIV-XVIII asrlar) va pozitiv bosqich (XIX asrda boshlanadi).

G.Spenser (1820-1903) jamiyatga individlar birlashmasi sifatida yondashadi. Uning fikricha, mazkur individlarning rivojlanishidagi farqlar jamiyat evolyusiyasining dastlabki shartlari hisoblanadi. Jumladan, ibtidoiy qabilalar rivojlanishda oqsaganini Spenser ularning qobiliyatlari rivojlanish darajasining pastligi bilan tushuntirgan. Eng moslashuvchan jamiyatlarning yashash uchun kurashini ijtimoiy taraqqiyotning asosiy qonuni deb hisoblagan. U iqlim, tabiiy sharoitning ijtimoiy jarayonlarga ta'sirini o'rgangan. Spenser yaratgan ta'limotni keyinchalik sotsiologiyadagi geografik oqimlarning vakillari rivojlantirgan.

E.Dyugeym (1858-1917) jamiyatni tushunishni qadriyatlar tizimi bilan bog'lagan, faqat shu yo'l bilan tarixni uning o'ziga xos xususiyatiga muvofiq tarzda o'rganish mumkin, deb hisoblagan. E.Dyugeym ham qadriyatlarni jamiyat tuzilishini belgilovchi muhim omil deb bilgan. Jamiyat tuzilmasini o'rganishga nisbatan u strukturaviy funksionalizm nuqtai nazaridan yondashgan. Jamiyat borliqning alohida sohasi bo'lib, u o'z qonunlariga muvofiq rivojlanadi. Noijtimoiy xususiyatga ega bo'lgan omillar jamiyat hayotiga jiddiy ta'sir ko'rsatishga qodir emas. Jamiyat tuzilmasiga Dyugeym o'zaro ta'sirga kirishadigan va bir-birini vujudga keltiradigan ijtimoiy dalillar majmui sifatida qaragan. Ijtimoiy dalillar sababini ongdan emas, balki bundan oldingi ijtimoiy dalillardan qidirish lozim. Ijtimoiy tuzilma dalillarning ikki guruhi: birinchi moddiy va ma'naviy qadriyatlarni, ikkinchi, ijtimoiy jamoalarni o'z ichiga oladi. Ijtimoiy jamoalarni tahlil qilar ekan, Dyugeym oila, kasbiy guruh kabi jamoalarni, shuningdek mehnat taqsimotiga muvofiq vujudga keladigan, ijtimoiy birlik (axloq, din)ni qamrab oluvchi ijtimoiy institutlarni farqlagan. Ijtimoiy jarayonda sababiyat ijtimoiy muhitning yuqorida zikr etilgan elementlarining u yoki bu hodisani vujudga keltiradigan o'zaro ta'siridir.

Dyugeym ijtimoiy evolyusiya mavjudligini qayd etadi va uni mehnat taqsimoti bilan bog'laydi. U rivojlangan mehnat taqsimoti, ixtisoslashuv va kooperatsiyani yuksak darajada uyushgan jamiyatning belgisi deb hisoblaydi. Mazkur jamiyat mehnat taqsimoti mavjud bo'lmagan arxaik jamiyatlardan ayni shu belgiga ko'ra farq qiladi. Mehnat taqsimoti individlar o'rtasidagi farqlarni belgilaydi va shaxs shakllanishining omili hisoblanadi. U odamlarni o'zaro aloqadorlik tizimi bilan birlashtirib, ijtimoiy aloqalarga alohida e'tibor qaratadi.

Dyugeym fikricha, jamiyatning tubanlashuvi muqarrar tarzda shaxsning tubanlashuviga sabab bo'ladi. Ne'matlar va xizmatlarni ayirboshlashning buzilishi natijasida yuzaga keladigan tengsizlik, shuningdek shaxs o'z kasbiy roliga moslashmagani jamiyatda sinfiy kurashni keltirib chiqaradi. Mehnat taqsimotini muvofiqlashtirishning maqbul vositalarini topish, imkoniyatlar tengligini ta'minlaydigan qoidalarining aniq majmuini belgilash talab etiladi. Dyugeym fikricha bu jarayonda sotsiologiya fan sifatida muhim rol o'ynaydi.

M.Veber (1864-1920) o'z sotsiologik qarashlarida Rikkertning borliq va ongning o'zaro aloqasi zahirida subyektning qadriyatga bo'lgan muayyan munosabati yotadi, degan g'oyasiga tayangan. Shunga muvofiq M.Veber tahlil qilinayotgan materialning iqtisodiy, diniy va axloqiy qadriyatlar bilan o'zaro nisbatini aniqlash lozim deb hisoblagan. Veber "Protestantcha axloq va kapitalizm ruhi" asarida Niderlandiya, Angliya va AQShda vujudga kelgan sanoat qaror topishiga protestantcha axloq qadriyatlarining ta'sirini tahlil qiladi. U hozirgi zamon xo'jalik hayotida hukm surayotgan kapitalizmning o'ziga xos xususiyatiga mos keladigan xo'jalik yurituvchi subyektlar – tadbirkorlar va ishchilar shakllanishi natijasida vujudga kelganini qayd etadi. M.Veber tarixiy materializmning g'oyalar iqtisodiy munosabatlar ustqurmasi sifatida yuzaga kelgan, degan "soda" tasavvurlariga e'tiroz bildirgan va aksincha, kapitalizm "ruhi" uning vujudga kelish omili bo'lgan, deb hisoblagan.

U kapitalizm modelini kapitalistik naf ko'rishga oqilona intilishdan keltirib chiqarishga harakat qilgan. Veber ratsionalizm tamoyillari G'arb madaniyatining barcha hodisalarida: fanda, san'atda, monumental qurilmalar yaratishda hukm surishini tan olgan. Oqilona ishlab chiqilgan, huquq, oqilona yaratilgan qoidalarga qarab mo'ljal oladigan mutaxassis-amaldorlardan iborat siyosiy institut sifatidagi davlat faqat G'arbda mavjud. Ammo ratsionalizm qadriyatlarini amalga oshirishning eng oqilona ifodasi tadbirkorlik sohasida mujassamlashgan: ishlab chiqarishning tijoratlashuvi, buxgalteriya hisoboti, chayqovchilikni oqilonalashtiruvchi qimmatli qog'ozlar va birjalar, mehnatni oqilona tashkil etish va h.k.lardir.

M.Veberning "Tushunuvchi sotsiologiyaning ba'zi bir kategoriyalari haqida", "Jahon dinlarining xo'jalik axloqi", "Xo'jalik va jamiyat", "Xo'jalik tarixi" kabi asarlarida ijtimoiy harakat va uning motivatsiyasi tushunchasi ta'riflangan. Borliqni

tushuntirish uchun u “ideal tiplar” metodologiyasini yaratgan. M. Veber fikriga ko‘ra, ijtimoiy organizm hujayrasi hisoblanadigan ijtimoiy harakat ikki omil: subyektiv motivatsiya va boshqalarga qarab mo‘ljall olishni o‘z ichiga oladi. U *ijtimoiy harakatning oqilona maqsadli ijtimoiy harakat, oqilona qadriyatli ijtimoiy harakat, affektli ijtimoiy harakat va an’anaviy ijtimoiy harakat kabi tiplarini farqlagan.*

M.Veber ijtimoiy harakat konsepsiyasini hokimiyatni tushunishga nisbatan ham tatbiq etgan. O‘zgalarning umidlariga qarab mo‘ljall olish ijtimoiy harakatning muqarrar belgisi bo‘lgani bois, hokimiyat siyosiy munosabatlarda ishtirok etuvchi tomonlarning o‘zaro umidlarini nazarda tutadi. Shu holdagina hokimiyat qonuniylik kasb etadi: boshqarayotganlar o‘z buyruqlariga bo‘ysunishlariga umid qiladilar; boshqarilayotganlar esa oqilona buyruqlarni kutadilar. M.Veber qonuniy davlatlarning uch tipini: ish vakolatlari qonuniy belgilanishining majburiyligiga bo‘lgan ishonchga ko‘ra hukmronlik; muayyan xulq-atvorga ko‘nikish bilan belgilangan hukmronlik; xarizmatik hukmronlikni farqlagan.

Boshqaruvning oqilona-byurokratik tipi vujudga kelishi bilan bog‘liq bo‘lgan hokimiyatning namunaviy-oqilona tipini Veber hokimiyat ideali deb hisoblagan. XX asrda M.Veber ilgari surgan tarixiy jarayonning teng huquqli omillari ta’siri haqidagi g‘oyasi asoslab berilgan. Ijtimoiy rivojlanishning hozirgi bir qancha nazariyalari texnika, sanoat, axborot tizimlari, kommunikatsiya, globallashuv kabi omillarni birinchi o‘ringa qo‘yadilar.

N.Jo‘raev (1952) fikricha, vaqt o‘tgan sari insoniyat tafakkuri kengayib, ijtimoiy fanlar taraqqiy topib borishi natijasida tarix falsafasi atrofidagi mulohazalar kengayadi. Uning predmeti va obyektiga aniqlik kiritiladi. Shu ilmiy haqiqatdan kelib chiqib, N.Jo‘raev hozirgi zamon tarix falsafasining quyidagi vazifalarini belgilagan:

- insoniyat tarixi rivojlanish qonuniyatlarini, ularning manbalari va mohiyatini o‘rganish;

- insoniyat tarixini, jumladan, milliy tarixni ham hozirgacha ta’sirini o‘tkazib kelayotgan kommunistik mafkura asosidagi ilmiy metodologiyada mavjud bo‘lgan tamoyillardan voz kechib, milliy istiqlol g‘oyasi asosida o‘rganish va davrlashtirish muammosini hal etish;

- sivilizatsiyalar va madaniyatlar yuzaga kelishining yaxlit tizimini ishlab chiqish, ular inqirozi sabablarini chuqur tahlil etish;

- tarixiy jarayonning umumiy shaklini tahlil etish, ularni o‘tmish, bugun, kelajak tizimida mantiqan o‘rganish hamda insoniyat istiqboli haqida tasavvurlarga aniqlik kiritish;

- tarixiy taraqqiyot omillarini diniy va dunyoviy qonunlar nuqtai nazaridan o‘rganish, nazariy jihatdan baquvvat ilmiy va amaliy asoslangan xulosalarni ishlab chiqish;

- qadriyatlar tizimini hozirgi zamon talablari nuqtai nazaridan tadqiq etish va baholash;

- insoniyat tarixida to'plangan moddiy, ma'naviy va madaniy qadriyatlarning tarixiy tahlili orqali mantiqiy va falsafiy asoslarini o'rganish;

- tarix fani predmeti va metodologiyasini hozirgi zamon talablari asosida qayta ishlab chiqish hamda tarixni tadqiq etishning turli yo'nalishlarini, jumladan, siyosiy tarix, iqtisodiy tarix, din tarixi, san'at tarixi, etnogenezis va boshqa yo'nalishlar bilan mushtarak holda kompleks tadqiqotlarni olib borish orqali, inson, insoniyat va uning tarix yaxlit mohiyatini ochib berish kabilar.

Ana shu vazifalarni hal etishda tarix falsafasi va tarix fanining hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Uning fikricha, bir qarashda tarix falsafasi va tarix fani bir-biridan ayri yo'nalishdek ko'rinadi. Zotan, real jarayonga, real voqelikka, insoniyat tarixida qaysidir hodisaga tarixchi tarix ko'zi bilan qarasa, faylasuf faylasuf ko'zi bilan qaraydi. Aslida har ikki qarashlar zahirida inson taqdiri, tafakkur tarzi va manfaatlar ustuvorligi yotadiki, bu inson fenomeni va hayot falsafasining mantiqidir.

O'rta asrlarda (Avgustin va b.) tarix falsafasining predmeti sifatida avvalo Xudo va insonning o'zaro aloqasi muammosi, harakatlantiruvchi kuchi ilohiy vahiy sanalgan tarixiy jarayonning mazmunini aniqlash, tarixiy asarlarning mohiyati va vazifasini o'rganish amal qilgan.

O'rta asrlarda (Avgustin va b.) tarix falsafasining predmeti sifatida avvalo Xudo va insonning o'zaro aloqasi muammosi, harakatlantiruvchi kuchi ilohiy vahiy sanalgan tarixiy jarayonning mazmunini aniqlash, tarixiy asarlarning mohiyati va vazifasini o'rganish amal qilgan. O'rta asrlarda Avreliy Avgustin, Foma Akvinskiy va b. Injil va yunon-rim falsafiy-tarixiy tafakkurini sintez qilib, tarixning yangi, teologik konsepsiyasini yaratganlar, tarixiy voqealarning mazmuni, tarixiy asarlarning mohiyati va vazifalari haqida yangicha tasavvurlarni ilgari surganlar. Tarixi falsafasi predmeti haqidagi teologik konsepsiyada tarix orqali ilohiy niyatni tushunishga harakat qilingan, aylanma harakat g'oyasi rad etilgan va tarixiy jarayonni o'tmishdan kelajak (bo'lg'usi panohga erishish, masihning kelishi) sari chiziqli harakat sifatida tasavvur qilingan.

Sharqda tarix falsafasining (A.Beruniy, Ibn Xaldun, A.B.Narxashiy, R.Hamadoniy) predmeti sifatida jahon tarixi, umumiy tarixiy taraqqiyot qoidalari, yo'nalish va omillarini belgilovchi kishilik jamiyatining o'ziga xos davriylik nazariyasi alohida o'rin egallagan. "Odamlar kabi davlat ham o'zining hayotiy davriga ega"⁶⁶. Markaziy Osiyo mutafakkiri Beruniy tarixni o'rganish, tahlil qilish va so'ng xulosalar chiqarish zarurligini tavsiya qilgan ekan, uni davrlarga bo'lish, har bir davrning o'ziga xos jihatlarini aniqlash va ana shu usul orqali ijtimoiy hayotga, kishilik jamiyatiga tegishli va asosli baho berish mumkin deb hisoblaydi. U podsholiklar tarixi orqali o'tmishni

davrlarga bo'lishni taklif qilgan. Tarix uning fikricha, fikr va tafakkur manbai. U doimo turli fanlarning o'zaro ta'sirining uzviyligi natijasida takomillashadi.

Shu bois, tarix har qanday olim uchun tadqiqotning muhim manbai bo'lib xizmat qiladi. Beruniy tarixiy tadqiqotlarni boshqa turdosh fanlarni o'rganish bilan bog'liq holda olib borish muayyan natijaga olib kelishini ta'kidlaydi. Zero, tarixiy manbani o'rganish, uning asosli yoki asossiz ekanligini isbotlash tarixiy tadqiqot uchun mas'uliyatli jarayondir. Chunki tarixiy manba yaratganlar, turli hujjatlarni bitganlar o'z manfaatlari, maqsadlari doirasida dalil to'plaganlar. Shu holat nuqtai nazaridan Beruniy “xabar-xabarchilar tufayli rost va yolg'on tusini oladi”, deb e'tirof etgan. Tarixiy haqiqatni tiklash, tarixiy tafakkur va tarixiy ma'lumotlarni yig'ish Sharq tarix falsafasida aniq me'yorlar vositasida amalga oshirilgan.

3. Sivilizatsiya tushunchasi va uning tiplari.

“Sivilizatsiya” tushunchasi (lot. civilize – fuqarolarga, davlatga xos) ilk bor XVIII asrda evropalik ma'rifatparvarlarning asarlarida qo'llana boshladi. U jiddiy evolyusiyaga yuz tutib, hozirgi paytgacha bir qancha ma'nolarda qo'llaniladi⁴³. Dastlabki davrlarda u tabiat olami tuzilishidan farqli ravishda *umuman insoniyatni*, uning ijtimoiy tuzilishini *anglatgan* va birlik shaklda ishlatilgan. Keyinchalik u *yovvoyilik va johillikdan keyin keluvchi* ijtimoiy rivojlanish bosqichini bildirgan. Co'ngra u qadriyaviy xususiyat kasb etib, madaniyat tushunchasiga, ayniqsa, individual va ijtimoiy xulq-atvor normativlariga singib ketgan *ma'naviy madaniyat*, ya'ni kishilar, xalqlarning mentalligi ma'nosiga yaqinlashib qoldi. Amerikalik olimlar A.Kreber va K.Klakxan 1952 yilda madaniyat» terminining 164 ta ta'rifini e'lon qildilar va ko'p hollarda uni “sivilizatsiya” termini bilan bir qatorda qo'llanilganligini qayd etdilar⁴⁴. “Sivilizatsiya” va “madaniyat” tushunchalari ko'pincha sinonimlar sifatida ishlatib kelindi.

Feodalizmning inqirozi, kapitalistik munosabatlarning rivojlanishi, hurfikrlilikning kuchayishi ijtimoiy ong tarixga nisbatan teologik yondashuvdan xalos bo'lishiga ko'maklashdi va bu fanning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Uyg'onish davri (XIV-XVI asrlar) mutafakkirlari tarixiy jarayonni dunyoviy sharoitlar va insonning tabiati bilan bog'lab tushuntirishga harakat qildilar., *Nikkolo Makiavelli (1469-1527) moddiy manfaat, xususiy mulkni asrash va ko'paytirishga intilish jamiyatning rivojlanishini harakatlantiruvchi kuch ekanligini isbotlab, siklli rivojlanish g'oyasini ilgari surgan.* Uning ayrim asarlarida ijtimoiy hodisalarning qonuniyatlariga doir farazlar ham mavjud, lekin u mazkur qonuniyatlarni ta'riflashning uddasidan chiqmagan.

⁴³ Qarang: Istoriya Vostoka. M., 1999. T.1, 17-19-betlar.

⁴⁴ A.Z.Kreber, Kluckhonc. Culture: A Critical Review of Concept and Deinitions. N.-Y. 1952. p.291.

Uygʻonish davrida va Yangi davrda (Jambattista Viko, Frensis Bekon, Tomas Gobbs va b.) tarixning maqsadi, yoʻnalishini, shuningdek tarixiy jarayonda inson va jamiyatning rolini aniqlash (Ogyusten Terri, Fransua Gizo, Ogyust Mine) tarix falsafasining predmetiga aylangan. Yangi davrda «tarix falsafasi» atamasini ilk bor 1765 yilda fransuz maʼrifatchisi Volter qoʻllagan va tarixchi tarixiy voqealarni shunchaki tavsiflabgina qolmasdan, balki tarixiy jarayonni falsafiy jihatdan anglab etishga harakat qilishi lozim deb hisoblagan.

XVII-XVIII asrlar Yevropa industrial sivilizatsiyasi vujudga kelishiga va ijtimoiy rivojlanish jarayonining jadallashuviga olib kelgan sanoat va ijtimoiy-siyosiy inqiloblar davriga aylangan. Yangi davr mutafakkirlari qarashlarining shakllanishida tabiiy fanlar ulkan rol oʻynagan. Bu davrda ijtimoiy fanlarning rivojlanishiga tabiatshunoslik shu darajada kuchli taʼsir koʻrsatganki, tarix aksariyat hollarda tabiiy ilmiy nuqtai nazardan tushuntirilgan.

Sivilizatsiya tushunchasi va uning tiplari

Sivilizatsiya atamasi har xil maʼnoda ishlatiladi. Birinchidan, *sivilizatsiya – insoniyat rivojlanishida varvarlikdan keyin boshlangan va sinflar, davlat vujudga kelishi, urbanizatsiya va yozuv paydo boʻlishi bilan tavsiflanadigan tarixiy bosqich.* Mazkur talqinda “sivilizatsiya” atamasi “jamiyat” tushunchasi bilan qisman mos keladi va jamiyat hayotini tashkil etishning ijtimoiy shaklini tabiiy vujudga kelgan urugʻdoshlik shakllariga qarama-qarshi qoʻyishga xizmat qiladi. Hozirgi adabiyotlarda «sivilizatsiya» atamasi oʻzining varvarlikka qarama-qarshi sifatidagi dastlabki maʼnosini saqlab qolmoqda.

Ikkinchidan, *sivilizatsiya – barcha madaniyatlar yaxlitligining tavsifi, ularning umuminsoniy birligi sifatida (“jahon sivilizatsiyasi”, “maʼrifatli hayot tarsi” va sh.k.) namoyon boʻladi.*

Uchinchidan, *sivilizatsiya – “moddiy madaniyat” atamasining sinonimi sifatida: qulay narsa, texnika yaratadigan qulaylik (turar joy, roʻzgʻor texnikasi, transport va aloqa, xizmatlar koʻrsatish va sh.k.)ni ifodalaydi.*

Toʻrtinchidan, *sivilizatsiya – tarixiy jarayon birligining tavsifi sifatida xarakterlanadi.* Bu tushuncha ijtimoiy boylik rivojlanishi munosabati bilan tarixning muayyan bosqichlariga qiyosiy baho berish mezonini boʻlib xizmat qiladi. Ayni holda jamiyatning rivojlanishi “maʼrifatlilik”, “sivilizatsiya rivojlanishining quyi bosqichi”, “sivilizatsiyaning umumiy darajasi”, “sivilizatsiyaning oraliq bosqichlari” tushunchalari bilan tavsiflanadi. Ammo sivilizatsiyaning mazkur talqini toʻliq emas, chunki uning rivojlanish darajasi yoki bosqichini aniqlash imkonini beradigan mezon yoʻq.

Ibn Xaldun (1332-1406) o'z davrida birinchi bo'lib, sivilizatsiyalarning yuzaga kelishi, rivojlanishi va tanazzuli haqida ilmiy asoslangan g'oyalarni ilgari suradi. Jumladan madaniyatlar va davlatlarning paydo bo'lishi, yashashi va inqirozi muayyan tarixiy qonuniyat ekanligini, unga tabiiy geografik va iqtisodiy omillar, turmush tarzi va dunyoqarashlar jiddiy ta'sir ko'rsatishni asoslaydi.

XVIII asr o'rtalarida sivilizatsiya tushunchasidan inson "tabiiy" holatining ziddi sifatida foydalanilgan, sivilizatsiya taraqqiyotining mezon sifatida esa ijtimoiy farovonlik g'oyasi turli ko'rinishlarda ilgari surilgan. Kant sivilizatsiya va madaniyat o'rtasida farq mavjudligini qayd etgan. Shpengler sivilizatsiyani madaniyatning rivojlanishidagi bir bosqich sifatida tavsiflab, bu farqni mutlaqlashtirgan. P.Sorokin, A.Toynbi sivilizatsiyani madaniyatning zavol topish bosqichi, madaniyatda mujassamlashgan tabiiy-hayotiy asosni siqib chiqaradigan texnik-mexanik elementlar saltanati sifatida tavsiflanadi.

XIX-XX asrlarda amalga oshirilgan etnografik tadqiqotlar sivilizatsiyaning mazmunini tushunishga muhim hissa qo'shdi. Ular turli xalqlar ma'naviy dunyosi, hayoti, odatlari, iqtisodiyoti va madaniyatining ulkan boyligi va rang-barangligini yoritib berdi. XIX asrning mashhur etnograflaridan biri Ch.Teylor madaniyat va sivilizatsiya odamlar tarix jarayonida o'zlashtiradigan bilimlar, e'tiqodlar, ma'naviy-axloqiy konsepsiyalar, yuridik qoidalar, odatlar va amaliy ko'nikmalar majmuini ifodalaydi, bu tushunchalar ayniydir degan xulosaga keldi.

Sivilizatsiya odamlar mavjudligi va ijtimoiyligining xususiyati va yo'nalishini belgilaydi. Ijtimoiy normalarning muhimligi ularni uzatishning tegishli usullari (kommunikatsiya vositalari)ni va ularni mustahkamlovchi institutlarni shakllantirishni taqozo etgan. Har bir sivilizatsiya ijtimoiy normalarda o'ziga xos ifodasini topgan ijtimoiy tajribani aniqlash, saqlash va avloddan-avlodga qoldirish alohida tizimini yaratgan. Jazolar tizimi, shuningdek jamoa, ommaviy ong shakli sifatida din va uning nomidan ish ko'ruvchi ijtimoiy institutlar ijtimoiy normalarni saqlash va ijro etish kafili hisoblangan. Din va cherkov ta'sirida sivilizatsiya qiyofa kasb etgan. Huquqiy normalarning tarmoqlangan tizimini o'z ichiga olgan davlatdan iborat oliy hokimiyat sivilizatsiyaning uni saqlashni kafolatlaydigan oliy birlashtiruvchi asos sifatida amal qilgan. Turli sivilizatsiyalar davlat hokimiyatining turli: teokratik, tabaqaviy, huquqiy, siyosiy tizimlarini yaratgan.

Markaziy Osiyoda sivilizatsiya axloq shaklida yuzaga kelgan. U o'zida yaxshilik va yomonlik, muhabbat va nafrat o'rtasidagi kurashda yaxshilik va muhabbat g'alabasi bilan bog'liq ma'naviy axloqiy me'yorlarni mujassamlashtirgan. Inson mohiyatida aks etuvchi bu me'yorlar sharq sivilizatsiyasining asosini tashkil qilgan.

Ijtimoiy munosabatlar, odamlar faoliyati va xulq-atvorini tartibga soluvchi normalar universal tizimining ta'sirini o'rganish sivilizatsiyalarning rang-barangligini

tushuntirish imkonini beradi. Ular, birinchidan, hukmron diniy va dunyoqarashga doir mo'ljallarning o'ziga xos xususiyatlari va ularning siyosiy, ijtimoiy va madaniy jarayondagi o'rni; ikkinchidan, ularning texnik-iqtisodiy rivojlanish darajasi; uchinchidan, iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlar sur'ati, shuningdek ularning manbalari, mexanizmlari va uyg'unlik darajasi bilan farq qiladi. Sivilizatsiyaning har bir tipi siyosiy tizimning o'ziga xos xususiyatlari va o'z huquqiy qoidalarining xususiyati bilan tavsiflanadi. Sivilizatsiyalar axborotni kodlashtirish, saqlash va avloddan-avlodga qoldirish usullari bilan ham bir-biridan farq qiladi.

Jamiyatning sivilizatsion asoslari sivilizatsiyalar tipologiyasida ayniqsa bo'rtib namoyon bo'ladi. Bunda sivilizatsiyalarning evropacha va noevropacha tiplarini farqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Bu farqlar shu darajada kattaki, evropacha sivilizatsiya qadriyatlari uzoq vaqt oliy qadriyatlar sifatida tavsiflangan. Xo'sh, evropacha va noevropacha sivilizatsiyalar o'rtasidagi farq nimada?

Sivilizatsiyalar tiplarining tasnifi

Noevropacha sivilizatsiyalar (A.Toynbi tasnifiga ko'ra, bunday sivilizatsiyalar 21ta). O'ziga xos va ayni vaqtda umumiy tipologik jihatlariga ega va evropacha sivilizatsiyadan ancha oldin vujudga kelgan an'anaviy sivilizatsiyalardir. An'anaviy jamiyat juda sust rivojlanadi va mavjud hayot tarzini asrlar va hatto ming yilliklar osha saqlashga qodir. Noevropacha sivilizatsiyalarning xo'jalik faoliyati qishloq xo'jalik-hunarmandchilik ishlab chiqarishi va texnologiyasining hukmronligiga asoslanadi.

An'anaviy sivilizatsiyaning ma'naviy sohasida diniy-mifologik tasavvurlar hukm suradi, ilmiy bilimlarning dastlabki shakllari asosan mavjud faoliyat turlari uchun retseptura vazifasini bajaradi. Noevropacha sivilizatsiyalar evolyusiyasi siklliligi va o'ziga xos institutlar va normalarga ega bo'lgan davlat vaqti-vaqti bilan dam kuchayib, dam zaiflashib turishi bilan tavsiflanadi. Bunday jamiyat halokati sivilizatsiya tipini o'zgartirmaydi, u ijtimoiy vorisiylik mexanizmlari yordamida avloddan-avlodga o'tadi.

Yevropacha sivilizatsiya ijtimoiy va madaniy rivojlanishning alohida tipi bo'lib, u Yevropada taxminan XV-XVII asrlarda shakllangan. Uning o'tmishdoshlari antik dunyo madaniyatlari va Yevropa xristiancha an'anasidir. Uyg'onish davrida bu ikki an'ana sintezi texnogen sivilizatsiyaning teran o'ziga xosligini va uning texnika va texnologiya jadal sur'atlarda rivojlanishini, odamlar o'rtasidagi ijtimoiy aloqalar tubdan o'zgarishini ta'minlagan madaniyatini shakllantirdi. Uning zamirida huquqiy davlatning vujudga kelishi, shaxs o'z tashabbuskorligi, faolligi va mustaqilligi bilan oliy qadriyat sifatida ijtimoiy hayot markazidan o'rin olishi yotadi. Odamlar o'rtasida muloqotning faollashuvi va samarali kommunikatsiya vositalari paydo bo'lishi texnogen sivilizatsiyaning o'ziga xos xususiyatlaridan biridir. Madaniyatda ilmiy

oqilonalik alohida o'ziga xos qadriyat sifatida amal qiladi. Inson tabiatni faol va oqilona tarzda o'zgartirishiga imkoniyat yaratgan qonunlarning kashf etilishi fanning ustunligini tasdiqlaydi. Unda yangilik va unumdorlik, biluvchi subyektning bilimi, erkinligi va mustaqilligini tinimsiz oshirish talablari shakllanadi.

Sivilizatsiyaning "yevropacha" va "noevropacha" tiplari umumiy, muhim, jins bildiruvchi belgilarni qamrab oladi. Mazkur tiplar doirasida mavjud turga oid farqlar pirovard natijada jahon tarixida evropacha sivilizatsiyaning betakrorligini e'tirof etish bilan bog'liq. Ayrim mutaxassislar fikriga ko'ra, u an'anaviy jamiyat madaniyatining mutatsiyasi natijasida vujudga kelgan va insoniyat tarixida uning o'xshashi mavjud emas. Shunga qaramay sivilizatsiyalar tipologiyasi evropacha va noevropacha rivojlanish xususiyatlari bilan cheklanmaydi, chunki insoniyat tarixida ozmi-ko'pmi o'xshash bo'lgan ko'p sonli sivilizatsiyalar mavjud. Jumladan; madaniy-tarixiy birlik belgisiga ko'ra G'arbiy, Sharqiy va Janubi- Sharqiy Yevropa mamlakatlari, shuningdek evropacha sivilizatsiyaga mansub bo'lgan, lekin o'z madaniyatining xususiyatiga ko'ra farqlanadi AQSh va Kanada sivilizatsiyasi farqlanadi. Vujudga kelish va halok bo'lish davriga ko'ra hozirgi zamon sivilizatsiyalari va o'lik sivilizatsiyalar (masalan, meksika, xaldeylar yoki qadimgi somiylar sivilizatsiyasi) farqlanadi. Sivilizatsiyalar tipologiyasida madaniy-diniy birlik belgisi muhim ahamiyat kasb etadi. A.Toynbi tasnifiga ko'ra hozirgi vaqtda G'arb- xristian, pravoslav-xristian, islom, hind, Uzoq Sharq sivilizatsiyalari mavjud. Ijtimoiy-siyosiy hayot xususiyatiga ko'ra an'anaviy, liberal va oraliq sivilizatsiyalar farqlanadi.

An'anaviy sivilizatsiyalar ijtimoiy hayotning vahshiylikka chek qo'yish bilan bog'liq dastlabki shaklidan iborat. Bular barcha a'zolari bevosita emotsional muloqot jarayonida bo'lgan nisbatan kichkina lokal hamjamiyatlardir. Ular jamoa qadriyatlarining ustunligi, qabila oqsoqollariga nisbatan hurmat, o'tmishga qarab mo'ljal olishga asoslangan. An'anaviy sivilizatsiyaning o'ziga xos jihatlari – past malakali, lekin ancha keng byurokratiyaga tayanuvchi jabr-zulmga asoslangan hokimiyat, tabaqalarning huquqsizligi, jamoaviy tuzilma, huquqning norasoligi, individning kamsitilishi kabilardir.

Liberal sivilizatsiya yoki G'arb sivilizatsiyasi madaniy va siyosiy plyuralizm hamda jamiyatning asosiy qadriyati – huquq tizimining vujudga kelishi bilan bog'liq. Uning ildizlari xususiy mulk va erkin bozor hukm surgan davrda vujudga kelgan antik sivilizatsiyaga borib taqaladi. O'z navbatida, bozor va xususiy mulk individ uchun kafolatlarni, mulkdor imtiyozlarini, mulkdorlar guruhining ma'muriyatdan ustunligini, shaxs erkinligi va o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish tamoyillarini o'z ichiga olgan huquqiy tamoyillar va institutlar tizimi vujudga kelishiga sabab bo'lgan.

Oraliq sivilizatsiya yoki o'tish davri sivilizatsiyasi ulkan inshootlar (to'g'onlar, kanallar va sh.k.) barpo etish, yangi hududlarni bosib olish yoki o'z hududini tashqi

dushmandan himoya qilish (masalan, Buyuk Xitoy devori) zaruriyati tufayli vujudga keladi. Natijada an'analari va qadriyatlariga ko'ra har xil lokal hamjamiyatlarning mexanik birlashuvi yuz beradi. Mazkur birlashuv rasmiy xususiyat kasb etadi va idrok etish ancha qiyin bo'lgan normativ-huquqiy qoidalarga muvofiq va jamiyatni tashkil etishning lokal hamjamiyatlar ko'nikkan hayot tarziga zid bo'lgan shakllarida amalga oshiriladi. Aksariyat hollarda jamiyatni birlashtirish vazifasi davlat tomonidan va asosan kuch ishlatish yo'li bilan hal qilinadi. Ayni shu sababli normalar tizimi asosan birlashtiruvchi mexanizm sifatidagi davlat ehtiyojlarini aks ettiradi. Bundan o'tish davri sivilizatsiyalariga xos bo'lgan huquqiy nigilizm kelib chiqadi. Davlat qadriyatlari va lokal hamjamiyatlarning qadriyatlari asosan bir-biriga zid bo'lgani bois ularning o'rtasida to'qnashuv yuz berishi mumkin. Qattiq davlat intizomi, ko'p sonli soliqlar to'lash, amaldorlarning o'zboshimchaligi, urushlarda ishtirok etish zaruriyati kabi davlatning bu talablari aholining aksariyat qismida norozilik uyg'otadi.

Shunday qilib, jamiyatning muhim xususiyatlari ijtimoiy hayotni tashkil etishning keng ko'lamli shakli sanalgan sivilizatsiyaga asoslanadi. Sivilizatsiyalar vaqtda va makonda o'ta barqaror bo'ladi, individlar va ijtimoiy guruhlarining aloqalarini tartibga soladigan va jamiyatning moddiy asoslarini ham, ma'naviy asoslarini ham belgilaydigan umumiy normalarga asoslanadi. Ular madaniyat va ijtimoiy munosabatlarning umumiy shakllarini yaratib, jamiyat hayotining tizim tashkil etadigan muhim asosi sifatida amal qiladi. **Sivilizatsiya** – avlodlar vorisiyligini ta'minlovchi tarixiy tajriba manbaidir. Sivilizatsiya ijtimoiy hayotning barcha omillarini: madaniyat va madaniyatsizlikni, yutuqlar va kamchiliklarni o'zida birlashtiradi. Ma'lumki, jamiyat rivojlanishiga qarab uning normalari eskirib boradi. Ular mazkur sotsiumning o'zgargan yashash sharoitlari bilan to'qnashib, uning mavjudligiga to'g'ridan-to'g'ri tahdid soladi. Ammo muhimi shundaki, normalar o'z holicha jamiyatning saqlanishini kafolatlamaydi, ular mazkur normalarga amal qilishga, ulardan o'z faoliyatida foydalanishga, ularni o'ziga xos tarzda talqin qilishga qodir bo'lgan odamlarni shakllantirishni nazarda tutadi. Shu sababli madaniyat sivilizatsiyaning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Madaniyat va sivilizatsiya mutanosibligi

“Madaniyat” atamasi arabcha “madina” so'zidan kelib chiqqan bo'lib, “shahar” degan ma'noni anglatadi. Arablar kishilar hayotini ikki turga ajratib, birini badaviy yoki sahroyi turmush, ikkinchisini madaniy turmush deb ataganlar. Tugab borayotgan Rim imperiyasida, keyinchalik esa O'rta asrlarda ham madaniyat tushunchasi shahardagi turmush tarzi va sivilizatsiya ne'matlari bilan bog'langan. Markaziy Osiyoda madaniyat axloq ko'rinishida shakllangan. Shu bois, eng qadimgi davrlardan hozirgi kungacha ham yurtimizda ma'naviy madaniyat, go'zallikka intilish, san'atni qadrlash kabilar ustuvorlik qiladi. Uyg'onish davrida madaniyat shaxsiy barkamollik

belgisi sifatida qaralgan. Shu davrda madaniyatni ma'naviy faoliyatning turli sohalari: vujudga kelayotgan din, axloq, san'at, falsafa, fan bilan bog'lash odati paydo bo'lgan. Madaniyat xulq-atvor andozalari majmui, ma'naviy faoliyat antik an'anasining davomi sifatida e'tirof etilgan. Shu ma'noda madaniyat tushunchasi ijtimoiy-ilmiiy muomaladan o'rin olgan XVIII asrgacha amal qilgan.

Ma'rifat davri faylasuflari madaniyatga inson faoliyatining alohida mustaqil va o'ziga xos jabhasi sifatida qaraydilar. Ularning talqinida jamiyat va shaxs hayotining barcha sohalarida aql, oqilonalik tamoyillarining qaror topishi madaniyatning eng muhim jihatidir. Aqlning vazifasi insoniyat oldiga umumiy ahamiyatga ega bo'lgan maqsadlarni qo'yish va ijtimoiy o'zgarishlarni o'ziga bo'ysundirishdan iborat. Ma'rifat davrida madaniyat deb hisoblash mumkin bo'lgan narsalarni saralash mezonlari yaratildi. Madaniy faoliyat intellektual, ijodiy, samarali, novatorlik ruhi bilan sug'orilgan bo'lishi, ya'ni nafaqat yaratishi, balki inson imkoniyatlari sohasini tinimsiz kengaytirishi lozim edi. Ammo madaniyatning asl mohiyati, uning o'ziga xosligi inson aqlining mutlaq erkinligi sifatidagi ma'naviy faoliyat doirasi bilangina cheklanardi.

Kant ko'nikma madaniyatini va intizom madaniyatini farqlaydi.

Ko'nikma maqsadlarga erishish qobiliyatini, intizom esa – oqilona maqsadlar qo'yish va inson irodasini oqilona yo'l tanlash imkoniyatidan mahrum qiladigan mayllar tutqunidan xalos etishni nazarda tutadi. Kant madaniyat tushunchasini fan va san'at doirasi bilan cheklaydi. Fanda aql- idrokning qonunchilik kuchi, san'atda – tasavvurning mahsuldor kuchi jamlanadi. Ular obyektiv bilim va subyektiv sezgi kabi bir-biriga ziddir. Shunga qaramay Kant fan va san'at munosabatlariga bir-birini to'ldiruvchi munosabatlar sifatida qaraydi.

XIX asrda madaniyatga avvalo u yoki bu tipdagi jamiyat hayoti va uning o'z-o'zini tashkil etishidagi roliga ko'ra farqlanadigan qadriyatlar va g'oyalar tizimi sifatida yondashila boshlandi. Gegel madaniyatga mutlaq g'oya o'z- o'zini anglab etishining boshlang'ich va yakunlovchi (falsafa) bo'g'ini sifatida qaraydi. Gegelning bu nazariyasi XIX-XX asrlarning madaniyatga doir bir qator konsepsiyalarida tanqid qilinadi. Jumladan, "lokal sivilizatsiyalar" konsepsiyasida Shpengler xalqlar madaniyatiga o'z rivojlanish jarayonida vujudga kelish, ravnaq topish, tanazzulga uchrash va halok bo'lish bosqichlaridan o'tadigan berk, betakror organizmlar sifatida qaraydi. Shpengler tarixiy jarayonning o'ziga xos uzlukliligi dalilidan madaniyatlarning ko'p sonliligi g'oyasini keltirib chiqaradi. XX asrda madaniyat asosan etnografiya va ijtimoiy antropologiya doirasida o'rganiladi. XX asrning ikkinchi yarmida madaniyatning kommunikativ xossalari haqidagi tasavvurlar rivojlandi, uning germeneytik talqini keng tarqaladi. Bu esa madaniyatning tuzilishi va xususiyatlarini o'rganish uchun asos sifatida tilga qiziqish kuchayishiga sabab bo'ladi.

Shunday qilib, tarixiy jarayonda shakllangan madaniyatga doir konsepsiyalarda uning muhim xususiyatlariga tavsif beriladi. Madaniyatning hozirgi talqini mazkur tavsiflarni o'z ichiga oladi. Madaniyat tushunchasining mazmuni moddiy va ma'naviy qadriyatlar, ularni yaratish, ajdodlar tajribasini o'zlashtirib, undan yangi qadriyatlar yaratish uchun foydalanishga qodir bo'lgan insonni shakllantirish usullari tizimidan iborat. Madaniyat yaxlit bo'lib, ancha murakkab tuzilishga ega. Uning elementlari turli asoslarga ko'ra farqlanadi. Har qanday madaniyat: - barqaror elementlar, ya'ni madaniy universalialarni; - muayyan tarixiy sharoitda vujudga keladigan va yo'q bo'lib ketadigan o'tkinchi elementlarni o'z ichiga oladi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Jamiyat vujudga kelishining asosiy nazariyalari (teologik, shartnomaviy, evolyutsion) o'rtasidagi farq nimalarda namoyon bo'ladi?
2. Jamiyatning vujudga kelishida mehnat va muloqotning o'rnini qanday?
3. Nima uchun insonni "ijtimoiy mavjudot" (zoon politikon) deb atashadi?
4. Jamiyat rivojlanishida ma'naviy meros va an'analarning ahamiyati nimada?
5. Milliy g'oya jamiyatning ma'naviy asosi sifatida qanday vazifalarni bajaradi?
6. Jamiyat taraqqiyotida axloqiy me'yorlar va qadriyatlar qanchalik muhim?
7. Ma'naviy yangilanish va ijtimoiy o'zgarishlar o'rtasida qanday bog'liqlik bor?
8. Jamiyatning ijtimoiy tuzilishi deganda nimani tushunasiz?
9. Ijtimoiy tabaqlanish (stratifikatsiya) jamiyat rivojiga qanday ta'sir qiladi?
10. Siyosiy tizim jamiyat barqarorligini ta'minlashda qanday rol o'ynaydi?
11. Jamiyatda ijtimoiy adolat tamoyillarini amalga oshirish mexanizmlari nimalardan iborat?
12. Siyosiy institutlar (partiyalar, harakatlar) va jamiyat o'rtasidagi aloqadorlikni tushuntirib bering.
13. Ijtimoiy hamkorlik va ijtimoiy nizolarning jamiyat taraqqiyotidagi o'rnini qanday?
14. "Fuqarolik jamiyati" tushunchasining asosiy belgilari nimalardan iborat?
15. Davlat va fuqarolik jamiyati o'rtasidagi asosiy farqlar va o'xshashliklar nima?
16. Demokratiyaning eng muhim tamoyillarini sanab bering.
17. Huquqiy davlat tushunchasi fuqarolik jamiyati bilan qanday bog'langan?
18. Fuqarolik jamiyati institutlari (NHTlar, ommaviy axborot vositalari) davlat ustidan qanday nazorat olib boradi?
19. Shaxs erkinligi va siyosiy mas'uliyat o'rtasidagi muvozanat qanday ta'minlanadi?
20. Globallashuv sharoitida fuqarolik jamiyati oldida qanday yangi chaqiriqlar paydo bo'lmoqda?

Foydalanilgan adabiyotlar:

Asosiy adabiyotlar:

1. Sh.M.Mirziyoev. “O‘zbekiston-2030” Strategiyasi. 2023-yil 11-sentyabr, PF-158-son).
2. Sh.M.Mirziyoev. “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” gi PF-4947-sonli farmoni. T., 2012.- 196 b.
3. Po‘latov Sh. Ta’lim menejmenti yoxud ta’lim muassasasini ilmiy-metodik boshqarish strategiyasi. “Yosh kuch”. Toshkent – 2019.
4. Shlyayxer A. Jahon miqyosidagi ta’lim. XXI asr maktab tizimini qanday barpo etmoq kerak? / so‘z boshi Sh.Shermatov, X.Umarova; Umumiy tahrir D.Norboeva; tarjimonlar: R.Axmatova, D.Norboeva. – Toshkent: “Zamin Nashr” nashriyoti, 2022.
5. Abu Nasr Farobiy Fozil odmlar shahri. // Toshkent. – “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, davlat ilmiy nashriyoti. 2004
6. Mahmudov I.I., Qoraboev J. Rahbar shaxs psixodiagnostikasi. // Toshkent. - “Akademiya”, 2013. 120 bet.
20. Mahmudov I. Boshqaruv psixologiyasi. // Toshkent. – “YUNAKS-PRINT”, 2006. 232 bet.
21. Qosimova Dilorom Sobirovna Menejment nazariyasi Toshkent “Tafakkur Bo‘stoni” 2019.
22. Mardanov D. Maktabda kasbga yo‘naltirish ishlari. — Nukus. 2013. — 182 b.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

10. K. S.Guttenplan. J.Hornsby. C. Janavay. Reading philosophy. Blackwell Publishers Ltd. UK. 2003. P – 341.
11. A.Azami. Vvedeniye v Xadisovedeniye. Kazan: 2011
12. Abu Xomi G‘azzoliy Kim ei saodat/Ikki dune saodatigaeltuvchi bilim. - Samarkand: Imom Buxoriy xalkaro markazi, 2019
13. Aristotel Socheniya. V-4-t. -Moskva: Misl, 1976
14. Otamurodov S. Globallashuv: millatni asrash mas’uliyati. Toshkent: O‘zbekiston, 2018
15. Sharipov M. Fayzixo‘jayeva D. Mantiq. -T.: Unversitet, 2007.
16. Mirziyoyev SH. M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017. – 488 b.
17. A.Fitrat. Tanlangan asarlar –T.: Ma’naviyat, 2010 -301
18. Jaspers. The origin and goal of history. New Haven and London. Yale University Press. 1965. P – 77. (P – 19)

Internet tarmoqlari:

19. Lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.
20. Ziyonet.uz – O‘zbekiston ta’lim portali (falsafa bo‘limi).
21. Natlib.uz – Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi.

22. Unilibrary.uz – O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalari yagona elektron kutubxonasi.
23. Stanford Encyclopedia of Philosophy (plato.stanford.edu) – Dunyodagi eng nufuzli falsafiy ensiklopediya.
24. Philosophy.ru – Rus tilidagi eng yirik falsafiy resurs va elektron kutubxona.
25. JSTOR.org – Ijtimoiy-gumanitar fanlar bo‘yicha xalqaro ilmiy maqolalar bazasi.
26. Scholar.google.com – Ilmiy ishlar va maqolalar qidiruv tizimi.

9. INSON FALSAFASI (FALSAFIY ANTROPOLOGIYA)

Reja:

1. Falsafiy antropologiyaning paydo bo'lishi va rivojlanishi, predmeti va vazifalari.
2. "Homo Economicus" (iqtisodiy inson) tushunchasi va modeli.
3. "Homo Economicus"ni shakllantiruvchi ijtimoiy-iqtisodiy muhit.
4. Indivd iqtisodiy xulq-atvorining falsafiy tahlili.

Tayanch so'z va iboralar: Odam, inson, antropologiya, ong, uning tabiati, antroposotsiogenez, inson- biologik mavjudot, inson – ijtimoiy mavjudot, inson hayoti mazmuni, o'limi, manguligi, inson faoliyati, inson ehtiyojlari, shaxs, individ, Shaxs erkinligi, komil inson.

1. Falsafiy antropologiyaning paydo bo'lishi va rivojlanishi, predmeti va vazifalari.

"Odam", "inson" tushunchalari, ongning tabiati, ongning tuzilishi, insonning paydo bo'lishidagi muhim omillar roli, inson – biologik va ijtimoiy vujud ekanligi, insonning hayoti, o'limi va manguligi, jamiyat va Shaxs munosabatlari, barkamol inson muammosi, Shaxs erkinligi masalalari bo'yicha ilmiy-nazariy bilimlarni berish.

Falsafada inson muammosi bosh muammo ekaniga shubha yo'q. Zeroki falsafa fanining bahs mavzusi o'zagini dunyo va undagi inson o'rni, hayotning ma'nosi va mazmuni, odamning paydo bo'lishi, uning tabiat va jamiyatga munosabati va undagi rollari, kelajak avlodning taqdiri, jahon tsivilizatsiyasining istiqbollari bilan bog'liq masalalar tashqil qiladi. Odam sayyoramizdagi mavjud jonli organizmlarning gultojisi-tarixiy faoliyatning va madaniyatning subyekti-sohibidir.

Suqrotning "O'z-o'zingni angla" degan hikmatli iboradan ruhlanishi har bir davr uchun yangicha ma'no kasb etgan. Insonda butun olam va jamiyatning mohiyati mujassamlashgan. SHu sababga ko'ra ham buyuk faylasuf mutafakkirlarimiz odamni olamga (ular aytishicha, katta olamga) nisbat berib «kichik olam» deb o'rganganlar (G'ijduvoni, Nasafiy, Navoiy, Bedil).

Insonning jismoniy tuzilishi barcha tirik mavjudotlardagi singari juda murakkab. SHuning uchun uni anatomiya, fiziologiya, biologiya, genetika singari qator fanlar o'rganadi. Lekin odam, boshqa tirik mavjudotlardan farqli o'larok faqat tabiiy emas, balki tarixiy, ijtimoiy mavjudot hamdir. Uning ijtimoiy sifatleri bilan tarix, iqtisod, germeneytika, evristika, estetika, axloq, psixologiya kabi fanlar shug'ullanadi. Sanab o'tilgan va boshqa bir qator fanlar odamni turli tomondan o'rganadi va turli sifatlerini aniqlaydi. Odamni bir butunlik sifatida o'rganadigan fan antropologiya deyiladi.

Antropologiya inson mohiyatini, uning tabiat va jamiyatdagi o‘rni, o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish bilan shug‘ullanadi. Mazkur fan inson mohiyatini «men», “Shaxs”, “ong”, “ruh” kabi tushunchalar vositasida tahlil qiladi. Odam to‘g‘risida tabiiy va ijtimoiy fanlarda mavjud ma’lumotlarni to‘plash va umumlashtirish, yaxlit nazariya yaratish vazifasini falsafa fani bajaradi. Ko‘p o‘lchovli odamning universal tavsifini o‘rganish falsafa obyektidir. Xo‘sh, falsafiy ma’noda inson-odam tushunchasi nimani anglatadi? Bu savolga javob berishdan oldin biz e’tiboringizni bir muammoga karatamiz. Ruschada bir so‘z bilan ifodalangan “chelovek” tushunchasi o‘zbekchada, jumladan, falsafiy adabiyotlarda ham “inson”, “odam” tushunchalari bilan berilmokda. Bizningcha, nisbatan neytral so‘z bo‘lgan “odam» tushunchasini falsafiy kategoriya sifatida ishlatgan ma’qul.

“Inson” tushunchasida ijobiy ma’no yashirin va olimlar aytganday, “inson” etika fani kategoriyasi sifatida ishlatilgani yaxshi. “Odam” tushunchasi “Shaxs” va “inson” tushunchalaridan kengrokdir. Bu tushuncha yaqin davrlargacha faqat biologik turga mansublikni ifodalaydigan tushuncha deb hisoblanardi. XIX asrning II yarmidan boshlab, odamga biologik taraqqiyotning mahsuli deb qaralayotgan bo‘lsa ham, bu hol undagi ijtimoiy jihatlarni inkor kilmaydi. Odamda biologik va ijtimoiy jihatlarning yaxlit bir butunligi kuzatiladi. Odamning mohiyatini o‘rganish, avvalo, uning boshqa turdagi jonzodlardan farqlanuvchi belgilarini aniqlashni taqozo qiladi. Odamni boshqa tirik mavjudotlardan ajratib turadigan belgilar juda ko‘p. Lekin ana shu tafovutlar silsilasida shundaylari borki, ular tirik mavjudotlar va odamning mohiyatini belgilab beradi.

Ko‘p faylasuflar odam bilan hayvonlarni ajratib turadigan farq bu odamda ongning mavjudligi deb tushuntiradilar. Bunday yondashishda odam bilan hayvonlar o‘rtasidagi eng asosiy farqlardan biri, shubhasiz, aks ettirilgan. Zero hozirgi zamon ijtimoiy amaliyotining barcha muammolari ong hodisasi bilan bog‘liq. Ongning mohiyati va kelib chiqishi, ongning borliqqa munosabati muammosi falsafaning eng muhim masalalaridan biri bo‘lib keldi va shunday bo‘lib qolmoqda...

Ong bog‘lovchi, boshlang‘ich falsafiy tushuncha sifatida barcha ma’naviy va ruhiy shakllarni o‘zida birlashtiradi. Ong-voqelikni aks ettirishning insongagina xos usuli- oily shakli, ijtimoiy in’ikosdir. U inson bilan tashqi voqelikning o‘zaro ta’siri natijasi, inson munosabatlarini tartibga solish va boshqarishning o‘ziga xos shakli, subyektiv reallikdir.

Ong voqelikni aks etgiribgina qolmay, balki uni yaratuvchisi hamdir.

Ong — ijtimoiy — madaniy, tarixiy hodisadir.

Ong insonning amaliy — o‘zgartiruvchilik faoliyati asosida vujudga keladi va rivojlanadi. Ong – tafakkur va borliqning birligidir. Ong o‘z mohiyatiga ko‘ra murakkab tizim bo‘lib, u xayol, xotira, iroda kabi shakllar orqali voqea bo‘ladi. Ong faoliyati bo‘lgan xayol voqelikning mohiyatiga ko‘ra umumlashgan holda idrok etish hodisasidir.

Xayol tabiati murakkab, serqirra bo‘lib, fanda hali yetarlicha o‘rganilmagan.

Xayol voqelikdan hamisha oldinda yuradi va uni olg‘a etaklaydi. U fazo va vaqtda chegara bilmaydi. Xayol odam tafakkurida muhim o‘rinni egallaydi. Uning turli ko‘rinishlari mavjud: tasavvur xayoli, ijodiy xayol, ixtiyoriy va ixtiyorsiz xayol; real va xom (puch) xayol.

Ongimizda in‘ikos etilgan narsalar, hodisalar, jarayonlarni mustahkamlash, saqlab qolish va keyinchalik esga tushirishga ***xotira*** deyiladi. Hozirgi zamon fani axborotlar miyaning muayyan joylariga o‘rnashib qolishi xotiraning asosiy sharti ekanini isbotlagan. Insonni o‘ylash, fikrlash qobiliyati ham xotiraga kiradi. Inson xotirasiz hech bir faoliyatni amalga oshira olmagan bo‘lur edi. Xotira insonning buguni, ertasini bilishida, uning erkin bo‘lishida muxim omildir.

Iroda — insonning o‘z xatti — harakatlarini ongli ravishda tartibga solish va ko‘zlangan maqsadni amalga oshirishda uchraydigan to‘siqlarni bartaraf etash layoqatidir. O‘zini tuta bilishlik, dadillik, qatiylik, chidam, toqat, izchillik kabi fazilatlar irodaning muhim sifatlaridir. Kishilar fikrlash, tafakkur bobida turli darajadadirlar. SHu darajalarni aniqlash uchun tilimizda layoqat, qobiliyat, iste’dod, iqtidor, salohiyat va daho degan tushunchalar mavjud (qarang.. A.Ibrohimov, H.Sultonov, N.Jo‘raev. Vatan tuyg‘usi. T., 1996., 47-49 betlar.).

Ongning kelib chiqishi haqidagi masala in‘ikos va uning tabiati, in‘ikos shakllari va ularning rivojlanishi haqidagi masalalar bilan chambarchas bog‘liqdir. Zeroki, ongning genetik shart-sharoitlari in‘ikos shakllarining rivojlanishiga asoslanadi. Ijtimoiy darajadagi in‘ikos ijtimoiy ong shakllari hamda odam ruhiyati va ongi faoliyati bilan bog‘liq individual in‘ikos shakllarini qamraydi. Ijtimoiy darajadagi in‘ikosda aloqa va boshqaruv texnikasi alohida mavqega ega. Bunda inson in‘ikosining tabiiy xossalaridan foydalanib, uning sun‘iy tizimlarini yaratadi hamda informatsion in‘ikosning o‘ziga xos shaklini asoslaydi.

Ongsizlik va ong osti holatlari mahsus ko‘rib o‘tilishi sababli bu erda to‘xtalmaymiz. Odamning dunyoni anglashga bo‘lgan intilishi ayni paytda o‘z — o‘zini anglashga bo‘lgan intilishi hamdir. O‘z-o‘zini anglash kishining o‘zini biologik va ijtimoiy vujudligini anglashi, o‘z faoliyatini nazorat qilishi, uni tartibga solishi va yo‘naltirishi, o‘ziga hisob berishi, o‘z — o‘zini baxolashidir. O‘z-o‘zini anglash-turli daraja va shakllarda namoyon bo‘luvchi dinamik, tarixiy rivojlanishdagi hodisa. Odamni hayvondan ajratib turadigan eng asosiy tafovutlarning biri hulqdir. Bu fark yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan tafovut-ongning mavjudligi bilan chambarchas bog‘liq. Odam hulqi ong yordamida boshqariladi, lekin uning shakllanishida tabiiy omillar, instinktlar, biologik ehtiyojlar rolini mutlaqo inkor qilish haqiqatdan ko‘z yumish bo‘lur edi.

Hayvonlar xulqini ularning qaysi turga mansubligi belgilaydi. Bir turga mansub individlar xulqidagi farqlar juda kam bo‘ladi. Hayvonlar xulqi, asosan, irsiyat yordamida

belgilanadi. Odamlar xulqi esa turga mansublik bilan belgilanmaydi. Er yuzida bir necha milliard odam yashaydi. Ularning barchasi bir turga mansub bo'lsa ham, xulqi bir-biridan keskin farq qiladi. Hayvonlar xulqi tug'ma xulq bo'lsa, odamlar xulqi jamiyatda shakllangan xulqdir. Kishilik jamiyati maxluqlar to'dasi va galasidan yana shuning bilan ham farq qiladiki, u biologik butunlik emas. Hayvonlar galasi esa biologik butunlikdir. SHuning uchun ham galasidan ajrab qolgan chumoli yoki oilasidan ajragan asalariga har qancha sharoit yaratib, oziq-ovqat bilan taminlab turilsa ham, ular qisqa vaqt ichida halok bo'ladilar. CHumoli va asalari mansub bo'lgan turlar ularni gala va oilaga birikib yashashini taqozo qiladi. Biologik to'rning talabidan chetga chiqish esa o'sha jonzodning halok bo'lishiga olib keladi.

Kishilik jamiyati biologik tur talabi natijasida emas, umumiy madaniyat asosida turmush kechiradi. Madaniyat kishilik jamiyatini hayvonot dunyosidan ajratib turadigan eng muhim belgilaridan biridir. Lekin madaniyat o'zida jamiyatning eng muhim belgilaridan birini aks ettirsa ham "jamiyat, odam qanday vujudga keldi?" degan savolga javob bermaydi.

XX asr faylasuflari o'zlaridan avval yashab, ijod etgan faylasuflarning "odam-aqlli mavjudot", "odam-o'z-o'zini anglay oladigan mavjudot", "odam-siyosiy mavjudot" (Aristotel), "mehnat quroli yasovchi xayvon", "barcha ijtimoiy munosabatlar majmui" qabilidagi ta'riflarini inkor qilmadilar, balki yuqori baholadilar. Shu bilan birga ular odamning mazkur ta'riflarda aks ettirilgan sifatlari predmetli-amaliy faoliyat bilan bog'liq ekanini ta'kidlab ko'rsatdilar. Odam va jamiyatning paydo bo'lishi bir yaxlit jarayonning ikki tomonidir. Bu jarayonni ifodalash uchun fanda "antroposotsiogenez" atamasi qabul qilingan, Tabiiy va ijtimoiy fanlarda bu jarayon qanday kechganini to'la tushuntirib bera oladigan nazariya hozircha yo'q, ammo bir qator farazlar mavjud.

2. "Homo Economicus" (iqtisodiy inson) tushunchasi va modeli.

Odamning paydo bo'lishidagi nazariyalarni (dunyoviy, diniy, materialistik, idealistik va h.k.) shartli ravishda uchga bo'lish mumkin:

1. odam yaratilgan (Xudo, mutlok ruh tomonidan);
2. odam biologik evolyutsiyaning, tabiiy-tarixiy rivojlanishning mahsuli;
3. odam yuqori darajada tsivilizatsiyalashgan biror-bir sayyoradan kelib qolgan mavjudot.

Islom dini odam tuproqdan yaratilgan deb uqtiradi: "Biz insonni tuproqdan yaratdik. Keyin esa uni bir mustahkam joyda turadigan nutfa (urug'lik) qildik. Nutfani esa bir parcha qonga aylantirdik. Jonni esa muzg'aga (qon bilan go'sht o'rtasidagi bir narsaga) aylantirdik. Muzg'ani suyak qildik, suyakka go'sht kiygizdik. Undan so'ng boshqacha qilib yaratganmiz" ("Mo'minun" surasi, 12-14 oyatlar) (Adam-qadimgi evrey tilida – "qizil tuproq" demakdir).

Falsafa odam, jamiyat va madaniyat paydo bo'lishining asosida mehnat yotishini e'tirof etadi... Shu bilan birga falsafa mehnatning rolini naturalistik talqin qilishni inkor etadi. Naturalistlar mehnat va jamiyat aloqadorligini sabab-oqibat qabilida tushuntirishga uringanlar. Aslida mehnat, antroposotsiogenez zamonda birin-ketin amalga oshmagan, balki yaxlit jarayon shaklida yuz bergan. Hozirgi dialektik tafakkur mehnat va antroposotsiogenez jarayoni boshlandi, deb emas, ayni bir paytda antroposotsiogenez jarayonining markazida mehnat turadi, deb tushuntiradi.

Ibtidoiy gala biologik birlik bo'lsa, ibtidoiy jamoa ijtimoiy birlik sifatida individlar o'rtasidagi yangicha munosabatlarga asoslanardi. Ibtidoiy jamoaning shakllanishida tilning roli benihoya katta bo'lgan. Til atrofdagi moddiy borliqni aks ettirishdagina ishtirok etmasdan, shu borliqni o'zgartirishda, odamning predmetli-amaliy faoliyatida faol qatnashadi.

Kishilik jamiyatida, hatto uning eng quyi bosqichlarida ham, yaqin qarindoshlar o'rtasida nikoh munosabatlari man qilingani-agamiya kuzatiladi. Gala, poda o'rtasidagi o'zaro nikoh munosabatlari fanda endogamiya nomi bilan yuritilsa, nikoh bo'yicha sherikni chetdan topish ekzogamiya deyiladi. Ekzogamiya hozirgi kunda keng tarqalgan farazlardan birida tushuntirilishicha, jamoa a'zolari o'rtasidagi janjallarni bartaraf qilish maqsadida o'ylab topilgan. Jamoalar ichida nikoh munosabatlarining man qilinishi har bir jamoaning boshqa jamoalar bilan aloqasini kuchaytirdi. Urug'lar esa biologik butunlik bo'lmay, dastlabki ijtimoiy guruhlar edilar. Urug'larning hayvonlar galasidan tub farqi yana shunda ediki, unda odamlar o'rtasidagi munosabatlar instinkt asosida emas, ilk axloq normalari asosiga o'rnatilgan edi. Ibtidoiy jamoada adolat, o'zaro hurmat, mehnatga karab iste'mol qilish to'g'risida dastlabki tushunchalar paydo bo'la boshladi. Tabiat kuchlariga qarshi kurash urug' va qabiladagi barcha a'zolarining birlashishini taqozo qiladi. Mehnat va iste'mol jamoatchilik xarakteriga ega bo'lgani uchun jamoa axloqi ham jamoatchilik xarakterida edi. Mehnat jarayonida odamlarda iroda, o'zaro yordam singari tuyg'ular tarbiyalanar va rivojlanar edi. Mehnat jarayonida shakllangan axloqning odamlar orasidagi munosabatlarni tartibga solishi okibatida haqiqiy kishilik jamiyati vujudga keldi. Bu jamiyatda mehnat faqat oziq-ovqat, kiyim-kechak topish vositasigina bo'lib qolmasdan, tarbiyaning ham qudratli vositasiga aylandi. Axloqning instinktdan ustun kelishi odamning hayvonot dunyosidan ajralib chiqqanini anglatardi. Lekin bu hodisa bir necha yil davomida emas, minglab yillar davomida yuz bergan murakkab hodisa edi. Endi odam tabiiylik bilan ijtimoiylikning yonma-yon yashovchi hodisasi emas, yaxlit bir butunlikka aylangani timsoli bo'lib qoldi. Demak, odam-oliy vujud. U fikrlash, so'zlash, mehnat qilish qobiliyatiga ega. Odamda xotira bor, o'tganlarni eslaydi, farosat bor, tez va to'g'ri fahmlay oladi. Unda tasavvur bor, halol va haromni farqlaydi. Iffatni qadrlaydi.

Har qanday biologik tur singari odam ham muayyan belgilar yig'indisi bilan boshqa turlardan ajralib turadi. Bu belgilar odamning anatomik tuzilishi va fiziologik

xususiyatlari, yashash davri, muddati, irsiy va irkiy belgilari va boshqalardan iborat. Bundan tashqari odamda til, ong, axloq singari ijtimoiy belgilar mavjud. Mana shu biologik va ijtimoiy xususiyatlarning o‘zaro munosabati, tabiiylik bilan ijtimoiylikning dialektikasi turli falsafiy oqimlarda turlicha talqin qilib kelingan.

Chaqaloq tug‘ilganda tayyor ong bilan tug‘ilmaydi. Uning miyasi universal qobiliyatlarga ega bo‘lgani uchun ijtimoiy muhit ta’sirida ongni shakllantira boradi. Bundan tashqari, ona qornidagi xomila biologik qonuniyatlar asosida rivojlanadi. U tug‘ilgach esa, o‘zida ijtimoiy muhit va undagi qonuniyatlar ta’sirini seza boshlaydi. Endi undagi ijtimoiy xususiyatlar biologik negizda shakllana boradi. Agar biologik va fiziologik o‘ziga xoslik bo‘lmasa, barcha odamlar fe’l-atvori, ongi, axloqi va boshqa ijtimoiy xususiyatlari bo‘yicha deyarli bir xil bo‘lib qolardilar, chunki ular deyarli bir xil ijtimoiy muhit ta’sirida shakllanadilar. Har bir odam biologik jihatdan ham, ijtimoiy jihatdan ham betakroridir. Biologik betakrorlik shundan iboratki, har bir odamdagi irsiy belgilarni tashuvchi genlar soni, turli xromosomalar mutanosibligi va boshqa juda ko‘p ichki va zohiriy belgilar yig‘indisi boshqa birorta odamda ham takrorlanmaydi. Demak, har bir odam biologik o‘ziga xoslikka, betakrorlikka ega ekan, mana shu betakror negizga ijtimoiy muhitning ta’sir qilishi ham betakror natijalarga olib keladi. Odam-tana, jon va ruhning uyg‘unligidir. G‘azzoliy uqtirishicha, jon ikki turli: jismoniy jon va qalbiy (ruh).

3.“Homo Economicus”ni shakllanantiruvchi ijtimoiy-iqtisodiy muhit.

Inson mavjud ekan, hayot ekan tana va ruh ehtiyojlarini qondirishga intiladi. Hayot mazmuni mana shu ehtiyojlardan kelib chiqadi, yashashdan maqsad belgilanadi. Tana ehtiyojlari - tabiiy biologik ehtiyojlarning qondirish inson borlig‘ining birlamchi shartidir. Lekin hayotning ma’nosi faqat moddiy ne’matlardan bahramand bo‘lish, eyish yoki shahvoniy nafsni qondirish, boylikka ruju qo‘yishdan iborat emas. Inson ruhi ham o‘ziga xos ozuqqa ehtiyoj sezadi. Shu bois unda ma’rifatparvarlik, odamiylik, diyonat, imon, vijdon, odillik, poklik, vatanparvarlik kabi ma’naviy fazilatlar shakllanadi. Haqiqiy inson o‘z hayotini ma’naviy komillikda ko‘radi.

Odam biologik va ijtimoiy xususiyatlar mujassami bo‘lgani uchun ham uni yaxlit butunlik sifatida o‘rganilganda ham, uning alohida sifatlarini o‘rganganda ham shu ikki xil xususiyatlar birligidan kelib chiqish kerak. Aks holda xulosalar bir tomonlama va g‘ayri ilmiy bo‘lib qoladi. Masalan, irqchilik nazariyalarida. Biologik tafovutlar ma’lum darajada ijtimoiy tafovutlar shakllanishiga o‘z ta’sirini ko‘rsatadi. Lekin bu ta’sirni mutlaqlashtirish haqiqatdan ko‘z yumushdir.

Biologik tafovutlarning ijtimoiy tafovutlar kelib chiqishiga o‘tkazadigan ta’sirini quyidagi misolda ko‘rish mumkin: ikki jins vakillari, ayollar va erkaklar bir-birlaridan jinsiy belgilar, ya’ni biologik xususiyatlar bilan farq qiladi. Bu tafovut ularning

ruhiyatidagi ba'zi farqlarni ham keltirib chiqaradi. Ayollarning ruhiy kechinmalari noziqroq, estetik hislarga boyroq bo'ladi. Erkaklarda esa bu jarayonlar kuchliroq, lekin yuzarok kechadi. Erkaklar va ayollar psixikasida bundan boshqa tafovutlar ham bor, lekin bu tafovutlar ulardan birini yuqori, ikkinchisini quyiroq qo'yish uchun asos bo'la olmaydi. Jinslar o'rtasidagi farqlar faqatgina ular o'rtasidagi qarama-qarshilikni emas, balki ularning bir-birlarining to'lg'azishini, ular o'rtasidagi birlikni ham ko'rsatadi.

Odamlardagi biologik xususiyatlar rolini bo'rttirib, ijtimoiy jihatlar ahamiyatini kamsitish qanday g'ayri ilmiy xulosalarga olib kelsa, ijtimoiylik rolini bo'rttirib biologik sifatlarni mensimaslik ham shunday oqibatlariga olib keladi. Faqat ijtimoiy hislatlar muhim ahamiyatga ega, biologiya xususiyatlari esa ikkinchi darajalidir, deb karovchi faylasuflar ijtimoiylashtiruvchilar (sotsiologizator) deb ataladilar. Ular biologik xususiyatlar rolini inkor qilib, ularga ijtimoiy mohiyatni yaratish uchun bir xom ashyo deb qaraydilar. Ularning nazariyasiga ko'ra, bu xom ashyodan istalgan buyum yasash mumkin. Mana shunday nazariyalar asosida XX asrda antiutopiyalar vujudga keldi. Ilmiy-texnika inqilobi davrida odamdagi biologik va ijtimoiy sifatlar birligining yangi qirralari namoyon bo'la boshladi. Boshqa turlar faqat tor doiradagi ekologik o'zgarishlarga moslasha olsa, odam ana shu o'zgarishlarning juda xilma-xilligi va kengligiga ham moslashishi mumkin. Lekin odam organizmining bu imkoniyatlari cheksiz emas. Hozirgi davrda ana shu imkoniyatlarni ishga solish o'zining oxirgi nuqtasiga etib bormoqda...

Genetika fanining kuzatishlari odam irsiyatida yuz berayotgan mutatsiyalar-o'zgarishlar tezlashib borayotganini ko'rsatmoqda. Shu mutatsiyalar, stresslar oqibatida tez sur'atlar bilan ko'payib borayotgan yurak-qon tomir kasalliklari insoniyat mavjudligiga xavf solmoqda. Demak, inson-bioijtimoiy mavjudot. Insonning insoniy vazifasi, sharafiga yaxshilik qilish, jamiyat manfaatlariga xizmat qilish, insoniyatning baxtli kelajagini yaratish. Inson o'z akli tufayli butun koinot, tabiat taraqqiyotida buyuk yaratuvchi kuch sifatida namoyon bo'ladi, u o'z tarixini yaratadi. Jamiyat tarixini yaratadi. Inson jamiyat takomillashuvi omilidir.

Olamdagi barcha tirik mavjudotlar ichida faqatgina odam o'z umrining zamonda cheklanganligini, bir kun muqarrar o'lishini anglay oladi. O'limning muqarrarligi yoshlik davrlarda mavhum bir tushuncha sifatida qabullansa ham, hayotda shunday davr keladiki, odam o'lim to'g'risida jiddiy o'ylay boshlaydi, o'limni chetlab o'tish mumkin emasligi unda kuchli his-tuyg'ular uyg'otadi.

O'limning muqarrarligini anglash odamning faqatgina fikriga, his-tuyg'ulariga ta'sir ko'rsatib qolmasdan, uning dunyoqarashi va axloqiga ham katta ta'sir ko'rsatadi. Bu ta'sir barcha odamlarda bir yo'nalishda va bir xil darajada bo'lmasdan, shu muqarrarlikni anglash xususiyatlariga qarab turli-tuman bo'ladi. O'limning muqarrarligi odamni hayotning maqsadi va mazmuni to'g'risida o'ylashga, bosh qotirishga majbur qiladi. Butun tarix davomida odamlar o'limni orqaroqqa surish, umrni uzaytirish uchun

kurashib kelganlar. Lekin umrni behad uzaytirib bo'lmasiligiga ishonch hosil qilganlaridan keyin esa o'limni hech bo'lmasa ma'naviy jihatdan engishga, ma'naviy umrboqiylikka erishishga uringanlar...

Turli jamiyatlarda va turli davrlarda o'limga munosabat turlicha xususiyatlarga ega bo'lgan. Bu xususiyatlarning xarakteri o'sha jamiyat va davrdagi ijtimoiy, axloqiy qadriyatlar, odamlarning turmush darajasi, jamiyatdagi mavqeyi singari holatlar bilan belgilangan. Tarixda shunday ijtimoiy, falasafiy oqimlar bo'lganki, ularning vakillari hayotning maqsadi o'limga tayyorlanish deb tushuntirganlar. Bu aqidaga ko'shilmagan boshqa qator faylasuflar narigi dunyo mavjudligini inkor qilib, shu dunyodagi barcha lazzatlardan bahramand bo'lishga chaqirganlar. Masalan, sufiylar o'limdan optimistik natija chiqaruvchilardir. Ular "o'lim baxtdir" deb uqtiradilar. Navoiy yozadi:

Deding: "Fano nedurur?" Muxtasar deyin: "O'lmak!", "Ki sharhin tilasang, yuz risola bo'lg'usidir".

"O'limga yuz burgilu, pardani chok et. Lekin lahatga eltuvchi o'limnimas, yangi ruh tug'diruvchi o'limni tanla", deydi Jaloliddin Rumi.

Jonning jononga birikishi-bu "Anal haqlikdir".

Qadimgi Yunonistondagi axloqiy tafakko'ning gedonizm yo'nalishi vakillari lazzat keltiruvchi har qanday narsa yaxshiliqdir, degan g'oyani olg'a surishgan. Jamiyat tarixida shunday davrlar va ijtimoiy-falasafiy oqimlar ham bo'lganki, ular o'lim to'g'risida mutlaqo o'ylamaslikka harakat qilganlar. Xolbuki, o'lim va fojia har qanday jamiyatda ham yuz berishi mumkin. Bundan tashqari, o'lim to'g'risida gapirish, asar yaratish odamning pessimistligini, tushkunlikka uchraganini emas, hayotga real yondashishini ko'rsatadi.

XX asrning ikkinchi yarmida fanning gurkirab rivojlanishi o'lim bilan bog'liq bir qancha muammolarni keltirib chiqardi. SHulardan biri o'lim holatini aniqlashdir...

A'zolari bir organizmdan ikkinchisiga ko'chirish (transplantatsiya qilish) imkoniyatlari kengaygan sari tibbiyotda o'lim holatini aniq ta'riflashga ehtiyoj kuchaydi. Umrning nihoyasi muqarrarligini anglagan inson hayotga va o'limga o'zining munosabatini shakllantiradi. Aytish mumkinki, bu munosabat inson axloqi va dunyoqarashidagi eng muhim munosabatlardan biridir. Mana shu munosabatga bog'lik ravishda insonning yurish-turishi, xulqi, faoliyati shakllanadi. SHuning uchun ham o'lim va hayotga munosabat jahon madaniyati va san'atida eng muhim mavzulardan biri bo'lib kelmokda. Hayot mazmuni tahlil qilinganda uning ikki ko'rinishi borligi nazarda tutilishi kerak. Ulardan birinchisi-alohidaShaxs hayotining mazmuni, ikkinchisi esa - bashariyat hayoti mazmuni. Bu har ikki ko'rinish ham bir biri bilan chambarchas bog'lik, lekin ular o'rtasida tafovut mavjud. Bu tafovut esa qator hollarda ziddiyatga aylanib ham ketishi mumkin.

Har bir odamning o'z qobiliyatlarining rivojlantirishi va shu qobiliyatlarining yaratuvchi mehnatga yo'naltirishi, uning hayotdagi maqsadiga erishish yo'lida

qo'ygan qadami, ayni paytda, jamiyat taraqqiyotiga, jamiyatning maqsad tomon intilishiga qo'shgan hissasi bo'ladi. Hozirgi zamon tibbiyot ilmi, ayniqsa, uning gerontologiya sohasi odam umrining keskin uzaytirish mumkinligi to'g'risida guvohlik bermokda. Hozirgi kunda bir qator mamlakatlarda evtanaziya-og'riqsiz, tinch, osoyishta o'lim masalasi ko'tarilmoqda. Shuni ham esda tutish kerakki, hozirgi davrgacha bo'lgan barcha falsafiy sistemalarda, diniy ta'limotlarda o'zini o'zi o'ldirish keskin qoralangan. Ba'zi dinlarda o'zini o'ldirganlarni erga ko'mish ham man qilingan, islom dinida esa o'z joniga qasd qilganlarni ko'mishda jonoza o'qish ta'qiqlanadi.

Hozir evtanaziya atrofida faylasuflar, yuristlar, biologlar va vrachlar olib borayotgan musohabalarda ixtiyoriy o'limni axloqiy jihatdan asoslash mumkinmi, yo'qmi degan masala ustida tortishuvlar ketmokda.

Insonning manguligi marhumning nomi, yaxshi amallari, ezgu niyatlari, qarindosh-urug'lari, do'st-birodarlari, mahalla-ko'yi, shahari va undan kattaroq miqyoslarda eslanishi, qadrlanishi va ishlarining davom ettirilishidir.

Praksiologiya (yunon. praktikos – faol) – falsafaning inson faoliyatini o'rganishga bag'ishlangan bo'limlaridan biri. Faoliyat tushunchasi inson borlig'ining tabiati va mohiyatini, uning shaxsiy imkoniyatlari, ijtimoiy aloqalari va munosabatlarini, inson ma'naviy dunyosi va moddiy amaliyot jabhasini teranroq tushunish imkonini beradi. Inson faoliyati o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, hayvonlar faolligidan butunlay farq qiladi. U individ va umuman jamiyat borlig'ining alohida usuli hisoblanadi. Ijtimoiy yo'nalganligiga qarab faoliyatning turli fanlarda o'ziga xos xususiyatlari bo'ladi. Ijtimoiy falsafa shaxsning ijtimoiylashuvi, ya'ni jamiyat to'plagan tajriba, qadriyatlar va me'yorlarni o'zlashtirish usuli sifatidagi faoliyat mazmunini yoritadi. Sotsiologiyada faoliyat (ijtimoiy harakat) ijtimoiy organizmning sub'ektiv motivatsiya va boshqalarga qarab mo'ljal olish bilan tavsiflanadigan hamda shaxs va jamiyatning aloqasini ta'minlaydigan hujayrasi sifatida qaraladi. Ontologiyada faoliyat inson borlig'i usuli bo'lib, unda odamzotning mohiyatini belgilovchi kuchlar to'la aks etadi. Bilish nazariyasida asosiy e'tibor bilishning negizi va bilimlarimiz haqiqiylikining muhim mezoni bo'lgan amaliyot sifatida tushuniladigan faoliyatga qaratiladi. Axloq va huquq falsafasida xohish-iroda erkinligi muammolari va inson faoliyatini tartibga solish usullari o'rganiladi. Inson faoliyatining madaniyat bilan aloqasi mazkur faoliyatning o'ziga xos xususiyatini aks ettiruvchi muhim falsafiy muammolardan biridir. To'g'ri, inson yaratgan barcha narsalar ham madaniyatga mansub bo'lavermaydi, lekin ijodiy faoliyatsiz madaniyat mavjud bo'lishi mumkin emas. Yondashuvlarning bunday rang-barangligi tasodifiy bir hol emas, chunki inson faoliyati uning yashash omili hisoblanadi va odamzotning tabiatga, jamiyatga, o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlari doirasini to'la qamrab oladi. Moddiy va ma'naviy ne'matlar ishlab chiqarish, siyosat va boshqaruv, muloqot va bilish, badiiy ijod va

falsafiy mulohaza yuritish, tarbiya va o'zini o'zi tarbiyalash – bularning barchasi faoliyatni insonning dunyoga va o'z-o'ziga bo'lgan munosabatining universal shakli, shaxs va jamiyatning rang-barang ehtiyojlarini qondirish usuli sifatida tavsiflaydi.

Falsafada faoliyat insonga xos bo'lgan va tashqi dunyoni oqilona o'zgartirishga qaratilgan faollikning alohida shakli sifatida tavsiflanadi. Ijtimoiy falsafada faoliyat ijtimoiy jarayonlarni amalga oshirish, insonning o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, o'zini qurshagan dunyo bilan aloqaga kirishish usuli sifatida qaraladi⁴⁵. Faoliyat muayyan faoliyat turi bilan shug'ullanish qobiliyati uning amaldagi moddiy ifodasiga o'zaro o'tishini nazarda tutadi. Bu faol inson tashqi dunyoni o'zgartirishi va o'zi ham o'zgarishini anglatadi. Ixtiyor – komillikka intilish va unga erishish sari harakat demakdir. Inson maqsadni ham, unga erishish vositalari, yo'lni ham bilib oladi. Natijada u o'z maqsadiga etish uchun ongli faoliyat olib boradi.

Jamiyat odamlar birgalikda amalga oshiradigan faoliyat shakllaridan biri hisoblanadi, shu sababli inson faoliyati doim ijtimoiy xususiyat kasb etadi, garchi u o'z shaxsiy ehtiyojlari va egoistik tushuniladigan manfaatlar yo'lida amalga oshirilsa-da, boshqalarga qaratilgan bo'ladi. Shunday qilib, faoliyat sub'ektning borliqqa bo'lgan munosabatlarini ro'yobga chiqarish usuli hisoblanadi. Ammo faoliyatning o'zi insonning tashqi dunyoga bevosita munosabati bilan emas, balki uni anglab etishi, ya'ni ruhiy motivlar, maqsadlar, vositalar (mehnat qurollari) bilan tavsiflanadi.

Insonning ehtiyojlari uning faollik manbai hisoblanadi. Hayot ehtiyojlari (insonning jonli mavjudot sifatidagi ehtiyojlari), ijtimoiy ehtiyojlar (ijtimoiy rivojlanish ehtiyojlari, shuningdek shaxsning jamiyatga moslashuv ehtiyojlari) va ma'naviy ehtiyojlar (ma'rifiy, diniy, axloqiy, estetik va sh.k.) farqlanadi. Ehtiyojlarning rang-barangligi inson faoliyati turlarining rang-barangligini belgilaydi. Faoliyat motivsiz bo'lmaydi. Faoliyat harakatlardan tashkil topadi. Faoliyat motiv bilan, harakat – maqsadlar bilan, amallar – shartlar bilan belgilanadi.

Inson faoliyati o'ta rang-barangdir. Moddiylik faoliyat jarayoni va natijasining materialga bog'liqligini belgilaydi. Faoliyat natijasi inson oqilona o'zgartirgan materialda o'z aksini topadi, moddiylashadi (predmetga aylanadi). Faoliyat natijasi inson kuchlari va qobiliyatlarining o'ziga xos in'ikosi hisoblanadi. Nemis klassik falsafasining taniqli namoyandasi I.G.Fixte fikricha, "Amaliyot o'zgartirilgan tabiat predmetlarini insonning ko'zgudagi aksiga o'xshaydi"⁴⁶

Inson faoliyati mehnat qurollari yordamida amalga oshiriladi. Uning hayvonlar faolligidan asosiy farqlaridan biri qurollilik hisoblanadi.

Inson faoliyati oqilona, ongli va maqsadga muvofiq bo'ladi. "Oqilonalik – inson faoliyatining barcha turlariga amalda xos bo'lgan jihat"⁴⁷, deb qayd etadi E.Kassirer.

⁴⁵ Falsafa komusiy lurat.Nazarov K. taxriri ostida. –T.: SHark, 2004. –B. 186

⁴⁶ Карант И.Г.Фихте Назначение человека.: 2006. – с.81.

⁴⁷ Kassirer E. Opit o cheloveke: vvedenie v filosofiyu chelovecheskoy kulturi // Problema cheloveka v zapadnoy filosofii. – M.: 1988. – S.28.

Oqilonalik insonning o'z faoliyati maqsadlarini aqlga muvofiq tarzda belgilash va ularni erkin va ongli boshqarish qobiliyatini anglatadi.

Onglilik va maqsadga muvofiqlik – inson faoliyatini hayvonlar faolligidan farqlash imkonini beruvchi muhim xossalardir. Ammo ular “sof ko‘rinish”da mavjud bo‘lmaydi. Shu sababli onglilik va maqsadga muvofiqlikka zid bo‘lgan xossalarni inson faoliyatining talqini doirasidan chiqarish o‘rinli bo‘lmaydi. Xususan, insonning barcha faoliyati ham ongli bo‘ladimi, degan savol ustida mulohaza yuritib ko‘raylik. Amalda faoliyat ayrim ko‘nikmalar shakllanishini nazarda tutadi (kasbiy mahorat esa aksariyat ko‘nikmalarni avtomatizm darajasiga ko‘taradi); faoliyatda anglanmaydigan mayllar, mo‘ljallar, tajriba, o‘tmishda (aksariyat hollarda – bolalikda) olingan taassurotlar o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi. Faoliyat “onglilik – ongsizlik” qarama-qarshiligining birligidir, deb aytish uchun asoslar mavjud. Ziddiyatli vaziyatlar – mutlaqo ongsiz va ongga butunlay bo‘ysungan faoliyatni hayotda juda kam uchraydigan muayyan abstraktsiya sifatidagina tasavvur qilish mumkin. SHuningdek, ongga to‘la bo‘ysunadigan harakat ko‘pincha samarasiz bo‘ladi.

Onglilik faoliyatning maqsadga muvofiqligini belgilaydi, chunki maqsadni qo‘yish o‘z ehtiyojlarini hamda mavjud vaziyatni bu ehtiyojlarni qondirish sharti sifatida anglashni nazarda tutadi. Maqsadga muvofiq faoliyat oldindan mo‘ljallangan muayyan natijaga qarab mo‘ljal oladi.

4. Indivud iqtisodiy xulq-atvorining falsafiy tahlili

Moddiy faoliyatni soddalashtirib predmetlar bilan ish ko‘rish sifatida, ma‘naviy faoliyatni esa – predmetlarning obrazlari bilan ish ko‘rish sifatida tasavvur qilish mumkin. Abstrakt mulohaza yuritish orqali moddiy va ma‘naviy faoliyatni “sof ko‘rinish”da, muayyan qarama-qarshilik sifatida tasavvur qilish mumkin. Ammo ma‘naviyatdan xoli bo‘lgan moddiy faoliyat behudadir.

Yuqorida qayd etilganidek, faoliyat insonning dunyoga va o‘z-o‘ziga bo‘lgan munosabatining universal, umumiy usulidir. Ammo inson qay tarzda ish ko‘rmasin, o‘z faoliyatida qaysi vazifalarni hal qilmasin, uning barcha elementlari: faoliyat predmeti, vositalari va jarayoni doim ramziy tabiatga ega bo‘ladi. Til, ya‘ni so‘z eng universal ramz hisoblanadi.

Inson faoliyati o‘z tabiatiga ko‘ra madaniydir, til ramzlari esa madaniyatning muhim boyligi hisoblanadi. Inson faoliyat jarayonida tashqi madaniy ramzni o‘zlashtirar ekan, nafaqat rang-barang mehnat qurollaridan foydalanishni, balki ularning boshqalar va o‘zi uchun ahamiyatini anglashni ham o‘rganadi. Madaniyat ramzlari psixologik vositalar hisoblanadi: inson mehnat qurollaridan ularning asl mazmuniga muvofiq foydalanish orqali tabiat dunyosini o‘zgartirishi mumkin. Ammo mehnat qurollari inson uchun muayyan ahamiyat kasb etadigan ramzlar ham sanalgani

bois, odamzot ularning yordamida o'z ruhiy funksiyalari – zehni, irodasi, tafakkurini ham boshqaradi. Ayni shu sababli insonning tabiiy iste'dodi aynan faoliyatda namoyon bo'ladi, uning qobiliyatlari shakllanadi va ehtiyojlari qondiriladi.

Shaxsning shakllanish jarayonida faoliyat qay darajada muhim rol o'ynamasin, uni mutlaqlashtirish yaramaydi. Zero, shaxsning shakllanishida faoliyatning rolini tushunish uchun insonning muayyan faoliyat turlariga bo'lgan munosabatini belgilaydigan ichki xususiyatlarini hisobga olish muhimdir. Ichki xususiyatlar deganda avvalo shaxsning qobiliyatlari va irodasi zamirida yotuvchi tabiiy iste'dod nishonalari, oliy nerv faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari (mijoz), umumiy ta'sirchanlik (ya'ni sezish va idrok etish individual qobiliyati), miya yarim pallasi asimmetriyasi va hokazolar nazarda tutiladi. Shaxsning ichki xususiyatlari nafaqat irsiy (genetik) va tug'ma (embrional rivojlanish jarayoni bilan belgilangan) xossalar, balki shaxs hayoti, tarbiyasi, bilimi, hayot tajribasining o'ziga xos holatlari ta'sirida shakllangan individual belgilar tushunchasini ham qamrab oladi.

Shaxs, uning jamiyat bilan munosabati, Shaxs erkinligi, uning huquq va burchlari haqidagi muammolar barcha tarixiy davrlardagi buyuk mutaffakirlarning e'tiborida turgan eng muhim masalalardan biri bo'lib kelgan va kelmoqda. Hozirgi paytda bu muammolarga bo'lgan qiziqish jahon tarixi rivojining tub burilishlar davrida turgani bilan, mustaqil O'zbekistonning yangi tarixini yaratish bilan bog'liqdir. Zeroki bu tushunchalar va ular bilan bog'liq muammolar o'zlarining yangicha talqinini topmoqda.

“Shaxs” tushunchasini yoritishni bu tushuncha bilan bog'liq qator tushunchalarni o'rganishdan boshlash maqsadga muvofiqdir. Bu falsafiy tushunchalar “individd”, “individuallik”dir.

“Individ” tushunchasi odam avlodining alohida olingan har qanday vakiliga nisbatan qo'llaniladi. Ijtimoiy falsafada bu termin ijtimoiy butunlikning yagona vakiliga nisbatan ishlatiladi. Individ oddiy “yagona” emas, “yagonalardan biri”dir. Jamiyat individni o'rabgina qolmay, balki “uning ichida” yashaydi. Jamiyatning deyarli butun qirralari individda aks etadi. Individ ijtimoiy munosabatlarning mahsuli sifatida namoyon bo'ladi. Agar odamni - ijtimoiy munosabatlarning maxsuli va subyekti desak, individ ijtimoiy munosabatlarning mahsuliga teng keladi, individuallik esa ijtimoiy munosabatlarning subyektiga to'g'ri keladi.

“Individuallik” odamning o'z personal qiyofasiga ega bo'lish qobiliyati, jamiyat oldida muayyan qadriyat va ahamiyatga ega bo'lish sifatidir.

“Individuallik” tushunchasi odam faoliyatidagi o'ziga xoslik, ko'pqirralik va uyg'unlikni, tabiiylikni ifodalaydi.

Shaxs o'z “men” ligini his qiluvchi, o'zining ehtiyojlari, intilishlari, manfaatlari, orzu, maqsadlarini anglagan odamdur. Shaxs-iymon-e'tiqodli, g'oya va mafkura, insoniy fazilatlarga ega bo'lgan, Vatan va millat tuyg'usi bilan yashaydigan, davrning

ruhini, ijtimoiy sifatlarini o'zida aks ettirgan, jamlagan ongli-erkli odamdir. Shaxs insonda jamiyat tomonidan voyaga etkaziladigan ma'naviy fazilatlar majmuidir.

Shaxsning mohiyati tavsifi, eng avvalo, uning o'z-o'zini anglashi, irodasi, xarakteri, axloqiy etukligi, dunyoqarash xususiyatlari, uning real huquq va burchlari, ijtimoiy faolligi, erkin bo'la olish qobiliyati va mustaqil ish yurita olishi orqali namoyon bo'ladi. Shaxsning mohiyatini tavsiflaydigan yuqoridagi unsurlardan tashqari yana uning funktsional tavsifini ifodalaydigan qirralari ham bor. Har qanday odam bir qancha (rol) vazifalarni bajaradi. U o'g'il bola, ziyoli, to'garak va tashqilotlar a'zosi, o'zining qiziqishi, mas'ulligiga qarab bu rollarni turlicha bajaradi.

Shaxs umumiylik (ijtimoiy-tipik), xususiylik (milliy, sinfiy, partiyaviy, guruhiy) va yagonalik (individual jihatlar)ning dialektik birligi tarzida namoyon bo'ladi.

Shaxsning shakllanishi uning ijtimoiylashishi bilan chambarchas bog'liq. Ijtimoiylashish - bu individ tomonidan muayyan ijtimoiy rollar va madaniyatlar tizimini egallab olinishidir. Bu jarayon uch bosqichdan iborat bo'lib: birinchisi, ilk ijtimoiylashish yoki bolaning ijtimoiylashishi; ikkinchisi, o'smirning ijtimoiylashishi; uchinchisi, shakllangan odamning ijtimoiylashishi, ya'ni barqaror ijtimoiylashishdir.

Shaxsning shakllanishi va rivojlanishida tarixiy shart-sharoitlar, ijtimoiy muhit, xususan g'oya va mafkura muhim ahamiyat kasb etadi.

Bozor iqtisodiyotiga asoslangan erkin va demokratik jamiyat qurishga intilayotgan bizning mamlakatimizda milliy g'oya va milliy mafkuraning ustuvor rol o'ynashi mana shundan.

Shaxsning o'z-o'zini safarbar qila olish qobiliyati jamiyat va odamning o'zidandir.

Shaxsning xususiyatlari to'g'risida gap ketganda, uning nisbatan avtonomligiga e'tiborni qaratmok kerak. Bu avtonomlik Shaxsni nisbatan jamiyatdan, jamoadan, oiladan, umuman boshqa har kanday odamlardan, hatto eng yaqinlaridan ham o'zini ajrata olish, ma'lum ma'noda biqirlashish, mustakillashishidir.

Avtonomiya so'zining ikki ma'nosi bor. Bir ma'nosi, "avtonomiya" tushunchasi biror narsaga nisbatan bog'liq emasligi, mustaqilligi bo'lsa, ikkinchisi, so'zma-so'zi "o'z qonunini yaratish"dir (ruschasiga tarjimasi "samozakonnost").

Bu yerda gap har bir odamning o'ziga-o'zi qonun ishlab chiqarishi haqida emas, albatta, balki har bir odamning o'z hayoti davomida muayyan tamoyillarni yaratishi va ularga hammavaqt va har qanday holda ham «sodiq qolishga», undan chekinmaslikka harakat qilishidir.

Shaxsning jamiyatdan, jamoadan, oiladan nisbatan avtonomligi tabiatning buyuk in'omidir, tarixiy-ijtimoiy zaruratdir. Xuddi shu avtonomlik uning yagonaligini, takrorlanmas, o'ziga xosligini ta'minlaydi. Uning individ, individuallik va Shaxs sifatida shakllanishini asoslaydi. Shaxsning avtonomlasha olish xususiyati jamiyatning boyitishini, xilma-xillikning birligi sifatida amal qilishini belgilaydi.

Jamiyat va shaxs muammosi haqida gap ketar ekan, bu muammo qachon kelib chiqdi va uning mohiyati nimadan iborat, degan savolning tug'ilishi tabiiy.

Bir qarashda bu muammoning javobi juda jo'nga o'xshaydi: jamiyat mavjud, u odamlardan tashqil topgan, demak jamiyat vujudga kelishi bilan jamiyat va odam, individ munosabatlari paydo bo'lgan. Bu munosabatlar insoniyat bor ekan bor va bo'ladi. Lekin u hammavaqt ham ijtimoiy muammo sifatida namoyon bo'lganmi?

Jamiyat tarixi bunga yo'q, deb javob beradi. Ibtidoiy jamiyatda odamlar munosabatlari sodda, aniq va tabiiy bo'lgan. (Tabiiy bu so'zning tom ma'nosida - qon-qardoshlik aloqalari). Jamoa odamlarning xususiy munosabatlariga aralashmas edi. Ziddiyatlar o'ta sodda echilar edi: qonga-qon, jonga-jon. Odam urug' axloqiy normalarini so'zsiz bajarar, o'tganlarning turmush tarzini aynan takrorlar edi.

Ibtidoiy jamiyat shaxsni bilmas edi. Bu jamiyat ongi jamoa ongi edi. Individual ong aniq ajralib turmas, ajralib tura olmas edi. U davr odamining o'z individual ehtiyojlari, intilishlari, manfaatlarini yuzaga chiqarishning printsiptial imkoniyati yo'q edi.

Jamiyat va Shaxs manfaatlari uyg'unlashib borishi tez va oson kechadigan jarayon emas. U - ziddiyatlidir. Jamiyat Shaxs manfaatlarini qondirishni xohlaydi, lekin imkoniyatlari yetarli bo'lmagani uchun Shaxs talab va zhtiyojlarini hammavaqt ham qondira olmaydi. O'z navbatida Shaxs real imkoniyatlari bo'lgani holda undan hammavaqt ham unumli foydalanavermaydi. Masalan, davlat talabalarning Universitet kutubxonasidan, kompyuter va internet tizimidan samarali foydalanishidan manfaatdor, lekin talaba hammavaqt ham bu imkoniyatdan yetarli foydalanmaydi.

Huquqiy davlatning shakllanishi, jamiyat imkoniyatlarining kengayishi printsiptial yangi Shaxs turini qaror topishi imkoniyatlarini kengaytiradi. Umuman har tomonlama kamol topgan, ya'ni barkamol Shaxs zarurmi, uning imkoni bormi? Komil inson deganda nimani tushunish kerak? "Komil inson deganda biz, avvalo, ongi yuksak, mustaqil fikrlay oladigan, xulq-atvori bilan o'zgalarga ibrat bo'ladigan bilimli, ma'rifatli kishilarni tushunamiz". (I.Karimov. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q- T.:O'zb. 1998, 6-bet).

2010 yil "Barkamol avlod yili" deb e'lon qilinishi va bu dastur doirasida juda katta va serqirra ishlarning olib borilishi strategik maqsadlarimizni amalga oshirilishida ulkan qadamlar bo'ldi.

Shaxs va jamiyat munosabatlarining ko'rinishlaridan biri va ayni paytda Shaxsning muhim belgilaridan biri shaxs erkinligidir.

Erkinlik - anglashilgan zaruratdir. Erkinlik o'z subyektiga ko'ra Shaxs, guruh (urug', kabila, elat, millat, sinf, irq, din, jins) va jamiyat erkinligi bo'lishi mumkin. Shaxs erkinligi tabiiy (biologik, jismoniy) va ijtimoiy (iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, ma'naviy) tarzda namoyon bo'ladi.

Erkinlik obyektiv va nisbiy tushuncha. Mutloq erkinlik yo‘q va bo‘lishi ham mumkin emas. Odam avval boshdanoq erkinlik bilan erksizlikning o‘rtasidadir. Odam, eng avvalo, tabiatdan erkin-mi? Odam o‘z irqi, millati, jinsini erkin tanlay oladi-mi? O‘g‘il, qizi, o‘z ota, onasini-chi? Yo‘q, tabiatda ham, jamiyatda ham mutloq erkinlikni ko‘rmaymiz.

Erkinlik - ijtimoiy, tarixiy hodisa. Odam ijtimoiylasha borishi, uning jamiyat bilan munosabatlari murakkablasha borishi bilan birga uning erkinligi va ayni paytda erksizligi darajasi o‘sa boradi. Ularning biri ikkinchisini keltirib chiqaradi.

Erkinlik-konkret tushuncha...

Erkinlik jarayondir. Uning bosqichlari, darajalari hadsiz. Shaxs erkinligi darajasi jamiyatning demokratiyalashish jarayoni bilan chambarchas bog‘liq.

Madaniyat yo‘lidan tashlangan har bir qadam ozodlik - erkinlikka tashlangan qadamdir. Shaxsni erkinlikning egallashi tarixiy, ijtimoiy va axloqiy zaruratdir, uning individualligi mezoni va jamiyat taraqqiyotining darajasidir. Tarixiy zaruriyat va Shaxs erkinligi... Zarurat va erkinlik an‘anaviy qarama-qarshilik, ular o‘zaro bog‘liq va ta’sirdadir.

Shaxsning faolligi unga jamiyat tomonidan berilgan huquq va erkinliklar bilan belgilanadi. Bu jihatdan bizning huquqiy davlat qurayotgan mustaqil O‘zbekistonimizda bir qator ijobiy ishlar amalga oshirildi. CHunonchi, agar istiqlolgacha “Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi”ni o‘qish va uni amalga oshirish uchun qilingan har qanday harakat taqib qilingan bo‘lsa, mustaqillik tufayli Inson huquqlarini himoya qiluvchi tizim yaratildi. Respublika Oliy Majlisii, hukumat xalqaro huquqning umume’tirof etilgan me’yori, qoidalari ustunligini tan olgan holda Shaxs huquqlarini kengaytiruvchi konstitutsion xolatlarni hayotga tadbqiq etmoqda. Shaxs huquq va erkinliklarining amalga oshirilishi har birimizdan jamiyat oldidagi to‘g‘ri anglab etishimizni, atrofimizdagi voqea-hodisalarga mas’uliyat bilan yondoshishimizni talab qiladi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Falsafiy antropologiya fanining asoschisi kim va uning asosiy asari qanday nomlanadi?
2. Falsafiy antropologiyaning predmeti va obykti o‘rtasidagi farq nimada?
3. Arnold Gelen insonni nima sababdan “nuqsonli mavjudot” deb atagan?
4. Insonning biologik va ijtimoiy tabiati o‘rtasidagi mutanosiblik qanday tushuntiriladi?
5. Falsafiy antropologiyaning asosiy funksiyalari (vazifalari)ni sanab o‘ting.
6. “Homo Economicus” modeli bo‘yicha: “Homo Economicus” tushunchasining mazmuni nimalardan iborat?
7. Adam Smitning “ko‘rinmas qo‘l” nazariyasi iqtisodiy inson modeli bilan qanday

bog‘liq?

8. Iqtisodiy inson modelidagi «ratsionallik» tushunchasini qanday izohlash mumkin?
9. “Homo Economicus” modeliga ko‘ra, inson xulq-atvorining asosiy harakatlantiruvchi kuchi nima? Ushbu modelda axloqiy qadriyatlar qanday o‘rin tutadi?
10. Bozor iqtisodiyoti insonning qaysi xislatlarini birinchi planga olib chiqadi?
11. “Iqtisodiy inson”ning shakllanishida xususiy mulkning o‘rni qanday?
12. Globallashuv jarayoni zamonaviy iqtisodiy inson tipiga qanday ta’sir ko‘rsatmoqda?
13. Ijtimoiy institutlar (oilalar, davlat, din) iqtisodiy xulq-atvorni qanday cheklashi mumkin?
14. Raqobat muhiti shaxsning antropologik qiyofasini qanday o‘zgartiradi?
16. Nima uchun tanqidchilar “Homo Economicus” modelini «bir o‘lchamli inson» deb atashadi?
17. Iqtisodiy erkinlik va ijtimoiy mas’uliyat o‘rtasidagi munosabatni falsafiy jihatdan izohlang.
18. Insonning “irratsional” xulq-atvori iqtisodiy nazariyalarda qanday hisobga olinadi?
19. Iste’mol madaniyati va inson mohiyatining begonalashuvi o‘rtasida qanday bog‘liqlik bor?
20. Kelajakda “Iqtisodiy inson” modelining o‘rnini qanday yangi antropologik modellar egallashi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Asosiy adabiyotlar:

1. Sh.M.Mirziyoev. “O‘zbekiston-2030” Strategiyasi. 2023-yil 11-sentyabr, PF-158
2. Sh.M.Mirziyoev. “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” gi PF-4947-sonli farmoni. T., 2012.- 196 b.
3. Qosimova Dilorom Sobirovna Menejment nazariyasi Toshkent “Tafakkur Bo‘stoni” 2019.
4. Po‘latov Sh. Ta’lim menejmenti yoxud ta’lim muassasasini ilmiy-metodik boshqarish strategiyasi. “Yosh kuch”. Toshkent – 2019.
5. Mardanov D. Maktabda kasbga yo‘naltirish ishlari. — Nukus. 2013. — 182 b.
6. Abu Nasr Farobiy Fozil odmlar shahri. // Toshkent. — “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, davlat ilmiy nashriyoti. 2004
7. Mahmudov I.I., Qoraboev J. Rahbar shaxs psixodiagnostikasi. // Toshkent. - “Akademiya”, 2013. 120 bet.
9. Mahmudov I. Boshqaruv psixologiyasi. // Toshkent. — “YUNAKS-PRINT”, 2006. 232 bet.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

10. Jaspers. The origin and goal of history. New Haven and London. Yale University Press. 1965. P – 77. (P – 19)
11. K. S.Guttenplan. J.Hornsby. C. Janavay. Reading philosophy. Blackwell Publishers Ltd. UK. 2003. P – 341.
12. Abu Xomi G‘azzoliy Kim ei saodat/Ikki dune saodatigaeltuvchi bilim. - Samarkand: Imom Buxoriy xalkaro markazi, 2019
13. Aristotel Socheniya. V-4-t. -Moskva: Misl, 1976
14. Otamurodov S. Globallashuv: millatni asrash mas’uliyati. Toshkent: O‘zbekiston, 2018
15. Sharipov M. Fayzixo‘jayeva D. Mantiq. -T.: Unversitet, 2007.
16. Mirziyoyev SH. M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017. – 488 b.
17. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.

Internet tarmoqlari:

18. Lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.
19. Ziyonet.uz – O‘zbekiston ta’lim portali (falsafa bo‘limi).
20. Natlib.uz – Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi.
21. Unilibrary.uz – O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalari yagona elektron kutubxonasi.
22. Stanford Encyclopedia of Philosophy (plato.stanford.edu) – Dunyodagi eng nufuzli falsafiy ensiklopediya.
23. Philosophy.ru – Rus tilidagi eng yirik falsafiy resurs va elektron kutubxona.
24. JSTOR.org – Ijtimoiy-gumanitar fanlar bo‘yicha xalqaro ilmiy maqolalar bazasi.

10. QADRIYATLAR FALSAFASI

Reja:

1. Qadriyat tushunchasi va uning umumiy tavsifi. Qadriyatlar va baholar.
2. Qadriyat kategoriyasining mazmuni
3. Baholash predmeti.
4. Ehtiyojlar va qadriyatlar

Tayanch so‘z va iboralar: Qadriyat, qadriyatlar va baholar ,qadriyat kategoriyasining mazmuni, baholash, baholash predmeti, ehtiyojlar va qadriyatlar

- 1. Qadriyat tushunchasi va uning umumiy tavsifi. Qadriyatlar va baholar.**

Atrof borliqda odamlar e'tiboridan chetda qoladigan, ular qadriyat sifatida qaramaydigan hodisalar juda kam. Shu sababli qadriyatlar tabiat hodisalari, jamiyatdagi jarayonlar, insoniy xatti-harakatlar va tuyg'ular kabi ko'pdir. Ammo bu fikr biz ayrim insonni emas, balki butun insoniyatni nazarda tutgan taqdirdagina o'rinlidir. Ayrim insonda qadriyatlar, ya'ni uni qiziqtirgan hodisalar doirasi juda tor, cheklangan bo'lishi ham mumkin. Inson shaxsiyatining torligi uning hayot qadriyatlari, qiziqishlari sonining ozligi va ularning xususiyatida namoyon bo'ladi.

Jamiyatda mavjud qadriyatlarning rang-barangligi ularni tasniflash zaruriyatini belgilaydi. Shuni qayd etish lozimki, hozirgi zamon aksiologiyasida bu muammoni echishga nisbatan yagona yondashuv mavjud emas. Shu sababli, turli konsesiyalar doirasida ilgari surilgan bu muammoni echishga nisbatan yondashuvlarni umumlashtirib, qadriyatlarni ijtimoiy hayot sohalariga ko'ra; qadriyatlarning subyektlari yoki manbalariga ko'ra; qadriyatlarning jamiyatdagi rolga ko'ra tasniflash mumkin. Quyida ularni tahlil qilishga harakat qilamiz

Qadriyatlar haqidagi ta'limot yaqinda vujudga kelgan deb hisoblash odat tusini olgan. Ammo bu noto'g'ri. Falsafa tarixida ildizlari ilk falsafiy tizimlarga borib taqaluvchi ancha kuchli qadriyatlarga doir an'anaga duch kelish mumkin. Qadimgi davridayoq faylasuflarni qadriyatlar muammosi qiziqtirgan. Ammo o'sha davrda qadriyat borliq bilan ayniylashtirilgan, qadriyatga xos bo'lgan xususiyatlar esa uning mazmuniga kiritilgan. Masalan, Zardo'sht, Moniy, Suqrot va Platon uchun yaxshilik va adolat kabi qadriyatlar haqiqiy borliqning bosh mezonlari hisoblangan. Bundan tashqari, qadimgi faylasuflar qadriyatlarni tasniflashga harakat qilganlar. Xususan, Moniy zulmat va ziyo dunyosi mavjud, birinchi dunyoda adolatsizlik, zulm, zo'ravonlik, ikkinchisida esa abadiy, engilmas doimiy qadriyatlar hukm suradi deb xisoblaydi Aristotel o'ziga to'q qadriyatlarni (ular jumlasiga faylasuf inson, baxt, adolatni kiritgan) va anglab etish imkoniyati insonning oqilligiga bog'liq bo'lgan nisbiy qadriyatlarni farqlaydi.

Turli falsafiy davrlar va ularda mavjud bo'lgan falsafiy maktablar qadriyatlar tushunchasining shakllanishiga o'z hissasini qo'shgan. Masalan, O'rta asrlarda g'arbda ham sharqda ham qadriyatlar diniy xususiyat kasb etgan va ilohiy mohiyat bilan bog'langan. Uyg'onish davrida A.Navoiy, A.Jomiy, Rumi, Leonardo da Vinche ijodida insonparvarlik va hurfikrlilik qadriyatlari birinchi o'ringa chiqqan. Jumladan A.Navoiyning odil jamiyat qurish haqidagi g'oyasida umuminsoniy qadriyatlar tizimi, komil inson ta'limotida esa eng etuk inson qiyofasiga xos shaxsiy qadriyatlar tizimi ifodalangan.

Yangi davrda qadriyatlar haqidagi ta'limotga nisbatan yondashuvlar rasionalizm nuqtai nazaridan tavsiflana boshlanganki, bu hol fanning rivojlanishi va yangi ijtimoiy munosabatlarning shakllanishi bilan izohlanadi. Bu davrda qadriyatlar va ularning mezonlari muammosi Rene Dekart, Benedikt (Barux) Spinoza, Klod Adrian Gelvesiy,

Pol Anri Golbax, A. Avloniy, A.Donish, Furqat, Muqumiy va boshqa mutafakkirlarning asarlarida o'z aksini topgan. Jumladan A.Avloniy "Turkiy guliston yohud axloq" asarida "yaxshi xulqlar- muhabbat, yaxshilik, adolat, haqiqat, shijoat, ibrat kabi ijobiy qadriyatlarni va razolat, g'iybat, jaholat, adovat kabi "yomon xulqlar"ni farqlaydi. Keyinroq XX asrda o'zbek faylasufi S.Shermuxamedov Avloniy g'oyasini davom ettirib insonga tabiat 36 ta ijobiy fazilat va 36 ta salbiy illat ato etganligini, ularning qay darajada namoyon bo'lishi inson o'z hayotining qadriga etishida ko'rinishini e'tirof etadi.

Immanuil Kant falsafasi qadriyatlar haqidagi ta'limotning rivojlanish jarayonida tub burilish yasadi. Kant mavjudlik va joizlik, voqelik va ideal, borliq va yaxshilik tushunchalarini birinchi bo'lib farqladi, erkinlik sifatidagi axloqiylik muammosini zaruriyat qonuni ta'siri ostida bo'lgan tabiat sohasiga qarama-qarshi qo'ydi va h.k.

Qadriyatlar nazariyasi falsafiy bilimlarning ilmiy tizimi sifatida XIX asrning ikkinchi yarmida Vilgelm Vindelband, Rudolf Lotse, German Kogen, Genrix Rikkert kabi nemis faylasuflarining asarlarida shakllana boshladi. Ayni shu davrda

R. Lotse va G.Kogen obyekt ma'nosidagi qadriyat tushunchasiga ilk bor falsafiy ta'rif berdi. XX asrning boshida fransuz faylasufi P.Lapi qadriyatlar nazariyasini ifodalash uchun "aksiologiya" (yunon. axios - qadriyat, logos – fan, ta'limot) atamasini muomalaga kiritdi. Keyinchalik aksiologiya muammolari fenomenologiya, germeneytika, ekzistensializm va boshqa falsafiy yo'nalishlarning vakillari tomonidan tadqiq etildi.

Mamlakatimizda aksiologiya qadriyatlar haqidagi fan sifatida sho'ro davrida, uning nazariy asosini idealistik falsafa tashkil qilgani uchun rad etildi. XX asrning 80-yillaridan e'tiboran bu nazariya rivojlana boshladi. Bu dastlab X. Shayxova, Q. Nazarov ijodida milliy qadriyatlarning asosiy shakllari, inson qadri va shaxsiy qadriyatlarning tahlilida, so'ngra bir qancha yosh olimlar ijodida o'z ifodasini topdi. Xususan, Q.Nazarov inson qadri haqida fikr yuritir ekan, "Qarilik iborasini insonga nisbatan biologik ma'noda ishlatish mumkin, ammo bu tushunchani inson qadriga va qadriyatlariga nisbatan ishlatish nojoiz. Zero, qarilik qadrsizlanish bo'lmagani kabi yoshlik ham beqadrlik degani emas"⁴⁸ deb ta'kidlaydi. Binobarin o'z shaxsi va boshqalarning qadrini anglash uchun insonning ma'naviy dunyosi ezgulikka xizmat qilishi, yuksak ijtimoiy sifatlarga ega bo'lishi, uning o'zi esa hayotning bebaho ne'mat ekanligini anglaydigan darajada tarbiyalangan bo'lmog'i lozim.

Demak, qadim zamonlardan boshlab hozirgi vaqtgacha falsafada qadriyat muayyan narsaning atributimi yoki u shaxs va jamiyat ehtiyojlari bilan belgilangan baholash mahsulimi, degan masala atrofida turli falsafiy maktablar va yo'nalishlarning vakillari o'rtasida muhokama qilingan va u hozir ham davom etmoqda. Birinchi holda qadriyat insondan qat'iy nazar mavjud bo'lgan obyektiv narsa yoki hodisa sifatida talqin qilinadi. Ikkinchi holda qadriyat tushunchasi erkin xususiyatga ega bo'lgan subyektiv

nisbiy mulohazalar bilan bog‘lanadi. Qadriyatlar mazmuni obyektlardan emas, balki insonning ehtiyojlaridan kelib chiqadi. Bu ikki qarama-qarshi nuqtai nazar qadriyat tushunchasining ba’zi bir xususiyatlarini aks ettiradi, lekin u haqda aniq tasavvur hosil qilish imkonini bermaydi.

Qadriyat voqelikning, ya’ni tabiat, jamiyat yoki madaniyat hodisalarining xossasi, degan fikrga qo‘shilsak, haqiqat va qadriyatning ayniylashtirilishi muqarrardir. Ammo aksiologiyaning: “Baxt-saodat nima?”, degan asosiy masalasini birinchi bo‘lib ta’riflagan Suqrot haqiqat va qadriyat o‘rtasida jiddiy farqlarni ko‘rsatib bergan. Bilim baxt-saodatga erishishning muhim sharti, lekin u mazkur qadriyatga erishishning birdan-bir sharti emas. Bu hol shu bilan izohlanadiki, tabiat va jamiyat predmetlari va hodisalari o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, ularni anglab etish yo amalda nima mavjudligi haqidagi bilim shaklida, yo bu borliq qanday bo‘lishi lozimligi, inson tabiatga va boshqa odamlarga nisbatan o‘zini qanday tutishi kerakligi haqidagi tasavvur ko‘rinishida amalga oshirilishi mumkin. Birinchi holda predmet haqidagi bilim uning haqiqiyligi yoki soxtaligi nuqtai nazaridan, ikkinchi holda – predmetning qimmatini, ya’ni uning inson uchun ahamiyati nuqtai nazaridan tavsiflanadi.

Xo‘sh aksiologiya nimani o‘rganadi? *Aksiologiya – falsafaning qadriyatlarni o‘rganish bilan shug‘ullanuvchi alohida bo‘limi (yunon. axios - qadriyatlar, logos – bilim: qadriyatlar haqidagi fan).* Qadriyatlar ulkan falsafiy ahamiyatga ega. *Qadriyatlar tushunchasi insonning dunyoga bo‘lgan munosabatining alohida jihatini namoyon etadi. Ular inson faoliyati, jamiyat va madaniyatning o‘ziga xos xususiyatlarini yanada teranroq anglab etish imkonini beradi.* Qadriyatlar inson va jamiyat hayotida muhim o‘rin egallaydi, chunki insonning hayot tarzini, uning hayvonot dunyosidan ajralish darajasini aynan qadriyatlar tavsiflaydi. Qadriyatlar shaxsning hayot faoliyatida fundamental ahamiyat kasb etadi. Qadriyatlar odamlarni jipslashtirish, ularni hamjamiyatlarga birlashtirishning muhim omili hisoblanadi. Umumiy qadriyatlarning mavjudligi fuqarolar, ijtimoiy birliklar va guruhlarining tinch-totuvligini ta’minlaydi. Qadriyatlar muammosi jamiyat rivojlanishining o‘tish davrlarida, tub ijtimoiy o‘zgarishlar jamiyatda mavjud bo‘lgan qadriyatlar tizimlarida o‘zgarishlar yasab, odamlarni yo o‘zlari ko‘nikkan eski qadriyatlarni saqlash, yo turli partiyalar, jamoat birlashmalari, diniy tashkilotlar, harakatlarning vakillari tomonidan taklif qilinayotgan, hatto majburiy tarqatilayotgan yangi qadriyatlarga moslashishga majbur etuvchi davrlarda alohida ahamiyat kasb etadi. Qadriyatlar va mo‘ljallarni yo‘qotish yoki vujudga kelgan qadriyatlar tizimidan voz kechish esa muqarrar tarzda jamiyatning tanazzulga yuz tutishi va parchalanishiga olib keladi. Qadriyatlar – madaniyatning tizim yaratuvchi muhim omili. Qadriyatlar mazmuniga qarab butun jamiyat haqida hukm chiqarish mumkin. Shu sababli qadriyatlar nima, qadriyat va bahoning o‘zaro munosabati qanday, qaysi qadriyatlar inson uchun eng muhim va qaysilari ikkinchi darajali, degan savollar bugungi kunda olamshumul ahamiyat kasb

etadi. Aksiologiyani predmetini barcha turdagi qadriyatlar, ularning tabiati, turli qadriyatlarning bir-biri, ijtimoiy va madaniy omillar hamda shaxs strukturasi bilan aloqasi tashkil etadi. Aksiologiya ta'limotiga ko'ra, qadriyatlar muayyan normativ kategoriya bo'lib, ular maqsad, ideal, mayl, intilish, qiziqish predmeti sanalgan hamma narsani qamrab oladi. Quyidagilar bu nazariyaning asosiy tushunchalari va kategoriyalari hisoblanadi: yaxshilik, qadr-qimmat, foyda, ahamiyat, baho, g'alaba, hayotning mazmuni, baht, hurmat va h.k.

Qadriyatning tabiati va mohiyatini tushunishga nisbatan bir necha yondashuv mavjud bo'lib, ular aksiologiya falsafiy tadqiqotlarning mustaqil sohasi sifatida vujudga kelganidan so'ng paydo bo'lgan. Quyida ularning ayrimlarini ko'rib chiqamiz.

Naturalistik psixologizm (Aleksius fon Meynong, Ralf Barton Perri, Jon Dyui, Klarens Irving Lyuis) qadriyatlarga manbai insonning biologik va psixologik ehtiyojlarida mujassamlashgan obyektiv omillar sifatida qaraydi. Mazkur yondashuv inson o'zining muayyan ehtiyojlarini qondirish jarayonida foydalanuvchi har qanday predmetlar va harakatlarni qadriyatlar qatoriga kiritish imkonini beradi.

Personalistik ontologizm. Mazkur yo'nalishning eng taniqli namoyandasi Mark Sheler ham qadriyatlarning obyektiv xususiyatini asoslashga harakat qilgan. Ammo, Sheler konsepsiyasiga binoan, muayyan predmetlar, hodisalar qadriyatini ularning empirik tabiati bilan ayniylashtirish mumkin emas. Aytaylik, rang o'zi tegishli bo'lgan predmetlardan qat'iy nazar mavjud bo'lishi mumkin bo'lganidek, qadriyatlar ham (go'zallik, ezgulik, fojeaviylik) o'zlari tavsiflovchi narsalardan qat'iy nazar idrok etilishi mumkin.

Sheler fikriga ko'ra, qadriyatlar dunyosi muayyan iyerarxiyaga ega. Bu iyerarxiyaning quyi pog'onasini hissiy mayllarni qondirish va moddiy ne'matlar bilan bog'liq bo'lgan qadriyatlar egallaydi; yuksakroq qadriyatlar – bu “go'zallik” qadriyatlari va “ma'rifiy” qadriyatlar; “ilohiylik” va Xudo g'oyasi eng oliy qadriyat hisoblanadi. Bu qadriyatlar dunyosining realligi ilohiy shaxsning qadriyatiga asoslanadi. Inson shaxsining tipi esa unga xos bo'lgan qadriyatlar iyerarxiyasi bilan belgilanadi. Ayni shu iyerarxiya mazkur shaxsning ontologik asosi hisoblanadi.

Aksiologik transsendentalizm (Vilgelm Vindelband, Genrix Rikkert) qadriyatlarni obyektiv borliq sifatida emas, inson ehtiyojlari va mayllariga bog'liq bo'lmagan ideal borliq sifatida tushunadi. Bunday qadriyatlar qatoriga mustaqil mazmun kasb etadigan va ideal me'yorlar tarzida mavjud bo'lgan qadriyatlar – haqiqat, yaxshilik, adolat, go'zallik kiradi. Shunday qilib, mazkur konsepsiyada qadriyat borliq emas, balki manbai muayyan transsendental, ya'ni g'ayrioddiy ong sanalgan idealdir.

Madaniy-tarixiy relyativizm. Aksiologiyani bu yo'nalishi asoschisi Vilgelm Diltey bo'lgan. Uning ta'limoti zahirida aksiologik plyuralizm g'oyasi yotadi. Aksiologik plyuralizm deganda Diltey tarixiy metod yordamida farqlanuvchi va tahlil qilinuvchi teng huquqli qadriyatlar tizimlarining ko'p sonliligini tushungan. Mohiyat

e'tibori bilan bu yondashuv real madaniy-tarixiy kontekstni mavhumlashtirib, qadriyatlarning birdan-bir to'g'ri, mutlaq konsepsiyasini yaratish yo'lidagi urinishlarni tanqid tig'i ostiga olgan.

Qadriyatlarning sosiologik konsepsiyasi. Bu konsepsiyaning asoschisi qadriyatlar tushunchasini sosiologiyaga kiritgan va undan ijtimoiy harakat va ijtimoiy bilimni talqin qilish uchun foydalangan Maks Veberdir. Veber fikriga ko'ra, qadriyat – ijtimoiy subyekt uchun muayyan ahamiyatga ega bo'lgan me'yor.

Keyinchalik Veberning bu yondashuvini amerikalik sosiolog Uilyam Tomas va polyak sosiologi Florian Znaneskiy rivojlantirdi. Bu olimlar qadriyatlarni ularning ijtimoiy ahamiyati nuqtai nazaridangina emas, balki ijtimoiy mo'ljallar orqali ham tavsiflay boshladilar. Ularning fikriga ko'ra, tavsiflash mumkin bo'lgan mazmunga va muayyan ijtimoiy guruh a'zolari uchun ahamiyatga ega bo'lgan har qanday predmet qadriyat hisoblanadi. Mo'ljallar esa guruh a'zolarining qadriyatga bo'lgan subyektiv munosabatini anglatadi.

Hozirgi zamon falsafiy va sosiologik adabiyotlarida ham qadriyatlarning tabiati va mohiyatini tushunishga nisbatan yagona yondashuv mavjud emas. Ayrim tadqiqotchilar qadriyatga insonning ma'lum bir ehtiyojini qondirishga yoki unga muayyan foyda keltirishga qodir bo'lgan predmet sifatida; ayrimlar – ideal, me'yor sifatida; yana bir guruh olimlar – biron-bir narsaning inson yoki ijtimoiy guruh uchun ahamiyati sifatida yondashadilar. Zikr etilgan yondashuvlarning har biri mavjud bo'lish huquqiga ega, chunki ularning barchasi qadriyatlarning muayyan jihatini aks ettiradi; ularga bir-birini istisno etuvchi yondashuvlar sifatida emas, balki bir-birini to'ldiruvchi yondashuvlar sifatida qarash kerak. Mazkur yondashuvlar sintezi hozirgi zamon qadriyatlar umumiy nazariyasini tashkil etadi.

2. Qadriyat kategoriyasining mazmuni

Qadriyatlar umumiy nazariyasi muammolariga va uning eng muhim kategoriyalariga batafsilroq to'xtalamiz. Avvalo mazkur nazariyaning asosiy tushunchasi - qadriyat kategoriyasining mazmuniga oydinlik kiritamiz. Bu so'zning etimologik ma'nosi ancha sodda bo'lib, atamaning o'ziga mos keladi: qadriyat – odamlar qadrlaydigan narsa. Narsalar yoki buyumlar ham, tabiat hodisalari ham, ijtimoiy hodisalar ham, insonning xatti-harakatlari ham, madaniyat hodisalari ham qadriyat bo'lishi mumkin. Ammo "qadriyat" tushunchasining mazmuni, uning tabiati oddiy ong tasavvur qilganidek sodda emas. Qadriyat, xuddi haqiqat kabi, xossa emas, balki fikr va voqelik o'rtasidagi munosabatdir. Inson o'zining individual tajribasiga asoslanib, o'zi uchun muhim bo'lgan obyekt bilan o'z ehtiyojlari va manfaatlari o'rtasida aloqa mavjudligini anglab etadi.

Inson uchun ijobiy ahamiyatga ega bo'lgan narsa yoki hodisa qadriyat hisoblanadi. Muhimlik narsaning o'zidagi xossalari bilan emas, balki ularning inson hayotidagi ahamiyati bilan belgilanadi. Kant tafakkur qadriyatlarning manbalarini va ularni

maqbul narsaga aylantiruvchi qadriyatlar o'ldiruvchi anglab etishga qodir ekanligini qayd etadi. Tabiat va madaniyat predmetlari sanalgan manbalar bo'lmasa, qadriyatlar ham bo'lmaydi. Qadriyatlar o'ldiruvchi esa, ayrim mezonlarning mavjudligini nazarda tutadi. Muayyan predmetning mazkur mezonlarga muvofiqligi uni shaxs yoki jamoa uchun qadriyatga aylantiradi. Maqbullik subyektiv darajada baholash, ya'ni turli hodisalarning inson uchun ahamiyatini aniqlash tarzida amal qiladi. Mazkur hodisalarning inson uchun ahamiyati uning ijtimoiy pozitsiyasi, dunyoqarashi, madaniyat, aql-zakovat va ma'naviyat darajasi bilan belgilanadi. Shu sababli qadriyatning borlig'i intellektual darajadagina emas, balki emosional darajada ham anglab etiladi. O'z-o'zidan ravshanki, subyektiv maqbul narsa yoki hodisa bilan qadriyat o'rtasida to'qnashuv yuz berishi mumkin. Masalan, inson uchun muhim madaniy hodisa – o'yinni ko'pchilik faqat bolalikdagina kechishi mumkin bo'lgan behuda va befoyda faoliyat deb hisoblaydi. Shiller, aksincha, o'yinning inson uchun ahamiyatini qayd etib,; "Inson so'zning to'liq ma'nosida inson bo'lgan holdagina o'ynaydi va u faqat o'ynayotgan paytdagina to'laqonli inson bo'ladi"⁴⁸ deb yozadi.

Ammo baholargina emas, balki qadriyatlar dunyosi ham insoniyatga bog'liq bo'lib, uning rivojlanish darajasi, faoliyat sohasining kengayishi, madaniyat va sivilizatsiyaning xususiyati bilan belgilanadi. Tabiat aksiologik jihatdan neytral bo'lib, u qadriyat sifatida insoniyat bilan bir kontekstda, insoniyat mavjudligi va rivojlanishining muayyan tarixiy sharoitlaridagina aktuallashadi. Turli sivilizatsiyalarga xos bo'lgan me'yorlarni taqqoslash qadriyatlar dinamikasi haqida tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Masalan, qadimgi Yunonistonda inson hayoti to'laqonli tarzda uyg'un namoyon bo'lishi, Misrda esa – inson hayotining o'limga bo'ysunishi oliy qadriyat hisoblangan.

Qadriyatlar individual bo'lib, ular anglanishi yoki anglanmasligi yoki noto'g'ri anglanishi mumkin. Ammo qadriyatlarni subyektiv darajada maqbul hodisa sifatida anglashning har qanday varianti baholash ko'rinishida amal qiladi. Haqiqatdan farqli o'laroq, baholash narsalarning haqiqiy holatiga bilimning muvofiqligiga erishishdan emas, balki narsalarni va ularning xossalari inson uchun zarur va muhim deb anglab etishdan iborat. Predmetning obyektiv mazmuni (ahamiyati) bilan subyekt baholash jarayonida eksplikatsiya qiluvchi shaxsga doir mazmun o'rtasida kuchli tafovut mavjud. Shu sababli baholashda dunyoni anglab etishning shaxsiy xususiyati bilan izohlanuvchi subyektiv omil ustunlik qilishi mumkin. Bu tafovutga qaramay, haqiqat va qadriyat o'rtasida uzviy aloqa mavjud. Ma'lumki, haqiqiy bilim baholash predmeti bo'lishi, qadriyat sifatida tavsiflanishi mumkin. O'z navbatida, hodisalar dunyosining inson uchun ahamiyatini faqat ular haqidagi bilimlar yordamida aniqlash mumkin. Narsaning ahamiyati haqida xulosa chiqarish u subyektga zarur bo'lgan sifatlarga ega ekanligi haqida tasavvurga ega bo'lish demakdir. Qadriyatlar subyektning ehtiyojlari,

⁴⁸ Шиллер М. Статьи по эстетике. – М.: 1935. – Б. 302, 303.

manfaatlari, mayllari, maqsadlari va ideallari bilan obyektning amaldagi aloqasini aks ettiradi. Shu sababli qadriyatlar haqidagi mulohazalar to'g'risida ularning haqiqiyligi yoki soxtaligi nuqtai nazaridan so'z yuritish mumkin. Shunga qaramay, qadriyatlar haqidagi mulohazalar, ular haqiqiy bilimga yoki xurofiy aqidalarga, fanga yoki bid'atga, hayot tajribasiga yoki uning mavjud emasligiga asoslanganidan qat'iy nazar, qadriyatlarni aniqlaydi, ularni qayd etadi. Haqiqat va baholashning farqi ularni anglab etish usullarida ham, ifodalash shakllarida ham, qadriyatlarni bilish jarayonida ishtirok etuvchi ong strukturalarida ham namoyon bo'ladi. Haqiqat subyektivlikni cheklash yo'li bilan anglab etiladi, bilish o'rganilayotgan narsaga nisbatan tasodifiy va sirtqi xususiyatga ega bo'lgan narsalarni mavhumlashtirishni nazarda tutadi. Haqiqatda dunyo insondan qat'iy nazar qanday bo'lsa, shunday ko'rinishda namoyon bo'ladi. (Ammo haqiqatda subyektivlik omilini butunlay istisno etish mumkin emas.) Baholash etakchi omil sifatida subyektiv asosni o'z ichiga oladi, unda predmetning o'z xossalari emas, balki (garchi bilim baholash omili sanalsa-da) uning inson uchun ahamiyati namoyon bo'ladi.

Haqiqat va baholashni aks ettirish shakllari ham bir-biridan ancha farq qiladi. Haqiqat tabiat, jamiyat va tafakkur qonunlarini ochib beruvchi oqilona, mantiqiy jihatdan ziddiyatsiz bilim ko'rinishiga ega bo'ladi. Baholash emosiyalar, mayllar, iroda sohasiga qarab mo'ljallanadi. Garchi baholash bilim omilini ham o'z ichiga olsa-da, lekin bu bilim ancha mavhum obrazli shakl-shamoyil kasb etishi, dalil-isbotsiz bo'lishi, intuisiyaga tayanishi mumkin.

Qadriyatlar san'at va din, axloq va huquq, siyosiy va madaniy hayot sohasida etakchi o'rinni egallaydi. Ularni ilmiy tushunchalar tiliga o'girish mumkin emas va aksariyat hollarda ular badiiy-obrazli mifologik yoki diniy shakl-shamoyilga solinadi.

Qadriyatlar haqidagi mulohazalarning muhim xususiyati shundan iboratki, ular baholash yoki ichki holat orqali, avvalo qadriyatni emosiyalar darajasida his qilish orqali harakatga da'vat etishdir. Ilmiy bilishning vazifasi to'laqonli aniq bilimga mumkin qadar yaqinlashishdan iborat bo'lsa, qadriyatlarga munosabat bizni «mazmun podsholigi»ga, muhimliklar dunyosiga olib kiradi.

Xo'sh, ***“qadriyat” tushunchasining falsafiy mazmuni nimada?***

qadriyat mohiyati va tabiatining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat

Qadriyat o'z mohiyatiga ko'ra ijtimoiydir va obyekt-subyektli xususiyat kasb etadi. Ma'lumki, jamiyat bo'lmagan joyda qadriyatlar mavjudligi haqida gapirishning o'zi behudadir. Zero narsalar, voqealar ularning inson bilan, sosium hayoti bilan aloqasiz, o'z holicha qadriyatlar bilan bog'lanmaydi. Xullas, qadriyatlar doim insoniy qadriyatlar hisoblanadi va ijtimoiy xususiyat kasb etadi. Bu insoniylashgan tabiatga, ya'ni butun sivilizatsiyagagina emas, balki hatto ko'p sonli tabiat obyektlariga ham taalluqli. Masalan, kisloroddan iborat bo'lgan atmosfera Yerdan inson paydo bo'lishidan ancha oldin mavjud bo'lgan, lekin kishilik jamiyati vujudga kelganidan

keyingina atmosferaning odamlar hayoti uchun ulkan ahamiyati haqida soʻz yuritish imkoniyati tugʻilgan.

Qadriyat insonning amaliy faoliyati jarayonida vujudga keladi. Insonning har qanday faoliyati muayyan maqsadni belgilashdan boshlanadi va mazkur faoliyat ayni shu maqsadga erishishga bagʻishlanadi. Maqsad – individga oʻzining muayyan ehtiyojlarini qondirish imkonini berishi mumkin boʻlgan faoliyatning pirovard natijasi haqidagi insonning tasavvuri. Shunday qilib, individ oʻz faoliyatining moʻljallangan natijasiga avval-boshdanoq qadriyat sifatida qaraydi. Shu sababli inson natijaga erishishga qaratilgan faoliyat jarayonining oʻziga ham oʻzi uchun muhim, qadrlil boʻlgan jarayon sifatida yondashadi.

Albatta, insonning har qanday faoliyati va uning har qanday natijalari emas, balki ijtimoiy ahamiyatga ega boʻlgan, ijtimoiy ehtiyojlarga va odamlarning manfaatlariga mos keladigan faoliyat va natijalargina qadriyatlarga aylanadi. Qadriyatlar qatoriga narsalargina emas, balki gʻoyalar, munosabatlar, faoliyat usullari ham kiradi. Biz moddiy neʼmatlarni ham, insoniy xatti-harakatlar ezguligini ham, davlat qonunlarining odilonaligini ham, olamning goʻzalligini ham, aqlning ulugʻvorligini ham qadrlaymiz.

“Qadriyat” tushunchasini “muhimlik” tushunchasidan farqlash lozim. qadriyat “muhimlik” tushunchasi bilan nisbatlashadi, lekin u bilan ayniy emas. Muhimlik qadriyatga boʻlgan munosabatning faollik, qizgʻinlik darajasini tavsiflaydi. Nimadir bizni koʻproq, nimadir kamroq taʼsirlantiradi, nimadir bizni oʻziga nisbatan butunlay befarq qoldiradi. Shuningdek, muhimlik qadriyat xususiyatigagina emas, balki “aksilqadriyat”, yaʼni ziyon xususiyatiga ega boʻlishi ham mumkin. Yomonlik, ijtimoiy adolatsizlik, urushlar, jinoyatlar va kasalliklar jamiyat va shaxs uchun ulkan ahamiyatga ega, lekin bu hodisalarni qadriyatlar deb nomlash odat tusini olmagan.

Binobarin, “muhimlik” tushunchasi “qadriyat”ga qaraganda kengroq. Demak qadriyat – ijobiy muhimlik. Ijtimoiy rivojlanishda salbiy rol oʻynaydigan hodisalar salbiy ahamiyatga molik deb talqin qilinishi mumkin. Shunday qilib, har qanday muhimlik emas, balki inson, uning birlashmalari yoki butun jamiyat hayotida ijobiy rol oʻynaydigan muhimlikkina qadriyat hisoblanadi.

Har qanday qadriyat ikki xossa: funksional ahamiyat va shaxsga doir mazmun bilan tavsiflanadi. Bu qanday xossalar?

Qadriyatning funksional ahamiyati – bu narsa yoki gʻoyalarning ularni mazkur jamiyatda qadriyatga aylantiruvchi ijtimoiy muhim xossalari, funksiyalarining majmui. Masalan, muayyan gʻoyaga maʼlum informasion mazmun va uning haqqoniylik darajasi xos.

Qadriyatning shaxsga doir mazmuni – bu uning inson ehtiyojlariga boʻlgan munosabati. Qadriyatning shaxsga doir mazmuni, bir tomondan, qadriyat funksiyalarini bajaruvchi obyekt bilan belgilanadi, boshqa tomondan esa, insonning oʻziga bogʻliq boʻladi. Inson narsaning mazmun va mohiyatini anglab etish jarayonida

o'zining mazkur narsaga bo'lgan sof tabiiy ehtiyojidan emas, balki o'zi mansub bo'lgan jamiyat tarbiyalagan ehtiyojdan, ya'ni jins bildiruvchi ijtimoiy ehtiyojdan kelib chiqadi. U narsaga go'yo boshqa odamlarning, jamiyatning ko'zi bilan qaraydi va unda mazkur jamiyat doirasida o'z hayoti uchun muhim bo'lgan narsani ko'radi. Inson jins bildiruvchi mavjudot sifatida narsalarda ularning jins bildiruvchi mohiyatini, narsaning g'oyasini izlaydi va bu g'oya inson uchun mazmun kasb etadi.

Ayni vaqtda shuni qayd etish lozimki, qadriyatlar odamlar uchun bir xil mazmun kasb etmaydi, u odamlarning jamiyatdagi mavqeiga va ular hal qilayotgan vazifalarga bog'liq bo'ladi. Masalan, shaxsiy avtomobil harakatlanish vositasi, qo'shimcha pul topish vositasi yoki shaxsning mavqeidan dalolat beruvchi buyum bo'lishi mumkin. So'nggi zikr etilgan holda avtomobil uning egasi boshqa odamlar ko'z o'ngida muayyan nufuz kasb etishi uchun imkoniyat yaratuvchi egalik obyekti sifatida muhimdir. Ko'rsatilgan holatlarning barchasida ayni bir predmet turli ehtiyojlar bilan bog'liq.

Qadriyatlar o'z tabiatiga ko'ra obyektivdir. Bu qoida e'tiroz uyg'otishi mumkin. Zero subyekt mavjud bo'lmagan joyda qadriyat to'g'risida so'z yuritish behuda ish ekanligi yuqorida qayd etilgan. Qadriyat insonga, uning tuyg'ulari, mayllari, emosiylariga bog'liq bo'ladi, ya'ni qandaydir subyektiv narsa yoki hodisa sifatida qaraladi. Bundan tashqari, individning buyumga bo'lgan qiziqishi yo'qolgani, buyum uning ehtiyojlarini qondirmay qo'ygani zahoti individ uchun buyum o'zining qadriyat sifatidagi ahamiyatini yo'qotadi. Boshqacha aytganda, subyekt bilan bog'liq bo'lmagan holda, uning ehtiyojlari, mayllari, manfaatlari bilan buyumning aloqasiz qadriyat mavjud bo'lishi mumkin emas.

Shunga qaramay qadriyatni subyektivlashtirish, uni inson ongiga bir tomonlama bog'liq bo'lgan narsaga aylantirish o'rinli emas. Qadriyat, xuddi muhimlik kabi, obyektivdir. Subyektning moddiy-amaliy faoliyati zamirida qadriyatning ayni shu xossasi yotadi. Aynan shunday faoliyat jarayonida kishilar o'zini qurshagan dunyoga qadriyat sifatida qaray boshlaydi. Boshqacha aytganda, moddiy-amaliy faoliyat buyumlar, atrof borliq predmetlari, odamlarning o'zi, ularning munosabatlari inson, jamiyat uchun muayyan obyektiv ahamiyat kasb etishi, ya'ni qadriyatga aylanishini belgilovchi omildir.

Yana shuni ham hisobga olish lozimki, qadriyatlarga munosabat subyekti sifatida avvalo jamiyat, katta ijtimoiy guruhlar amal qiladi. Masalan, ozon "tuynuklari" muammosiga u yoki bu individuum befarq qarashi mumkin, lekin jamiyat unga befarq qaray olmaydi. Bu qadriyat obyektiv tabiatga ega ekanligini yana bir karra tasdiqlaydi.

Qadriyat tushunchasining yuqorida keltirilgan umumiy tavsifidan kelib chiqib unga quyidagi ta'rifni berish mumkin. Qadriyat – bu borliq rang-barang elementlarining obyektiv ahamiyati bo'lib, ularning mazmuni jamiyat subyektlarining ehtiyojlari va manfaatlari bilan belgilanadi.

3. Baholash predmeti.

Aksiologiyaning asosiy kategoriyalari qatoriga qadriyat bilan bir qatorda hajman juda keng tushuncha – **“baholash”** ham kiradi. Baholash – buyumning inson faoliyati, uning ehtiyojlarini qondirish uchun ahamiyatini anglab etish vositasi. Baholash subyektning o‘z hayoti va faoliyati uchun hodisalarning ijtimoiy ahamiyatini aniqlashidir. U insonga hodisalar dunyosida mo‘ljall olish imkonini beradi, uning faoliyatini yo‘lga soladi. Baholash universalidir: u sezgilar va aql-idrok darajasida, emosiyalar va tuyg‘ular, tasavvurlar, idroklar, mulohazalar, mayllar, istaklar, intilishlar, afzalliklar va, albatta, faoliyat ko‘rinishida ro‘yobga chiqib, inson hayot faoliyatining barcha turlariga ta’sir ko‘rsatadi.

Baholashning mohiyatini teranroq anglab etish uchun uni “qadriyat” bilan solishtirish o‘rinli bo‘ladi. Baholash va qadriyat – bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan tushunchalar, lekin ularning o‘rtasida jiddiy farq ham mavjud. Xo‘sh, bu farq nimalarda ko‘rinadi?

Birinchidan, qadriyat biz baho berayotgan narsa, ya’ni baholash predmeti bo‘lsa, baholash – bu baho berish jarayoni, ya’ni aqliy faoliyat bo‘lib, uning natijasi o‘laroq borliqning muayyan predmeti biz uchun qanday qimmatga ega ekanligi aniqlanadi. Predmetni yoki uning xossasini foydali, yoqimli, yaxshi, chiroyli deb topib, biz baholashni amalga oshiramiz.

Ikkinchidan, faqat ijobiy ahamiyat kasb etuvchi qadriyatlardan farqli o‘laroq (“salbiy qadriyatlar” bo‘lishi mumkin emas), berilgan baho ijobiy bo‘lishi ham, salbiy bo‘lishi ham mumkin. Biz muayyan predmetni yoki uning xossasini foydali emas, balki zararli deb topishimiz, muayyan xatti-harakatni yomon, axloqqa zid deb baholashimiz, ko‘rilgan filmni mantiqsiz deb qoralashimiz mumkin. Bunday fikrlarning barchasi baholash hisoblanadi.

Uchinchidan, qadriyat amaliy munosabat mahsuli sifatida obyektiv hisoblanadi. Baholash esa subyektivdir. U obyektiv qadriyatning sifatigagina emas, balki baholovchi subyektning ijtimoiy va individual fazilatlariga ham bog‘liqdir. Ayni shu sababli ayni bir hodisa ayni bir davrda yashayotgan odamlar tomonidan turlicha baholanishi mumkin.

Bu erda haqiqiy va soxta baholar to‘g‘risidagi masala yuzaga kelishi mumkin.

Baholash ilmiy bilimlarga tayanishi ham, odatdagi bilimlarga, an’analarda, odatlarda mujassamlashgan ijtimoiy tajribaga va hatto turli xurofiy aqida va bid’atlarga tayanishi ham mumkin. Kezi kelganda shuni qayd etib o‘tish lozimki, baholashning fanga oddiy mansubligi uning muqarrar tarzda haqqoniyligidan dalolat bermaydi, xuddi shuningdek oddiy ong darajasida baholash o‘z-o‘zidan uning soxtaligini anglatmaydi.

Berilgan bahoning haqqoniyligi subyekt qadriyatning obyektiv ahamiyatini qay darajada aniq anglab etgani bilan belgilanishini tushunish muhimdir. Haqiqat to'g'risidagi masalada bo'lganidek, bu erda ham amaliyot bosh mezon hisoblandi.

Baholash strukturasi. Baholash strukturasi ikki tomonni shartli ravishda farqlash mumkin.

Baholashning birinchi tomoni narsalar, xossalari, jarayonlar va hodizolarning ayrim obyektiv xususiyatlarini qayd etish bo'lsa, ikkinchi tomoni subyektning obyektga bo'lgan munosabati: ma'qullash yoki qoralash, xayrixohlik yoki yomon ko'rish va hodizolardir. Birinchi tomonning baholashi bilimga yaqinroq bo'lsa, ikkinchi tomonning baholashi me'yorga yaqinroqdir.

Baholashning funksiyalari ham uning ichki ziddiyatlarga to'la tabiati bilan belgilanadi. Hozirgi zamon qadriyatlar nazariyasida odatda baholashning quyidagi funksiyalari farqlanadi

Dunyoqarashga doir funksiya. Mazkur funksiyaga muvofiq baholash subyekt o'zligining shakllanishi, amal qilishi va kamol topishining zaruriy sharti hisoblanadi, chunki har doim uning uchun atrof borliqning ahamiyatini aniqlash bilan bog'liq.

Gnoseologik funksiya borliqning in'ikosi, obyektlarning ijtimoiy ahamiyatini anglab etish omili sanalgan baholash va bilishning o'ziga xos jihati hisoblanadi. Baholashning faollashtiruvchi funksiyasi. Baholash bilishning bilimlardan foydalanishga qaratilganini aks ettiradi, amaliy faoliyatga faol intilish va munosabatni shakllantiradi.

Variativ funksiya. Baholash tanlashni, subyekt muayyan obyektlarni, ularning xossalari, munosabatlarini afzal ko'rishini nazarda tutadi. Baholash hodizalarni taqqoslash va ularning jamiyatda mavjud me'yorlar, ideallar bilan o'zaro nisbatini aniqlash orqali amalga oshiriladi.

Shunday qilib, qadriyatning mohiyatini va uning baholash bilan o'zaro aloqasini o'rganish qadriyatlarining tasnifiga o'tish imkonini beradi. Qadriyatning borlig'i baholash bilan uzviydir. Baholash yo'li bilan individ ayrim qadriyatlarni aktuallashtiradi, ba'zi bir qadriyatlarni esa rad etadi, ularning iyerarxiyasini o'rnatadi. Baholash strukturasi, baholash predmeti, subyekt va asosi kiradi.

Baholash predmeti. Baholashning obyektiv mazmuni uning predmeti bilan belgilanadi. Shu sababli baholash bilish bilan bevosita bog'liq, zero predmetning ahamiyati haqida xulosa chiqarishdan oldin uning obyektiv xossalari haqida bilimga ega bo'lish lozim. Haqiqiy, ishonchli bilimning o'zi baholash uchun asos bo'lishi mumkin.

Haqiqatning amaliy jihatdan foydaliligi uni ijobiy tavsiflash imkonini beradi. Ammo haqiqatga berilgan salbiy baholar ham yaxshi ma'lum: behuda, shafqatsiz, befoyda va h.k. Bu tasodifiy bir hol emas: ilmiy bilish o'z oqibatlarini mavhumlashtiradi va aksariyat olimlar fan va axloqning aloqasini rad etadi. Ayrim

universal aloqani xolisona tavsiflashga qarab mo'ljall oluvchi ilmiy bilimdan farqli o'laroq, baholash bu aloqaning mazmunini tushunish, uning ahamiyatini tafakkur va emosiylar darajasida anglab etish va boshdan kechirishdir. Baholashga doir mulohazalarning o'ziga xos xususiyati shundaki, bilim borliq hodisalarini erkin baholashga monelik qilmaydi. Bilishga doir mulohazalar intersub'yektiv hamda nuqtai nazarlarga bog'liq bo'lmasa, baholashga doir mulohazalar sub'yektiv bo'lib, har xil asoslarga ega. Biz estetik, siyosiy, axloqiy, dunyoqarashga doir, mafkuraviy qadriyatlarda erkin baholashlarga ayniqsa ko'p duch kelamiz. Ma'lumki, natijalar, metodlar va vositalarni baholash – bilish jarayonining ajralmas tarkibiy qismi. Bu xususiyat gipotezalar, konsepsiyalar, kashfiyotlarning amaldagi qimmatini va ularga ilmiy hamjamiyat, zamondoshlar bergan baholarning nomuvofiqligini tushuntiradi. Yanglish tasavvurlar, gipotezalarning ilmiy ahamiyatini baholash ham muhim muammodir. Bilimning haqiqiyliги uning obyektiv borliqqa bo'lgan munosabati bilan belgilansa, uning bilim sifatidagi qimmatini fanning rivojlanish jarayonida aniqlanadi va uning bilish jarayoniga ta'sirining ahamiyati bilan belgilanadi. Masalan, o'tmishning ko'pgina soxta konsepsiyalari (astrologiya, alximiya va sh.k.) hozirgi zamon fanining shakllanishiga ancha kuchli ta'sir ko'rsatgan. Bu soxta tasavvurlarning evristik imkoniyatlari ularning bilim sifatidagi mazmunidan boyroq bo'lib chiqqan.

Shuni qayd etish lozimki, baholashga doir mulohazalar ham haqiqiylik yoki soxtalik, adolat yoki adolatsizlik kategoriyalarida baholash predmeti bo'lishi mumkin. Baholashga doir mulohazalarning "haqiqiylik – soxtalik" tushunchalarida tavsiflanuvchi turkumlari mavjud. "Adolat – adolatsizlik" kategoriyalarida tavsiflanuvchi baholashga doir mulohazalar katta bir turkumni tashkil etadi. Bular siyosiy, huquqiy, axloqiy, estetik munosabatlar, xatti-harakatlar, qilmishlar sohasiga taalluqli bo'lgan baholashlardir.

Masalan, sud qarori, tergov xulosasi va shu kabilarda ifodalangan mulohazalarning xususiyati qanday? Ular "haqiqiylik – soxtalik" yoki "adolat – adolatsizlik" kategoriyalarida baholanadimi? Bu mulohazalar baholashga doirmi yoki bilish sohasiga taalluqli va haqiqiylik mezonini qanoatlantirishi lozimmi? Sud u yoki bu qilmishni inqilobiy maqsadga muvofiqlik nuqtai nazaridan tavsiflasa, bu erda, odatda, haqiqat emas, balki baholash mavjud bo'ladi. Ba'zan haqiqat va baholash o'rtasidagi ziddiyat o'zining cho'qqisiga etadi. Garchi huquq o'z tabiatiga ko'ra me'yoriy va, binobarin, qadriyat sifatida mazmunga ega bo'lsa-da, har qanday qilmishni huquqiy tavsiflash haqiqiylik mezonini qanoatlantirishi lozim. Huquqiy tavsiflashdan baholash elementini butunlay ajratish mumkin bo'lmasa-da, u mazkur tavsiflashda ikkinchi darajali o'rin egallaydi, haqiqatning hosilasi hisoblanadi. Ayni holda haqiqat baholashning birdan-bir asosi bo'lishi lozim.

Baholashga doir tavsifiy mulohazalar ham mavjud. Ular haqiqat sifatida ahamiyatga ega bo'lgan tavsiflashni ham, qadriyat sifatida mazmun kasb etuvchi

baholashni ham o'z ichiga oladi. Sudning ko'pgina qarorlarini baholashga doir tavsifiy mulohazalar sifatida tavsiflash mumkin. Shunday qilib, baholash bilish omilini, bilimning haqiqiyligi talabini o'z ichiga oladi, lekin birgina unga bog'liq emas. O'z navbatida, bilim baholashning asosi ham, predmeti ham bo'lishi mumkin.

Baholash subyekt. Bahoning shakllanishiga baholash subyekt: individ, ijtimoiy guruh, jamiyat, insoniyat ancha kuchli ta'sir ko'rsatadi. Avvalo, ehtiyojlarning boyligi, inson ma'naviy hayotining murakkabligi bilan izohlanuvchi baholash asoslarini tanlash subyektivdir. Ma'lum hollarda subyekt shaxsiy (gruppaviy) manfaatni, o'tkinchi egoistik mayllarni baholashning birdan-bir asosi sifatida tanlaydi. Bu tasodifiy bir hol emas. Individ ijtimoiy va shaxsiy munosabatlarining ko'p sonliligi va iyerarxiyaviyligi uning borliq voqealarini baholashga nisbatan yondashuvlarining serqirraligini nafaqat tushuntirdi, balki buni nazarda tutadi. Ayni vaqtda psixologiya va sosiologiyada mazmun va ahamiyat jihatidan har xil bo'lgan hodisalarga ayni bir subyekt tomonidan berilgan baholarda barqarorlik, o'zgarmaslik, takroriylik qayd etiladi. Shaxs ijtimoiy-madaniy va shaxsiy qadriyatlarning ancha batartib tizimiga amal qilgan holda o'zini yaxlitlik sifatida namoyon etadi. Ehtiyojlardan kelib chiquvchi mazkur tizim inson o'zini qurshagan borliq: tabiat dunyosi, ma'naviy madaniyat va o'z-o'zini baholashining teran asosi sifatida amal qiladi. Shunga qaramay shaxsning yo'l tanlashini belgilovchi qadriyat va mo'ljallari insonning yashash sharoitlari va ehtiyojlari kabi o'zgaruvchandir. Natijada baholashlarda o'zboshimchalik, subyektivizmga yo'l qo'yilishi xavfi yuzaga keladi.

Baholashga doir mulohazalarda inson madaniyati, uning to'g'ri tushunish va his qilish qobiliyati namoyon bo'ladi. O'zining moddiy ifodasini topgan qadriyatlar barqaror va nisbatan o'zgarmas, shaxs ehtiyojlari va manfaatlari esa o'zgaruvchan bo'lib, bundan qadriyatlarni muntazam ravishda qayta baholash zaruriyati kelib chiqadi. Mazkur zaruriyat madaniyat qadriyatlariga nisbiy yondashuv, ularning ayrimlarini aktuallashtirish va boshqalariga e'tiborsizlik bilan bog'liq.

Maqsadlarni qo'yish ba'zan kishibilmas tarzda an'analar, me'yorlar va qoidalar bilan tartibga solinadi. Ular qadriyatlarni tizimga solish va iyerarxialashtirishni, qadriyatlar "piramidasini" yaratishni belgilaydi. Bunda piramida cho'qqisidan aktual, lekin o'tkinchi va hatto soxta qadriyatlar o'rin olishi ham mumkin. Masalan, sosiologlar yoshlarning hayot mo'ljallarini o'rganish jarayonida ular ko'pincha o'zlari aniq tasavvur qilmaydigan kasbni tanlashlari, o'zlari hech qachon bo'lmagan joyga ketishga harakat qilishlari, yaxshi ma'lum bo'lmagan narsalarni tanlashlarini aniqlaganlar. Iste'mol mollari va xizmatlarning taqchilligi shu paytda taqchil bo'lgan narsaga kuchli qiziqish uyg'otadi. Individ o'z ehtiyojlarini qondirishdan ham ko'ra ko'proq u mazkur ehtiyojlarni qondirishga qodir ekanligini atrofdagilar tan olishiga erishishga harakat qiladi. Ehtiyoj o'rnini jamiyatda obro'-e'tibor topishga intilish egallaydi. qadriyatlarga erkin subyektivistik baho berish moda, mishmishlar, xurofiy

qarashlar va shu kabilarning natijasi bo'lishi mumkin. Mayllarimizning predmeti sanalgan bu aktual qadriyatlar, agar ularning asosi yo'qolsa, barbod bo'ladi. Baholashdagi subyektivizm zahirida shaxs, jamiyat, tabiat va hodizalar uchun og'ir oqibatlar yuz berish xavfi yashirinib yotadi. Inson o'tkinchi shubhali qadriyatlar hukmiga bo'ysunib, fundamental ijtimoiy qadriyatlar va shaxsiy hayot qadriyatlari barbod bo'lgan holatga tushib qolishi mumkin (ekologik halokat, diktatura o'rnatilishi, shaxs huquq va erkinliklarining yo'qotilishi, sog'liqni yo'qotish, oiladan ajralish, do'stlarni, o'zi yoqtirgan ishni yo'qotish va h.k.).

Baholash asosi. Obyektiv asosning mavjudligi baholashda subyektivizm yo'lida muayyan g'ov-to'siq hisoblanadi. Baholash asosi – subyektga hodisani uning mazkur davrdagi yoki kelajakdagi ijtimoiy ahamiyati nuqtai nazaridan tavsiflash, borliq narsalari va hodisalarini saralash, tanlashni amalga oshirish va o'z faoliyatining strategiyasini belgilash imkonini beruvchi mezon. Baholashga doir mulohazalarda baholash asosi aniq aks ettirilishi ham, implisit tarzda, ya'ni aniq bo'lmagan ko'rinishda ifodalanishi ham mumkin. Ammo asos – baholashning muqarrar elementi.

Baholash asosi sifatida shaxs yoki ijtimoiy guruhning bevosita ehtiyojlari, manfaatlari, mo'ljallari amal qilishi mumkin. Ammo baholash zahirida andozalar, qoidalar, standartlar, ijtimoiy imperativlar yoki taqiqlar, me'yorlar ko'rinishida ifodalangan maqsadlar yoki loyihalar yotishi ham mumkin. Me'yoriy tartibga solish sohasi inson faoliyati sohasi bilan deyarli mos keladi. U huquqiy va axloqiy me'yorlardan tashqari qoidalar, komandalar, buyruqlar, standartlar, texnik me'yorlar, xizmat tartibi va shu kabilarni ham o'z ichiga oladi. Me'yorlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular bir vaqtning o'zida qadriyat sifatida ham, baholash asosi sifatida ham amal qiladi. Bu ikki yoqlamalik baholashga doir mulohazalar ikki yoqlamaligining sabablaridan biri hisoblanadi. Xulq-atvorni baholashda, maqsaddan qat'i nazar, qoidalar va me'yorlarga formal muvofiqlik birinchi o'ringa chiqqan holda, me'yor mustaqil qadriyat sifatida ko'pincha odatga aylanadi. Shaklan me'yorlar va qoidalarga muvofiq bo'lgan yuzaki faoliyat ba'zan jamoatchilik fikrida ijobiy baho olishi, ish manfaatlari sarmazmun faoliyat esa salbiy baholanishi mumkin.

Har qanday baholash o'z predmetini ham, baholash subyekti ehtiyojini ham tavsiflaydi. Subyekt u yoki bu hodisani baholar ekan, o'zining unga bo'lgan munosabatini ham, o'z ehtiyojini ham ifoda etadi. Bundan sosiologlar tomonidan kuzatiluvchi baholarning variativligi kelib chiqadi. Baholar haqiqiy bo'lishi, ya'ni predmetning obyektiv qimmatini aniq aks ettirishi va haqqoniy bo'lishi, ya'ni baholash subyekti shaxsiy fikrini aks ettirishi mumkin. Baholar haqqoniy bo'lishi, lekin haqiqiy bo'lmasligi; haqiqiy bo'lishi, lekin haqqoniy bo'lmasligi; haqqoniy ham, haqiqiy ham bo'lmasligi mumkin. Masalan, manzaraning go'zalligi haqidagi mulohaza haqiqiy bo'lishi, lekin haqqoniy bo'lmasligi mumkin, chunki individ o'z mulohazalari

bilan suhbatdoshiga o‘zini nozik didli shaxs qilib ko‘rsatmoqchi bo‘lishi, manzaraning go‘zalligi esa amalda uni qiziqtirmasligi mumkin.

Har bir baholashda faoliyatning turli tomonlari asos bo‘lishi mumkin:

- me‘yoriy (muayyan me‘yorga muvofiq) baholash;
- ijtimoiy-madaniy (muayyan jamiyatning madaniy o‘ziga xosligi bilan mushtarak) baholash;
- professional (mazkur kasb andozalari va qoidalariga muvofi-) baholash;
- operasional baholash (muayyan maqsadga erishish imkonini beruvchi operatsiyalarning maqsadga muvofiq majmui va ketma-ketligi).

Har bir muayyan holda yuqorida zikr etilgan asoslardan biri yoki ularning muayyan uyg‘unligidan foydalanilishi mumkin bo‘lib, bu ayni bir hodisaga berilgan bahoning mazmunini sezilarli darajada o‘zgartiradi.

Masalan, huquq bilan tartibga solinuvchi qilmish huquqiy me‘yor nuqtai nazaridan baholanuvchi yuridik fakt hisoblanadi. Ayni shu qilmish operasion (operatsiya qay darajada muvaffaqiyatli amalga oshirilgani) yoki axloqiy (qilmish subyekti qaysi axloqiy prinsiplarga amal qilgani) nuqtai nazaridan baholanishi mumkin.

Baholash asosi sanalgan me‘yorlar uning predmeti bo‘lishi ham mumkin. Ular faoliyatning hayot sinovidan o‘tgan usullarini mustahkamlash vositasi sifatida vujudga keladi. Ayni vaqtda ijtimoiy me‘yorlar allaqachon eskirgan va shaxs o‘z-o‘zini qadriyat sifatida erkin anglab etishiga monelik qiluvchi taqiqlar va qoidalarining manbalari bo‘lishi mumkin. Ijtimoiy me‘yorlar ijtimoiy amaliyotdan oqsashi ular birdan-bir maqsadga aylanishiga zamin yaratadi. Bunda insonning maqsadga muvofiq faoliyati o‘rnini me‘yorga ko‘r-ko‘rona amal qilish egallaydi, ayrim qadriyatlardan namoyishkorona ramziy foydalanish vujudga keladi. Individdning ijtimoiy jihatdan nufuzli va me‘yoriy jihatdan maqbul guruhdagi o‘rnini aks ettiruvchi timsol o‘rinning o‘zidan muhimroq tus oladi. Masalan, avtomobildan transport vositasi sifatida emas, balki uning egasi (uning jamiyatdagi haqiqiy o‘rni qanday ekanligidan qat’i nazar) jamiyatning “oliy” sinfiga mansubligidan dalolat beruvchi timsol sifatida foydalanilishi mumkin.

Shunga qaramay aynan me‘yorlar har bir baholashda umuminsoniy va muayyan tarixiy, obyektiv va subyektiv, umumiy va xususiy omillarning mushtarakligini ta‘minlaydi. Individd yoki ijtimoiy guruhning obyektiv holatini aks ettirgan, kishilarning amaliy faoliyati asosida vujudga kelgan holda, me‘yorlar tabiat va jamiyat hodisalarini baholashda o‘zboshimchalikning mavjud emasligini ta‘minlashga qodir. ***Me‘yor*** – inson faoliyatini yo‘lga soluvchi va boshqaruvchi, uning jamiyat yoki odamlar ayrim guruhlarining manfaatlari va qadriyatlariga muvofiqligini nazorat qiluvchi umum e‘tirof etilgan qoida. Me‘yor jamiyatda joizlik haqida mavjud tasavvurlardan kelib chiqib muayyan harakatlarni buyuruvchi yoki taqiqlovchi talab sifatida amal qiladi. Binobarin, me‘yor joizlik haqidagi tasavvurlarni o‘z ichiga oladi.

Jamiyatda vujudga kelgan me'yorlar nisbatan barqarorlik kasb etadi va, o'z navbatida, baholash faoliyati jarayonlariga ta'sir ko'rsatadi. Subyekt obyektning amaldagi ahamiyati haqidagi tasavvuridangina emas, balki o'z hayotida amal qiluvchi me'yorlardan ham kelib chiqib baholashni amalga oshiradi. Jamiyatning rivojlanish jarayonida hodisalar ijtimoiy ahamiyatining o'zgarishi va tegishli ravishda baholarning o'zgarishi eski me'yorlar tanqid tig'i ostiga olinishiga va yangi me'yorlarning shakllanishiga olib keladi.

4. Ehtiyojlar va qadriyatlar

Ehtiyojlar va qadriyatlar. Insonga nima muhim? Muhimliklar dunyosi qadriyatlar dunyosi bilan ayniymi? Inson faoliyatining birinchi manbai va harakatlantiruvchi kuchi ehtiyojlardir. Inson ehtiyojlari uning hayotini, xususan jismoniy, aqliy, ma'naviy, ishlab chiqarishga doir, oilaviy hayotni saqlash yoki o'zgartirish zaruriyatining ifodasi sifatida vujudga keladi. Ijobiy yoki salbiy aloqalar va munosabatlarning butun rang-barangligi tegishli ehtiyojlarni u yoki bu tarzda vujudga keltiradi. Inson bu ehtiyojlarni anglashi yoki anglamasligi yoinki noto'g'ri anglashi mumkin. Ammo har qanday sharoitda ehtiyojlar insonni faoliyatga da'vat etadi. Bu faoliyat samarali yoki samarasiz, puxta o'ylangan yoki spontan va tartibsiz bo'lishi mumkin. Ehtiyojlar tashqi muhit predmetlari va sharoitlariga yoki ichki, ma'naviy uyg'unlikka erishishga muhtojlik sifatida anglanadi. Ular tashqi dunyo bilan muayyan munosabatlarda namoyon bo'lib, obyektlarni, o'zlari yo'naltirilgan mavjud borliqni ham, o'z manbai sanalgan subyektning muhim xususiyatlarini ham tavsiflaydi. Shaxs faolligining teran asosi sanalgan ehtiyojlar inson faoliyatini ularni ro'yobga chiqarishga yo'naltiruvchi mo'ljallar, mayllar va manfaatlarda o'z rivojini topadi. Aynan ehtiyojlar inson ongining nisbiy mezoni, uning mayllari, manfaatlari, didlari va ideallarining poydevori hisoblanadi.

Inson ehtiyojlari o'zgaruvchan, harakatchan, o'zaro bog'langan va bir-birining o'rnini bosishga qodir. Ularning ayrimlari vujudga keladi, ba'zilar yo'q bo'ladi, ayrimlari aktuallashadi, ba'zilar ikkinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Inson ehtiyojlari sifat jihatidan cheksiz va kengayishga qodir, zero ularning shakllanishi individlarning bir-biri va jamiyat bilan ijtimoiy aloqalarining ko'p sonliligi va intensivligini aks ettiradi. Ijtimoiy hayotning, ijtimoiy munosabatlar majmuining murakkablashuvi va differentsiatsiyalanishi, moddiy va ma'naviy hayotning o'z me'yorlari va qadriyatlari bilan rivojlanishi, inson ma'naviy hayotining jo'shqinligi – bularning barchasi uning ehtiyojlari o'zgarishi va rivojlanishini belgilaydi.

Garchi qadriyatlar ehtiyojlar bilan bevosita bog'liq bo'lsa-da, lekin ular bilan uzviy emas. Ehtiyojlar harakatchan, qadriyatlar nisbatan barqarordir; ehtiyojlar iyerarxiyaviy bo'lib, ularning iyerarxiyasi muntazam ravishda o'zgaradi, qadriyatlar esa nisbatan o'zgarmas va individ tomonidan uning ijtimoiylashuvi jarayonida o'zlashtiriladi. Bu

hayotning har qanday sohasida yuz bergan yangiliklarga nisbatan ancha keng tarqalgan muxolifatni izohlaydi. Masalan, rim imperatorlari xristian dinining qimmatini tan olgunlariga qadar xristianlar asrlar mobaynida quvg'in qilinganlar. Belorusiyalik mashhur rassom Mark Shagalning o'ziga xos ijodi, garchi butun dunyoda yuksak baholangan bo'lsa-da, o'z vatanida hanuzgacha tan olinmagan va uncha ma'lum emas. Sezann ijodi rassomning o'limidan keyingina tan olingan, uning tiriklik paytida esa mazkur buyuk musavvirning asarlari Parijdagi zamonaviy san'at ko'rgazmalarida biror marta ham namoyish etilmagan, chunki nufuzli hay'at uning asarlarini diqqatga sazovor deb hisoblamagan va sh.k. Ayni hol shu bilan izohlanadiki, ehtiyojlar anglanishi yoki anglanmasligi yoinki noto'g'ri anglanishi mumkin. Shu sababli amalda muhim hodisalar qadriyatlar sifatida idrok etilmasligi, amalda qimmatga ega bo'lmagan narsa esa yanglish tarzda qadriyat sifatida tasavvur qilinishi mumkin. Bundan tashqari, ehtiyojlarni qondirishga yo ko'maklashuvchi, yo monelik qiluvchi hodisalar mavjud. Binobarin, ahamiyatga ega bo'lgan hamma narsalar ham qadriyat sanalavermaydi, balki ijobiy ahamiyatga molik hisoblanadi.

Shunday qilib, qadriyat deganda biron-bir obyektning ijobiy ahamiyati tushuniladi. Ammo ayrim hollarda biron-bir obyektning ijobiy ahamiyati foydalilik chegarasidan chetga chiqmasligi mumkin (masalan, quyosh nuri o'simliklar uchun foydali). Muhimlikni obyektiv talqin qilish mumkin. qadriyat esa inson uchun muhim bo'lgan hodisaning mazmunini aniqlashni nazarda tutadi. Shu sababli qadriyat tabiat hodisalarining insonga bog'liq bo'lmagan obyektiv aloqasi sifatidagi foydalilik ayrim ko'rinishi sanalgan hodisalarning moddiy predmetli borlig'i bilan mos kelmaydi.

Qadriyat borliqning insonning ma'naviy ehtiyojlariga bo'lgan munosabatidir. Bunda ijtimoiy manfaatlar va ehtiyojlargina emas, balki gruppaviy va shaxsiy manfaatlar va ehtiyojlar mavjudligini ham hisobga olish muhimdir. Ayrim guruhlar yoki individlar uchun qadriyat sanalgan narsa boshqalar uchun yovuzlik, adolatsizlik, o'zboshimchalik yoki axloqsizlik hisoblanishi mumkin. Ayni bir hodisalarning turli subyektlarga funksional munosabati har xil va hatto qarama-qarshi bo'lishi mumkin: muhimliklar dunyosi qadriyatlar dunyosi bilan ayniy emas.

Qadriyatlar haqida mulohazalarning shakllanishida insonning ehtiyojlarini ijtimoiy shakl-shamoyilga soluvchi me'yorlar ayniqsa muhim rol o'ynaydi. Qadriyatning borlig'i baholash bilan uzviydir. Baholash yo'li bilan individ ayrim qadriyatlarni aktuallashtiradi, ba'zi bir qadriyatlarni esa rad etadi, ularning iyerarxiyasini o'rnatadi.

Qadriyatlarining turlari. Shaxs va jamiyat ehtiyojlari va manfaatlarining rang-barangligi qadriyatlarining murakkab tizimida o'z aksini topadi. Bu qadriyatlar turli asoslarga ko'ra tasniflanadi.

Mazmun jihatidan jamiyatning kichik tizimlari haqidagi tasavvurlarga mos keluvchi qadriyatlar, chunonchi: moddiy (iqtisodiy), siyosiy, ijtimoiy va ma'naviy qadriyatlar farqlanadi. Kichik tizimlarning har biri o'z tasnifini nazarda tutuvchi

tarkibiy qismlarga bo'linadi. Masalan, moddiy qadriyatlar ishlab chiqarish-iste'molga doir (utilitar) qadriyatlarni, mulkiy, maishiy munosabatlar bilan bog'liq qadriyatlarni o'z ichiga oladi. Ma'naviy qadriyatlar axloqiy, ma'rifiy, estetik, diniy g'oyalar, tasavvurlar va bilimlarni o'z ichiga oladi.

Qadriyatlar muayyan tarixiy xususiyat kasb etadi. Ular jamiyat rivojlanishining u yoki bu bosqichiga mos keladi yoki turli demografik guruhlar (yoshlar, keksa avlod vakillari)ning, shuningdek kasbiy, sinfiy, diniy, siyosiy va boshqa birlashmalarning qadriyatlarini aks ettiradi. Jamiyat ijtimoiy tuzilishining bir jinsli emasligi qadriyatlarning va qadriyatlarga munosabatning bir jinsli emasligini va hatto ziddiyatlilikini vujudga keltiradi. Shu ma'noda qadriyatlar ijtimoiy munosabatlar mavjudligining moddiy shaklidir.

Mavjudlik shakliga ko'ra moddiy va ideal (ma'naviy) qadriyatlar farqlanadi. Ijtimoiy hayotning asosiy sohalariga muvofiq odatda qadriyatlarning uch guruhi farqlanadi: moddiy qadriyatlar, ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar va ma'naviy qadriyatlar.

Moddiy qadriyatlar – bu qadriyat ahamiyatiga molik bo'lgan tabiiy obyektlar va predmetlar, ya'ni mehnat vositalari va bevosita iste'mol buyumlaridir. Tabiiy qadriyatlar qatoriga tabiiy boyliklarda mujassamlashgan tabiiy ne'matlar kiradi. Moddiy qadriyatlar jumlasiga inson mehnati natijasida yaratilgan moddiy dunyo predmetlari, shuningdek o'tmish madaniy merosi predmetlari kiradi. Moddiy qadriyatlar – bu tabiiy ne'matlar, mehnat mahsullarining iste'mol qiymati, ijtimoiy hodisalarda mujassamlashgan ijtimoiy ne'matlar, tarixiy voqealar, madaniy meros, axloqiy ezgulik, go'zalik mezonlarigani qanoatlantiruvchi estetik hodisalar, diniy ibodat predmetlari yoki o'zining muayyan ramziy ifodasini topgan diniy g'oyalar va sh.k. Moddiy qadriyatlar ongda emas, balki odamlar hayot faoliyatida amal qiluvchi muayyan narsalar, hodisalar dunyosida mavjud bo'ladi. Moddiy qadriyatlarning asosiy sohasi – shaxs va jamiyatning barkamollik haqidagi tasavvurlarini gavdalantiruvchi inson maqsadga muvofiq faoliyatining mahsullari. Bunda o'zining moddiy ifodasini topgan qadriyat sifatida faoliyat natijasi ham, faoliyatning o'zi ham amal qilishi mumkin.

Ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar – bu ijtimoiy va siyosiy hodisalar, voqealar, siyosiy aktlar va harakatlarning qadriyat sifatidagi ahamiyatidir. Ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar qatoriga, odatda, siyosiy va ijtimoiy harakatlarda mujassamlashgan ijtimoiy imtiyozlar, shuningdek jamiyatning ravnaq topishi, xalqlar o'rtasida tinchlik va hamkorlikning mustahkamlanishiga ko'maklashuvchi tarixiy voqealarning progressiv ahamiyati kiradi.

Ma'naviy qadriyatlar – bu ijtimoiy ong hodisalarining tegishli shakllarda namoyon bo'lgan me'yoriy-nisbiy tomoni. Fan, axloq, san'at, falsafa, huquq qadriyatlarini ma'naviy qadriyatlar deb hisoblash odat tusini olgan.

Ma'naviy qadriyatlar qatoriga baxt-saodat, yaxshilik va yomonlik, go'zallik va xunuklik, adolat va adolatsizlik, huquqiylik va nohuquqiylik, tarixning mazmuni va insonning vazifasi va hokazolar haqidagi me'yoriy tasavvurlar ko'rinishida ifodalangan ijtimoiy ideallar, mo'ljallar va baholar, me'yorlar va taqiqlar, harakat prinsiplari kiradi. Moddiy qadriyatlar inson ehtiyojlari va manfaatlari obyektlari sifatida amal qilsa, ma'naviy qadriyatlar ikki xil funksiyani bajaradi: ular qadriyatlarning mustaqil sohasi va moddiy qadriyatlarni baholash asosi, mezonidir.

Qadriyatlar borlig'ining ideal shakli yo barkamollik, joizlik va zaruriyat haqidagi aniq tasavvurlar ko'rinishida, yo botiniy mayllar, xohish-istaklar, intilishlar ko'rinishida namoyon bo'ladi. Barkamollik haqidagi tasavvurlar yo muayyan andoza, ideal ko'rinishida (masalan, estetik faoliyatda) namoyon bo'lishi, yo til vositalari bilan ifodalanishi mumkin.

Ma'naviy qadriyatlar mazmun jihatidan, funksiyalariga ko'ra va ularni ro'yobga chiqarishga qo'yiladigan talablarga ko'ra rang-barangdir. Faoliyat maqsadlari va usullarini qat'iy belgilovchi qoidalarining butun bir turkumi mavjud. Bular standartlar, qoidalar, qonunlar, andozalar. Madaniyat algoritmi sifatida xizmat qiluvchi me'yorlar, didlar, ideallar qadriyatlarni ro'yobga chiqarishda ko'proq erkinlik beradi. Me'yor – faoliyatning yagona va barqaror shartlar bilan belgilanuvchi optimalligi va maqsadga muvofiqligi haqidagi tasavvur. Me'yorlar quyidagilarni o'z ichiga oladi: xatti-harakatlarning yagona ko'rinishi (invarianti)ni; xulq-atvorning boshqa ko'rinishlariga nisbatan taqiqni; mazkur ijtimoiy sharoitlarda xatti-harakatlarning maqbul varianti (andozasi)ni; me'yordan chetga chiqish mumkin emasligi haqida ogohlantirish maqsadida ayrim shaxslarning xulq-atvorini baholashni (ba'zan ayrim sanksiyalar ko'rinishida). Me'yoriy tartibga solish inson faoliyati va munosabatlari tizimini to'la qamrab oladi. Ijtimoiy me'yorlarni mustahkamlash tizimi ularni amalga oshirishning sharti hisoblanadi. Mazkur tizim xatti-harakatni ijtimoiy ma'qullash yoki qoralashni, o'z faoliyatida me'yorga rioya qilishi shart bo'lgan shaxsga u yoki bu sanksiyalarni tayinlashni nazarda tutadi. Shunday qilib, ehtiyojlarni anglash bilan bir qatorda ularni ijtimoiy me'yorlar nuqtai nazaridan anglash ham mavjud. Garchi me'yorlar ijtimoiy amaliyot va hayot sinovidan o'tgan faoliyat usullarini mustahkamlash vositasi sifatida vujudga kelsa-da, ular undan ortda qolishi, allaqachon eskirgan va shaxs o'z imkoniyatlarini erkin ro'yobga chiqarishiga monelik qilayotgan, ijtimoiy taraqqiyot yo'liga to'g'anoq bo'layotgan taqiqlar va qoidalarining manbalari bo'lishi mumkin.

Ideal – barkamollikning oliy me'yori haqidagi tasavvur, insonning inson va tabiat, inson va inson, shaxs va jamiyat munosabatlarini tartibga solish, barkamollashtirish va uyg'unlashtirishga bo'lgan ehtiyojining ma'naviy ifodasi. Ideal tartibga soluvchi funksiyani bajaradi, u inson ro'yobga chiqarishga butun umrini bag'ishlashga tayyor bo'lgan strategik maqsadlarni aniqlash imkonini beruvchi omil bo'lib xizmat qiladi. Idealga amalda erishish mumkinmi? Aksariyat mutafakkirlar bu savolga rad javobini

bergan: ideal barkamollik va tugallanganlik timsoli sifatida empirik yo'l bilan kuzatiluvchi borliqda o'z o'xshashiga ega emas, u ongda transsendentallik ramzi sifatida namoyon bo'ladi. Shunga qaramay ideal ma'naviy qadriyatlarning jamuljam ifodasi hisoblanadi

Moddiy, ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy qadriyatlar o'rtasida mavjud tafovutlarga qaramay, ular bir-biri bilan uzviy bog'liq va qadriyatlarning har bir turida boshqa bir turning muayyan jihati mavjud. Ayni paytda, shunday qadriyatlar ham borki, ularni moddiy qadriyatlar qatoriga ham, ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar qatoriga ham, ma'naviy qadriyatlar qatoriga ham kiritish mumkin. Bu avvalo umuminsoniy ahamiyatga ega bo'lgan qadriyatlardir. Ularning orasida inson hayoti, sog'lig'i, erkinligi va shu kabilarni qayd etish mumkin.

Qadriyatlarni tasniflashning ikkinchi asosi – subyektlarga ko'ra individual shaxsiy (subyektiv-shaxsiy), gruppaviy, umuminsoniy qadriyatlar farqlanadi - (gruppaviy, milliy, sinfiy, umuminsoniy) qadriyatlar farqlanadi.

Individual yoki shaxsga doir qadriyat – bu narsa, hodisa, g'oyaning muayyan inson uchun qadriyat sifatidagi ahamiyati. Har qanday qadriyat o'z mohiyatiga ko'ra individualdir, zero narsa, hodisa, g'oyani faqat insongina baholashga qodir. Shaxsiy qadriyatlar ta'lim va tarbiya, individ hayot tajribasini to'plashi jarayonida shakllanadi. Shaxsiy qadriyatlar individning ehtiyojlari va manfaatlarini ta'sirida vujudga keladi. Ular kishilarning mayllari, didlari, odatlari, bilim darajasi va boshqa individual xususiyatlari bilan belgilanadi.

Gruppaviy qadriyatlar to'g'risida so'z yuritish ekanmiz, biz bu bilan mazkur narsa, hodisani bir individ emas, balki ularning muayyan majmui ijobiy baholashiga urg'u beramiz. Gruppaviy qadriyatlar – bu narsalar, hodisalar, g'oyalarning odamlar muayyan birligi (sinf, millat, mehnat jamoasi va sh.k.) uchun qadriyat sifatidagi ahamiyatidir. Gruppaviy qadriyatlar muayyan jamoaga kiruvchi indvidlarni yagona manfaatlar, qadriyatlar va mo'ljallar bilan birlashtirib, mazkur jamoaning hayot faoliyatida ulkan ahamiyat kasb etadi.

Umuminsoniy qadriyatlar – bu narsalar, hodisalar, g'oyalarning jahon hamjamiyati uchun qadriyat sifatidagi ahamiyatidir. Umuminsoniy qadriyatlar qatoriga, birinchidan, jahon hamjamiyati aholisining aksariyati amal qiladigan ijtimoiy-siyosiy va axloqiy tamoyillar kiradi. Ikkinchidan, umuminsoniy qadriyatlar jumlasiga umuminsoniy ideallar, umumxalq maqsadlari va ularga erishishning asosiy vositalari (ijtimoiy adolat, insonning ha'ni va qadr-qimmat, fuqarolik burchi va sh.k.) kiradi. Shuningdek, umuminsoniy qadriyatlar qatoriga tabiiy boyliklar hamda o'z mohiyati va ahamiyatiga ko'ra olamshumul xususiyat kasb etuvchi qadriyatlar: tinchlikni saqlash, qurolsizlanish, xalqaro iqtisodiy tartib muammolari ham kiradi. Umuminsoniy qadriyatlar – jamiyat va madaniyatning rivojlanishi mahsuli.

Shaxsiy, gruppaviy va umuminsoniy qadriyatlar bir-biri bilan ijtimoiy nuqtai nazardan uzviy bog'liq. Falsafa uchun quyidagi savollar ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi: shaxsiy va ijtimoiy qadriyatlarning o'zaro nisbati qanday, qaysi qadriyatlar ustunroq - ijtimoiy qadriyatlarmi yoki shaxsiy qadriyatlarmi, shaxsiy qadriyatlar ijtimoiy qadriyatlar ta'sirida shakllanadimi yoki, aksincha, ijtimoiy qadriyatlar individlarning ehtiyojlari va manfaatlari muvofiqlashtirilishi natijasida vujudga keladimi?

Falsafa tarixida bu savollarga aniq va uzil-kesil javob berilmagan. Masalan, relyativistik aksiologiya qadriyatlarni va ularga mos keluvchi baholarni insonning individual borlig'i bilan belgilanuvchi manfaat yoki vaziyatdan keltirib chiqaradi. Relyativizmga qarama-qarshi o'laroq, naturalistik yo'nalish qadriyatlarni subyekt tafakkuriga va uning nisbiy mulohazalariga bog'liq emas, baholovchiga nisbatan birlamchi deb tasavvur qiladi. Freyd va ekzistensialistlar umumiy qadriyatlarning ta'sirini tan oladi, lekin ijtimoiy qadriyatlar tazyiqi individual qadriyatlar bilan to'qnashuvga sabab bo'ladi va ularni chetga surib qo'yadi, deb hisoblab, bu ta'sirga salbiy baho beradi. Freyd fikriga ko'ra, ijtimoiy nazorat nevrozlarning turli shakllarini vujudga keltirib, shaxsning moslashuvchanligi yo'qolishiga olib keladi. Freyd individning botiniy mayllari jamlangan ruhiyati bilan uning ongidan jamiyat talablariga zid bo'lgan g'oyalarni siqib chiqaruvchi madaniyat o'rtasida konflikt mavjudligini ko'radi. Tabiiy asoslar va madaniyat qadriyatlarining to'qnashuvi inson baxtining kamayishiga, individning o'z tabiiy mayllarini cheklashga qodir emasligi bilan bog'liq bo'lgan jamiyat oldida aybdorlik hissining kuchayishiga olib keladi.

Ekzistensializm ham ijtimoiy talablar individual motivatsiyaga qarshi turishini qayd etadi. Ijtimoiy qadriyatlarning tazyiqi shaxs jamiyatdan uzoqlashishi va o'z individualligini yo'qotishiga olib kelishi mumkin. Hukmron qadriyatlar ko'r-ko'rona qabul qilinishi natijasida shakllanuvchi konformistik ong individual o'zlikning chegarasi kengayishiga monelik qiladi. Ekzistensializm fanni, rasmiy huquq va axloqni ham tanqid tig'i ostiga oladi.

Individual va ijtimoiy qadriyatlar o'zaro nisbatining yuqorida keltirilgan talqiniga qo'shilish mushkul. Ijtimoiy qadriyatlar individning tafakkuri uchun oldindan belgilangan, u tug'ilgunga qadar shakllanadi, mavjud bo'ladi va uning o'limidan keyin mavjudlik bo'lishda davom etadi. Shu ma'noda ular individ uchun muayyan obyektiv borliq sifatida mavjud bo'ladi va idrok etiladi. Ammo ijtimoiy qadriyatlar barkamolroq ham, mutlaq ham emas. Ular jamiyat hayotining muayyan sharoitlari ta'sirida vujudga keladi, bu sharoitlarning subyektiv ifodasi hisoblanadi. Shu sababli ijtimoiy qadriyatlarning individual qadriyatlarga ta'siri ijobiy bo'lishi ham, salbiy bo'lishi ham mumkin. Ammo shaxs o'zining yaqin va uzoq maqsadlari va vazifalarini erkin belgilovchi, o'z ehtiyojlarini anglovchi va hayotni o'z tajribasiga muvofiq baholovchi ongli va faol ish ko'ruvchi subyekt hisoblanadi.

Shu tufayli ham ijtimoiy va shaxsiy qadriyatlar shaxs strukturasi qanday o‘rin egallaydi, ularning o‘zaro nisbati qanday, degan savolga javob ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. Bu savolga javob shuning uchun ham muhimki, qadriyatlar shaxs o‘zagini belgilovchi, uning yaxlitligi va mayyanligini ta’minlovchi asos hisoblanadi. O‘z-o‘zidan ravshanki, ijtimoiy qadriyatlar shaxsning kamol topishida birlamchi ahamiyatga ega, ular shaxsga ijtimoiy sharoitlarga moslashish, jamiyatda muayyan o‘rinni egallash, qoniqarli shaxsiy maqomga ega bo‘lish imkonini beradi. Shaxs o‘zining ijtimoiylashuvi jarayonida asrlar osha avloddan-avlodga o‘tib kelayotgan ijtimoiy qadriyatlarni o‘zlashtiradi. Psixologiya ijtimoiy qadriyatlarning individ ruhiy hayotining barqaror ichki elementlariga aylanish mexanizmlari qanday, degan savolga ham javob beradi. Bunday mexanizm **interiorizatsiya**, ya’ni tashqi dunyoning ayrim jihatlarini insonning shaxsiy ruhiy hayotiga kiritishdir. Buning natijasida tashqi dunyoning ichki omillari inson tafakkuri va xulq-atvoriga, uning ruhiyati ichki strukturalarining shakllanishiga ijtimoiy faoliyatning tashqi strukturalarini o‘zlashtirish orqali ta’sir ko‘rsatadi. Hozirgi zamon psixologiyasida **tarixiy interiorizatsiya** g‘oyasi ham ilgari suriladi: muayyan tarixiy davrda odamlar ommaviy xulq-atvorining shakli hisoblangan mexanizmlar keyinchalik ongning ichki mexanizmlariga aylanadi. Bunga rasm-rusumlar, teatr, cherkov, o‘yin qabilidagi kollektiv harakatlar, hozirgi sharoitda esa – maktab, televideniye, ommaviy axborot vositalari misol bo‘lishi mumkin.

Ammo individual qadriyatlarning shakllanishida faoliyatning rang-barang shakllari (mehnat, bilish, muloqot, o‘yin)gina ishtirok etmaydi. Bunday vosita sifatida umuman ijtimoiy tuzilmalar amal qiladi. Bozor va kundalik turmush, reklama va moda, siyosat va huquq, ta’lim va tarbiya, ommaviy axborot vositalari va san’at, hukmron madaniy me’yorlar va ijtimoiy-siyosiy institutlar tomonidan rasmiy darajada andoza sifatida e’tirof etilgan ayrim shaxslarning obro‘si, ijtimoiy-psixologik stereotiplar, andozalar, axloq va tabu – bularning barchasi jamiyat ma’naviy hayotining shaxsning qadriyatlarga munosabatini shakllantiruvchi omillaridir.

Shaxsning shakllanishi o‘ziga xos qadriyatlar majmuiga ega bo‘lgan ijtimoiy guruhlar, birliklar va birlashmalar doirasida yuz beradi. Ko‘rsatilgan guruhlariga shaxsning mansubligi shunda namoyon bo‘ladiki, shaxs ularning ideallari va qadriyatlarini qabul qiladi. Ammo shaxs, odatda, bir emas, balki bir nechta ijtimoiy guruhlar (millatlar va sinflar, oila va o‘quv yurti, do‘stlar davrasi va ishlab chiqarish jamoasi va sh.k.)ga qo‘shiladi. Turli guruhlarda har xil va hatto qarama-qarshi qadriyatlar ustuvor bo‘lishi mumkin. Bu guruhlar o‘rtasidagi ziddiyatlar shaxs tafakkurida qadriyatlarning to‘qnashuvi yuz berishiga olib kelishi mumkin. Ayni hol shaxs ustuvor qadriyatlarni mustaqil izlashiga turtki beradi. Shunday qilib, shaxsning individuallashgan, o‘ziga xos va betakror xususiyatlari vujudga kelishi, uning alohida

hayot tajribasi muqarrar tarzda ijtimoiy qadriyatlarga zid bo'lmagan, balki ularni to'ldiradigan alohida individuallashgan qadriyatlarning shakllanishi bilan bog'liqdir.

Qadriyatlar shaxs xulq-atvorini tartibga solish vositalari sifatida u yoki bu hodisalar qadriyatlar sifatida idrok etilishi yoki idrok etilmasligidan qat'i nazar shaxsning xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatadi. qadriyatlar tizimi haqidagi ongli tasavvurlar, qadriyatlar va mo'ljallar majmui shaxsning qadriyatlarga munosabatini belgilaydi. Bu munosabat davr hamda shaxs -qo'shilgan ijtimoiy guruhlarning ijtimoiy me'yorlari va talablarini o'zlashtirishi jarayonida shakllanadi.

Qadriyatlarga munosabat individning hayot tajribasi va shaxs kechinmalarining butun majmui bilan mustahkamlanadi va tartibga solinadi. Ular individga muhimni nomuhimdan ajratish imkonini beradi, motivlarning barqarorligini hamda shaxs xulq-atvori va tafakkurining vorisiyligini belgilaydi. Shunga qaramay botiniy mayllar, xohish-istaklar va intilishlar ham, ayniqsa, ular shaxsning ongli qadriyatlarga munosabati bilan to'qnashganda, o'z ta'sirini ko'rsatadiki, bu ongli ravishda e'lon qilingan va amalda e'tirof etilgan qadriyatlar o'rtasida ziddiyatlarga olib keladi. Ko'rsatilgan ziddiyatlar inson aktual qadriyatlarni afzal ko'rib, haqiqiy qadriyatlar haqida o'z tanasiga o'ylab ko'rmagani bilan izohlanishi mumkin. Ustuvor qadriyatlarni tanlash jarayonida o'z-o'ziga munosabat va haqiqiy shaxsiy maqom o'rtasidagi ziddiyat, shuningdek yaz individuallashgan qadriyatlari bilan nufuzli ijtimoiy guruhlar tomonidan e'tirof etilgan qadriyatlar o'rtasidagi ziddiyatlarni anglash ham o'z ta'sirini ko'rsatadi

Jamiyat va inson hayotida qadriyatlarning roli. Ularni quyidagi uch guruhga ajratish mumkin:

1. Inson va jamiyat uchun ikkinchi darajali ahamiyatga ega bo'lgan qadriyatlar. Bu shunday qadriyatlarki, ularsiz jamiyat va insonning normal faoliyati izdan chiqmaydi.

2. Kundalik hayot va ehtiyojlar bilan bog'liq bo'lgan qadriyatlar. Bu guruhga aksariyat moddiy va ma'naviy qadriyatlar kiradi. Bular insonning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish, jamiyatning normal faoliyat ko'rsatishi va rivojlanishini ta'minlash uchun zarur bo'lgan qadriyatlardir.

3. Oliy qadriyatlar – bu o'z ahamiyatiga ko'ra eng yuksak darajada turuvchi, odamlarning fundamental munosabatlari va ehtiyojlarini aks ettiruvchi qadriyatlardir. Oliy qadriyatlarsiz nafaqat inson shaxs sifatida kamol topa olmaydi, balki jamiyat ham normal hayot kechira olmaydi. Oliy qadriyatlarning mavjudligi doimo individning shaxsiy hayoti chegarasidan chetga chiqish bilan bog'liq. Ular individni uning o'zidan yuksak bo'lgan, uning hayotini belgilaydigan, uning taqdiri uzviy bog'liq bo'lgan narsalar bilan oshno etadi. Ayni shu sababli oliy qadriyatlar odatda umuminsoniy xususiyat kasb etadi.

Moddiy, ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy qadriyatlarning bir qismi oliy qadriyatlar qatoriga kiradi. Bular avvalo: tinchlik, insoniyat hayoti; adolat, erkinlik, odamlarning huquqlari va burchlari, do'stlik va mehribonlik haqidagi tasavvurlar; qarindoshlik aloqalari; faoliyat qadriyatlari (mehnat, ijod, bunyodkorlik, haqiqatni anglab etish); o'z-o'zini asrash qadriyatlari (hayot, sog'liq); o'z shaxsiyatini namoyon etish, o'z qobiliyatlarini ro'yobga chiqarish qadriyatlari; shaxsiy fazilatlarni tanlashni tavsiflovchi qadriyatlar (halollik, dovyuraklik, sadoqat, adolat, yaxshilik) va h.k.

Qadriyatlarni turli asoslarga ko'ra tasniflash dialektik xususiyat kasb etadi, ya'ni u qotib qolgan va harakatsiz emas. Birinchidan, sharoitlar o'zgarishi bilan qadriyatlar bir turdan, bir muhimlik darajasidan boshqa turga, boshqa muhimlik darajasiga o'tishi mumkin. Ikkinchidan, jamiyat rivojlanishi bilan yangi qadriyatlar vujudga kelishi mumkin va aksincha, avvalgi qadriyatlar o'z ahamiyatini yo'qotadi yoki umuman yo'q bo'ladi. Uchinchidan, qadriyatlar bir-biri bilan muayyan tur doirasidagina emas, balki turlar o'rtasida, guruhlarda va guruhlar o'rtasida ham yaqin aloqa qiladi va o'zaro ta'sirga kirishadi. Nihoyat, qadriyatlarning har bir turida ko'p sonli tur xillarini farqlash lozim. Masalan, ma'naviy qadriyatlar guruhida axloqiy qadriyatlar, estetik qadriyatlar, bilishga doir (gnoseologik) qadriyatlarni aniq farqlash mumkin.

Oliy qadriyatlar guruhida qadriyat sifatidagi hayot (hayot qadriyatlari), qadriyat sifatidagi sog'liq va qadriyat sifatidagi erkinlik alohida farqlanadi.

Hayot eng oliy qadriyatlar qatoriga kiradi, zero hayotsiz inson bo'lmaydi va qadriyatlar ham bo'lishi mumkin emas. Indivud uchun hayot boshqa biron-bir narsaga bog'liq bo'lmagan holda eng yuksak qadriyat, ne'mat sifatida amal qiladi. O'z navbatida, hayotning qimmati boshqa barcha qadriyatlar uchun o'ziga xos zamin va cho'qqi hisoblanadi. Hayotning qimmati qanday tushunilishiga qarab odamlar o'rtasidagi munosabatlar va jamiyatning insonga bo'lgan munosabati ham shakllanadi.

Birinchi holda hayotning qimmatiga individual nuqtai nazardan yondashilsa, **ikkinchi holda** – ijtimoiy nuqtai nazardan yondashiladi, ya'ni bu erda hayotning ahamiyati individning o'zi uchun emas, balki jamiyat uchun belgilanadi.

Insonning o'zi qadriyat hisoblanadimi, degan savolning ikki tomoni bor 1) inson uchun boshqa odamning va umuman insonning qimmati nimada? 2) uning o'z hayotining qimmati nima bilan o'lchanadi? Tafsilotlarga berilmay shuni qayd etamizki, bu savollarga javoblar aniq va uzil-kesil bo'lishi mumkin emas. Gap shundaki, individning boshqa odamlarga qiziqishi odamlar qandayligigagina emas, balki uning o'zi qandayligiga ham bog'liq bo'ladi. Bunga yana shuni qo'shimcha qilish joizki, inson hayotining va insonning qimmati to'g'risidagi masalaning qo'yilishi tarixiy sharoitlar bilan bevosita bog'liq. Masalan, O'rta asrlarda feodal o'z krepostnoyini o'ldirishi jinoyat hisoblanmagan va jazoga tortilmagan. Hozirgi vaqtda har bir kishining yashash huquqi tan olingan va odam o'ldirish u yoki bu tarzda

jazolanmaydigan mamlakat mavjud emas. Xullas, inson – alohida, mutlaq qadriyat. Qolgan barcha qadriyatlar inson manfaatlarini nuqtai nazaridan baholanadi.

Sogʻliq qadriyat sifatida. Inson sogʻligʻi - qadriyatlar pillapoyasida eng yuksak pogʻonalardan birini egallaydigan tabiiy, mutlaq va boqiy qadriyat. Insonning barcha ehtiyojlarini qondirish darajasi uning sogʻligʻi qay darajada ekanligi bilan belgilanadi. Sogʻliqqa boʻlgan ehtiyoj yalpi xususiyat kasb etadi, u ayrim individlarga ham, butun jamiyatga ham xos. Shu sababli individual (shaxsiy) sogʻliq va jamiyat sogʻligʻi yoki aholi salomatligi farqlanadi. Sogʻliqning holati inson va jamiyat hayotining barcha sohalariga oʻz taʼsirini koʻrsatadi. Masalan, muayyan inson hayotining toʻlaqonliligi va faolligi uning sogʻligʻi darajasiga, “sifat” xususiyatlariga bevosita bogʻliq. Oʻz navbatida, aholi salomatligi mehnat resurslarining sifatiga, ijtimoiy mehnatning unumdorlik darajasiga va shu tariqa jamiyatning iqtisodiy rivojlanishi dinamikasiga kuchli taʼsir koʻrsatadi.

Erkinlik qadriyat sifatida inson uchun ulkan ahamiyatga ega. Bu kategoriyaning falsafiy talqini quyidagi taʼrifda oʻzining ayniqsa aniq ifodasini topgan: erkinlik – bu insonning obyektiv zaruriyatni bilishga tayangan holda oʻz manfaatlarini va maqsadlariga muvofiq ish koʻrish qobiliyatidir.

Erkinlik doim va hamma joyda eng buyuk qadriyat hisoblanadi. Boshqa hollarda boʻlganidek, erkinlik uni inson anglagan taqdirdagina qadriyatga aylanadi. Erkinlikning qimmatini anglab etilmagan, inson oʻzini boshqa odamlar bilan teng jonzot sifatida idrok etmagan joyda oʻziga qadriyat sifatida yondashish ham, insonning qadr-qimmatini ham mavjud boʻlmaydi. Oʻzining erksizligini tushunish va erkinlikning qimmatini anglab etish tub ijtimoiy oʻzgarishlar davrida ayniqsa boʻrtib namoyon boʻladi.

Erkinlik – barcha odamlarning sivilizatsiya yutuqlaridan teng darajada foydalanish va oʻz mehnati mevalarini va oʻz taqdirini tasarruf etish huquqi. Erkinlik yoʻl tanlash imkoniyatidir. Ongli ravishda amalga oshiriladigan har qanday yoʻl tanlash kabi, erkinlik ham shaxs uchun muqobil imkoniyatlardan birini afzal koʻrish va boshqasidan voz kechish bilan bogʻliq. Yoʻl tanlash shaxsning keyingi faoliyatini cheklovchi omilga aylanmasligi uchun u muhim qoidaga amal qilishi lozim: har safar yoʻl tanlashni amalga oshirayotganda keyingi yoʻl tanlashlar istiqboli toraymasligiga, balki insonga oʻzining yangi kasbiy, axloqiy va intellektual imkoniyatlarini aniqlash imkonini berib, kengayib borishiga erishishga harakat qilish kerak.

Shunday qilib, biz koʻp sonli rang-barang qadriyatlar mavjudligini aniqladik va ularni tasniflashni amalga oshirdik. Endi barcha real qadriyatlar inson ongining omiliga aylanadimi, degan savolga javob topishimiz lozim. Yoʻq, hamma qadriyatlar ham amalda inson ongining omiliga aylanavermaydi. Baʼzan bu insonning oʻziga bogʻliq boʻlgan obyektiv sabablarga koʻra yuz beradi. Individ tomonidan anglab etiladigan va uning eʼtiqodlari qatoridan oʻrin oladigan qadriyatlar uning harakatlari tarzini

belgilovchi mo'ljallarga aylanadi. Boshqacha aytganda, anglab etilgan qadriyatlar shaxsning qadriyatlarga bo'lgan munosabatiga aylanadi.

Shaxsning qadriyatlarga bo'lgan munosabati. Mazkur tushuncha ilmiy muomalaga XX asrning 20-yillarida sosiologlar U.Tomas va F.Znaneskiy tomonidan kiritilgan. Ular qadriyatlarga munosabatni shaxsning uning xulq-atvorini tartibga soluvchi ijtimoiy mo'ljali sifatida yondashgan. Shu tariqa qadriyatlarga munosabat tadqiqotlar predmetiga aylangan. Bu tushunchaning ko'p sonli turli talqinlari paydo bo'lgan. Biz quyidagi ta'rifga qarab mo'ljal olamiz.

Qadriyatlarga munosabat – bu shaxsning hayot tajribasi, uning barcha kechinmalari majmui bilan mustahkamlangan va shaxs uchun muhim ahamiyatga molik bo'lgan narsalarni ikkinchi darajali, ahamiyatsiz narsalardan ajratuvchi muhim elementlari.

Vujudga kelgan, keng tarqalgan qadriyatlarga munosabatlar majmui ongning shaxsning barqarorligini, muayyan turdagi xulq-atvor va faoliyatning vorisiyligini ta'minlovchi, individning ehtiyojlari va manfaatlariga yo'l ko'rsatuvchi o'ziga xos o'zagini tashkil etadi. Ayni shu sababli qadriyatlarga munosabat shaxs motivatsiyasini tartibga soluvchi, belgilovchi muhim omil hisoblanadi.

Rivojlangan qadriyatlarga munosabat – shaxsning etuklik belgisi, uning ijtimoiylik darajasi ko'rsatkichi. Vatanparvarlik, insonparvarlik, ijod shaxsning muhim qadriyatlarga munosabatlari hisoblanadi. Qadriyatlarga munosabatlarning barqaror va ziddiyatlardan xoli majmui shaxsning muayyan tamoyillar va ideallarga sodiqlik, bu ideallar va qadriyatlarga erishish yo'lida g'ov-to'siqlardan oshib o'tishga qodirlik, hayot pozitsiyasining faolligi, maqsadga erishish yo'lida tirishqoqlik kabi fazilatlarini belgilaydi. Qadriyatlarga munosabatlarda ziddiyatlilik xulq-atvorda noizchillikni vujudga keltiradi. Qadriyatlarga munosabatlarning norasoligi – infantilizm (bolalik yoshi xossalari), shaxsning ichki strukturasiidan tashqi stimullarning ustunligi belgisi.

Qadriyatlar iyerarxiyasi. Qadriyatlar shaxs va jamiyat ehtiyojlari, manfaatlar bilan belgilangani bois, ular murakkab tuzilishga va alohida iyerarxiyaga ega bo'ladi. Qadriyatlar iyerarxiyasi zahirida tirik mavjudot sifatidagi inson hayoti uchun zarur bo'lgan fundamental qadriyatlar (tabiiy boyliklar, moddiy yashash sharoitlari – turar joy, oziq-ovqat mahsulotlari, sog'liqni saqlash va sh.k.) va insonning ijtimoiy mohiyatiga, uning ma'naviy tabiatiga bog'liq bo'lgan oliy qadriyatlar yotadi. Birinchi guruhga moddiy (utilitar) qadriyatlar, ikkinchi guruhga esa ma'naviy qadriyatlar kiradi. qadriyatlarning birinchi guruhi insondan tashqarida yotuvchi maqsad bilan belgilanadi, ikkinchi guruh ichki asosga ega. Moddiy, utilitar qadriyat vositaning qimmatidir, zero narsaning foydaliligi u nimaga xizmat qilishga mo'ljallangan bo'lsa, shu vazifa bilan belgilanadi. O'z vazifasini bajargach, bu narsa qadriyat sifatida o'z ahamiyatini yo'qotadi. Moddiy, utilitar qadriyatdan farqli o'laroq, ma'naviy qadriyat o'ziga to'q xususiyat kasb etadi va o'zidan tashqarida yotuvchi motivlarga muhtoj

bo'lmaydi. Utilitar pragmatik qadriyatlar faoliyat maqsadini belgilasa, ma'naviy qadriyatlar inson faoliyatining mazmunini belgilaydi. Shunga mos ravishda shaxsning ma'naviy dunyosi ham o'z iyerarxiyasiga ega bo'ladi. Inson ma'naviyati uchta: ma'rifiy, axloqiy va estetik asoslarni o'z ichiga oladi. Ularga ma'naviy ijodkorlarning uch tipi: donishmand (biluvchi), taqvodor (avliyo) va san'atkor mos keladi. Bu asoslarning o'zagi ma'naviyatdir. Bilim bizga haqiqatning tagiga etish uchun imkoniyat yaratib, to'g'ri yo'l ko'rsatsa, axloqiy va estetik asos insonning o'z egoistik "Meni" chegarasidan chetga chiqib, ezgulik urug'ini sochish qobiliyati va ehtiyojini nazarda tutadi.

Ma'naviy qadriyatlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular nouutilitar va nouinstrumental xususiyat kasb etadi: ular boshqa biror narsaga xizmat qilmaydi, aksincha, boshqa barcha narsalar ularga bo'ysunadi va oliy qadriyatlar bilan bog'liq holdagina muayyan mazmun kasb etadi. Oliy qadriyatlarning yana bir xususiyati shundan iboratki, ular muayyan xalq madaniyatining o'zagi hisoblanadi. Madaniyatda odamlarning fundamental umuminsoniy qadriyatlari: tinchlik, salomatlik va insoniyat hayoti mujassamlashadi. Madaniyatda muloqot qadriyatlari (do'stlik, mehribonlik, ishonch, oila), turmush tarzi qadriyatlari (ijtimoiy adolat, erkinlik, inson huquqlari va shu kabilar haqidagi tasavvurlar) o'z ifodasini topadi. Oliy qadriyatlar yo'l tanlash vaziyatlarining cheksiz to'plamida ro'yobga chiqadi.

Shunday qilib, qadriyatlar tushunchasi shaxsning ma'naviy dunyosi bilan uzviy bog'liq. **Aql-idrok, oqilonalik, bilimlar** insonning maqsadga muvofiq faoliyatini belgilovchi ongning eng muhim elementlari hisoblansa, ular negizida shakllanuvchi ma'naviyat o'z hayot yo'lini, o'z faoliyatining maqsadlari va mazmuni hamda ularga erishish vositalarini tanlash to'g'risidagi masalani u yoki bu tarzda echayotgan inson hayotining mazmuni bilan bog'liq bo'lgan qadriyatlar qatoriga kiradi.

Xulosalar. Qadriyatlar inson va jamiyat hayotida o'z holicha emas, balki vujudga kelgan qadriyatlarga munosabatlar tizimi zaminida muhim o'rin egallaydi, qadriyatlarning butun rang-barangligini uch asos: ijtimoiy hayot sohalariga, subyektlarga, qadriyatlarning jamiyat hayotidagi rolga ko'ra tasniflash mumkin.

Quyidagilar -qadriyat sifatidagi hayot, qadriyat sifatidagi sog'liq va qadriyat sifatidagi erkinlik inson uchun eng oliy qadriyat hisoblanadi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. "Qadriyat" tushunchasiga ilmiy va falsafiy ta'rif bering. Uning oddiy buyumdan farqi nimada?
2. Qadriyatlarning obyektiv (tashqi dunyoda mavjudligi) va subyektiv (inson ongida aks etishi) xususiyatlarini tushuntiring.
3. Qadriyat va baho tushunchalari o'rtasidagi farqni aniqlang. Nima uchun bir xil narsa turli insonlar uchun turlicha baholanishi mumkin?

4. Qadriyatlarning umuminsoniy, milliy va shaxsiy turlari qanday o‘zaro bog‘langan?
5. Jamiyatda qadriyatlar tizimi qanday qilib ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlovchi mexanizm vazifasini o‘taydi?
6. Qadriyatlarning tasniflanishi (klassifikatsiyasi) qanday amalga oshiriladi? (masalan: iqtisodiy, siyosiy, axloqiy, estetik).
7. Moddiy va ma‘naviy qadriyatlarning jamiyat hayotidagi nisbati qanday bo‘lishi kerak?
8. Qadriyatlar iyerarxiyasi (pog‘onali tizimi) deganda nimani tushunasiz? Eng oliy qadriyat nima deb hisoblanadi?
9. Tarixiy taraqqiyot davomida qadriyatlarning o‘zgaruvchanligi va barqarorligi (statik va dinamik jihatlari) qanday namoyon bo‘ladi?
10. Baholash jarayonining tarkibiy qismlari (subyekt, obyekt, me‘yor) nimalardan iborat?
11. Baholash predmeti sifatida inson faoliyati va uning natijalari qanday tahlil qilinadi?
12. Haqiqat va baho o‘rtasidagi tafovut nimada? (Nima uchun haqiqat obyektiv, baho esa subyektiv xarakterga ega?)
13. Jamiyatda ijtimoiy bahoning (jamoatchilik fikri) shaxs xulq-atvoriga ta‘siri qanday?
14. Me‘yor va qadriyat o‘rtasidagi aloqadorlikni tushuntirib bering. Baholashda me‘yorlar qanday rol o‘ynaydi?
15. Ehtiyoj va qadriyat tushunchalarining bog‘liqligi nimada? Ehtiyoj qachon qadriyatga aylanadi?
16. Maslouning “Ehtiyojlar iyerarxiyasi” (piramidasi) qadriyatlar tizimini tushunishga qanday yordam beradi?
17. Ibtidoiy (biologik) ehtiyojlar va oliy (ma‘naviy) qadriyatlar o‘rtasidagi ziddiyatlar qanday echiladi?
18. Insonning o‘z-o‘zini anglash ehtiyoji va uning qadriyatlar tizimi shakllanishidagi o‘rni qanday?

Foydalanilgan adabiyotlar:

Asosiy adabiyotlar:

1. Sh.M.Mirziyoev. “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” gi PF-4947-sonli farmoni. T., 2012.- 196 b.
2. Shlyayxer A. Jahon miqyosidagi ta‘lim. XXI asr maktab tizimini qanday barpo etmoq kerak? / so‘z boshi Sh.Shermatov, X.Umarova; Umumiy tahrir D.Norboeva; tarjimonlar: R.Axmatova, D.Norboeva. – Toshkent: “Zamin Nashr” nashriyoti, 2022.
3. Abu Nasr Farobiy Fozil odmlar shahri. // Toshkent. – “O‘zbekiston milliy en siklopediyasi”, davlat 1lmiy nashriyoti. 2004

Qo‘shimcha adabiyotlar:

4. Jaspers. The origin and goal of history. New Haven and London. Yale University Press. 1965. P – 77. (P – 19)
5. K. S.Guttenplan. J.Hornsby. C. Janavay. Reading philosophy. Blackwell Publishers Ltd. UK. 2003. P – 341.
6. A.Azami. Vvedeniye v Xadisovedeniye. Kazan: 2011
7. Otamurodov S. Globallashuv: millatni asrash mas’uliyati. Toshkent: O‘zbekiston, 2018

Internet tarmoqlari:

8. Lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.
9. Ziyonet.uz – O‘zbekiston ta’lim portali (falsafa bo‘limi).
10. Natlib.uz – Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi.

11.GLOBAL JARAYONLAR VA BARQAROR TARAQQIYOT FALSAFASI

Reja:

1. Globallashuv hodisasi va globalistika.
2. Global muammolarning turli darajalari.
3. Hozirgi davrning asosiy global muammolarining tasnifi.
4. Global muammolarni bashorat qilishning ahamiyati.

***Tayanch so‘z va iboralar:** so‘z va iboralar: global, globalistika, migratsiya, demografiya,transmillikorporatsiya, ilmiy-texnika taraqqiyoti, inson va jamiyat, Rim klubi, xom ashyo resurslari, migratsiya, pandemiya,*

1. Globallashuv hodisasi va globalistika.

“Globallashuv” (lot.globus – shar, Yer sayyorasi) – XX asrning ikkinchi yarmi – XXI asr boshida jahon taraqqiyotida shakllangan yangi umumsayyoraviy hodisa bo‘lib, hozirgi davrdagi xalqaro tartibotlar, davlatlar va kishilar o‘rtasida o‘zaro aloqalarning kengayishi va murakkablashishi, dunyo miqyosida axborot makoni, kapital, tovar hamda ishchi kuchi bozoridagi integratsiyalashuv, atrof-muhitga texnogen ta’sirning kuchayishi, ommaviy madaniyat namunalarining keng tarqalishi, axborot-mafkuraviy va diniy ekstremistik xurujlar xavfining ortib borishini ifoda etuvchi tushunchadir.

“Globallashuv” atamasi dastlab amerikalik olim T.Levitning 1983-yil “Garvard biznes revyu” jurnalida chop etilgan maqolasida tilga olingan edi (u yirik transmilliy korporatsiyalar ishlab chiqaradigan turli-ilmiy mahsulot bozorlarining birlashuv jarayonini globallashuv, deb atagan). 1985-yilda esa taniqli amerikalik olim R.Robertson “Globalization” iborasini ilmiy muomalaga kiritib, bu tushunchani “odamlar ongida sayyoramizning torayishi hamda dunyoning yaxlit tarzda

anglanishi”ni aks ettirib, “dunyning birlashuvi va kishilar o’rtasidagi o’zaro aloqalaning kuchayishini” ifoda etadigan jarayon sifatida talqin etadi.

Mazkur atamaning mazmun-mohiyati xususida bahs-munozara hamon davom etayotgan hamda bu borada yagona umumiy qarash shakllanmagan, yaxlit konsepsiya yaratilmagan bo’lsa-da, gumantiar ilmning turli sohalarida, chunonchi, ijtimoiy fanlarda ushbu jarayonning o’iga xos xususiyatlari, namoyon bo’lish shakllari har tomonlama o’rganilmoqda . Jumladan, iqtisodiyot fanida diqqat-e’tibor asosan moliyaviy globallashuv, global transmilliy korporatsiyalarning (TMK) shakllanishi, iqtisodiyotning mintaqaviylashuvi, jahon miqyosida savdoning jadallashuvi kabi masalalarga qaratilgan. Tarixiy asarlarda esa globallashuv jarayoni insoniyatning ko’p asrlik taraqqiyot bosqichlaridan biri sifatida talqin etiladi. Siyosatshunoslikda transmilliylashuv jarayonning tezlashuvi, dunyo mamlakatlari o’rtasidagi o’zaro bog’liqlikning kuchayishi, BMT va boshqa xalqaro tashkilotlar ishtirokida yangi umumsayyoraviy tartibning shakllanish tadqiq etilmoqda. Sosiologiya sohasi mutaxassislari sivilizatsiya va madaniyatning universallashuvi ta’sirida turli mamlakat va mintqa xalqlari turmush tarzining yaqinlashuvi hamda bir xillashuvini tasdiqlaydigan dallilarni izlamoqda. Ba’zi faylasuflar XXI asrda dunyoda yagona aloq, umumiy ma’naviyat, global madaniyat qaror topishini bashorat qilmoqdalar. Kantning yaxlit abadiy dunyo hamda umumdunyoviy hukumat haqidagi g’oyasiga tayanib, turli millat va xalqlar qadriyatlarining uyg’unlashuvini asoslashga intilmoqda. Keyingi yillarda ilmiy adabiyotlarda turli fan yutuqlarini uyg’unlashtirish asosida hamda insoniyatning birlashuvi, ijtimoiy voqelikning universallashuvi va kishilar dunyoqarashining kengayishi tendensiyalariga tayanib, globallashuv jarayonining umumiy nazariyasini yaratish borasida intilishlar ko’zga tashlanmoqda.

Shu bilan birga, globallashuv jarayonining turli davlatlar va xalqlarning milliy davlatchiligi va o’ziga xos qadriyatlariga, ma’naviy taraqqiyotiga salbiy ta’sirini ilmiy tadqiq etishga e’tibor kuchayib bormoqda. Bu esa, o’z navbatida, globallashuv jarayoning ijobiy jihatlarini e’tiborga olgan holda, g’oyaviy-mafkuraviy ta’sirdag ogoh bo’lish, aholi, ayniqsa, yoshlarimizni bunday xurujlardan asrab-avaylash muhim ahamiyat kasb etaytganini anglatadi.

Demak, bugungi kunda globallashuv atamasi shunchalik mashhur bo’lib ketganki, uni XXI asr mahsuli desak mubolag’a bo’lmaydi. Shu o’rinda, izohlash uchun xilma-xil yondashuvlar, nazariyalar, paradigmalar ishlab chiqilgan bo’lib, ularning hammasini sharhlab quyidagi xulosaga kelish mumkin: globallashuv halqlar, mamlakatlar transformatsiyasi, insoniyatning bir butunlikka integratsiyasini keltirib chiqaradi. Shu manoda, muayyan jamiyat o’zidan etuk deb hisoblagan boshqa jamiyatning mafkura, qarashlar, ilmiy-texnikaviy, madaniy yutuqlarni o’zlashtirishi globallashuv ta’siri ostida bo’ladi.

Globallashuv hodisasi va globalistika. Bugun globallashuv jarayonining turli mamlakatlarda o'tkazayotgan tasiri ham turlicha. Bu hol dunyo mamlakatlarining iqtisodiy, siyosiy, manaviy va boshqa sohalardagi salohiyatiga bog'liq. Dunyoda yuz berayotgan shiddatli jarayonlarning har bir mamlakatga o'tkazayotgan salbiy tasirini kamaytirish va ijobiy tasirini kuchaytirish uchun shu hodisaning mohiyatini chuqurroq anglash, uning xususiyatlarini o'rganish lozim.

Globallashuv – turli mamlakatlar iqtisodi, madaniyati, ma'naviyati, odamlari o'rtasidagi o'zaro ta'sir va bog'liqlikning kuchayishidir. Albatta, globallashuv tushunchasiga berilgan tariflar juda ko'p. *Masalan, fransuz tadqiqotchisi B.Bandi globallashuv jarayonining uch belgisini quyidagicha keltiradi:*

- 1) *globallashuv bu – doimiy davom etuvchi tarixiy jarayon;*
- 2) *globallashuv bu – jahonning gomogenlashuvi va universallasuvi jarayoni;*
- 3) *globallashuv bu – milliy chegaralarning “qo'shib ketish” jarayoni.*

XX asr o'rtalarida globallashuvning institusionallasuvi, ya'ni tashkillashuvi kuchaygandan so'ng, bu jarayonning o'zi ham shiddatli tus oldi. Bugungi globallashuv jarayonida asosiy etibor iqtisodiyot sohasiga qaratiladi. Ammo, bu jarayonning manaviyatga, madaniyatga tasiri ijtimoiy fanlarda etarlicha tadqiq etilmagan.

Chetdan o'tkaziladigan mafkuraviy tasirga qarshi himoya choralari ko'rishdan avval qanday ta'sirlarni maqullash lozimu, qandaylarini rad etish kerakligini aniqlab olish zarur. Hozirgi kunda birorta ham xalq yo'qki, u boshqa xalqlar madaniyati va manaviyatidan to'lik to'silgan bo'lsa. Qolaversa tarix boshqa xalqlar ma'naviyatidan bahramand bo'lgan xalqlar ma'naviyati yuksaklikka erishganidan guvohlik beradi. Ajdodlarimiz tarixi jahon xalqlari manaviyatiga hurmat bilan qarash, kerakli joylarini o'rganib, ijodiy rivojlantirish orqaligina manaviyat cho'qqisiga erishish mumkinligidan guvohlik beradi. Bizga ta'sir o'tkazayotgan yoki ta'sir o'tkazmoqchi bo'layotgan g'oyalarni qay birini qabul qilish va qay birini rad etish lozimligini aniqlash uchun jiddiy tahlil lozim. Ana shunday tahlilni o'tkazish uchun bazan hafsalasizlik, ba'zan XX asr insoniyat taraqqiyotida ko'plab yirik o'zgarishlar, tarkibiy siljishlar, buhronlar (krizislarga) asri sifatida o'rin oldi. Insoniyat o'z taraqqiyot yo'lida hamkorlikda va hamjihatlikda hal etishi lozim bo'lgan muammolar ko'lami, sohalari tobora orta bormoqda. Yangi ming yillikda bu o'zgarishlar yanada chuqurlashuvi va xalqaro ahamiyatga ega bo'lib borishi tabiiydir.

Globallashuv o'z mohiyati jihatidan koinotimizdagi har bir inson, har bir davlat, qolaversa jahon hamjamiyatini befarq qoldirmaydigan va uni faqatgina xamkorlikdagina hal etilishi lozim bo'lgan muammolarni o'z tarkibiga oladi. Global jarayon asosiy ziddiyati shakllanayotgan umuminsoniy turmush tarzi bilan milliy turmush tarzlari o'rtasidagi farq va tafovudlarni umumiy maxrajga olib kelishi masalalari bilan bog'likdir. Ammo umumbashariy turmush tarzlarining ijobiy, asosli, barcha millatlar va elatlar qabul qilgan jihat va hislatlarini umumlashtirish asosida

quriladi. Shu nuqtai nazardan olganda, har bir xalqning turmush tarzi o'ziga hos ijobiy hislat va xususiyatlarini saqlab qolgan holda, umuminsoniy mazmunga ega bo'lib, barcha xalqlarning asosiy talablariga javob berishi kerak. L.E.Grinning fikricha, "Globallashuv mintaqalar va umuman jahonning integratsiyasi va yaqinlashuvining natijasidir". U globallashuvga jarayon sifatida qaraydi va unga quyidagi tarifni beradi. "Globallashuv bu jarayon, uning natijasida dunyo o'zining barcha subektlariga yanada aloqador va yana ham bog'liq bo'ladi".

2006 yilda "Globallashuv" tushunchasi va uning turli sohalarga o'tkazayotgan ta'sirini aniqlashga bag'ishlangan jahonning etakchi olimlari hamkorligida "Глобалистика международный междисциплинарный энциклопедический словарь" tayyorlanib elon qilindi. Unda globallashuv tushunchasiga olimlar turlicha ta'rif berganlar va uning tasir doirasini aniqlashga harakat qilingan. Lekin ko'rinib turibdiki, globallashuvning milliy manaviyatga o'tkazayotgan salbiy tasiri e'tibordan chetda qoldirilmoqda. Globallashuvning boshlanish davri bo'yicha G'arb olimlari ham turli fikrlarni ilgari surib kelmoqdalar. Jumladan, R. Kobden va J. Brayt kabi olimlar globallashuv to'lqinlarini mamlakatlar o'rtasida erkin savdoning amalga oshuvi va uning natijasida iqtisodiyotdagi o'sish bilan bog'laydilar hamda uning boshlanish davrini XIX va XX asr bilan chegaralaydilar. Ularning fikricha, Britaniya o'zining dengiz, industriya va moliyaviy qudrati bilan globallashuv to'lqinining birinchi bosqichi kafolati bo'lgan. Ular globallashuvning ikkinchi bosqichi yoki tiklanishini 1970 yillarning oxirlarida informatika va telekommunikatsiyada sodir bo'lgan inqiloblar asosida boshlanganligini ta'kidlaydilar. Aslida globallashuv XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab turli daraja va ko'rinishlarda mavjud bo'lgan. Dastlab, u stixiyali ravishda kechgan bo'lsa, malum vaqtdan keyin iqtisodiyotni taraqqiy ettiruvchi omilga aylangan. Uning bu imkoniyatidan hamma manfaatdor bo'lgan va bu jarayonning avj olishi XXI asrga kirib kelish davriga to'g'ri kelmoqda.

Hozirgi kunda "globalistika" termini zamonaviy fan tilining ajralmas qismidir, ammo uning ma'nosi haqida hanuz turlicha fikrlar bildirilmoqda. Bazilar bu yangi fan, u hali shakllanish jarayonida deb aytsalar, boshqalar ilmiy bilish integratsiyasi natijasi deb bilib, o'ziga xos fanlararo tadqiqotlar sohasi, deb tan olmoqda. Globallashuv jarayoni kuchayib borayotgan hozirgi dunyoda davlatning raqobat shartlariga tez moslashuvi uning muvaffaqiyatli va barqaror rivojlanishining asosiy ustunligi – talim tizimining holati bilan aniqlanadigan, shaxsni ma'naviy rivojlantirish imkoniyatlari mavjudligi bilan bog'liq.

Global jarayonlarning shakllanish tarixi. Global miqyosdagi muammolar ilmiy munozaralar predmeti sifatida XX asrning 60-70 yillarda jahon hamjamiyatida jiddiy qiziqish uyg'otgan. Dastlab 1930 yillarda E.Lerua, Teyyar de Sharden va V.I.Vernadskiylar insoniyat hamjamiyatining global mohiyatini va uning Yerdagi yashash tarixi uchun ma'suldir deganlar. Keyin bu masala ma'lum vaqtga unutildi va

bir necha yildan keyingina 1970-80 yillarda yana esga olindi. Bugungi kunda globallashuv jaryonining jadallashuvi o‘zaro aloqadorlik va o‘zaro ta’sir dialektikasi qonunlari asosida ilm-fan, madaniyat taraqqiyotiga, ta’sir o‘tkazmoqdaki, bu o‘z navbatida yoshlardagi ijtimoiy ma’sullik jarayoni zamonaviy ilm-fan yutuqlari, texnika-texnologiya, xalqaro axborot almashinuvining jadal rivoji bilan o‘zaro aloqadorlikda yuzaga keladi.

Globallashuvning asosiy ko‘rinishlari, tendensiyalari va oqibatlari tevaragidagi munozaralar so‘ngi yillarda nafaqat jonlandi, balki qizg‘in tus olmoqda. Bugun nafaqat bir davlatda, balki butun dunyoda bir-biriga qarshi kurash olib borayotgan “globalistlar” va “anti globalistlar”ga ajraldi. Ayrim olimlar globalizatsiyani farovon turmush, tanlash huquqi va yanada ko‘prok erkinlik, yani ko‘chib yurish, to‘liq axborot olish, ko‘proq xaq to‘lanadigan joyda ishlash, eng yaxshi universitetlarda talim olish erkinligi bilan bog‘lasalar, boshqalar uchun esa globallashuv insoniyatga tahdid soluvchi, global isish, atrof muhitning ifloslanishi, nazoratsiz migratsiya omillarining vujudga kelishi, ishsizlarning ko‘payishi, an’anaviy qadriyatlarga putur etishi kabi muammolarni tug‘diruvchi jarayon sifatida baholamoqdalar. Bizning nazarimizda, globallashuv, eng avvalo, taraqqiyot sur‘atlarining tezlashuvi orqali butun insoniyat yalpi Yer shari taqdirini birlashtirayotgan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, manaviy-axloqiy, madaniy-ruhiy hodisa sifatida o‘zini namoyon etayotgan bir paytda, uning yaxlit mohiyatining ijtimoiy-falsafiy jihatdan tadqiq etishni taqozo etmoqda. Ayni shu nuqtai-nazardan qaraganda, globallashuv odamlar orasida ma’lum bir universal va umumhajmli aloqani o‘rnatishni nazarda tutadi. Globallashuv jarayonining yani bir o‘ziga xos jihati shundan iboratki, hozirgi sharoitda u mafkuraviy tasir o‘tkazishning nihoyatda o‘tkir quroliga aylanib, har xil siyosiy kuchlar va markazlarning manfaatlariga xizmat qilayotganligini har qanday odam ham sezishi qiyin albatta. Ana shunday sharoitda milliy manaviy qadriyatlarimizni tiklash yoshlar tarbiyasida katta ahamiyatga ega.

2. Global muammolarning turli darajalari.

Davlatning bugungi va istiqbolidagi barqaror iqtisodiy o‘rishini taminlovchi omillar aynan talim sohasi rivojlanishiga bevosita bog‘liq. Shu sababli mustaqillikning ilk yillaridanoq iqtisodiyotni tubdan isloh qilish jarayonida ta’lim sohasida jahonda munosib o‘rinni egallashga qaratilgan yangi uzluksiz talim tizimini yaratish va rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida belgilandi. Bu borada alohida ahamiyat kasb etadigan siyosiy globallashuv davlatlarning siyosiy tuzilishini, xalqlar va mintaqalar o‘rtasidagi siyosiy aloqalarning kengayishini, o‘zaro bog‘liqligini ifodalaydi va oxir-oqibat, ularning unifikatsiyalashuviga olib keladi. Bunda o‘ziga xos siyosiy munosabatlar ko‘lamiga ko‘ra global va barcha davlatlarning ichki tuzilishi bir tarmoqqa ulanib ketishi kuzatiladi. Bu jarayonda milliy davlatchilik suverenitetiga xavf

tugʻdirishi mumkin boʻlgan bir qancha holatlar mavjud. Ular qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: Birinchidan, jahon siyosiy sahnasida transmilliy korporatsiyalar, nodavlat hamda xalqaro tashkilotlar, xalqaro kapital kabi yangi qudratli siyosiy subyektlar shakllanmoqda. Ular siyosatning ananaviy subyekt — milliy davlatchilik suverenitetining ikkinchi darajaga tushib qolishiga sabab boʻlmoqda. Ikkinchidan, globallashuv xalqaro huquq asoslariga sezilarli ravishda tasir etyapti. Bu esa davlatlarning oʻz hududida huquqiy suverenitetidan qisman ayrilishiga olib kelmoqda. Natijada milliy davlatlarning nafaqat tashqi, balki ichki siyosiy masalalarini mustaqil echish imkoniyatlari chegaralanmoqda. Malum bir davlatning ichki siyosatini tashkil etadigan muammo (ichki ixtilof, siyosiy kurash, saylov jarayonlari va boshqalar) bugungi kunga kelib, global ahamiyat kasb etib boshqa davlatlarning manfaatlariga ham daxldor boʻlib qolmoqda. Uchinchidan, kishilar ongida davlatchilik suvereniteti asosini tashkil etuvchi hududiy omil globallashuv samarasi oʻlaroq, oʻzining anʼanaviy ahamiyatini yoʻqotmoqda va tabiiy ravishda davlat hokimiyati mavqeiga ham putur etmoqda. Boshqacha aytganda, milliy chegaralar tobora shaffoflashib, “yuvilib” ketmoqda. Toʻrtinchidan, butun dunyo boʻylab bir qator gʻarb davlatlari rahnamoligida “demokratiyalashuv” jarayoni jadallashmoqda va buning natijasida ayrim davlatlarning oʻziga xos demokratik taraqqiyotiga chetdan kuchli tasir oʻtkazilyapti. Yaʼni, bu jarayondan oʻz manfaatlarini yoʻlida foydalanishga urinayotgan globalizm gʻoyasi asoschilari boshqa mamlakatlarning siyosiy boshqaruv tizimini oʻz qoʻllariga olishga urinmoqdalar. Misol uchun, MDHga azo bir qator davlatlarda 2005 yilda yuz bergan «inqiloblar», siyosiy globallashuv mahsuli boʻlib, ushbu jarayon asoratlarning qanchalar xavfli ekanligidan darak beradi. Ushbu voqealar shundan dalolat beradiki, yuksak taraqqiy etgan mamlakatlar boshqa davlatlarning suvereniteti va ichki ishlariga aralashmaslik prinsipini pardalangan shaklda buzmoqda. Bunda siyosiy globallashuv jarayonining yana bir mahsuli — nodavlat tashkilotlarning resurslari va nufuzidan tashkiliy niqob sifatida foydalanish dunyo boʻylab keng tarqalmoqda. Ayni shu manoda A.V.Buzgalin “Globallashuv siyosatga tasiri kuchli boʻlib, havfsizlik va iqtisod sohasida davlatlarning bir-biriga tobeligini kuchaytirib, har birining jahon sahnasidagi ustuvor jihatlarining chuqur oʻzgarishiga olib keladi. Tashqi siyosiy vositalar arsenaliga boshqacha nuqtai nazardan qarashga majbur qilib, jahon siyosati kun tartibining tadrijiylashish jarayonining tezlashib ketishiga olib keladi” , - deb yozadi.

Globallashuv zamonaviy jamiyatga koʻplab ijobiy jihatlar olib kirish bilan birga, insoniyat taraqqiyotidagi shunday pallani oʻzida aks ettirayotirki, endilikda dunyo xalqlari vujudga kelayotgan muammolarga qarshi yolgʻiz kurasha olmaydi, ularni birgalikda hal qilishi mumkin xolos. Bugungi kunda globallashuv oʻz tasirini oʻtkazmagan soha qolmadi. Dastlab u mamlakatlar iqtisodiy hayotidan boshlangan boʻlsa, soʻngra siyosat, axloq, milliy manaviy hayot, insonlarning kundalik turmush

kechirishigacha bo'lgan barcha jarayonlarni o'z ichiga qamrab oladi. Globallashuv jarayoni insoniyat taraqqiyotining malum bosqichida yuzaga kelgan obektiv jarayon bo'lib, u biror-bir shaxs yoki davlatning xoxish-irodasi bilan paydo bo'lgani yo'q. Lekin mana shu obektiv jarayonni insoniyatning umumfoydasi o'z davlatining iqtisodiy, siyosiy qudratini yanada yuksaltirishga, bu yo'lda boshqa davlatlarning manfaatlari-yu kelajak taqdiri bilan hisoblashmaslik globallashuv jarayonini ko'proq salbiy jarayonga aylantirib, insoniyatning unga bo'lgan umid va ishonchini yo'qqa chiqarmoqda. Boshqacha aytganda, bunday obyektiv hodisadan ayrim davlatlar katta manfaat ko'rayotganini, dunyo davlatlarining aksariyati esa hali beri bu jarayonlarning mevalaridan bahramand bo'la olmasligini hayotning o'zi ko'rsatmoqda. Fikrimizning isboti sifatida quyidagi malumotni ko'rsatib o'tamiz. Fransuz tadqiqotchisi T.Fabrning malumotlariga ko'ra, XX asrning oxirida 20 % eng boy davlatlarning ulushiga jahon miqyosida ishlab chiqarilayotgan yalpi ichki mahsulotning 86, eksportning 82, investsiyalarning 68 % to'g'ri kelgan bo'lsa, 20 % eng qashshoq mamlakatlarda har uch ko'rsatkich bir foizdan to'g'ri kelgan. BMTning malumotlariga qaraganda, sayyoramizdagi eng boy uch kishining sarmoyasi qariyb 600 million kishi istiqomat qilayotgan 48 eng qashshoq mamlakatlar yalpi mahsulotidan ham ko'proq ekani dunyo jamoatchiligining tashvishlantirmasligi mumkin emas. Bunday ayanchli vaziyatni o'nglash, turli mamlakatlarning iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy hamda madaniy aloqalarning adolat tamoyillari asosida qaror topishi ko'p jihatdan eng rivojlangan mamlakatlar yuritilayotgan siyosatiga bog'liq. Qolaversa, ayrim rivojlangan davlatlarning kichik davlatlarga madaniy ekspansiyasi oqibatida chet eldan kirib kelayotgan ommaviy madaniyat ta'siri bazi mamlakatlarda asriy madaniyat asoslari yo'q bo'lib ketayotganini ayrim tadqiqotchilar "madaniy Chernobyl" deb baholayotganlari ham bejiz emas. Bu esa har doim ham o'zini globallashuv jarayoning teng huquqli hamkor deb emas, balki o'z qudrati, iqtisodiy imkoniyatlarini yanada oshirish uchun xom ashyo manbai sifatida qaralayotganligini ham ko'rsatib qo'yimoqda.

Internet – inson tafakkuri, aqli va bilimi qudratining mahsuli bo'lib, bugungi kunda butun dunyoni qamrab olgan global kompyuter tarmog'idir. Internet tarmog'ining tezkorligi, arzon keng qamrovli aloqa, hamkorlik ishlardagi qulaylik, hammaning ishlashi uchun imkon beruvchi dastur hamda malumotlarning noyob bazasi ekanligi o'ziga tortmoqda. Global tarmoq afzalliklarini inkor etmagan holda, uning yoshlar manaviyatiga tasiri, xavf-xatarlarini ham etiborga olmoq darkor. Jahonning bir necha mamlakatida uyushgan terrorchi guruhlar va tashkilotlarning saytlari mavjud bo'lib, ular orqali yoshlarning ongiga, turmush tarziga to'g'ri kelmaydigan yot g'oyalar targ'ib qilinmoqda. Shuningdek, pornografik mazmunga ega bo'lgan sahifalar yosh avlodning tarbiyasiga, xulq-odobiga zarar etkazmoqda. Bugungi kunda yoshlar internetga asosan yangiliklarni izlash, yangi do'stlar orttirish va muloqot

qilish, musiqa ko'chirib olish, o'zlariga kerakli malumotni olish uchun kiradilar. Yoshlar internetdan umummilliy manfaatga xizmat qiladigan va uning taraqqiyotiga yordam beradigan axborotlarni tanlab tahlil qilib foydalansalar, ularning ma'naviyat va tafakkuri o'sib, axborot istemoli madaniyatga ega yoshlar salbiy va noxolis tasirga tushib qolmaydilar.

Globallashuv natijasida migratsiya jarayonlarining faollashayotganligi ham sezilmoqda. Bu jarayon keltirib chiqarayotgan ayrim salbiy oqibatlar jumladan, transmilliy jinoyatlar (xalqaro terrorizm, diniy ekstremizm, xalqaro narkobiznes, odam savdosi va boshqalar) ning ko'payishi kuzatilmoqda. Xalqaro globallashuv insoniyat, mamlakat hayotining borgan sari yangi-yangi sohalarni egallab, uning natijasida hozirgi davrga qadar bo'lgan xalqaro tartibot, madaniyatlar, qadriyatlar yangi ma'no va mazmun bilan to'lib bormoqda. Ayniqsa, inson qadriga ham o'z ta'sirini kuchli o'tkazmoqda. Noqonuniy migratsiya oqibati sifatida mavjud bo'layotgan "odam savdosi"dek holat dunyo jamoatchiligini tashvishga solmoqda. Jahon amaliyoti ko'rsatib turganidek, xalqaro globallashuv o'tish davrida turgan davlatlardagi demokratiyalashuv jarayonlariga birdek ijobiy ta'sir ko'rsatmayapti. Aksincha, globallashuv ayrim jamiyatlarda demokratiyalashuv jarayonlarini murakkablashtirmoqda. Bundan tashqari, har bir jamiyat amaliyotidagi demokratiyalashuv jarayonlariga ta'sir qiluvchi tashqi omillar soni ham tobora ortayapti. Demokratiyalashuv jarayonlarining milliy mamlakat doirasidagi barqarorligi ichki omillar bilan bir qatorda tashqi omillarga ham bog'liq bo'lib, ko'pgina mamlakatlarda kuzatilganidek, jamiyat a'zolarining ma'sullik hissi pasaymoqda. Chunki globallashuv tufayli ro'y beruvchi o'ta kuchli integratsiya jarayonlari: iqtisodiy hamda axborot almashish sohalardagi chuqur integratsiyalashuv malum darajada va obektiv ravishda milliy davlatlar rolini chegaralab qo'yadi. Buni integratsiyalashuv natijasida vujudga keluvchi xalqaro tashkilotlarning bazi hollarda milliy davlatlar taraqqiyotining yo'nalishlariga tasir o'tkazishga harakat qilayotganliklaridan ko'rish mumkin. Qadriyatlar tizimiga globallashuvning ta'sir etish muammosiga nazar soladigan bo'lsak, bunga asosiy sabab, ja'dal o'zgarib borayotgan fan va texnologiya, sanat, axloq, turmush tarzi ekanligini sezamiz. Bunday o'zgarishlar kishilarning qulaylikka, moda va zamonaviylikka intilishida, uning oqibatida esa kundalik turmush tarzining transformatsiyasida yaqqol ko'zga tashlanadi. Ko'plab tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, globallashuv jarayonlari tufayli kelib chiqayotgan muammolar ko'pchiligi rivojlangan mamlakatlardagi manfaatli intilishlar bilan bog'liq.

2017-2021 yillardagi O'zbekistonni yanada rivojlantirish bo'yicha "Harakatlar strategiyasi"da global muammolarning tavsifi. Globallashuv sharoitida tashqi aloqalar, xalqaro iqtisodiy munosabatlar rivojlanib, har bir shaxsning ma'naviyati va intellektual salohiyatiga yangicha talablar qo'ymoqda. O'z navbatida, O'zbekiston Respublikasi xalqaro munosabatlarning to'laqonli azosi va uning ajralmas qismi hisoblanadi.

Shuning uchun ham bugungi kunda mamlakatimizda yuksak ma'naviyatli, yuqori bilimli va xalqaro talablarga mos keladigan mutaxassislarni tayyorlashga alohida etibor berilmoqda. Mamlakatimizda bunday mutaxassislarga bo'lgan talab kelajakda ham oshib boradi. Shu bois yuksak manaviyatli shaxsni tarbiyalash, ularni xalqaro mezonlar asosida tayyorlash ustuvor vazifalardan biriga aylanib bormoqda. Globallashuv bu butun jahon iqtisodiy siyosiy, madaniy integratsiya va unifikatsiya (bir-birga yaqinlashuv) jarayonidir. Asosiy xususiyatlari xalqaro mehnat taqsimoti, kapital, ishchi kuchi va ishlab chiqarish resurslarining erkin harakati, qonunchilik, iqtisodiy va texnologik jarayonlarni standartlashtirish, shuningdek, turli mamlakatlarning madaniyatining qo'shilish va yaqinlashuvidir. Bu obektiv jarayon bo'lib jamiyatning barcha sohalarini qamrab oluvchi tizimli xususiyatga ega.

3. Hozirgi davrning asosiy global muammolarining tasnifi.

Global muammolarni hal qilishda xususiy va umumiy manfaatlar uyg'unligi. Global muammolarning o'ziga xos xususiyatlari: jami insoniyat manfaati va taqdiriga tasir ko'rsatish; iqtisodiy va ijtimoiy sohada inqirozlarga sabab bo'luvchi, chuqurlashgan taqdirda esa jahon sivilizatsiyasining mavjudligiga xavf soluvchi; echimini topishga umumsayyoraviy miqyosdagi hamkorlikni va birgalikda harakat qilishni talab qiluvchi muammolardir.

Global muammolarning eng muhimlari quyidagilar:

- rivojlanayotgan mamlakatlarni qoloqlikdan chiqarish;
- tinchlik va qurolsizlanish;
- ekologik muammolar;
- energetik muammolar;
- xom ashyo muammosi;
- gumanitar muammolar;
- oziq -ovqat va b.qlar alohida ajralib turadi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarni qoloqlikdan chiqarish muammosi hozirgi kunda jahonda mavjud barcha mamlakatlarning 30 foiziga yaqini qoloq hisoblanadi. Shularning 75 foizi Afrikada, 1 tasi Yevropada, 4tasi Janubiy Amerikada va 11 tasi Osiyoda joylashgan. Iqtisodiy qoloqlik mazkur mamlakatlarda siyosiy barqarorlik hamda ijtimoiy tengsizlik, irqiy va diniy ziddiyatlarni keltirib chiqarmoqda. "Dunyoning rivojlangan Yettiligi hamda G'arbiy Yevropaning rivojlangan 24 mamlakatida dunyo aholisining 23 foizi yashaydi. Ammo shu aholi jahon ishlab chiqarilayotgan energiyaning 75 foizini, yoqilg'ini 79 foizini, o'rmon mahsulotlarining 95 foizini istemol qiladi. Eng qizig'i bu ashyolarning asosiy qismi uchinchi dunyo davlatlaridan olinadi".

Tinchlik va qurolsizlanish muammosi, insoniyatning shu paytgacha orttirgan harbiy salohiyati erdagi barcha tiriklikni bir necha marta yo‘q qilish imkonini beradi. Shu sababli bunday holatlarda javobgarlik va masuliyat hukumat rahbarlariga tegishlidir.

Ekologik muammolar. Ekologik tizimning degradatsiyalanishi to‘g‘risidagi jarayonlarni qamrab olgan bo‘lib, ularni shartli ravishda quyidagi qismlarga ajratish mumkin: ilmiy asoslanmagan, betartib tarzda tabiatdan foydalanish oqibatida atrof - muhitning degradatsiyalanishi; atrof- muhitning inson faoliyati chiqindilari asosida ifloslanishi; atrof- muhitning ushbu chiqindilar bilan zaharlanishi.

Energetik muammolar. 1973 yilda yuz bergan energetika inqirozining oqibatlari hozirgacha sezilmoqda. Jahon va milliy tabiiy zaxiralarning kamayib borishi, atrof- muhitning ifloslanishi, neft-gaz qazib chiqarishning globallasuvi, sanoati rivojlangan davlatlar uglevodorod xom ashyo bilan taminlanganligining pasayishi, neft va gaz narxlarining o‘sib borishi oqibatida to‘lash qobiliyatiga ega yirik istemolchilarning paydo bo‘lishi energetik muammolarning kelib chiqishiga olib kelmoqda .

Energetika muammosi xom ashyo va uni saqlash, to‘g‘ri taqsimlash, oqilona foydalanish, resurslarni saqlash zaruratini ko‘rsatadi. Chunki buning ortidan ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy muammolar yuzaga kelib, ularni bartaraf etish yo‘li atrof-muhit bilan birgalikda hal etish lozimligi bilan belgilanadi.

Gumanitar muammolar jiddiy masalaga aylanmoqda. Hozirgi paytda bir milliard aholi o‘ta qashshoq va ochlikda, 4,8 milliard aholi tibbiy xizmatdan mahrumligi, bir yarim milliard aholi yashash sharoitiga ega emasligi juda achinarli hol.

Sog‘liqni saqlash. Aholi soni va uning yashash sharoiti, shuningdek atrof muhit holati hozirgi davrning yana bir global muammosi bilan uzviy bog‘liq. Aksariyat kasalliklar va atrof muhitdagi antropogen o‘zgarishlar o‘rtasida bevosita va bilvosita aloqa mavjud. Hozirgi odamlar avlodiga atrof muhit ifloslanishining hali o‘rganilmagan yoki kam o‘rganilgan ko‘p sonli fizik (avvalo elektromagnit), kimyoviy va biologik omillari ta’sir ko‘rsatmoqda. Avvalo, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar aholisi kasalliklarining tarkibi va xususiyatida yuz bergan o‘zgarishlar ayni shu hol bilan izohlanadi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda boshqacha vaziyatni kuzatish mumkin: bu erda kasalliklardan azob chekayotganlar soni rivojlangan mamlakatlardagidan ko‘proq, kasallikning oldini olish yoki davolanish imkoniyati esa sezilarli darajada kamroqdir. Tibbiyot sifatining pastligi, qashshoqlik va antisaniitariya tufayli rivojlanayotgan mamlakatlarda bolalar o‘limi, bezgak, sil, traxoma, qoqshol bilan kasallanish darajasi, epidemik yuqumli kasalliklarning paydo bo‘lish ehtimoli rivojlangan mamlakatlardagi holat bilan taqqoslab bo‘lmaydigan darajada yuqoridir.

So‘nggi ma’lumotlarga ko‘ra, dunyo bo‘yicha yurak qon-tomir kasalliklari kun sayin ortib bormoqda. Bunday kasalliklar aksariyat hollarda o‘lim bilan tugaganligi

sababli jamiyat uchun katta tahdid sanaladi. Butunjahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (WHO) hisobotiga ko‘ra, 2005 yilda yurak qon-tomir kasalliklaridan 17,5 million inson vafot etgan. Ushbu ko‘rsatgich barcha o‘lim holatlarining 30 foizini tashkil qiladi. Shu jumladan, 7,6 million kishi yurak ishemik kasalligidan 5, 7 million kishi insult oqibatida hayotdan ko‘z yumgan. Hozirgi vaqtda o‘rnatilgan internacional aloqalar natijasida davlatlar o‘rtasidagi ulkan yuk oqimlari, odamlarning faol migratsiyasi va kengaygan iqtisodiy munosabatlar olamshumul xususiyat kasb etdi va ko‘pgina yuqumli kasalliklarning tarqalish tezligini oshirdi. Notipik zotiljam, qush grippi, cho‘chqa grippi kabi ilgari hech qachon mavjud bo‘lmagan, yangi kasalliklarning paydo bo‘lishi sabablarini ham ayni shu erdan izlash lozim.

Ayni paytda shuni ham alohida ta’kidlash lozimki, XX-XXI asrda yangi kasalliklar soni ko‘payib borsada, kasalliklarga qarshi kurash vositalari ham takomillashib bormoqda. Jumladan, XXI asr fanining eng katta yutug‘i sifatida 2008 yilda nemis olimi Xareld sur Xauzen (1936) ayollarda bachadan saratoni kasalligini “papiloma” virusi keltirib chiqarishini aniqlagan va unga qarshi emlash vositasini yaratgani uchun Nobel mukofotiga sazovor bo‘ldi. Dunyo bo‘yicha umumiy saraton kasalligining 5%ini bachadon raki tashkil qilar, va har yili ikki yuz mingga yaqin ayollar shu kasallikdan bevaqt olamdan ko‘z yumar edi. Ushbu kasallikka qarshi vaksinatitsiyaning ommalashuvi yuzlab ayollarning sog‘ligi garoviga aylanmoqda. Hozirgi kunda rivojlangan mamlakatlarda, jumladan O‘zbekistonda ham 2009 yildan 12-14 yoshdagi qizlarda bachadon saratoni kasalligiga qarshi emlash ishlari keng amalga oshirilmoqda. Xareld sur Xauzenning kashfiyoti asr boshining eng buyuk kashfiyotlaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, O‘zbekistonda aholining reproduktiv salomatligi bo‘yicha davlat dasturi qabul qilingan bo‘lib, unga ko‘ra barcha viloyatlarda skrining markazlari tashkil qilindi, ona va bola salomatligining profilaktikasi, “tez yordam” markazlarining faoliyati yo‘lga qo‘yildi, aholini notipik gripp kasalligiga qarshi emlash ishlari rejali amalga oshirilmoqda. “Bugungi kunda mamlakatimizning barcha hududlarida bolalarning 98 foizidan ortig‘i oldini olish mumkin bo‘lgan infeksiyalarga qarshi emlanmoqda. Buning natijasida difteriya, qizamiq kasalliklariga chalinish holatlari keskin kamayganini aytish darkor. 2010 yilda yuqumli kasalliklar bilan og‘rsh holatlari, jumladan, meningokok infeksiyasi 28 foiz, epidemik parotit 27 foiz, virusli gepatit 13 foizga kamaygani ana shunday tadbirlar samarasidir”. Darhaqiqat, 1997 yilda 1 sonli yuqumli kasalliklar ilmiy tadqiqot institutida yangi laboratoriyaning tashkil qilinishi O‘zbekistonda (gipprotit) odam organizmida sariq kasalligining nafaqat A va V virusi, balki S, D, Ye viruslarini aniqlash imkonini yaratdi. Zamonaviy diagnostika texnologiyalaridan keng miqyosda foydalanishning yo‘lga qo‘yilishi, surunkali sariq kasalligining oqibati bo‘lmish jigar syerrozining kamayishiga va aholining umumiy umrguzaronligini oshishiga olib keldi.

Shuningdek hozirgi kunda esa dastlab 2019 yil dekabrda Xitoyda paydo bo'lgan tubdan yangi virus "tojli virus", ya'ni koronavirus nomi butun dunyoga xavf solgan COVID-19 nomi bilan ataluvchi ohir kassalik paydo bo'lagi ham global muammoalr qatoriga kirtishimiz mumkin. Mazkur COVID-19 Jahonning barcha mamlakatlar sog'liqni saqlash tizimini ham izdan chiqarib yubordi. Shu bilan birga mana shu "mitti" organizm jahon iqtisodiyotiga juda katta zararni olib keldi, sababi, malakatlar o'rtasid pandemiya tufayli iqtisod aloqalar bir muncha vaqt to'xtatib qo'lgandadir. Barcha davlatla o'z hudulari bir necha martagacha karantin ham joriy qildila. Shu jumladan, O'zbekiston ham vaqtincha yurtimizda ikki marta karantin joriy etildi. Karantinni joriy etilish, albatta o'zining samarasini bershishi kerak bo'lsa-da, kkinchi tomondan esa yurtimizdagi o'rta hol yashayotganlar oilasiga moliyaviy qiyinchiliklarni tug'dirishi ham mumkin. Rahbaritimi tomnoidan ko'rilgan chora-tadbirlar natijasida mukammal to'liq bo'lmasa ham muayyon tarzda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan hayot qiyinchiliklarini bosqichma-bosqich engillashitrishga fidoyilarcha harakat qilindi. Bu pandemiya xalaqlarimiz orasida mehr-muruvaatni qay darajada ekanligini ham ko'rsatib o'tdi.

Global muammolarni hal qilishda xalqaro kuchlar birlashuvi; umumiy va xususiy manfaatlari. Globallashuv jarayoni kundalik hayotimiz umuminsoniy ahamiyatga ega bo'lgan muammolarni tobora ko'proq o'z ichiga qamrab olmoqda: birinchidan, muayyan hodisa va jarayonlarning barcha mintaqalar, davlatlar va butun Yer yuzasini qamrab olganini, ikkinchidan esa insoniyat taqdiriga daxldor ekanligini anglatadi. XX asrning 60 yillariga kelib, global muammolar miqyos va ahamiyatiga ko'ra keng doirada namoyon bo'la boshladi.

Global muammolarni hal qilishda falsafaning roli. "Globallashuv fenomeni" haqida gapirganda, bu atama bugungi kunda ilmiy-falsafiy, hayotiy tushuncha sifatida juda keng manoni anglatadi. Bu jarayon mutloqo yangicha mano-mazmundagi xo'jalik, ijtimoiy-siyosiy, tabiiy-biologik global muhitning shakllanishi bilan birga, mavjud milliy va mintaqaviy muammolarning jahon miqyosidagi holatini ifoda etmoqda. Globallashuv hayotimizga tobora tez va chuqur kirib kelayotganining asosiy omili va sababini tan olish kerak. Bugungi kunda har qaysi davlatning taraqqiyoti, yaqin va uzoq qo'shnilar, balki jahon miqyosida boshqa mintaq va hududlar bilan chambarchas bog'lanib boryaptiki, biron mamlakatning bu jarayondan chetda turishi ijobiy natijalarga olib kelmasligini tushinish, qiyin emas". Darhaqiqat global muammolarning bu qadar chigallashib borishining asosiy sabablaridan biri, insoniyat hayotiga o'z tasirini ko'rsatayotgan ilmiy- texnik taraqqiyotni olish mumkin. Uning ijobiy natijalari bilan birgalikda, ilmiy, texnikaviy, texnologik imkoniyatlar insonlar uchun kimyoviy, baktereologik, yadroviy qurollarni yaratish imkonini ham berdi. Shu jihatdan, butun dunyoni va insoniyatning bugungi kuni va kelajagiga xavf soluvchi, echimini topishda barcha davlatlar va xalqlarning hamjihatlikdagi harakatini talab

qiluvchi jarayonlarni global muammolar deb atash mumkin. Global muammolar, o'z navbatida, aholi iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyoti va atrof-muhit o'rtasidagi o'zaro munosabatlar natijasidir.

Hozirgi kunda insoniyat unikal jarayonning guvohi bo'lmoqda. Insonlararo munosabatlarda ustuvor bo'lgan "o'zgaga ta'sir o'tkazish", inson ongini boshqarish, manipulyasiya jarayoni eng murakkab soha – davlatlararo siyosatga, yani mafkura sohasiga ko'chirilmoqda. Endi davlatlar qurol-yarog', kuch, mol-davlat bilan emas, balki mafkuraviy tahdid, axborot xuruji, soxta axborot (dezinformatsiya), inson ongini manipulyasiya qilish vositasida boshqa davlatlar tomonidan mahv etilmoqda. Endigi g'alaba birovning xududini bosib olishda, birovning iqtisodi uning iqtisodiga tobe bo'lishida emas, yanada shafqatsizroq ko'rinishda – nishonga olingan xalqlarning asrlar davomida shakllangan, qadriyatga aylangan milliy mafkuraviy tuyg'usi bilan global madaniyatni almashtirilishida namoyon bo'lmoqda.

4. Global muammolarni bashorat qilishning ahamiyati.

Hozirgi davrni aksariyat faylasuf olimlar global inqirozlar davri deb atamoqdalar. Shu nuqtai-nazardan qaraganda falsafa va fan sohasi vakillari uchun insoniyat kelajagini bashorat qilish har qachongidan ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shuning uchun ham olimlar o'rtasida "prognostika", "futurologiya", "innovasion loyihalashtirish", "globalistika" va boshqa shu kabi sohalarga tegishli bo'lgan muammolar tahliliga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shu nuqtai-nazardan qaraganda, bugungi tizimli global inqirozni oldindan bashorat qila olmagan, uning sabablari va ildizlarini yorita olmayotgan an'anaviy fanning inqirozi yuz bermoqda. Shuning uchun ham murakkab global o'zgarishlarni atroflicha tahlil qilish va insoniyat kelajagini bashorat qilishda yangi ilmiy paradigmalariga bo'lgan ehtiyoj tobora oshib bormoqda. Darhaqiqat, ananaviy fan doirasidan turib global inqirozni bartaraf etish va barqaror taraqqiyot modeliga o'tish mumkin emas. Bulardan kelib chiqib, aytish mumkinki, bugungi kunda insoniyat ham global, ham milliy masshtablarda sifat jihatdan butkul yangi taraqqiyot yo'liga kirish uchun chiziqli tafakkurdan ancha yuqori bo'lgan va eng to'g'ri paradigmalar yondoshuvini izlab topish va unga amal qilishga zarurat sezmoqda. Bu boradagi muammolarni hal etishda ilmiy bashorat imkoniyatlariga katta ilinj va qiziqish bilan qaralmoqda. Shu o'rinda takidlash kerakki, globallashtiruvchi tufayli yuzaga kelgan muammolarni tushuntirish bir qiymatli ahamiyatga ega bo'lmaydi. Faqatgina ayni bir xulosani global o'zgarishlarga doir turli qonunlar va shartlardan keltirib chiqarilishi mumkin. Chunki agar empirik gipotezadan bir muncha bashoratlar ya'ni avvaldan aytish kelib chiqsa, ularning hammasi bir-biriga muvofiq va ularning hammasini konyunksiya vositasida bitta murakkab da'voga birlashtirish mumkin. Hozirgi kunlarda nohush prognozlar va pessimistik bashoratlar har qancha ko'p

bo'lmasin, baribir, odamlarning orzu-umidlari kelajakning yaxshi bo'lishiga qaratilganligi bilan xarakterlanmoqda.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. "Globallashuv" tushunchasining mohiyati nimada va u integratsiyadan nima bilan farq qiladi?
2. Globalistika fani nimani o'rganadi va uning shakllanishiga qanday omillar sabab bo'lgan?
3. Globallashuvning ijobiy va salbiy oqibatlarini qiyosiy tahlil qiling.
4. "Global qishloq" (M. Maklyuen) tushunchasi zamonaviy dunyo manzarasi bilan qanchalik mos keladi?
5. Globallashuv jarayonida milliy o'zlikni saqlab qolish muammosi qanchalik dolzarb?
6. Global muammolarning "Inson — Jamiyat — Tabiat" tizimidagi o'ri qanday?
7. Muammoning "global" maqomini olishi uchun u qanday mezonlarga javob berishi kerak?
8. Global muammolarning mintaqaviy (regional) darajadagi ko'rinishlariga misollar keltiring (masalan, Orol dengizi muammosi).
9. Nima uchun global muammolarni faqatgina bitta davlat doirasida hal qilib bo'lmaydi?
10. Global muammolarning ierarxik bog'liqligi deganda nimani tushunasiz? (Bitta muammoning boshqasini keltirib chiqarishi).
11. Global muammolarni ijtimoiy-siyosiy (urush va tinchlik), ekologik va antropologik guruhlariga ajratib bering.
12. Ekologik inqiroz va uning tarkibiy qismlari (global isish, ozon qatlaminin yemirilishi) haqida ma'lumot bering.
13. Demografik muammo: Dunyoning ba'zi qismlarida aholining keskin ko'payishi ("demografik portlash") va boshqa qismlarida "qarishi" muammosini tushuntiring.
14. Oziq-ovqat va energiya xavfsizligi muammolari hozirgi kunda qanday ko'rinishda namoyon bo'lmoqda?
15. Xalqaro terrorizm va kiber-jinoyatchilik nima uchun global muammolar tasnifiga kiritiladi?
16. "Shimol — Janub" muammosi (rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar o'rtasidagi tafovut) mohiyati nimada?
17. Global modellashtirish va uning tarixida "Rim klubi"ning (The Rome Club) o'ri qanday?
18. Kelajakni bashorat qilishda futurologiya fanining ahamiyati nimada?
19. Nima uchun global muammolarni bashorat qilish (prognostika) insoniyatning omon qolishi uchun zaruriy shart hisoblanadi?

20. Barqaror rivojlanish konsepsiyasi (Sustainable Development) global inqirozlardan chiqishning asosiy yo‘li sifatidagi mohiyati nimada?

Foydalanilgan adabiyotlar:

Asosiy adabiyotlar:

1. Sh.M.Mirziyoev. “O‘zbekiston-2030” Strategiyasi. 2023-yil 11-sentyabr, PF-158-son).
2. Sh.M.Mirziyoev. “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” gi PF-4947-sonli farmoni. T., 2012.- 196 b.
3. Qosimova Dilorom Sobirovna Menejment nazariyasi Toshkent “Tafakkur Bo‘stoni” 2019.
4. Po‘latov Sh. Ta’lim menejmenti yoxud ta’lim muassasasini ilmiy-metodik boshqarish strategiyasi. “Yosh kuch”. Toshkent – 2019.
5. Mardanov D. Maktabda kasbga yo‘naltirish ishlari. — Nukus. 2013. — 182 b.
6. Abu Nasr Farobiy Fozil odmlar shahri. // Toshkent. – “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, davlat ilmiy nashriyoti. 2004
7. Mahmudov I. Boshqaruv psixologiyasi. // Toshkent. – “YUNAKS-PRINT”, 2006. 232 bet.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

8. Jaspers. The origin and goal of history. New Haven and London. Yale University Press. 1965. P – 77. (P – 19)
9. K. S.Guttenplan. J.Hornsby. C. Janavay. Reading philosophy. Blackwell Publishers Ltd. UK. 2003. P – 341.
10. A.Azami. Vvedeniye v Xadisovedeniye. Kazan: 2011
11. A.Fitrat. Tanlangan asarlar –T.: Ma’naviyat, 2010 -301
12. Abu Xomi G‘azzoliy Kim ei saodat/Ikki dune saodatigaeltuvchi bilim. - Samarkand: Imom Buxoriy xalkaro markazi, 2019
13. Otamurodov S. Globallashuv: millatni asrash mas’uliyati. Toshkent: O‘zbekiston, 2018
14. Sharipov M. Fayzixo‘jayeva D. Mantiq. -T.: Unversitet, 2007.
15. Mirziyoyev SH. M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017. – 488 b.
16. Shlyayxer A. Jahon miqyosidagi ta’lim. XXI asr maktab tizimini qanday barpo etmoq kerak? – Toshkent: “Zamin Nashr”, 2022.
17. Тойнби А. Постигение истории (Тарихни англаш). – Москва: Прогресс, 1991.

Internet tarmoqlari:

18. Lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.
19. Natlib.uz – Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi.

20. Unilibrary.uz – O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalari yagona elektron kutubxonasi.
21. Philosophy.ru – Rus tilidagi eng yirik falsafiy resurs va elektron kutubxona.
22. Scholar.google.com – Ilmiy ishlar va maqolalar qidiruv tizimi.

12. MANTIQ

Reja:

1. Tafakkur mantiqiy fikrlash asosi.
2. Tafakkur va til mutanosibligi.
3. Isbotlash va rad qilishda dalillarning o‘rni.

Tayanch so‘z va iboralar: *Tafakkur, tafakkur mantiqiy fikrlash asosi, tafakkur va til, tafakkur va tilmunosabatlari, matematik mantiq, empirik mantiq, semantik mantiq, Forobiy, Gegel, Aristotel, formal mantiq, mushohada, isbotlash, dalillash, ilmiy dalil, rad qilish, fikrlas, Formal mantiq yoki matematik mantiq, dialektik mantiq,*

1. Tafakkur mantiqiy fikrlash asosi.

Mantiq bu haqiqatga ziddiyatlarsiz mushohada yuritish orqali erishish yo‘llarini o‘rganuvchi fanlararo tadqiqot sohasidir. Mantiqni intellektual faoliyat qonunlari, shakllari va usullari haqidagi normative fan deb atash ham mumkin.

Fan sifatida mantiq qadimgi yunon falsafasining tarkibiy qismi sifatida shakllangan. Shu davrdan boshlab deyarli ikki yarim ming yil davomida XIX asrning ikkinchi yarmiga qadar mantiq falsafa va notiqlik san’atining tarkibiy qismi sifatida o‘rganilgan. XIX asr mutafakkiri Gottlob Frege tomonidan o‘zining “Begriffschrift” (“Tushunchalar hisoboti”) asarida hisoblash san’ati sifatidagi zamonaviy mantiqning tamal toshini qo‘ygan.

Mantiqning asosiy mohiyati, uning maqsadi va vazifalari qanday qilib bir fikrdan ikkinchisi kelib chiqishini tadqiq etishdan iborat. Bir fikrdan ikkinchisi kelib chiqishini tadqiq etish orqali, mantiqda to‘g‘ri fikrlashning muayyan formal shakllari va andozalarini ajratib olish imkoniyati paydo bo‘ladi.

Mantiq fikrlar mazmunini emas, balki shakllari nuqtai nazaridan tafakkur qonuniyatlarini o‘rganuvchi fan sifatida tan olinishi bilan bir qatorda, “ichki ziddiyatlardan holilik, qonuniylik”, yoki “to‘g‘ri, oqilona fikrlash tarzi” sifatida ham ta’riflanadi.

Mantiq tushunchasi quyidagi ma’nolarni anglatadi:

Fikrlash jarayonida – agar mavjud hukmlarning tartibi mantiqda o‘rganiladigan sxemalar bilan mos tushsa va butkul nomutanosib va bir biri bilan bog‘lanmagan

hukmlarning yoʻqligi bu mantiqiy fikrlashni oʻzida ifodalaydi, fikrlar zanjiridagi uzilish, bogʻliqlikning yoʻqligi yoki fikrlarning muallifning koʻngliga yoquvchi obrazlar va stereotiplarni oʻzida aks ettirishi mantiqsiz fikrlashni oʻzida ifodalaydi.

Elektronikada ham mantiq soʻzi sxemalarning bir turiga nisbatan qoʻllaniladi, bunda mantiqiy sxemalar energiya almashinuvi va taqsimoti bilan shugʻullanuvchi sxemalardan farqli oʻlaroq axborotni qayta ishlash va boshqarish bilan shugʻullanadi.

Mantiqiy tafakkur psixologiya, epistemologiya, psixolingvistika kabi fanlarda ham oʻrganiladi. Mantiqda, boshqa fanlardan farqli ravishda, tafakkur qonunlari fikrlarning mazmuni emas, balki shakli nuqtai nazaridan oʻrganiladi. Mantiq oʻrganadigan tafakkur shakllari va ularning verbal, timsoliy ifodalari real voqelikdagi narsalar bilan mos tushadi. Reallikdagi narsalar bilan mos tushuvchi fikrlar toʻgʻri shaklga ega hukmlar va xulosalarni keltirib chiqaradi, bular esa oʻz navbatida toʻgʻri tasavvurga olib keladi. Mantiqda oʻrganiluvchi asosiy fikrlash shakllaridan biri bu muhokama boʻlib, unda tasdiqlovchi va inkor qiluvchi tarkibiy qismlar mavjud.

Shunday qilib, mantiq bevosita sezgilar orqali yangi bilimlar hosil qilish, oldin toʻplangan maʼlumotlarni qayta ishlab, ulardan toʻgʻri xulosa chiqarish usullarini oʻzida aks ettiradi. Mantiq formal yoki noformal jihatdan oʻrganilishi mumkin. Formal yondashuvda fikrning mazmuni ikkinchi darajali ahamiyatga ega boʻladi va asosiy eʼtibor fikrlash shakli va undagi belgilarga qaratiladi. Misol uchun bogʻlanish tamoyiliga koʻra har qanday P va Q hukmlar birgalikda kelganda $P \& Q$ bogʻlanmasini hosil qiladi. Bu qoida formal xarakterga ega, chunki P va Q belgilari har qanday hukmlarni oʻzida ifodalashi mumkin va ularning mazmuni ikkinchi darajali boʻladi. Mantiqning turli sohaları mavjud boʻlib, ularga falsafiy mantiq, matematik mantiq, hisoblash mantiqʻi va tabiiy til formal semantikasi kabilarni kiritish mumkin.

Falsafiy mantiq – bu mantiqning falsafa ichida oʻrganilishidir. Bunda mantiq epistemologiya, etika kabi sohalardagi muammolarni hal qilishd qoʻllaniladi.

Tushuncha, hukm, xulosaning fikr teranligini taʼminlashdagi roli

Tushuncha, hukm, xulosa mantiqda juda ham muhim ahamiyatga ega boʻlib, unda bildirilayotgan fikrlarning haqiqatga mosligi aniqlanadi. Bunda dalillash oʻziga xos ahamiyatga ega. Falsafa va mantiqda, dalil deganda bir necha hukmlardan tashkil topuvchi va xulosaning toʻgʻriligini asoslashga qaratilgan fikrlar zanjiri tushuniladi.

Mantiq bu dalillar bilan fikrlash shakllarini oʻrganuvchi va dalillarni baholash uchun standartlar va mezonlar taraqqiyotini oʻrganuvchi fandir. Deduktiv dalillar toʻgʻri va chin boʻlishi mumkin. Toʻgʻri dalilda hukmlar va xulosa zanjiri nazariy jihatdan toʻgʻri va uzluksiz boʻladi, lekin bunda hukmlarning oʻzi yoki xulosa xato boʻlishi mumkin. Chin dalilda esa chin hukmlar chin xulosaga olib keladi. Induktiv dalillar esa oʻzgacha mantiqiy tamoyillarga asoslanadi.

Dalil qanchalar kuchli va asosli bo'lsa, uning xulosasining ham chin bo'lishi ehtimoli yuqori bo'ladi, dalil qanchalar kuchsiz bo'lsa xulosaning ham xatolik ehtimoli shunchalar yuqori bo'ladi.

Informal dalillar informal mantiqda o'rganiladi va ular kundalik iste'moldagi tilda qo'llaniladi va kundalik muloqotda ishlatiladi. Formal dalillar formal mantiqda (formal mantiq tarixda timsoliy mantiq deb yuritilgan, bugungi kunda matematik mantiq deb ham yuritiladi) o'rganiladi va formal tilda ifodalanadi. Informal mantiqda dalillashga e'tibor berilsa, formal mantiqda inferensiya va hukmlar zanjirining uzluksizligi birinchi darajali ahamiyatga ega bo'ladi. Ba'zan informal dalillar implitsit, ya'ni e'tiqod talab qiluvchi yoki o'z o'zidan ayondir.

Mantiqda bir necha xil dalillar bo'lib, ulardan eng mashhurlari "deduktiv" va "induktiv" dalillardir. Dalilda bir yoki undan ortiq hukmlar va faqat bitta xulosa bo'ladi. Har bir hukm yoki xulosa "haqiqat tashuvchilari", yoki "haqiqiylikka nomzodlar" bo'lib, ularning har biri chin (haqiqiy) yoki xato (lekin har ikkisi ham emas) bo'lishi mumkin.

Deduktiv dalilga ko'ra, xulosaning chinligi hukmlarning mantiqiy izchilligi natijasida kelib chiqadi. Hukmlar asosli bo'lsa, ularning orasidagi munosabat izchil va mantiqiy bo'lsa xulosa chiqarilishi va uning asosiligi ham muqarrar bo'ladi. Misol uchun, hukmlarga ko'ra $A=B$ va $B=K$ bo'lsa, demak xulosa muqarrar tarzda $A=K$ bo'ladi. Shuning uchun ham deduktiv dalillar "haqiqat saqlovchi" dalillar deb ataladi. Deduktiv dalillar valid (to'g'ri) va invalid (xato) bo'lishi mumkin. Agar hukmlarni chin deb qabul qilsak (ularning haqiqatda voqelikka mos kelishi yoki kelmasligini hisobga olmagan holda), muqarrar tarzda xulosa ham to'g'ri bo'lar edimi? Degan savol paydo bo'ladi. Agar hukmlar orasidagi munosabat mantiqiy qoidalarga mos bo'lsa, dalil haqiqiy (valid) bo'ladi, aksincha bo'lsa xato (invalid).

Validlikni aniqlashda hukmlarning voqelikka mos tushishi emas, dalilning strukturasi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Misol uchun, agar ko'rshapalaklar ucha olsa (hukm = to'g'ri) va barcha uchuvchi jonzoqlar qushlar bo'lsa (hukm = xato) demak ko'rshapalaklar qushlardir (xulosa = xato). Agar hukmlarni to'g'ri deb hisoblasak, xulosa ham muqarrar tarzda to'g'ri bo'ladi, shunday ekan bu valid ya'ni chin dalildir. Agar deduktiv dalil valid (to'g'ri) va uning barcha hukmlari to'g'ri bo'lsa, bu dalil chin deb ham ataladi. Aksincha bo'lsa, bu dalil to'g'ri (strukturaviy jihatdan) lekin chin emas bo'ladi (ya'ni voqelikka mos kelmaydi, xuddi yuqoridagi ko'rshapalaklar misolidagidek).

Agar valid deduktiv dalildagi barcha hukmlar to'g'ri bo'lsa, xulosa ham to'g'ri bo'lishi muqarrar. Barcha hukmlari to'g'ri bo'lgan dalilning xulosasi noto'g'ri bo'lishi mumkin emas. Induktiv dalillashga ko'ra, xulosaning haqiqiyligi hukmlarning to'g'ri bo'lishi ehtimoliga tayanadi. Misol uchun, AQSh dunyoda eng katta harbiy byudjetga

egaligi haqida hukmni to'g'ri deb olsak, demak bu holat kelgusi 10 yil davomida ham shunday qolishi ehtimolining yuqoriligidan dalolat beradi. Turli farazlarni o'z ichiga oluvchi dalillar induktiv hisoblanadi, chunki kelajak noaniqdir. Induktiv dalillar kuchli yoki kuchsiz bo'lishi mumkin. Induktiv dalilning hukmlari to'g'ri bo'lsa, uning xulosasi ham to'g'ri bo'ladimi? Agar dalil kuchli bo'lsa, ha, agar dalil kuchsiz bo'lsa, yo'q deb javob berish mumkin.

Dialektik mantiq Hegel va Marks ta'limotlari doirasida rivojlantirilgan tafakkur qonuniyatlari tizimi bo'lib, bu tizim formal mantiq qonuniyatlarini almashtirishni ko'zlaydi. Unga ko'ra, ilmiy-nazariy mushohada yuritish "mantiq sifatidagi dialektikadir". Bu bilan dialektik mantiq mumtoz falsafadagi bilish nazariyasidan keyin keluvchi xususiy fan hisoblanadi. Shuningdek, dialektik mantiq deganda to'g'ri mushohada shakllari haqidagi o'ziga xos mantiqiy fan tarmog'idir.

Dialektik mantiqning predmeti – tafakkurdir. An'anaviy mantiqning mavhum formalizmiga qarshi qo'yiluvchi dialektik mantiq harakat va o'zgarish mantiq'i sifatida rivojlantirilgan va aniq shakllarni tekshirish uchun qo'llanilgan. Dialektik mantiq vakillarining fikricha, bu mantiqqa materialistik yondashuv bo'lib, bu obyektiv, moddiy olamni bilishga asoslanadi.

Oddiy qilib, dialektik mantiq tabiat, jamiyat va inson tafakkurining eng umumiy va universal qonuniyatlari haqidagi fan deyish mumkin. Bu qonuniyatlar maxsus konsepsiyalar – kategoriyalar shaklida ifodalanadi. Shunday ekan, dialektik mantiqni dialektik kategoriyalar haqidagi fan deb ham ta'riflash mumkin. Dialektik kategoriyalar tizimi sifatida, dialektik mantiq mazkur kategoriyalarning o'zaro aloqalarini, ketma-ketligini va bir kategoriyadan ikkinchi kategoriyaga o'tish tamoyillarini o'rganadi.

Formal mantiq yoki matematik mantiq, matematikaning shaxobchasi bo'lib, unda formal mantiqning matematikada qo'llanilishi imkoniyatlari o'rganiladi. Formal mantiq matematika, matematika asoslari, falsafa va nazariy informatika bilan chambarchas aloqaga ega.

Yaratilganidan buyon, matematik mantiq matematika asoslari ustida olib borilgan tadqiqotlarga katta hissa qo'shgan. Bu tadqiqotlar XIX asrning ikkinchi yarmida geometriya, arifmetika va tahlil nazariyasi uchun aksiomatik andozalar ishlab chiqish bilan boshlangan. Mantiq nimani o'rganadi, degan savol haqiqatdan ham falsafiy ahamiyatga ega, biroq bunga javob berish uchun mantiqiy qoidalar va inferensiyalarning maqomi va ularning bir biri bilan munosabatlarini chuqur o'rganish talab qilinadi. Mantiqning vazifasi sifatida ko'p hollarda to'g'ri dalilning hukmlari va xulosasi orasidagi aloqalarni o'rganuvchi fan sifatida ta'riflanadi.

Dalil esa dalilning hukmlari xato va xulosasi to'g'ri bo'lishi mumkin emas bo'lsa to'g'ri bo'ladi. Agar mantiq to'g'ri dalilning hukmlari va xulosasi orasidagi aloqa ustida tadqiqot olib boruvchi fan bo'lsa, mantiqchilar muayyan dalilning xulosasi uning hukmlarining natijasi ekanligi yoki natijasi emas ekanligi ustida bosh qotiradi.

Validlik tushunchasini yanada kengroq ko'rib chiqamiz. Misol uchun, quyidagi dalilga qarang:

1. Agar Rustam mashina bo'lsa, demak u doston emas.
2. Rustam doston.
3. Rustam mashina emas.

Aytish mumkinki, 1 va 2 to'g'ri bo'lgan holda 3 xato bo'lishi mumkin emas. Shunday ekan, butun dalil to'g'ri hisoblanadi. Formal mantiqda fikrning mazmuni ikkinchi darajali ahamiyatga tushadi va asosiy e'tibor fikrlash shakliga va undagi belgilarga qaratiladi. Misol uchun bog'lanish tamoyiliga ko'ra har qanday P va Q hukmlar birgalikda kelganda $P \& Q$ bog'lanmasini hosil qiladi. Bu qoida formal xarakterga ega, chunki P va Q belgilari har qanday hukmlarni o'zida ifodalashi mumkin va ularning mazmuni ikkinchi darajali hisoblanadi.

Matematik mantiq matematika ichida amal qiluvchi mantiqni o'rganuvchi mantiq sohasidir. Matematik mantiqning asosiy shahobchalari qatoriga modellar nazariyasini, to'plamlar nazariyasini va hisoblana olish nazariyasi yoki rekursiya nazariyasi kabilarni qo'shish mumkin. Matematik mantiq ustida o'tkazilgan tadqiqotlar asosan formal mantiq tizimlarining matematik xossalariга murojaat qiladi. Biroq, unda matematik tafakkurni tahlil qilish uchun mantiqning qo'llanilishi yoki matematikaning mantiq asoslarini yaratish uchun urinishlar ham bo'lishi mumkin.

Bu vazifalardan ikkinchisi ayniqsa XX asr matematik mantiqida katta qiziqishlarga sabab bo'lgan, unda Gottlob Frege va Bertrand Russell kabi faylasuf-mantiqchilar tomonidan asos solingan mantiqchilik dasturi amalga oshirilgan. Mazkur dasturga ko'ra matematik nazariyalar tautologiyalar bo'lishi kerak edi va dastur buni matematikani mantiqqa aylangunicha qisqartirish orqali ko'rsatib berishi kerak edi. Bu dastur o'z natijasini bermagan. To'plamlar nazariyasiga Georg Kantor o'zining cheksizlik to'g'risidagi tadqiqotida asos solgan va bu matematikada juda ham ko'p sonli va eng mushkul vazifalarni ilmiy jamoatchilikka ochib berishga xizmat qilgan.

Rekursiya nazariyasi hisoblash g'oyasini mantiqiy va matematik atamalarda qamrab olishga intiladi; bugungi kunda rekursiya nazariyasi asosan murakkab muammolarni hal qilishda qo'llanilmoqda va unda "Qay darajagacha muammoga echim bera olish mumkin?" degan savol qo'yiladi va echim bermaslik darajalari tasniflanadi.

2. Tafakkur va til mutanosibligi.

Tilning tafakkurga ta'sir darajasi turli sohalarda o'rganiladi. Bu muhokama doirasida ikki tomon shakllangan bo'lib, ulardan biri lingvistikaga taalluqlidir va u Sapir-Uorf gipotezasi deb ataladi. Bu gipotezaning kuchli va kuchsiz darajalari mavjud bo'lib, ularda tilning tafakkurga ta'siri to'g'risida gap ketadi va kuchli darajasiga ko'ra til tafakkurga ta'sir qiladi, kuchsiz darajaga ko'ra til tafakkurga kuchsiz ta'sir qiladi. Bu gipotezaning kuchli darajasi lingvistik determinizm deb ataladi va unga ko'ra tilsiz umuman tafakkurning mavjud bo'lishi mumkin emas, lingvistik reyativizmga ko'ra tafakkurga til birmuncha ta'sir qiladi.

Ikkinchi tomonda "tafakkur tili" (TT) nazariyalari bo'lib, ularga ko'ra, insonning tili uning ichki o'y-fikrlari va mushohadasiga ta'sir ko'rsata olmaydi. Mazkur nazariyalar vakillari tafakkurning tilsiz ham mavjud bo'lishi yoki bo'lmasligi ustida va tilning tafakkur uchun shakllanganligi yoki shakllanmaganligi ustida bosh qotiradi.

Tilning asosiy xususiyati o'y-fikrlarni bir miyadan ikkinchisiga olib o'tishdir. Bir inson miyasiga ikkinchisidan kiruvchi lingvistik axborot parchalari insonning dunyoqarashiga, bilimiga va kelgusi xulq-atvoriga ulkan ta'sir qiluvchi yangi o'y-fikrlar bilan band bo'lishga sabab bo'lishi mumkin. Tilning muayyan chegaralari mavjud bo'lib, insonlar o'zlari o'ylaydigan barcha narsalarni ham til bilan ifoda eta olmaydilar.

Kishilar ijtimoiy munosabatlarida til muhim qurol bo'lib, u orqali miyaning o'ziga xos qobiliyatlari ifodalanadi va ishga solinadi. Misol uchun, insonlarning boshqa insonlarni tushunishida fundamental ahamiyatga ega bo'lgan xulq-atvorni baholash xususiyati sezilarli darajada til bilan bog'liq va murakkab lingvistik strukturaga va muntazamlikka ega. Ya'ni bu erda birovning muayyan xulq-atvoriga biz beradigan baho bizning til xususiyatlarimizga bog'liq bo'lmoqda, bu esa tilning tafakkurimizda qanchalar chuqur ildiz otganligidan dalolat beradi. Ba'zi kauzal mushohada shakllari preverbaldir (ya'ni til ishtirokisiz tafakkurda paydo bo'ladi). Lekin boshqa kishilar ongini hisobga oluvchi fikrlash shakllari, doimo verbal xarakterga ega bo'ladi, ya'ni biror kishi va uning o'y fikrlariga javob berayotganimizda ongimizda mushohada dastavvaldan verbal ya'ni nutq ko'rinishida shakllanadi.

Shuningdek, yaqqol ruhiy holat inferensiyalari (misol uchun birovga hamdardlik bildirish yoki muayyan hodisaga birovning nuqtai-nazari bilan yondashish, o'zini birovning o'rniga qo'yib ko'rish) ham avvalo verbal mushohadaga, tasavvurga va nihoyat ifodalashga asoslanadi. Shunday qilib, tafakkur bizga nafaqat tashqi olam va o'z ongimiz, balki boshqalar ongida ham kechayotgan narsalarni tasavvur qilish va faraz qilish imkonini beradi, til tafakkurimizga shunchalar chuqur kirib borganki, insondagi fikrlash va til qobiliyatlarini bir- biridan ajratib olish qiyin. Tafakkur qobiliyatlarini faqatgina yuqori darajadagi anglangan va insonning o'ziga ma'lum jarayonlardan iborat deb hisoblash birmuncha chalkashliklarga olib keladi.

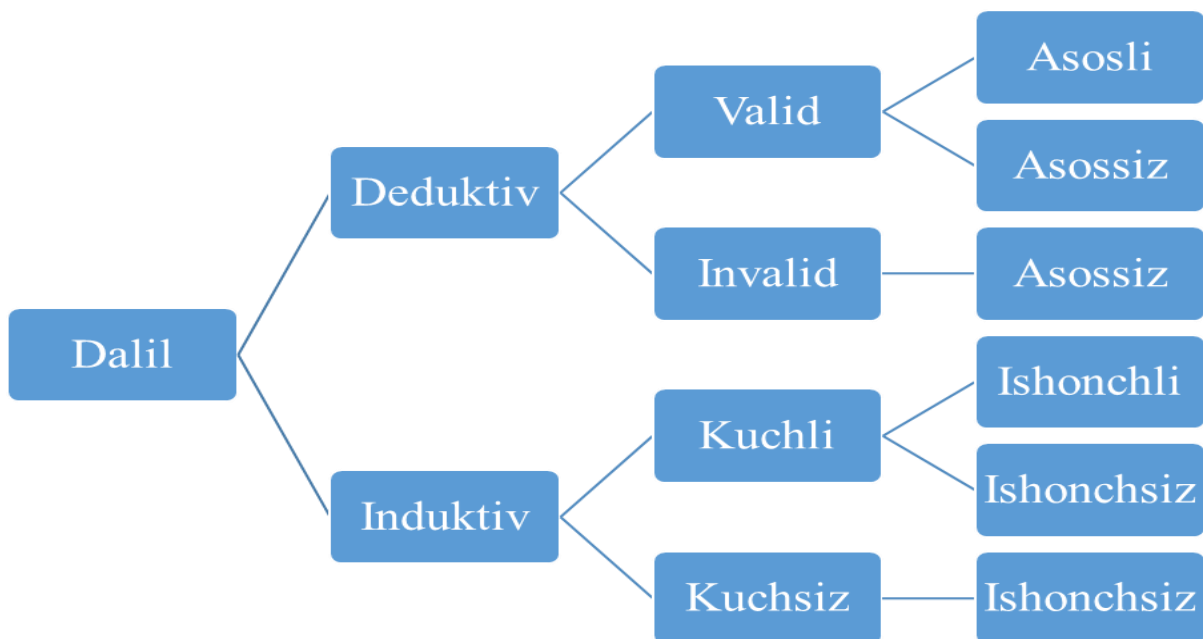
Tanqidiy tafakkurning mantiqiy xulosa chiqarishdagi o‘rni

Tanqidiy fikrlash bu dalilni shakllantirayotganda dalilni hosil qiluvchi dalillarning tahlil qilinishidir. Tanqidiy fikrlash juda murakkab bo‘lib, unga dalillarni oqilona, skeptik, betaraf tahlil qilish va baholash kabi ta’riflarni kiritish mumkin. Tanqidiy tafakkur subektning o‘zi tomonidan yo‘naltiriladigan, nazoratga olinadigan, kuzatiladigan va to‘g‘rilanadigan tafakkur shaklidir. Tanqidiy tafakkur uchun samarali muloqot va tafakkur qobiliyatlari zarur va qolaversa tanqidiy tafakkur mahalliychilik, egotsentrizm va etnotsentrizm kabi illatlarni engib o‘tishni talab qiladi.

Tanqidiy tafakkur haqidagi dastlabki fikrlarni biz Platonning Suqrot haqida yozib qoldirgan dialoglaridan bilishimiz mumkin. Bu Platonning dastlabki dialoglaridan birida bo‘lib, unda, misol uchun Suqrot suhbatdoshlaridan biri bilan asosan axloq haqida, ya’ni Suqrotning qamoqxonadan qochishi to‘g‘rimi, yoki noto‘g‘riligini muhokama qiladi. Faylasuf mazkur masala ustida uzoq bosh qotiradida, keyin xulosa qiladiki, qochish o‘zi uchun oliy va qadrli bo‘lgan barcha narsalarni inkor qilishni anglatadi, bu Afina qonunlari va xattoki Suqrot o‘zi ergashadigan yo‘lboshlovchi ichki ovozga ham quloq solmaslik edi.

Suqrot yuqori mansabda turgan insonlarning barchasida ham sog‘lom aql va zakovat bo‘lavermasligini va ularning egallab turgan mansabi uning aql- zakovatidan dalolat bermasligini isbotlaydi. Uning fikricha, insonlar yuqori mansab egasi bo‘lishi mumkin va shu paytning o‘zida bilimsiz va irratsional qarorlar qabul qilishi mumkin. Ularning mansablari yoki kuch qudratlari ularning aql-zakovatlariga asoslanmagan bo‘lishi mumkin. Suqrotning fikricha, individ namunali fuqaro bo‘lishi uchun va to‘laqonli hayot kechirishi uchun u tanqidiy so‘roqchi bo‘lishi kerak va unda so‘roqchilik va qiziquvchanlik ruhi bo‘lishi kerak. Tanqidiy tafakkurni o‘rganishda mantiqiy dalillash muhim ahamiyatga ega. Mantiq dalillarni tahlil qilish bilan shug‘ullanadi va ularning xatoligi yoki chinligi tahlil asosida aniqlanadi. Epistemologiya sohasida tanqidiy tafakkur mantiqiy to‘g‘ri fikrlash sifatida namoyon bo‘ladi va bu mantiqiy to‘g‘ri va mantiqiy xato dalillarni bir biridan farqlash imkonini beradi.

Uch xil mantiqiy fikrlash tiplari mavjud bo‘lib, ular deduksiya, induksiya va abduksiya deb nomlanadi.

1. Rasm. Dalilash terminologiyasi

Deduksiya dalilning hukmlarining strukturasiga asoslanib chiqariladigan xulosadir. Bunda formal jihatdan inferensiya qoidalari qo'llaniladi. Misol uchun, X insondir, barcha insonlarda chehra bordir, demak X da chehra bordir.

Induksiya bu kuzatilgan dalillardan umumiy xulosa chiqarish metodidir. Ya'ni bunda hukmlar kuzatiladigan dalillarga asoslanadi va bu dalillar xulosaning to'g'riligiga muayyan darajada asos bo'ladi, lekin to'laligicha asos bo'la olmaydi. Bu, inson o'zining ko'rgan kechirganlarini, boshqalardan o'rganganlarini sintez qilib, umumiy haqiqatga erishish metodi deb ham ta'riflanadi.

Ko'pchilik lug'atlarda ham induktiv fikrlash maxsus kuzatuvlardan va dalillardan umumiy xulosalar chiqarish deb ta'riflanadi, lekin bunday shaklga mos tushmaydigan ko'plab induktiv argumentatsiya ko'rinishlari ham mavjud.

Induktiv dalillash deduktiv dalillashdan farq qiladi. Deduktiv va induktiv dalillashning biri-biridan farqi shundaki, deduktiv dalillashda agar hukmlar to'g'ri bo'lsa, uning xulosasi muqarrar tarzda to'g'ri bo'ladi; induktiv dalillashdagi xulosaning haqiqiyliги ehtimoliy bo'lib, u berilgan dalilga asoslangan bo'ladi.

Amerikalik faylasuf Kerri Uolters fikricha, tanqidiy fikrlash uchun shunchaki mantiqiy yoki an'anaviy muammoni hal qilish metodlari yoki tahlil qobiliyati emas, balki tasavvur, konseptual ijodkorlik ruhi, intuitsiya kabilar ham talab qilinadi. Bu "funksiyalar" muammoga shunchaki chiziqli, kitobiy yondashuvlarga nisbatan ancha murakkab jarayonlarga asoslanadi va unda yangi yo'llar va yondashuvlarga bo'lgan

intilish muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Ratsional ong chiziqli va ham nochiziqli ongni bir paytda o‘ziga birlashtirgan bo‘lishi lozim⁴⁹.

Sillogizm Sillogizm mantiqiy dalillash shakli bo‘lib, unda deduktiv metodni qo‘llab ikki to‘g‘ri hukmlarga asoslangan holda xulosa qilinadi. Aristotelning “Dastlabki Analitika” asarida sillogizm umumiy (katta) va xususiy (kichik) hukmlardan xulosa chiqarilishi deb ta’riflangan. Misol uchun, barcha insonlar foni bo‘lsa (katta hukm), Suqrot inson bo‘lsa (kichik hukm), biz Suqrotning foniyligi haqida xulosa qilishimiz mumkin va bu xulosa to‘g‘ri (valid) hisoblanadi. Sillogistik dalillash ko‘rinishlari odatda uch qator shaklida beriladi”.

Barcha insonlar foni. Suqrot inson. Demak, Suqrot foni. Sillogizm uch qismdan iborat bo‘ladi:

1. Katta hukm
2. Kichik hukm
3. Xulosa

Bunda har bir qism kategorial fikr bo‘lib, bunda har bir kategorial fikr ikki kategorial elementlardan iborat bo‘ladi. Aristotel fikricha har bir hukm ikki termindan iborat bo‘lib, ularni quyidagicha tasvirlash mumkin; „Barcha A lar B dir“, „Ba’zi A lar B dir“, „Hech bir A lar B emas“, yoki „Ba’zi A lar B emas“, va bunda „A“ bir termin, „B“ esa ikkinchi termindir.

- “Barcha A lar B dir“ va “Hech qaysi A lar B emas” kabi fikrlar Umumiy (universal) fikrlardir;

- “Ba’zi A lar B dir” va “ba’zi A lar B emas” kabi fikrlar xususiy (partikulyar) fikrlardir.

- Bugungi kunda ko‘pchilik mantiqchilar bu strukturaga ozgina o‘zgartirish kiritgan. Bunda har bir hukmning bir termini xulosa bilan umumiy jihatga ega bo‘ladi: katta hukmda bu umumiy jihat bu katta hukmning katta termini (xulosaning kesimi); kichik hukmda bu kichik hukmning kichik termini (xulosaning egasi).

Misol uchun:

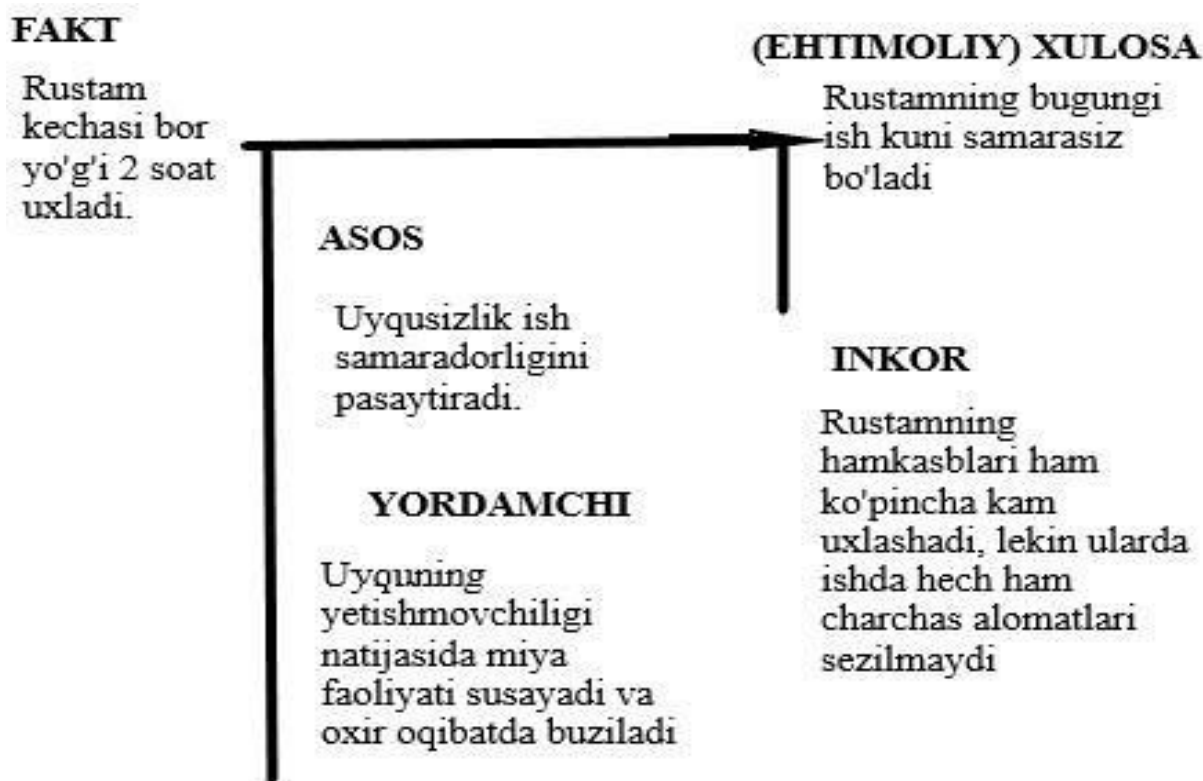
Katta hukm: barcha insonlar foni. Kichik hukm: barcha yunonlar inson. Xulosa: barcha yunonlar foni. Bu uch terminning har biri kategoriyaning o‘zida aks ettiradi. Yuqoridagi insonlar, foni va yunonlar misolida: foni bu katta termin va yunonlar bu kichik termin. Hukmlar ham o‘zaro bitta umumiy terminga ega bo‘ladi va bu o‘rta termin deb ataladi: bu misolda u insonlar hisoblanadi. Bu misolda barcha hukmlar, shuningdek xulosa ham universal yoki umumiydir.

⁴⁹ Kerry S. Walters (1994). Re-Thinking Reason: New Perspectives in Critical Thinking. SUNY Press. ISBN 978-0-7914-2095-9.

Katta hukm: barcha foniylar o‘ladi. Kichik hukm: barcha insonlar foniylar. Xulosa: barcha insonlar o‘ladi. Bunda katta termin o‘lmoq (o‘ladi) hisoblanadi, o‘rta termin esa foniylar hisoblanadi. Bunda ham har ikkala hukm universal, shunday ekan xulosa ham universal hisoblanadi.

3. Isbotlash va rad qilishda dalillarning o‘rni.

Dalillash nazariyasi insonlar kundalik, siyosiy, iqtisodiy hayoti, ilmiy va boshqa sohalarda keng qo‘llaniladi. Mazkur jarayonning asosiy maqsadi qanday qilib mantiqiy tafakkur vositasida xulosaga kelishga erishishdir. Bunga turli fuqarolik bahs va munozaralarini, dialoglarni, suhbat va boshqalarni misol keltirish mumkin. Dalillashda va o‘z fikrini isbotlashda mantiq qoidalari keng qo‘llaniladi va bu fikrning asoslanganligining mezoni sifatida tan olinadi. Dalillashda asosiy qismlar bu hukm yoki fikrlar, fikrlash yoki xulosalash metodi va xulosa yoki mohiyatdan iborat bo‘ladi. Mumtoz mantiqqa ko‘ra dalillash jarayonining to‘g‘riligi va mukammalligi hukmlarning to‘g‘riligiga va hukmlar orasidagi mantiqiy munosabatning to‘g‘riligiga bog‘liq bo‘ladi.

Hukmlar hamda hukmlar orasidagi mantiqiy munosabat qoidalarga asosan to‘g‘ri tashkil qilingan bo‘lsa xulosa ham muqarrar tarzda (deduktiv tafakkur), yoki katta ehtimol bilan (induktiv tafakkur) to‘g‘ri bo‘ladi.

Britaniyalik faylasuf **Stiven Tulmin** bu strukturaga o‘zgartirish kiritishni taklif qilgan, unga ko‘ra mazkur hukmlar to‘g‘riligidan xulosa to‘g‘riligiga qarab yo‘nalish

oluvchi klassik modeldan ko‘ra dalillashning oqlash funksiyasiga e‘tibor beruvchi amaliy dalillash, yoki asoslovchi dalillash texnikasi nisbatan samaraliroqdir. Bunda an‘anaviy nazariy dalillashda muayyan xulosaga kelish uchun bir qancha tamoyillar (hukmlar) ning mavjudligi va ularning to‘g‘riligi asoslansa, amaliy dalillashda dastavval manfaatlar sohasi aniqlanib olinadi, va keyin buni asoslash uchun dalillar keltiriladi.

S.Tulminning fikricha mushohada yuritish bu asosan yangi g‘oyalarni yaratish emas, balki mavjudlarini saralash va sinab ko‘rish hamda asoslashdan iborat bo‘lib, bu faqatgina mavjud g‘oyalarni oqlash va asosli ekanligini isbotlash orqali erishilishi mumkin.

Modal mantiq qoidalari Modal mantiq bu zaruriyat va ehtimollikni ifodalash uchun qo‘llaniladigan formal tizimlar jamlanmasidir.

Lingvistika va falsafada modallik deganda tilning ehtimoliy vaziyatlarni asoslash tushuniladi. Misol uchun modal ifoda bilan qandaydir zaruriy, ehtimoliy yoki majburiy narsalarni ifodalash mumkin. Kvintessensial modal ifodalar majburiy yoki mumkin ravishda kabi modal ravishlarni, muqarrar yoki ehtimoliy, kabi modal sifatlarni o‘z ichiga oladi.

Modallik turli nuqtai-nazarlardan jiddiy tadqiqotlar uchun asos bo‘lib xizmat qilgan.

Modal ifodalar turli kategoriyalarda namoyon bo‘ladi. Bu ularning reallik bilan qanday aloqaga ega ekanligidan kelib chiqib belgilanadi. Misol uchun, ehtimol ifodasi epistemik kategoriyaga taaluqli, chunki u kelajakda subyekt tomonidan qandaydir bilim olinishini ko‘zda tutishi mumkin. Majbur yoki muqarrar kabi ifodalar deontik kategoriyaga kiradi, chunki ular agar mavjud voqelikdagi qonun yoki normalarga rioya qilinsa kelajakda ro‘y beruvchi muayyan hodisalarni ro‘y berishining muqarrarligini o‘zida ifodalaydi.

1. *Ehtimol, Rustam qotildir (epistemik modallik).*
2. *Rustam qamoqxonaga borishi muqarrar (deontik modallik).*

Birinchi gapda muayyan ishga doir dalillarni to‘playotgan kishi ko‘z o‘ngida mazkur dalillarning barchasi Rustamning oliy jinoyat sodir etganligiga ishora qilmoqda, lekin hali Rustamning jinoyatchiligi aniq emas, Rustam umuman bu jinoyatni sodir etmagan bo‘lishi ham mumkin. Shuning uchun ham gapda “ehtimol” ifodasi qo‘llanilgan. Qarama qarshi ravishda, ikkinchi gapni aytgan kishi qandaydir axloqiy yoki huquqiy normalarga ko‘ra Rustamning qilgan jinoyatini aniqlagan va uning uchun maqbul harakat yo‘nalishi qamoqxona tomonga deb qaror qilgan.

Mantiq va ritorika *Mantiq va ritorika o'zgalarning turli chalg'ituvchi fikrlariga va alqovlariga qarshi mavjud bo'lgan intellektual himoya vositasidir.* Mantiq va ritorika insonlarga boshqalarning haqiqatga nisbatan turli da'volarini aql va mushohada, shuningdek munozara yo'li bilan tekshirib ko'rish imkonini beradi. Boshqacha qilib aytganda, mantiq va ritorikani o'zlashtirish bizga narsalarga himoyasiz va chorasiz emas, balki o'zgacha, asosli nazar tashlash imkonini beradi. Mantiq va ritorikaning ahamiyati ularga nisbatan berilgan ta'rifning o'zidan va ularning biri biriga nisbatan o'zaro aloqasidan ham ayondir. Mantiq bizning atrofda sodir bo'layotgan voqea hodisalar haqida to'g'ri fikr yuritishga nisbatan ehtiyojimizdan kelib chiqsa, ritorika esa mantiq asosida charxlangan va saralangan fikrlarni samarali tarzda auditoriya va tinglovchilarga etkazib berish ehtiyojimizni o'zida aks ettiradi.

Mantiqiy semantika *Mantiqiy semantika mantiq vositasida bu formal va tabiiy tillarda fikr mazmunini o'rganishdir.*

Formal va mantiqiy tillarning barchasi gaplarning bir ko'rinishi sifatida ko'riladi va ularda haqiqiylik shart- sharoitlari muayyan modelga, dunyoning mavhum manzarasiga nisbatan olinadi. Mantiqda ham semantika tadqiq etiladi va bu mantiq semantikasi yoki formal semantika deb ataladi. Bunda formal va tabiiy tillarning semantikasi yoki talqinlari o'rganiladi.

Har qanday mantiqiy tafakkurning yakunida falsafiy masala yotadi: Qanday qilib mustahkam dalillarga ega bo'lish mumkin? Ya'ni, qanday qilib bir guruh da'volar boshqa bir guruh da'volarni asoslashi mumkin? Mazkur savollarga javob topish uchun mantiqchilar turli xil mantiqiy tizimlarni ishlab chiqqanlar, bular bilan turli dalillash metodlari qamrab olingan va turli tamoyillar va taxnikalar amaliyotga joriy qilingan. Mantiqda ishlab chiqilgan qurollarning ko'pchiligi falsafa doirasidan tashqarida, juda ko'p sohalarda qo'llanilishi mumkin. Muayyan teoremani isbotlayotgan matematik, kompyuterni dasturlayotgan informatika mutaxassisi, til tuzilmasini modellashtirayotgan tilshunos – bularning barchasi mantiqiy metodlarga tayanib ish ko'radi. Mantiqning bu qadar keng qo'llanilishi va ko'pchilik mantiqiy tizimlarning formal-matematik abstraktlashuvi uning falsafa fanlari doirasida muhim o'rin egallashiga sabab bo'lgan. Mantiq darsining boshqa falsafa darslaridan farqi ham shunda: unda “katta savollarga” o'tib ketilmasdan, izchillik bilan mantiqiy formalizmlarni, to'g'ri fikr yuritishni o'rganiladi.

Mantiq javob berishga harakat qiladigan savollar muhim falsafiy savollardir, biroq ularga javob berish uchun ishlab chiqilgan texnikalarni alohida o'rganish talab qilinadi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Tafakkur tushunchasiga falsafiy ta'rif bering. Uning hissiy bilishdan (sezgi, idrok, tasavvur) asosiy farqi nimada?
2. Mantiqiy tafakkurning uchta asosiy shakli — tushuncha, mulohaza va xulosani misollar bilan tushuntiring.
3. Abstrakt tafakkur nima va u insonning hayvonot olamidan ajralib chiqishida qanday rol o'ynagan?
4. Mantiqning asosiy qonunlari (ayniyat, ziddiyat, uchinchi istisno, yetarli asos) nima uchun to'g'ri tafakkur uchun zarur?
5. Induksiya va deduksiya xulosa chiqarish usullari sifatida bir-biridan qanday farq qiladi?
6. Tafakkurning obyektiv borliqni aks ettirishdagi faolligi nimalarda namoyon bo'ladi?
7. Mantiqiy tafakkurda umumlashtirish (sintez) va tahlil (analiz) operatsiyalarining ahamiyati nimada?
8. Nima uchun “Til — tafakkurning bevosita voqeligi” deb aytiladi?
9. Tafakkur tulsiz, til esa tafakkursiz mavjud bo'la oladimi? Ularning o'zaro bog'liqligini asoslab bering.
10. Nutq va til tushunchalari o'rtasidagi farq nimada? Fikr qaysi bosqichda nutqqa aylanadi?
11. Ichki nutq nima va u tafakkur jarayonida qanday vazifani bajaradi?
12. Turli tillarda so'zlashuvchi xalqlarning mantiqiy tafakkur qilish uslubida farqlar bormi?
13. Sun'iy tillar (matematik ramzlar, dasturlash tillari) mantiqiy tafakkur imkoniyatlarini qanday kengaytiradi?
14. Tilning kommunikativ va ekspressiv funksiyalari fikrning aniqligiga qanday ta'sir qiladi?
15. Isbotlash (argumentatsiya) tuzilishi nimalardan iborat (tezis, argument, demonstratsiya)?
16. Dalil (argument) nima va mantiqan kuchli dalil qanday talablarga javob berishi kerak?
17. Rad qilish (oponirlik) usullari qanday? Tezisni rad qilish bilan argumentni rad qilish o'rtasidagi farqni tushuntiring.
18. To'g'ridan-to'g'ri va bilvosita isbotlash usullarining mohiyati nimada?
19. Mantiqiy xatolar (sofizm va paralogizm) isbotlash jarayoniga qanday zarar yetkazadi?
20. Fakt va mantiqiy xulosa o'rtasidagi bog'liqlikni isbotlash jarayonidagi o'rni misolida ko'rsatib bering.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Asosiy adabiyotlar:

1. Sh.M.Mirziyoev. “O‘zbekiston-2030” Strategiyasi. 2023-yil 11-sentyabr, PF-158-son).
2. Sh.M.Mirziyoev. “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” gi PF-4947-sonli farmoni. T., 2012.- 196 b.
3. Qosimova Dilorom Sobirovna Menejment nazariyasi Toshkent “Tafakkur Bo‘stoni” 2019.
4. Po‘latov Sh. Ta’lim menejmenti yoxud ta’lim muassasasini ilmiy-metodik boshqarish strategiyasi. “Yosh kuch”. Toshkent – 2019.
5. Shlyayxer A. Jahon miqyosidagi ta’lim. XXI asr maktab tizimini qanday barpo etmoq kerak? / so‘z boshi Sh.Shermatov, X.Umarova; Umumiy tahrir D.Norboeva; tarjimonlar: R.Axmatova, D.Norboeva. – Toshkent: “Zamin Nashr” nashriyoti, 2022.
6. Mardanov D. Maktabda kasbga yo‘naltirish ishlari. — Nukus. 2013. — 182 b.
7. Abu Nasr Farobiy Fozil odmlar shahri. // Toshkent. – “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, davlat ilmiy nashriyoti. 2004
- 8.Mahmudov I.I., Qoraboev J. Rahbar shaxs psixodagnostikasi. // Toshkent. - “Akademiya”, 2013. 120 bet.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

9. Sharipov M. Fayzixo‘jayeva D. Mantiq. -T.: Unversitet, 2007
10. Jaspers. The origin and goal of history. New Haven and London. Yale University Press. 1965. P – 77. (P – 19)
11. K. S.Guttenplan. J.Hornsby. C. Janavay. Reading philosophy. Blackwell Publishers Ltd. UK. 2003. P – 341.
12. A.Azami. Vvedeniye v Xadisovedeniye. Kazan: 2011
13. A.Fitrat. Tanlangan asarlar –T.: Ma’naviyat, 2010 -301
14. Abu Xomi G‘azzoliy Kim ei saodat/Ikki dune saodatigaeltuvchi bilim. - Samarkand: Imom Buxoriy xalkaro markazi, 2019
15. Aristotel Socheniya. V-4-t. -Moskva: Misl, 1976
16. Otamurodov S. Globallashuv: millatni asrash mas’uliyati. Toshkent: O‘zbekiston, 2018

Internet tarmoqlari:

17. Lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.
18. Ziyonet.uz – O‘zbekiston ta’lim portali (falsafa bo‘limi).
19. Natlib.uz – Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi.
20. Unilibrary.uz – O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalari yagona elektron kutubxonasi.

13.ETIKA

Reja:

1. Etikaning mohiyati va ahamiyati.
2. Yevgenika va bioetikaning axloqiy jihatlari.
3. Qadriyat tushunchasining ma'nosi va uning turlari.
4. Etikaning asosiy asosiy tushunchalarining axloqiy jihatlari.

Tayanch so'z va iboralar: etika, axloq, axloqning funksiyalari, odob, xulq, tamoyillar, ezgulik, yovuzlik, yaxshilik, or-nomus, halollik, hasad, kamtarlik, millatparvarlik, insonparvarlik, adolat, muruvvat, qadriyat, ma'naviy qadriyat, vatanparvarlik, erkparvarlik, evgenika, bioetika, evdomonizm, gedonizm, noosfera, trasplantatsiya, vijdon, burch

1. Etikaning mohiyati va ahamiyati.

Axloq tushunchasiga "Falsafa qomusiy luhg'at"da berilgan ta'rifga ko'ra, arbacha so'z bo'lib, xulqning ko'pligi, lotinchada esa moralis –xulq deb ta'jimasini berilgan bo'lib, aloq inson va jamiyat o'rtasidagi obektiv aloqadorlik tufayli kelib chiqadigan, shaxsiy va umumiy manfaatlarni muvofiqlashtirib turish asosida har bir shaxsning hayoti va faoliyatini boshqaradigan, tartibga soladigan muayyan xulq atvor, odob, xatti-harakat prinsip va normalarning majmuidir. Inson hech qachon jamiyatdan tashqarida, yakka holda yashamaydi. U odamlar orasida o'sadi, ulg'ayadi, hayot kechiradi, o'zining butun hayoti va faoliyati davomida boshqa ko'plab insonlar bilan muloqotda bo'ladi. Bu insonning o'z kundalik hayotiy ehtiyojlarini qondirishi zaruriyati bilan bog'liq. Sharq xalqlarida, asosan o'zbeklarda insoniy munosabatlar zaminida birinchi navbatda axloq yotadi. Siyosiy, huquqiy, iqtisodiy munosabatlar zaminida ham axloqiy mezonlar ustunlik qiladi.

Axloq - manaviyatning amalda namoyon bo'lishi. Ilm, bilim, dunyoqarash, idrok va iymon insonning xulq-atvorida o'ziga xos tarzda aks etadi. Inson manaviyati esa axloqiy fazilatlar orqali namoyon bo'ladi. Manaviyat - his etiladigan, anglanadigan, oqilonalikka asoslangan botiniy qudrat bo'lsa, axloq bevosita har bir Shaxsning o'zgalarga nisbatan manaviy munosabatini anglatadi. shu sababli axloqiy tushunchalar ayni paytda manaviy tushunchalar sifatida etirof etiladi. Zotan, axloq insof va adolat, iymoniylik va halollik, mehr va muruvvat, saxovatpeshalik va bag'rikenglik, rahmdillik va muruvvatlilik, mehribonlik va g'amxo'rlik singari manaviy tushunchalarni insonning hayotiy faoliyatida yuzaga chiqaradigan manaviy hodisadir. Zero, "Axloq ijtimoiy munosabatlar zaminida alohida Shaxs sifatida mavjud bo'lgan insonlarning o'z-o'zini idora qilish shakllari va me'yori, o'zaro muloqot va munosabatlarda ularga xos bo'lgan manaviy kamolot darajasining namoyon

bo‘lishidir” Barcha davrlarda inson va jamiyat o‘rtasidagi axloqiy munosabatlar siyosiy, huquqiy, iqtisodiy mezonlar asosida boshqarilgan. Ayniqsa, Sharq xalqlarida, xususan, xalqimizning insoniy munosabatlar asosini axloq va axloqiylik tashkil etgan: siyosiy, huquqiy, iqtisodiy munosabatlar zaminida ham axloqiy mezonlar ustunlik qiladi.

Inson shaxs bo‘lib tug‘ilmaydi, balki jamiyat, oila va turli munosabatlar natijasida shaxs sifatida shakllanadi. Uning barkamol darajaga ko‘tarilishi ham jamiyatda amalga oshadi. Inson barkamolligining eng muhim ko‘rsatkichlaridan biri o‘zini o‘zi anglashi hisoblanadi, chunki o‘zini o‘zi anglamagan inson barkamol shaxs darajasiga etib kelmaydi. U o‘zini anglagandagina o‘zgalarni anglashda va turli munosabatlarda «men»ligini namoyon etadi.

Axloq bo‘lmagan joyda inson ijtimoiy shaxs sifatida shakllanmaydi. Faqat axloq zaminidagina insonlarda xayotning mazmuni va maqsadi; jamiyat oldidagi burchi va masuliyati; boshqa axloqiy tushunchalar va meyorlarga muayyan munosabat shakllanadi.

Axloq iborasi ikki xil ma’noga ega: umumiy tushuncha sifatida u fanning tadqiqot obyektini anglatga, muayyan tushuncha sifatida inson fe‘l-atvori va xatti-harakatining eng qamrovli qismini bildiradi. Axloqni umumiy tushuncha sifatida olib, uni doira shaklida aks etiradigan bo‘lsak, doiraning eng kichik qismini odob, undan kattaroq qismini – xulq, eng qamrovli qismini axloq egallaydi.

Odob – inson haqida yoqimli taassurot uyg‘otadigan, lekin jamoa, jamiyat va insoniya hayotida burilish yasaydigan darajada muhim ahamiyatga ega bo‘lmaydigan, milliy urf-odatlariga asoslangan chiroyli hatti-harakatlarni o‘z ichiga oladi.

Xulq – oila, jamoa, mahalla-kuy miqyosida ahamiyatli bo‘lgan, ammo jamiyat va insoniyat hayotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmaydigan yoqimli insoniy xatti-harakatlarning majmui.

Axloq – jamiyat va zamon, insoniyat tarixi uchun namuna bo‘la oladigan ijobiy xatti-harakatlar yig‘indisi, insoniy kamolot darajasini belgilovchi ma’naviy hodisa.

Bu fikrlarimizni misollar orqali tushuntirishga harakat qilamiz. Deylik, 131-avtobusda yoshgina yigit, talaba hamma qatori o‘tribdi. Navbatdagi bekatdan bir keksa kishi chiqib, uning ro‘parasida tik turib qoldi. Agar talaba darhol: “O‘tiring, ota otaxon!” deb joy bo‘shatsa, u chiroyli a‘mal qilgan bo‘ladi va bu a‘mali bilan atrofdagilarda yaxshi kayfiyat uyg‘otadi; chetdan qarab turganlar unga ich-ichidan minatdorchilik bildirib: “Baraka topgur, odobli yigitcha ekan”, deb qo‘yyadilar. Aksincha bo‘lsa-chi, g‘ashimiz keladi, ko‘nglimizdan: “Buncha beodob ekan!” degan fikr o‘tadi, xullas, u bizda yoqimsiz taassurot uyg‘otadi. Lekin, ayni paytda, talabaning qariyaga joy bo‘shatgani yoki bo‘shatmagani oqibatida avtobusdagi yo‘lovchilar hayotida darhol biror-bir ijobiymi, salbiymi – muhim o‘zgarish ro‘y bermaydi.

Xulqqa quyidagicha misol keltirish mumkin: mahallamizdagi oila boshliqlaridan biri imkon boricha qo'ni-qo'shnilarining barcha ma'raalarida xizmatda turadi, qo'lidan kelgan yordamini hech kimdan ayamaydi, ochiqko'ngil, ochiqqo'l, doimo o'z bilimini oshirib borishga intiladi, tirishqoq, oila a'zolariga mehribon va h.k. Unday odamni biz xushxulq inson deymiz va unga mahallamizning namunasi sifatida qaraymiz. Bordi-yu, aksincha bo'lsa, u qo'ni-qo'shnilar bilan qo'pol mumala qilsa, to'y-marakalarda janjal ko'tarsa, sal gapga o'dag'aylab, musht o'qtalsa, ichib kelib, oilada xotin-bolalarini urib, haqoratlasa, uni badxulq deymiz. Uning badxulqligidan oilasi, tevarak-atrofdagi ba'zi kishilar jabr ko'radi, mahalladagilarning tinchi buziladi, lekin xatti-harakatlari jamiyat ijtimoiy hayotiga yoki insoniyat tarixiga biror-bir ko'zga tashlanadigan ta'sir o'tkazmaydi.

Biroq bu fikrlardan odob va xulqning jamiyatdagi roli u qadar ahamiyatli emas ekan, degan xulosa chiqmasligi kerak; fuqarolar orasida odoblilik va xushxulqlilikning keng yoyilishi jamiyat axloqiy hayotigagina emas, balki butunisicha ijtimoiy taraqqiyotga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu ta'sir tufayli garchand jamiyat birdaniga yuksalib ketmasa-da, asta-sekinlik bilan, muntazam ravishda yaxshilanib, ravnaq topib boradi.

Axloqqa kelsak, masala o'ta jiddiy mohiyat kasb etadi: deylik, bir tuman yoxud viloyat prokurori o'zi mas'ul hududda doimo qonun ustuvorligini ta'minlashg uchun intiladi, adlat qaror topishini ko'zlab ish yuritadi, lozim bo'lsa, hokimning noqonuniy farmoyishlariga qarshi chiqib, ularning bekor qilinishiga erishadi; oddiy fuqro nazdida nafaqat o'z kasbini e'zozlovchi shaxs, balki haqiqiy huquq posboni, adolatli tuzum timsoli tarzida gavdalanadi; u – umrini millat, Vatan va inson manfaatiga bag'ishlagan yuksak axloq egasi; u, o'zi yashayotgan jamiyat uchun namuna bo'laroq, sho'a jamiyatning yanada taraqqiy topishga xizmat qiladi. Agar mazkur prokuror, aksincha, qonun himoyachisi degan nomi bo'laturib, o'zi qonunni buzsa, shaxsiy manfaati yo'lida oqni qora, qorani oq deb tursa, u axloqsizlik qilga bo'ladi: oddiy fuqaro nazdida birgina kishi –prokuror amaldor emas, butun jamiyat adolatsiz ekan, degan tasavvur uyg'onadi. Bunday tasavvurlarning muntazam kuchayib borishi esa oxir-oqibat o'sha jamiyat yoki tuzumni tanazzulga olib keladi.

Arastu "Katta axloq kitobi"da shunday deydi: "Etika - axloq muammolari haqida gapirishdan avval biz axloq nimaga taalluqli ekanligini aniqlab olishimiz kerak. Gapning lundasini aytsak, axloq siyosatning tarkibiy qismidir. Chindan ham muayyan axloqiy fazilatlarga ega bo'lmagan, yani munosib bo'lmagan odam faoliyat ko'rsatishi mumkin emas. Munosib odam bo'lmoq - fazilatlar egasi - fozil bo'lmoq, demakdir. Zero, ijtimoiy va siyosiy hayotda faoliyat yuritmoqchi bo'lgan odam axloqan fazilatli odam bo'lmog'i kerak. Xullas, etika, axloq siyosatning tarkibiy qismi, uning asosidir. shuning uchun axloqni bimalol siyosat deb atash mumkin."

Axloq normalari, axloqiy etuklik mezonlari malum bir tarixiy davrning, sharoitlarning imkoniyati va ehtiyoji bilan belgilanadi. Axloqlilik va axloqsizlikning mezonlari bu har bir muayyan davrdagi kishilarning xatti - harakatlarini konkret sharoitlardan, ehtiyojlardan kelib chiqqan holda taqiqlash yoki maqullashdir. Axloqiy taqiqlar esa jamoatchilik fikri, qonunlar turli e'tiqodlar asosida belgilanadi. Axloqiy etuklik darajasini ham bir shaxs emas, balki jamoatchilik belgilaydi. Insonlar o'rtasidagi munosabatlarni axloqiy yoki g'ayriaxloqiy deb baholash jamiyat azolarining iymoni, e'tiqodi, dunyoqarashi, manfaati darajasiga ham bog'liq bo'ladi.

Axloq va ahloqiy normalar kishilar faoliyatining muayyan sohasigagina taalluqli bo'lmay, balki xalq hayotining hamma jabhalariga kirib boradi. Axlokiy xislatlar sohasi ko'plab masalalarni, Yani fuqarolik jamiyatining axloqiy mezonlariga, bozor iqtisodiyoti sharoitining axloqiy karashlariga bo'lgan munosabati va boshqalardan tortib to zamonaviy turmush qoidalari, Shaxsiy xulq-atvorgacha bo'lgan masalalarni o'z ichiga oladi. Bu esa ongni qayta qurishda axloqiy tarbiyaning imkoniyatlarini kengaytiradi.

Malumki, insonning botiniy go'zalligi bevosita axloqiy fazilatlar va axloqiy munosabatlar bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. Chunki, axloq, avvalo, ijtimoiy-manaviy hodisa sifatida inson kamolotida muhim ahamiyatga ega. Bu xususda akademik E.Yusupov : "Axloq insonning konkret sharoitlarda bo'layotgan voqea va hodisalarga mustaqil baho berishi, ularga nisbatan o'z munosabatini bildirishi hamdir, - deydi. - Umuman, axloq ijtimoiy munosabatlar zaminida alohida shaxs sifatida mavjud bo'lgan insonlarning o'z-o'zini idora qilish shakllari va meyorlari, o'zaro muloqot va munosabatda ularga xos bo'lgan manaviy kamolot darajasining namoyon bo'lishidir. Axloq yo'q joyda inson ijtimoiy shaxs sifatida shakllanmaydi. Faqat etuk axloq zaminidagina kishilarda hayotning mazmuni va maqsadi, jamiyat oldidagi burchi va masuliyati, baxt, diyonat, yaxshilik va yomonlik, yovuzlik, haqlilik va nohaqlikka nisbatan muayyan munosabat shakllanadi".

Ana shu jihatdan xulq tushunchasi axloqning tarkibiy qismi sifatida inson kamolotida muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq, xulq ikki ko'rinishda namoyon bo'ladi. **Birinchisi** - yaxshi chiroyli xulqlar. Bunga shirinsuxanlik, muloyimlik, halollik, iffat, diyonat, or-nomus, nafsni tiyish, vijdon, shijoat, sabr, ilmlilik, g'ayrat, riyozat, qanoat, sabr, intizom, munislik, haqiqatparvarlik, vatanparvarlik, insonparvarlik, adolatparvarlik va shu singari ijobiy tuyg'ular kiradi. Bular o'z navbatida insonda hulqiy go'zallikni namoyon qiladi va insonni axloqiy jihatdan kamolotga etkazadi.

Ikkinchisi - yomon, hunuk xulqlar. Unga xudbinlik, hasadgo'ylik, tamagirlik, ikkiyuzlamachilik, firibgarlik, ig'vogarlik, tuhmatchilik, badnafslilik, badniyatlik, badjahlilik, bachkanalik, dilozorlik, andishasizlik, bevafoqlik, berahmlik, tovlamachilik, behayolik singari illatlar kiradi. Bular insonni tubanlik sari etaklaydi va manaviyatini

qashshoqlashtiradi. Mazkur illatlarni odat qilgan kishilar umum tasavvurida jirkanch taassurot qoldiradi.

Axloq murakkab tuzilishga ega bo'lib, asosan uch tarkibiy qismdan iborat ular: axloqiy ong, axloqiy amaliyot va axloqiy munosabatlardan tashkil topadi.

Axloqiy ong. Har bir insonning xatti-harakatlari uning ongi orqali boshqariladi. Chunki, ong insonlarning olamni, Yani jamiyatni, tabiatni aks ettiruvchi his-tuyg'ulari va odatlarining yig'indisi bo'lib, siyosiy, huquqiy, axloqiy, falsafiy, diniy, estetik qarashlar va kechinmalar shaklida namoyon bo'ladi. Axloqiy ong ijtimoiy ongning shakllaridir biridir.

Axloqiy amaliyot. Inson o'zining har bir faoliyatida aniq bir maqsadni ko'zlab, tegishli vosita va usullar orqali harakat qiladi hamda malum natijalarga erishadi. Demak, maqsad, vosita va natijalar inson faoliyatining, jumladan axloqiy amaliyotining tarkibiy qismlari hisoblanadi. Oxirgi natijalarning axloqiy mazmunida kishilar orzu-umidlarining ro'yobga chiqishiga yordam beruvchi yaxshi yoki yomon amallar, qulay yoki noqulay harakatlar aks etadi. Mana shu tomonning o'zaro birligi axloqiy amaliyotning mazmunini tashkil qiladi.

Axloqiy munosabatlar ijtimoiy munosabatlarning tarkibiy qismlaridan biri sifatida jamiyat hayotida o'ziga xos o'rinlardan birini egallaydi. Axloqiy munosabatlar insonlar tomonidan aholi guruhlari orasida, mehnat jamoalarida amal qiladigan axloq normalari bilan chegaralangan aloqalari, bog'lanishlari, tasir va aks tasirlariga aytiladi.

Jamiyatda qonun ustuvorligiga erishish uchun qonunlarga rioya etish majburiyatga emas, fazilatga aylanmog'i lozim. Buning uchun odamlarni demokratiyaga o'rgatish zarur, toki kishi Shaxsiy javobgarlik hissini tuysin, axloq meyorlariga rioya etish uning uchun ichki zaruratga aylansin.

Etika fani rivojlanish tarixiga nazar tashlasak, gedonizm va evdemonizm kabi talimotlar inson uchun zarur bo'lgan ehtiyojlari, moddiy qadriyatlar uning qadr-qimmatini bilan bog'liq g'oyalarni ilgari suradi.

Gedonizm (yunoncha hedone - lazzatlanish) – lazzatlanib umr kechirish inson hayotining asl mazmunini tashkil etishi lozim, degan qarashga asos bo'lgan g'oya va turmush tarziga intilish. Qadimgi Yunonistonda Aristin va Elinur gedonizmning asoschisi hisoblanadi. Yangi davr falsafasida Mill va Bentam tomonidan qaytadan tiklashga harakat qilingan. Falsafada gedonizmga ko'proq moddiy boyliklarga e'tibor berish asosida hayot kechirish deb qaraladi. Bu hol gedonizm g'oyalarini mutlaqlashtirish sharoitida hosil bo'ladi. Aslida esa, ko'pincha, gedonistlar inson uchun eng yaxshi jamiyat – farovon, moddiy boyliklar mo'l-ko'l bo'lgan davr, deb hisoblaydilar. Ammo bu qarash, ayrim hollarda, ma'naviy qadriyatlarga e'tiborni susaytiradi, ular ahamiyatini to'g'ri anglashga xalaqit beradi.

Yillar osha bu qadimgi tushuncha global ahamiyatga molik axloqiy masala sirasiga kira boshladi. Dunyo miqyosida hozirgi kunda huzurbaxshlik talimotining

ta'siri kun sayin kuchayib bormoqda. Yashashga bo'lgan intilish ashyoviylik, moddiylik bilan yo'g'rib, insonlarni elkasiga yanada og'irroq bo'lgan yuklamani ortmoqda. Natijada zamonaviylik "hayotdan to'liq zavq olish" shiori ostida uni yanada yorqinroq, chiroyli va dabdabali kunga aylantirishga intilish kuchaydi. "Sabr", "shukr", "minnatdorchilik", "kelajakka umid" degan tushunchalar nozamonaviylik, noreallik tarzida qabul qilinyapti. Bunda eng yaxshi hayot tarziga ega bo'lish eng yaxshi narsalarga ega bo'lish bilan belgilanadi. Qimmatbaho buyumlar, mazali taomlar, eng yaxshi moddiy taminot baxtning belgisi sifatida namoyon bo'lar ekan, axloqiy anglash muammosi bu borada qay darajada muhim ekanligini belgilaydi. Shu jihatdan ham, hozir ushbu ta'limot sog'lom va nosog'lom turlariga ajrala boshladi. Nosog'lom turi nafaqat o'zini, balki boshqalarning ham hayoti, ya'ni yashash tarziga "halaqit" beradi. Aynan moddiy etishmovchilik tufayligina boshqa insonlarni qadrini, oriyatini, izzatini oyoq-osti qiladi. Ularni tahqirlaydi. Insonning mohiyati emas, uning tashqi ko'rinishi, u bog'langan va foydalanayotgan narsalariga bo'lgan qiziqishning kuchliligi, Kamyu tili bilan aytganda obektni sizdan «begonalashuviga» olib keladi.

Evdemonizm (*yunoncha eudaimonia – baxt-saodat, rohat-farog'at*) – baxt-saodat, rohat-farog'atni kishilar hayotining oliy maqsadi deb hisoblaydigan axloqiy yo'nalish. Evdemonizm yunon etikasining asosiy prinsiplaridan biri bo'lib, u Suqrotning shaxsning ichki erkinligi, tashqi dunyoga qaram emasligi to'g'risidagi g'oyasi bilan uzviy bog'liq. Evdemonizm baxt-saodatni jismoniy va ma'naviy huzur, lazzat bilan tenglashtirmaydi, balki uni keng ma'noda, barcha jismoniy va ma'naviy (ko'pincha fuqarolikka ham oid) qadriyatlarning majmui tarzida tushunadi. Uningcha, o'z shaxsida ana shu qadriyatlarni mujassamlashtira olgan kishigina chinakam baxt-saodat sohibidir, shunday baxtgina insonga haqiqiy lazzat, farog'at baxsh etadi. Demokrit, Epikur, Forobiy, Ibn Sino evdemonizmning yorqin namoyondalaridandir.

Axloqning funksiyalari. Axloq jamiyatda turli funksiyalarni bajaradi. Ular orasida quyidagilar eng muhimi hisoblanadi: 1) kishilar orasidagi turli munosabatlarni muvofiqlashtirish; 2) kishilar faoliyatining insonparvar qadriyatlari va mo'ljallarini belgilab berish; 3) shaxsni ijtimoiylashtirish. Ushbu funksiyalarni bajarar ekan, axloq zaruriylik, aqlga muvofiqlik va umuminsoniy namunalarni namoyish etadi. Kishilar ularni insonparvar, ezgu, halol va adolatli munosabatlarga undaydi.

Axloqiy qadriyatlar. Etikaning mezonlari, asosiy tushunchalari va me'yorlari jamiyat taraqqiyotining umumiy imkoniyatlari va ehtiyojlari, alohida etnik guruhlar yashayotgan, mehnat qilayotgan joylardagi sharoitlar, ularning o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi. Ularni biron-bir shaxs yaratmagan, u muayyan ijtimoiy munosabatlarga muvofiq, moddiy va manaviy hayot jarayonida kishilar ijtimoiy turmushining, axloqiy munosabatlarining talablarini birmuncha umumlashgan holda aks ettiradigan axloqiy ong shakllari sifatida vujudga kelgan qonun-qoidalar hisoblanadi. Bular orasida axloqiy tamoyillarning muhim o'rni bor. Tamoyil "prinsip"

lotincha soʻz boʻlib, “nazariya”, “talimot”, fan uchun asosiy qonun-qoida, inson uchun oʻzi ogʻishmay amal qiladigan qoida, nuqtai nazar, maslak degan manoni anglatadi. Axloqiy kategoriyalar singari axloqiy tamoyillar ham axloqiy anglash shakllaridan hisoblanadi. Ularda axloqiy talab nisbatan umumiy tarzda koʻzga tashlanadi. Ular jamiyat tomonidan shaxsga qoʻyiladigan talab tarzida namoyon boʻlib, insonning axloqiy mohiyatini, uning hayoti mazmunini, odamlar bilan oʻzaro aloqalaridagi asosiy jihatlarni belgilab beradi. Natijada, tamoyillar inson xatti-harakatining umumiy yoʻnalishini koʻrsatgan holda, koʻpgina axloqiy meyorlar uchun asos boʻlib xizmat qiladi. Quyida biz ana shulardan faqat ayrimlarini koʻrib oʻtamiz.

Vatanparvarlik bu tamoyil bir ijtimoiy guruhga mansub boʻlgan insonlarning oʻz tarixini, tili, madaniyati, urf-odatlarini, milliy obroʻsi, qadr-qimmatini bilish, hurmat qilishi, ularga tayanishi, boshqa xalqlarning ham obroʻ-eʼtiborini, manfaatlarini hurmat qila bilishini ifodalovchi manaviy fazilatdir. Vatanparvarlik insonning oʻz Vataniga muhabbatini, uni asrab-avaylashga boʻlgan ishtiyoqini anglatuvchi axloqiy tushuncha boʻlib, u ayni paytda Vatan va millat oldidagi masuliyat va burchni anglash tuygʻusi hamdir.

Vatanparvarlik ayni paytda etuk manaviyatdir. Manaviyati zaif boʻlgan xalqda vatanparvarlik tuygʻusi ham yuk salmaydi. Shaxs manaviyati uning axloqiy sifatlari, odobi, Vatan va xalqqa sadoqati, mehnatga, insonlarga boʻlgan munosabati, aql-zakovati va qadr-qimmatini bilan oʻlchanadi. **Manaviyat** – axloqiy qadriyatlar, xususan umuminsoniy va milliy qadriyatlar tasirida oʻzgarib, rivojlanib, kamol topib boradi. Oʻz navbatida yuksak manaviyat shaxsning axloqiy jihatdan kamol topishida muhim rol oʻynaydi. Ijtimoiy hayotning bu ikki negizi doimo bir-biriga tasir etib, bir-birini toʻldirib, taqozo etib boradi. Bu uzluksiz davom etadigan jarayondir. Vatanparvarlik tuygʻusi milliy ong, milliy iftixor, oʻzlikni anglash singari fazilatlar bilan birga shakllanadi.

Vatanparvarlik gʻoyatda serqirra boʻlib, tarixiy, ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy taraqqiyot jarayonida doimo takomillashib rivojlanib boradi. Vatan manfaati, qadr-qimmatini, taqdirini, istiqbolini qancha koʻp anglashilsa, kishilarda vatanparvarlik tuygʻusi shuncha baland boʻladi. Bu jarayon chyeksizdir. Tarixiy, ijtimoiy-siyosiy, manaviy taraqqiyotning turli bosqichlari vatanparvarlikning yangi-yangi qirralarini kashf etib boradi. Bu tamoyil ayniqsa, milliy jipslashish harakatida yanada yaqqolroq namoyon boʻladi. Chinakam vatanparvarlik millat, Vatan manfaati bilan yashash, uning istiqboli, manfaati yoʻlida mehnat qilish hamda kurashishdir. Vatanparvarlik tuygʻusi milliy ong, milliy iftixor, oʻzlikni anglash singari fazilatlar bilan birga shakllanadi. Vatanparvarlikning yana bir belgisi davlat va jamiyat manfaatlarini oʻz shaxsiy manfaatidan ustun qoʻyishdir. Haqiqiy fidoiylilik vatanparvarlikning asosiy belgisidir. Vatanimizning mustaqil mamlakat sifatida mustahkamlanish, yurtning iqtisodiy, manaviy-axloqiy rivoji, xalqning yaqin kelajakda obod hayotga etishi uchun

fidokorlik bilan ishlash va izlanishni fidoiylilik tuygʻusi hisoblanadi. Fidoiylilik el-yurtga boʻlgan sadoqatdan va muhabbatdan boshlanadi.

Millatparvarlik va masuliyat tuygʻusi kuchli boʻlgan insongina millatning ravnaqi va istiqboli yoʻlida olib borayotgan maqsadlariga erishadi. Xalq hayoti turli inqirozlarga, tanazzullarga uchramasligi uchun yoshlarda millatparvarlik va masuliyat tuygʻusini yanada kamol toptirishga etiborni qaratish maqsadga muvofiqdir.

Siyosiy va iqtisodiy mustaqillikka erishgandan soʻng, mamlakat mustaqilligini himoya qilishda ham milliy birlikning barqarorligi muhim ahamiyatga egadir. Milliy davlat, til, madaniyat, axloq, qadriyatlar, ananalar rivojlanishi, yuk salishi uchun milliy birlik va birdamlikning barqarorligi zarur. Milliy birlik tuygʻusi oldin inson qalbida eʼtiqod, axloq, mafkura sifatida shakllanadi va shundan keyingina katta tarixiy, ijtimoiy-siyosiy kuch sifatida ahamiyatga ega boʻladi. Shuning uchun ham milliy ong zaminida shakllangan milliy birlik-milliy mafkura, milliy vijdon, milliy axloq hamdir. Millatga xos manaviyatning barcha jabhalarini milliy ong oʻz ichiga qamrab oladi. U oʻz mohiyati jihatidan milliy birlik va birdamlik tuygʻusiga nisbatan kengroq va chuqurroqdir. Millatning tarixiy taraqqiyoti jarayonida milliy ong ham oʻzgarib, rivojlanib boradi. Ayniqsa, tarixning burilish davrlarida milliy ongda ham qonuniy tarzda tub oʻzgarishlar yuz beradi. Masalan, milliy mustaqillikning mohiyati va ahamiyatini anglab etgan shaxsda milliy ongning oʻsish suratlari yanada tezlashadi. Milliy qadriyatlarni tiklash, oʻrganish, hayotga keng joriy qilish milliy ong shakllanishi va rivojlanishiga oʻz tasirini oʻtkazadi.

Insonparvarlik. Bu tamoyil – insonning yuksak ijtimoiy vazifasini belgilaydigan va barqaror etadigan gʻoyalar, qarashlar va eʼtiqodlar majmui, shaxs erki, qadr-qimmati, uning baxtli boʻlish huquqini talab etish imkonining mavjudligiga engilmas ishonchdir. Insonparvarlik – odamiylikdir. Insonparvarlik axloqiy prinsip sifatida kishilarning xulqini bir-biriga hurmat va gʻamxoʻrlik, insonning kuch-qudratiga ishonch ruhida tartibga solib boradigan xatti – harakatlarni bildiradi. Uning tub mohiyati inson zotini hurmat qilish, qadr-qimmatini bilish hamda baxt-iqboli yoʻlida doimo fidokorlik bilan kurashish va gʻamxoʻrlik koʻrsatishdan iboratdir. Insonparvarlik – insonning yuksak ijtimoiy vazifasini belgilaydigan va barqaror etadigan gʻoyalar, qarashlar va eʼtiqodlar majmui, shaxs erki, qadr-qimmati, uning baxtli boʻlish huquqini talab etish imkonining mavjudligiga engilmas ishonch.

Umuminsoniy axloq prinsiplariga kiruvchi insonparvarlik davlat xizmatchilarining amalda qoʻllash faoliyatida oʻziga hos tarzda namoyon boʻladi. Biz qurayotgan erkin fuqarolik jamiyati nafaqat insonga mehr-muhabbat va izzat-hurmat koʻrsatishni asosiy tamoyil qilib olgan, balki Shaxsning har tomonlama kamol topishi uchun zarur boʻlgan haqiqiy insoniy shart-sharoitlarini yaratishni ham oʻz oldiga oliy maqsad qilib qoʻygan.

2. Yevgenika va bioetikaning axloqiy jihatlari.

Yevgenika (yunon. –eugenes - aslzot). Ushbu ta'limot o'zining zamonaviy tushunchasida Angliyada paydo bo'lgan, uning asoschisi Ch.Darvinning amakivachasi Frensis Galton hisoblanadi. Aynan Galton "yevgenika" atamasini yaratgan. Galton evgenikani "yangi din singari milliy ongning bir qismiga aylantirishni" maqsad qilgan.

Yevgenika Platonning "Davlat" to'g'risidagi asariga borib taqaladigan, ham jismoniy, ham ruhiy belgilarga ko'ra, mukammal belgilarni keltirib chiqaradigan va noshud avlod tug'ilishining oldini oladigan sharoitlar haqidagi ta'limot. 1883 yilda F.Galton irsiy omillar asosida ham jismonan, ham ruhan kuchli bo'lgan, g'oyat qobiliyatli odamlar turkumini yaratish mumkin deb hisoblagan. Uning so'zlariga ko'ra, evgenika – bu "kelajak avlodlarning ham jismoniy ham intellektual irqiy sifatlarini tuzatishi yoki takaomillashtiri" mumkin bo'lgan ijtimoiy nazorat usullarini ishlab chiqishga qaratigan fandır.

XX asrning 1-yarmida evgenika g'oyalari e'tiborli ilmiy va siyosiy harakatlarni keltirib chiqardi. Yevgenikaning tarafdorlari bo'lgan ko'plab taniqli biologlar turli mamlakatlar hukumatlariga emigratsiya, abort, sterilizatsiya, ruhiy yordam, ta'lim va boshqa masalalarida maslahatchi sifatida ishtirok etdilar. Yevgenika tarafdorlarining fikriga ko'ra, zamonaviy jamiyatda tibbiyotning rivojlanishi, nogironlarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va yashash tarzi sifatlarini yaxshilanishi tufayli tabiiy tanlanish ta'siri susayib, natijada irqiy nasl buzilishi xavfi paydo bo'ldi. "Subnormal" individlar ko'pytirishda qatnashmoqdalar, millat genofondini "sifatsiz genlar" bilan to'ldirmoqlar. Yevgenik usullar genetik nasl buzilishi populyasiyasini to'xtatishga qaratilgan.

Salbiy va ijobiy evgenikani farqlaydilar. Salbiy evgenika, to'laqonli bo'lmagan fuqarolarning "subnormal" genlarini nasl qoldirish va meros qilib qoldirish imkoniyatidan mahrum qilishni o'z ichiga oladi. Ijobiy evgenikaning asosiy vazifasi esa jismoniy yoki intellektual iqtidor egalarini ko'pytirish uchun imtiyozlarni (masalan, moliyaviy) ta'minlashga qaratilgandır.

Tarixan alkohol ichuvchilar, psixiatrik bemorlar, giyohvandlar, sifilis bilan kasallanganlar, jinoyatchilar, "jinsiy buzuqlar" salbiy evgenikaning asosiy obyekti hisoblangan. Majburiy sterilizatsiya to'g'risidagi birinchi qonun 1907 yilda AQSHning Indiana shtatida qabul qilingan.

Keyinchalik shunga o'xshash qonunlar Qo'ma Shtatlarning deyarli 30 shtatida qabul qilindi. Jami, Ikkinchi Jahon Urushidan oldin Qo'shma Shtatlarda majburiy sterilizatsiya qilishning 50 mingga yaqin holati qayd etilgan. O'sha paytda AQSHning ko'plab shtatlari evgenik asosida irqilararo nikohni taqiqlovchi qonunlarni qabul qildilar. Agar odamda "negr qoni"ning atigi 1/32 qismi bo'lsa, u "negr" deb hisoblangan. Xuddi shunday tarzda fashistlar Germaniyasida ham kelib chiqishiga ko'ra "oriy bo'lmagan"larni ham aniqlashga nisbatan qattiq irqiy mezon ishlatilgan.

Yevgenika g'oyalari fashistik irqiy nazariyaning shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Yevgenika sohasidagi nemis mutaxassislari millatning "genetik sog'lom" tushunchasini kiritdilar, shuningdek, profilaktik tibbiyotning ixtisoslashtirilgan bo'limi – "irqiy gigiyena"ni ishlab chiqdilar. 1933 yilda "Naslga genetik kasalliklardan himoya qilish to'g'risida"gi qonun qabul qilindi, uning qo'llanilishi fashistik Germaniyaning qulashidan oldin 350 mingdan ortiq majburiy sterilizatsiya holatlari qayd etilgan. Fashistlar Germaniyasida nikohdan o'tish uchun oldin genetik maslahatlar olish zarur shart etib qo'yilgan edi.

2-jahon urushidan keyin evgenikaning g'oyalari va amaliyoti uzoq vaqt obro'sizlantirildi. Yevgenika muammolarini (va u bilan bog'liq tavsiflarni) muhokamam qilishning yangi to'liqini molekulyar genetikaning so'nggi o'n yilliklarda jadal rivojlanishi, xususan, genetik jihatdan aniqlangan ko'plab kasalliklar va nuqsonlarni embrional rivojlanish bosqichi va hatto embriongacha bo'lgan bosqichlarda aniqlash imkoniyatlari paydo bo'lmoqda. So'nggi yillarda evgenika Singapurda davlat siyosatining shakli sifatida rivojlanmoqda.

Etikaning hozirgi kunda umumjahon global muammolarni hal qilishdek muhim vazifasi ham borki, u haqida to'talmaslikning iloji yo'q. Bu muammolardan biri, eng muhimi, sayyoramizda "etosfera" – axloqiy muhit davrini yaratish bilan bog'liq.

Ma'lumki yuzlab asrlar mobaynida inson kichik biologik olam sifatida katta biologik olam ichida, uning bir parchasi, jonli organizmlar podshosi, oqil va hukumron qismi sifatida yashab keldi. XIX asrning oxiridan boshlab, ayniqsa XX asrda u o'z tafakkur quvvati bilan, ilmiy-texnikaviy yuksalishlar tufayli ana shu biosfera ichida noosferani yaratdi. Mana, hozirgacha biz mana shu noosfera ichida yashaymiz – yeymiz, ichamiz, yuramiz, uxlaymiz, ularsiz hayotimizni tasavvur qila olmaymiz. Texnika bizning yashash muhitimizga aylanib qolgan.

Inson endilikda o'zi yashayotgan butun boshli sayyoraga ta'sir ko'rsata boshladi. Yer tarixida inson birinchi marta ulkan geologik kuch bo'lib maydonga chiqdi. Insoniy tafakkur biosferadagi o'zgarishlarning asosiy sababiga aylandi. Noosfera ta'limoti asoschilaridan biri V.I.Vernadskiy ilmiy tafakkur va inson mehnati ta'siri ostida biosfera yangi holat bo'lmish noosferaga o'tayotganligini, butun geologik davr mobaynida yaratilgan, o'z muvozanatlarida barqarorlashgan biosfera inson ilmiy tafakkuri bosimi ostida tobora kuchliroq va teranroq o'zgarishga kirishganini ta'kidlaydi.

Noosfera faqat ijobiy emas, balki salbiy hodisa sifatida namoyon bo'lmoqda. Chunki noosferada, inson fikri narsalashadi, o'z intellektimiz narsalarga aylanib, bizni o'rab oladi. Insonning chiki tabiati muhit mavqeini egallab, tashqi tabiatga ta'sir ko'rsata boshlaydi va ko'p hollarda bundan insonning o'zi ozor chekadi. Tafakkur biologik xususiyatga ega bo'lmaganligi uchun biologik muhitning o'rnini egallashga, uni asta-sekin siqib chiqarishga harakat qiladi. Bu harakat ma'lum nuqtadan o'tganidan

soʻng esa ijobiy xususiyatini yoʻqota boshlaydi. Atom, vodorod, neytron bombalarning kashf etilishi ana shunday salbiy hodisalardandir. Bundan tashqari, noosferaning paydo boʻlishi atmosferani, olamiy okeanni, yer osti va er usti suvlarini, nabototni, hayvonotni, hatto insonni ich-ichidan kimyoviy zaharlanishga olib kelmoqda. Hozirgi kunda tirik organizmlarning, oʻsimliklarning, hayvonlarning koʻpgina turlari jisman yoʻq boʻlib ketish arafasida turibdi. Ayniqsa, joy topolmay, okean boʻylab kemalarda suzib yurgan radioaktiv chiqindilar yoki ularning kimsasiz goʻzal orllarga koʻmib tashlanishi, kislota yomgʻirlarining koʻpayib borishi singari hodisalar bagʻoyat xatarli. Afsuski, inson koʻra bila turib, oʻzi oʻtirgan shoxga bolta urishni toʻxtatmayotir.

Bu muammolarning hal etilishi faqat atrof-muhitni kimyoviy zahardan ekologik tozalashnigina emas, balki, eng avvalo, global maʼnoda, XXI asr kishisi ongini texnokratiya zaharidan forigʻlantirishni taqazo etadi. Yaʼni, ular insoniyat oldida endilikda ekologik hodisa emas, balki tom maʼnodagi axloqiy muammolar sifatida koʻndalang boʻlib turibdi.

Yuqorida aytilganlardan chiqadigan xulosa bitta: kelajakda inson oʻzini va oʻz sayyorasini muqarrar halokatdan qutqaraman desa – hozirdan boshlab etosfera davriga batamom oʻtishi kerak; axloqiylik har birimiz uchun har qadamda bugungi texnikaviy muhit kabi zaruratga aylangandagina bunga erishi mumkin. Bunda etika fanining oʻrni nihoyatda beqiyos.

Shuningdek yana bir muammo, bu – biologik axloqshunoslik (bioetika). Mazkur muammo soʻnggi bir necha oʻn yillik ichida sof tabobat muammosidan axloqiy muammoga aylandi: endilikda, birovning muayyan aʼzosini boshqa bemorga jarohlik operatsiyasi yoʻli bilan oʻtkazish orqali kishi hayotini saqlab qolish axloqiy nuqtai nazardan qanday baholanadi, degan savol kun tartibida dolzarb boʻlib turibdi.

Chunki tabobat borasida soʻnggi tadqiqotlar inson oʻlimi bir lahzada roʻy bermasligini, yurak urishi va nafas olish toʻxtaganda ham, miya oʻlmasa insonni oʻldi deyish mumkin emasligini isbotlab berdi. Dastlab miya qobigʻi, undan keyin miya tanasi halok boʻladi. Shundan keyingina insonni oʻlgan deb hisoblash mumkin. Zero, hozirgi kunda toki miya oʻlmas ekan, koʻpgina ichki aʼzolarning yangi tabobat texnikasi vositasida ishlashda davom etishini taʼminlash va shu orqali ancha muddatgacha insonda tiriklikning minimal darajasini maqlab turish mumkin. Demak, yurak yoki buyrakning koʻchirib oʻtkazilishi hali oʻlmagan odamning minimal tiriklikka boʻlgan huquqini poymol qilishdir.

Biologik axloqshunoslikning anchadan buyon koʻpchilikka maʼlum muammosi, bu – abort. Maʼlumki, toʻrtinchi xaftaning oxirida homilada dastlabki yurak urishi paydo boʻladi. Sakkizinchi haftaning oxirida esa miya tanasining elektrofizilogik faolligini kuzatish mumkin. Demak, har qanday abort, xalq taʼbiri bilan aytganda, jonlini jonsiz qilish, tirik organizmni tiriklikka boʻlgan huquqdan mahrum etishdir. Xoʻsh, abortni axloqsizlik tarzida baholash kerakmi yo yoʻqmi? Yoki AQSH olimlari

tomonidan “inson zotini yaxshilashga” qaratilgan tadqiqotlarni olib ko‘raylik. Ularda “yaxshilangan” – sog‘lom, kuchli intellekt egasi bo‘lgan odamlar xujayrasini ayol organizmidagi endi rivojlanishga kirishgan nisbatan “oddiy odam” xujayrasi o‘rniga ko‘chirib o‘tkazish tajribalarini olib borish mo‘ljallangan. Ular amalda tabiiq etilsa, asta-sekinlik bilan insoniyat irsiyat jamg‘armasining (genofondining) bir yoqlama o‘zgarishiga olib kelishi shubhasiz. Rim papasi buni inson zotiga, insoniy tabiatga aralashuv, uni zo‘rlilik yo‘li bilan o‘zgaritirish, nafaqat katta gunoh, balki o‘ta axloqsizlik deb atadi. Xsho‘, bunday tajribalarni qanday baholash kerak? Bu savollarga ham etika javob topmog‘i lozim.

O‘lim, ma‘lumki, axloqiy nuqtai nazardan eng ulkan yovuzlik hisoblanadi. Shunga ko‘ra, o‘lim jazosining huquqiy jihatdan qo‘llanilishi mohiyatan jamiyat tomonidan yovuzlikka qarshi yovuzlik bilan javob berishdir. O‘lim jazosini kimlar qanchalik oqlashga harakat qilmasin, u – jinoyatchini jazolashdan ko‘ra, undan o‘ch olishga qaratilgan, qadim-qadimlardan kelayotgan xun olish tamoyilining “demokratlashgan”, yangilangan shakli sifatida namoyon bo‘ladi. Chunonchi Lenin, Stalin hukumronligida millinolab odamlarning qatl etilishi, xususan, o‘zbek xalqining asl farzandalri Fitrat, Cho‘lpon, Akmal Ikromov, Fayzulla Xo‘jayev va boshqa bir qator ziyolilarimizning qatag‘on paytida o‘limga hukm qilinganlarning juda ko‘pchiligi keyinchalik oqlandi, ular gunohsiz deb topildi. Lekin hukm ijro qilib bo‘lingan: nohaq jazolangan – qatl etilgan insonlar adolat tantanasini ko‘rolmaydilar. Yana bir misol, hatto demokratik jamiyatlarda sudlarning hamma vaqt ham yuz foiz to‘g‘ri va adlolatli hukm chiqarishiga kim kaolat beradi – hakamlar ham inson, hamma qatori xato qilishi mumkin. Jamiyatning keyingi pushaymonidan qatl etilgan odamga nima foyda? Bu misollarning hammasi o‘lim – tor huquqiy jazo doirasidan chiqib ketadi hamda tarixda adangan, adashgan insoniyatning, jamiyatning va shaxsning axloqsizligi sifatida baholanadi. Shu jihatdan qaraganda, hozirgi paytdagi ko‘pgina demokratik mamalakatlarda va bizning mamalaktimizda ham o‘lim jazosining bekor qilinishi ijobiy hodisa deyish mumkin.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Etika fanining asosiy predmeti nima va u “axloq” tushunchasidan nimasi bilan farq qiladi?
2. “Oltin qoida”ning (o‘zingga ravo ko‘rmaganni o‘zgalarga ham ko‘rma) etika rivojidagi o‘rni qanday?
3. Kasb etikasi va deontologiya deganda nimani tushunasiz?
4. Yaxshilik va yomonlik kategoriyalarining nisbiyligi nimada namoyon bo‘ladi?
5. Vijdon — bu insonning ichki nazoratchisimi yoki ijtimoiy tarbiya mahsulimi?
6. Yevgenika tushunchasining mazmuni nima va nima uchun u XX asr o‘rtalarida salbiy

ma'no kasb etdi?

7. "Ijobiy yevgenika" va "Salbiy yevgenika" o'rtasidagi farqni tushuntirib bering.
8. Inson genomi ustida o'tkaziladigan tahrirlash ishlarining axloqiy chegarasi qayerda?
9. Yevgenika g'oyalari inson huquqlari va tenglik tamoyillariga qanchalik zid?
10. Kelajakda "ideal inson"ni sun'iy yaratish jamiyatda qanday ijtimoiy tabaqalanishga olib kelishi mumkin?
11. Bioetikaning asosiy 4 ta tamoyili (avtonomiya, zarar yetkazmaslik, xayriya, adolat) nimalardan iborat?
12. Evtanaziya: Bu insonning o'z hayotiga bo'lgan huquqimi yoki axloqiy jinoyatmi?
13. Surrogat onalik va uning ma'naviy-huquqiy oqibatlari haqida nimalarni bilasiz?
14. Tibbiyotda "Xabardor qilingan rozilik" (informed consent) nima uchun eng muhim axloqiy talab hisoblanadi?
15. Klonlashtirish (ayniqsa insonni) masalasiga zamonaviy etikaning munosabati qanday?
16. "Qadriyat" tushunchasining falsafiy ma'nosi nima?
17. Umumbashariy, milliy va shaxsiy qadriyatlar o'rtasidagi bog'liqlikni izohlang.
18. Nima uchun qadriyatlar tizimi vaqt o'tishi bilan o'zgarib turadi? (Dinamiklik xususiyati)
19. Moddiy va ma'naviy qadriyatlar o'rtasidagi muvozanat qanday saqlanadi?
20. Globallashtirish davrida milliy qadriyatlarni saqlab qolishning asosiy axloqiy yo'llari nimalardan iborat?

Foydalanilgan adabiyotlar:

Asosiy adabiyotlar:

1. Sh.M.Mirziyoev. "O'zbekiston-2030" Strategiyasi. 2023-yil 11-sentyabr, PF-158-son).
2. Sh.M.Mirziyoev. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida" gi PF-4947-sonli farmoni. T., 2012.- 196 b.
3. Qosimova Dilorom Sobirovna Menejment nazariyasi Toshkent "Tafakkur Bo'stoni" 2019.
4. Po'latov Sh. Ta'lim menejmenti yoxud ta'lim muassasasini ilmiy-metodik boshqarish strategiyasi. "Yosh kuch". Toshkent – 2019.
5. Shlyayxer A. Jahon miqyosidagi ta'lim. XXI asr maktab tizimini qanday barpo etmoq kerak? / so'z boshi Sh.Shermatov, X.Umarova; Umumiy tahrir D.Norboeva; tarjimonlar: R.Axmatova, D.Norboeva. – Toshkent: "Zamin Nashr" nashriyoti, 2022.
6. Mardanov D. Maktabda kasbga yo'naltirish ishlari. — Nukus. 2013. — 182 b.
7. Abu Nasr Farobiy Fozil odmlar shahri. // Toshkent. — "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi", davlat ilmiy nashriyoti. 2004
8. Mahmudov I. Boshqaruv psixologiyasi. // Toshkent. — "YUNAKS-PRINT", 2006. 232 bet.

Qo'shimcha adabiyotlar:

9. Mirziyoyev SH. M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017. – 488 b.
10. Jaspers. The origin and goal of history. New Haven and London. Yale University Press. 1965. P – 77. (P – 19)
11. K. S.Guttenplan. J.Hornsby. C. Janavay. Reading philosophy. Blackwell Publishers Ltd. UK. 2003. P – 341.
12. A.Azami. Vvedeniye v Xadisovedeniye. Kazan: 2011
13. A.Fitrat. Tanlangan asarlar –T.: Ma'naviyat, 2010 -301
14. Abu Xomi G‘azzoliy Kim ei saodat/Ikki dune saodatigaeltuvchi bilim. - Samarkand: Imom Buxoriy xalkaro markazi, 2019
15. Otamurodov S. Globallashuv: millatni asrash mas'uliyati. Toshkent: O‘zbekiston, 2018
16. Sharipov M. Fayzixo‘jayeva D. Mantiq. -T.: Unversitet, 2007.

Internet tarmoqlari:

17. Philosophy.ru – Rus tilidagi eng yirik falsafiy resurs va elektron kutubxona.
18. Lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.
19. Stanford Encyclopedia of Philosophy (plato.stanford.edu) – Dunyodagi eng nufuzli falsafiy ensiklopediya.
20. Ziyonet.uz – O‘zbekiston ta'lim portali (falsafa bo'limi).
21. Natlib.uz – Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi.
22. Unilibrary.uz – O‘zbekiston oliy ta'lim muassasalari yagona elektron kutubxonasi.

14. NIKOH VA OILANING AXLOQIY ASOSLARI, UNING YOSHLAR TARBIYASIDAGI O‘RNI

Reja:

1. Oila va nikohning ma'naviy-axloqiy mohiyati.
2. Nikoh. Ajralish va uning axloqiy kamolotga salbiy ta'siri.
3. Sog'lom oilaviy muhit — yoshlar tarbiyasining asosi.
4. Zamonaviy jamiyatda oilaviy qadriyatlarni asrash va yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash.

Tayanch tushunchalar: Nikoh, oila, oilaviy qadriyatlar, reproduktiv funksiya, ijtimoiy tarbiya, sadoqat va ishonch, ota-ona mas'uliyati, ajrim, sog'lom muhit, kichik vatan,

1. Oila va nikohning ma'naviy-axloqiy mohiyati.

Oilani fuqarolik jamiyatining, davlatning eng muhim hujayrasi deyishadi. Chunki har bir jamiyat a'zosi, bo'lajak fuqaroning tarbiyasi oiladan boshlanadi. Oila uch jihatni: o'zining bevosita ko'rinishi bo'lmish nikohni; oilaviy mulk va anjomlar hamda ular haqidagi g'amxo'rlikni; bolalar tarbiyasini o'z ichiga oladi.

Nikoh o'z mohiyatiga ko'ra axloqiy hodisa. Nikoh – erkak va ayolning teng huquqli, erkin va ixtiyoriy ittifoqi bo'lib, u fuqarolik holati dalolatnomalrini yozish organlarida tuziladi. Va oila tuzish maqsadiga xizmat qiladi. Oila jamiyatning dastlabki bo'g'ini sanaladi va davlatning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki oilada tug'ilib, tarbiya topayotgan yosh avlod jamiyatning, davlatning ertangi kunini, istiqdolini belgilab beradi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2018-yil 2-fevraldagi “Xotin-qizlarni qo'llab quvvatlash va oila institutini mustahkamlash sohasidagi faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi qaror oila mustahkamligini ta'minlash, uning ijtimoiy vazifalarini amalga oshirish imkoniyatlarini kengaytirish, ayniqsa, oilaning farzandalar tarbiyasidagi nufuzini oshirishga ko'maklashish hamda mamlakatimizda oila va nikoh munosabalarining qadriyat sifatida e'tirof etish uchun asosiy poydevor bo'lib xizmat qiladi. Sh.Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan marosimdagi ma'ruzasida oilaning jamiyat taraqqiyotidagi nufuzi haqida; “Barchamizga ayonki, yurtimizdagi har qaysi inson, har qaysi oilaning eng ezgu-maqсадalari, hayotiy manfaatlari avvalambor uning farzandalari timsolida namoyon bo'ladi, ro'yobga chiqadi. Albatta, bu borda yurtimizda ulkan ishlar qilinmoqda va ular amalda o'zining ijobiy natijasini bermoqda”, deb ta'kidlagan edilar.

Bir qancha respublika va xalqaro miqyosdagi normativ huquqiy xujjatlarda ona va bola huquqlari mustahkamlab qo'yildi. Jumladan, respublikamiz konstitutsiyasining XIV bobi oilaga bag'ishlangan bo'lib, bu yerda oila va nikoh munosabatlari, onalik va bolalik davlat tomonidan to'la muhofaza qilingan. Qonunga binoan nikoh tuzish shartlaridan eng muhimlari – nikohga kiruvchining o'zaro roziligi va ularning nikoh yoshiga yetganliklari.

1998-yili Oila kodeksini O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan tasdiqlanishi oila va nikoh masalalarini tartibga solishda va mustahkamlashda muhim

ahamiyatga ega bo'ldi. Bir so'z bilan aytadigan bo'lsak oila va nikoh munosabatlari har doim davlatimiz himoyasida bo'lgan va davlatimiz siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qarab kelingan. Yurtimizda oila va nikoh munosabatlari davlat qonun-qoidali hamda avloddan avlodga o'tib kelayotgan go'zal an'analar asosida amalga oshirib kelinmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 8-moddasida oilaviy munosabatlarda urf-odat va an'analarga amal qilish to'g'risida alohida so'z yuritiladi: "Qonun munosabatlarida oilaviy munosabatlarni tartibga solishga oid tegishli normalar bo'lmagan taqdirda, O'zbekiston Respublikasining qonun xujjatlariga zid bo'lmagan mahalliy urf-odat va an'analr qo'llaniladi ". Darhaqiqat, Kodeksda davr sinovidan o'tgan umuminsoniy qadariyatlar bilan etnomadaniy an'analar, o'zbek xalqining mentaliteti o'z ifodasini topgan. Ushbu milliy va diniy urf-odatlar, an'analar orasida shundaylari borki, ular oila-nikoh masalasidagi qonun xujjatlariga eid kelmaydi. Aksincha, ular arlar davomida tarix sinovlaridan o'tib, oilani mustahkamlashga xizmat kelib kelmoqda.

Oila, nikoh haqida, uning mustahkamligi to'g'risida diyorimizdan yetishib chiqqan buyuk allomalarimiz Imom al-Buxoriy, Imom al-Moturidiy, Burhoniddin al-Marg'inoniy, Alisher Navoiy, Abdulla Avloniy, Abduruauf Fitrat va boshqalar o'z asarlarida qimmatli fikrlarni keltirib o'tganlar. Xususan, fiqh ilmining sultoni Burhoniddin Marg'inoniyning oilani mustahkamligi va farovonligini oshirishda xizmat qiladigan, oila va nikoh masalasida chiqarilgan ayrim hikmatlarini ta'kidlash lozim.

Buhoniddiy Marg'inoniyning shoh asari "Hidoyat"da "Nikoh kitobi" va "Taloq kitobi" bevosita oila va nikoh masalalariga bag'ishlangan. Marg'inoniy oilaning moddiy va ma'naviy jihatdan mustahkamlanishi uchun xizmat qilishi mumkin bo'lgan holatlarni nazarda tutgan holda mahr berish borasida ayrim yengilliklarni o'z hukmlariga kiritadi: Chunonchi, "nikohda garchi mahr aytilmasa ham, nikoh durust bo'laveradi", "... mahr ayol kishining xolis haqqidir. U nikohning boshidayoq mahrni qilishi bo'lgani kabi nikoh tugugndan keyin (ya'ni eri o'lgandan keyin) ham o'z haqidan voz kechishi mumkin", "Nikoh faqt juftlanish uchun emas, balki undan ko'zda tutilgan maqsadlarni ro'yobga chiqishi uchun mashru' qiligandir", deb chiqargan hukmlari fikrimizning isbotidir.

Ushbu hukm haqiqatan ham insoniy mehr-muruvvat, bag'rikenglik ruhida chiqarilganligi bilan katta ijtimoiy va ma'naviy ahamiyat kasb etishi shubhasizdir. Bu hukmlarning ma'naviy tomoni shundaki, nikoh qandaydir moddiy manfaatlar evaziga emas, balki oila mustahkamligiga xizmat qilmog'i lozim. Zero, oiladagi go'zal qadriyatlar, jumladan sevgi-muhabbat, farzandlar xursandchiligi va insoniy go'zal mehr barcha narsadan ustun turadi hamda oila mustahkamligiga xizmat qiladi.

Bundan tashqari "Hidoya"da g'ayrisha'iy nikoh holatlari haqida ham diqqatga sazovor hukmlar keltirilgan. Marg'inoniy tomonidan g'ayrisha'iy deb hukm

chiqarilgan holatlar – ma’naviyatga va axloqiy me’yorlarga ziddligi sababidir. Alloma asaridagi ushbu holat bugungi kun bilan chambarchas bog‘langandir. G‘arb mamlakatlarida oilaning qadrsizlanishi va axloqiy buzuvchi bo‘lgan bir jinsli nikohning kundan-kunga ko‘payib borayotganligini amrikalik siyosatshunos Patrik Byukenen o‘zining “G‘arbning halokati” deb nomlangan asarida kuyunish bilan e’tirof etadi. G‘arb davlatlari orasida aholining shiddat bilan kamayib borishi, bugungi kunda Yevropaning o‘n yetti davlatlarida o‘lish tug‘ilishga nisbatan ancha yuqori ekanligi, nikohlar soni kamayib ajrimlar oshib borayotganligini keltirib chiqarmoqda. Eng achinarlisi Yevropa aholisining katta qismi bugungi kunda bir jinsli nikoh tarafdori ekanligi vaziyatning naqadar ayanchi ahvoldaligidan dalolat beradi. Endi esa Yevropa davlatlari tezda bu muammolarga yechim topsa o‘z-o‘zidan yemirilib yo‘q bo‘lishi hech gap emasligi ma’lum bo‘lmoqda. Shuning uchun ham fiqh bunday nikohlarni “bolit” va “fosiq” nikohlar deb hisoblaydi. “Bolit” iborasi asossiz, o‘z kuchini yo‘qotuvchi ma’nolarni angatadi. “Fosiq” iborasi axloqiy buzuvchi, nuqsonli ma’nolarni anglatadi. Demak, bunday nikohlar Marg‘inoniy nazarida ma’nan hech qanday kuchga ega bo‘lmagan, buzuvchi nikohlar hisoblanadi.

Marg‘inoniy fikricha, shaxsning ma’naviy tubanlikka olib kelishi, jamiyat uchun ijtimoiy falokatga aylanishi mumkin bo‘lgan har qanday nikoh holatlari axloqiy jihatdan kattiq qoralanadi va g‘ayriharoratliq nikohlar deb hukm chiqariladi, garchi bu nikohlar rasmiyatchilik qonun-qoidalari asosida amalga oshirilgan bo‘lsa ham. Rasman nikoh deb atalgan, lekin Marg‘inoniy tomonidan noshar‘iy deb hukm chiqarilgan ana shunday “botil” nikohlardan biri – mut’anolikdir. Ushbu nikohning g‘ayriaxloqiy mohiyati va “botil”ligi haqida “Hidoya”da shunday deyiladi: “Mut’a birorta ayolga: men sendan falon muddatga faloncha pul evaziga (jinsiy) foydalanaman” – deyishdir.

Oilaning psixologik, ijtimoiy-ma’naviy muhitning farzand tarbiyaisiga ta’siri. Oilaning nomusi va sha’nini saqlashda ota-ona va farzandalar mas’uliyati. Har bir insonning shakllanishi, voyaga yetishi, o‘zini shaxs sifatida namoyon etishida u tarbiya topgan oiladagi tarbiyaning, ma’naviy-ruhiy muhitning o‘rni kattadir. Shuning uchun ham ajdodlarimiz qurilajak oilaning mustahkamligini ta’minlaydigan jihatlarga alohida e’tibor qaratgandir. Yetti pushtini surishtirishdan tortib, oilaviy tutumini, mahalladoshlarining bo‘lajak qudalar, kuyov yoki kelin haqidagi fikrlarini, kasbu korini batafsil o‘rganishgan. Yosh oila asoschilarining oila qurishga tayyorgarligini hisobga olish esa muhim omil sanalgan.

Haqiqatan ham, yoshlarning jismonan yetuklikka erishgani hali ularni oila qurishga tayyorligini bildirmaydi. Qachonki, ikki yosh ham kichik jamiyat, ya’ni oilani barpo etishga ruhan tayyor bo‘lsalar, shundagina to‘kis oila bunyod bo‘lishi mumkin. Mutaxassislarining fikrlariga qaraganda, bugungi kunda ayrim ota-onalar orzu-istaklarini tezroq ro‘yobga chiqarish maqsadida yoki farzand oldidagi mas’uliyatidan

qochish uchunmi, farzandalarini erta turmush qurishga undashmoqda. Ming afsuski, bu ko‘pincha ajrlashlar bilan tugamoqda.

Oiladagi er-xotin bir-biri bilan nafaqat sevgi-muhabbat rishtalari orqali bog‘langan, balki iqtisodiy-ijtimoiy, ma‘naviy-tarbiyaviy, eng muhimi avlodlarni dunyoga keltirish, tarbiyalash va jamiyatga yetkazib berishdek o‘ta mas‘uliyatli vazifa bilan ham o‘zaro bog‘liqdirlar. Chunki “oila hayotning, avlodlarning davomiyligini ta‘minlaydigan, muqaddas urf-odatlarini saqlaydigan, kelajak nasllar qanday inson bo‘lib yetishishiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadigan tarbiya o‘chog‘idir”. Bunda ularning maqsad-mudadaolari uyg‘un, intilishlari mushtarak bo‘lishi katta ahamiyat kasb etadi.

Oila insonning o‘z imkoniyatlarini ro‘yobga chiqaradigan sharoit tug‘diradigan, ruhan orom oladigan makoni bo‘lishi bilan birga “asosiy ishxonasi” desak, mubolag‘a bo‘lmaydi. Bu yerda er ham, xotin ham o‘z vazifasini og‘ishmay bajarsagina farzandlari qobil, dasturxoni to‘kin, el-yurt o‘rtasidagi obro‘si yuksak bo‘ladi. Har tomonlama yetuk, barkamol avlod sog‘lom muhitda, ma‘rifatli, mehnatkash, uzoqni ko‘ra oladigan ota-onalarining qo‘l ostida voyaga yetadi.

Milliy tarbiya tizimida oila ma‘naviyati, undagi ota-onaning o‘rniga ajdodlarimiz alohida e‘tibor berganlar. Chunonchi, milliy ma‘naviyatning shakllanishiga beqiyos hissa qo‘shgan, o‘zbek oilalarida azaldan sog‘lom turmush tarzi, muomala madaniyati mavjudki, bu, o‘z navbatida ota-ona va farzandalar o‘ziga xos axloqiy qadriyatlarga munosabatlarida, ro‘zg‘orni saranjom tutish, o‘ziga-o‘zi xizmat ko‘rsatish tamoyillarida o‘z ifodasini topgan. Milliy an‘analарimiz ichida bola tarbiyasiga doir urf-odatlar ayniqsa, muhim o‘rin tutadi. Tadqiqotchilarimiz fikriga ko‘ra, xalqning sof holda ko‘rinishi bolalarda namoyon bo‘ladi. Qachonki bolalarda milliylik o‘lar ekan, bu millat o‘limining boshlanishini bildiradi. Tarbiyada milliylik qanchi ko‘p saqlanib qolgan bo‘lsa, shu millat shuncha kuchli madaniyatga ega, ma‘naviy boy hisoblanadi.

Oiladagi to‘g‘ri tarbiya dastlab ota-onaning namunali, ularning o‘zaro iliq va samimiy munosabatlari orqali amalga oshiriladi. Oiladagi ota-ona va boshqa oila a‘zolarining gazeta va jurnallar, badiiy asrlarni o‘qishi, ma‘naviy-ma‘rifiy ko‘rsatuvlarni ko‘rish hamda ularga oilaviy munosabatlarini bildirishi yoshlar tarbiyasiga ijobiy ta‘sir etadi. Oila o‘rnini bosuvchi boshqa ijtimoiy institut hali kashf etilgani yo‘q. Oila shaxs, davlat, jamiyat va boshqa ijtimoiy institutlar o‘rtasidagi munosabatlarda vositachi o‘rnini o‘taydi. Oilaning o‘z vazifalarini bajarishi avlodlar tarixiy izchilligining saqlanishi, shaxs va jamiyat rivojlanishining muhim sharti hisoblanadi. Oilaviy tarbiya – bu, avvalo ota-onaning o‘zini tarbiyalash demakdir. Ota va ona oila deb atalmish muqaddas qo‘rg‘onning ustunlari. Ular qanchalik pishiq va puxta bo‘lsa, bu qo‘rg‘on ham shunchalik mustahkamlanib boraveradi.

2. Nikoh. Ajralish va uning axloqiy kamolotga salbiy ta‘siri.

Milliy ma'naviyatimizda nikoh va oilaga doir axloqiy qadriyatlar. O'zbekistonda yoshlar tarbiyasi, ma'naviy-axloqiy kamolotida nikoh va oila haqidagi milliy qadriyatlarning o'рни. Azaliy qadriyatlarimizda tani sihatlik va ma'naviy butunlik uyg'un bo'lib kelgan. Tani sihatlik insoning tabiiy va jismoniy salomatligi mezonlarini, ma'naviy butunlik inson qalbining salomatlik mezonlarini mujassam etgan. O'zbek oilalarida insoniy munosabat, izzat-ikrom, hurmat, e'zoz, muomaladagi ochiqlik, mehmonnavozlik bag'rikenglik, tinch va osuda hayot, xursandchilik kabi xususiyatlarni amalda ko'rsata olib hayot mezoniga aylantira olishni anglatgan. Demak, oilaning bugungi kundagi vazifalari birinchidan, farzandning axloqiy-estetik, huquqiy, diniy madaniyati uchun jamiyat oldida javobgarlik, ota-onalik burchiga e'tibor bilan qarash, fuqarolik mas'uliyatini his etish, muhim ijtimoiy burchni bajarish, ikkinchidan, farzandalrga turmush muammolarini mustaqil hal etish usullari, o'zini ta'minlash va yashashning munosib darajasiga erishish imkoniyatlarini o'rgatish; uchinchidan, hayotning mushkul vaziyatidan chiqib olish uchun resurslar, harakatlar ko'rsatadigan tizimlar bilan uzviy aloqada bo'lish, shuningdek bu tizimlarning samarali va tashkiliy ishlariga ko'maklashishdan iborat.

Oiladagi qadriyatlar, undagi psixologik, ijtimoiy-ma'naviy muhitning farzand tarbiyasiga ta'siri buyuk mutafakkir va allomalarimizning bizgacha yetib kelgan ilmiy meroslarida alohida e'tirof etilgan. Bu xususda Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi "Avesto"da ham ta'kidlab o'tilgan. Unga ko'ra oila sog'lom avlodning paydo bo'lishi, benuqson naslning tug'ilishi, sog'lom turmush tarzi, zurriyotning pokizaligi, uning aqliy, axloqiy, ruhiy, jisoniy, ma'naviy tarbiyasida alohida o'rin tutgan. Unda ta'kidlanishicha o'smirlar o'n besh yoshga to'lgandan keyingina yetmish ikki xil rangni ipak iplardan to'qilgan belbog' bilan bellarini o'rash va o'zlarini yaxshilik yo'liga baxshida etish uchun turmush qurish huquqiga ega bo'lgan. Lekin yoshlarning o'zboshimchalik bilan oila qurishlariga yo'l qo'yilmagan. Oila qurish jamoa, ota-ona tizimida bo'lgan. Shu sababli, jamoa va ota-onalar bo'lajak kelin-kuyovlarni tanlashda obdon o'ylab ish ko'rganlar. "Avesto"ning "Vendidod" bobida bayon etilishicha nasl sog'lomligining irsiy jihatlariga alohida e'tibor berilib, yaqin qarindoshlar o'rtasida farzandlarning o'zaro oila qurishi man etilgan. Sog'lom avlodning tug'ilishi uchun ota-onalar sharob ichmaslikka, giyohvand moddalar va boshqa hushdan ketkazuvchi vositalarni iste'mol qilmaslikka da'vat etilgan. Zardushtiylik ta'limotiga ko'ra katta oilalar jamoa oqsoqoli tomonidan himoya qilinib, egizak ko'rgan ayollarga bir juft sigir yoki sariq tuya hadya qilingan va davlat xazinasidan nafaqa berilgan.

"Avesto"da har qanday axloqsizlik va g'ayritabiiy xatti-harakatlarga yo'l qo'yib bo'lmasligi ta'kidlanadi. Fohishabozlik, turmush o'rtog'iga xiyonat qattiq qoralanadi. Bu kabi jinoyatlar sirasiga nafaqat oilani buzadigan va oila qoidalarini zaiflashtiradigan, balki bola tug'ilishi, yosh avlod tarbiyasi, nasl pokligiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan oila xiyonati ham ko'rsatilgan. Begona ayol bilan yashash, nikohsiz farzand ko'rish qattiq

ta'qib ostiga olinganki, ushbu qarashlar bugungi kunda ham muhim tarbiyaviy ahamiyatga ega. Bu kabi jinoyatlar qamchi yoki tayoq bilan 800 zarba urish bilan jaolangan.

“Avesto”ning bugungi ma’naviy-axloqiy va tarbiyaviy talablarga hamohang bo’lgan eng muhim tamoyillardan biri – bergan so‘zining uddasidan chiqish, ahdda sodiqlik, savdo-sotiq va shartnomalarga qat’iy amal qilish, qarzni o‘z vaqtida to‘lash, aldamchilik va xiyonatdan xoli bo‘lish kabi insoniylik sifatlardan iborat. “Avesto”ning ko‘plab tadqiqotchilari, bu nodir kitobda yuksak ma’naviyatlilik va axloq masalalari yoritilganini ta’kidlaydilar. Yuksak ma’naviy sifatlilik Zardushtiylikda jaholatning, yomonlikning oldini olishdir. “Avesto”ning ma’naviy qoidalariga na faqat soflik va jismoniy kuch, balki ma’naviy poklikka ham alohida o‘rin ajratadi. Ma’naviyatlilik me’yori sifatida o‘z vaqtida to‘g‘ri ovqatlanish buyuriladi. “Avesto”da bola tarbiyasi va ta’limiga katta ahamiyat berilib “Tarbiya hayotdagi eng muhim tayanch sanalishi lozim, har bir yoshni shunday tarbiyalash kerakki, avval o‘qishni, keyin yozishni o‘rganib olgach, eng yuqori darajaga ko‘tarilsin”.

Yurtimizda yetishib chiqqan Sharq uyg‘onish davri mutafakkirlari qatorida Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Burhoniddin Marg‘inoniy o‘z asarlarida inson uning ma’naviy kamolotida oila va uning tarbiya, ilm, ma’naviy muhitning muhim ahamiyatga egaligini bir necha bor ta’kidlab o‘tadilar.

Beruniy shaxs tarbiyasida mehnatga alohida e’tibor beradi. Uning fikricha hayot va baxtni mehnatsiz tasavvur etib bo‘lmaydi, mehnat bilan tarbiyalash – inson hayotining asosidir. Alloma ma’naviy tarbiyada ilmning rolini birinchi o‘ringa qo‘yadi. Amir Timur va temuriylar davriga oid tarixiy manbalar ham oila tarbiyasi jamiyatdagi tarbiya jarayonining eng muhim va nozik jihat bo‘lganligini ko‘rsatadi. Sog‘lom avlod mamlakat kelajagini ta’minlovchi asosiy omil ekanligini yaxshi anglagan Amir Temur rayyatning tinch-osuda hayot kechirishini, xonadonlarning daxlsizligini, yangi barpo bo‘layotgan oilaning har jihatdan benuqson va poklik asosida qurilishini davlat ahamiyatiga molik masala deb qaragan.

Shaxsning ma’nan yetukligi uning oilada topgan tarbiyasiga bog‘liqligi xususida XX asr ma’rifatparvarlari ham o‘z asarlarida bir necha bor ta’kidlab o‘tganlar. Jumladan, Abdulla Avloniy o‘zining “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida bola tarbiyasi xususida juda qimmatli ma’lumotlarni keltirib o‘tadi. Muallif bola tarbiyasida yashab turgan sharoit, muhit, kishilarning roli katta ekanligini ko‘rsatadi va bu sohada oila, maktab sharoitini ham nazardan chetda qoldirmaydi. Tarbiya bolaning axloqiga, xulq atvoriga kuchli ta’sir etishini e’tirof etadi va ota-onalarni o‘z bolalari tarbiyasida mas’ul ekanligini alohida uqtirib o‘tadi. Uning fikricha, sog‘lom fikr, yaxshi axloq, ilm-ma’rifatga ega bo‘lish uchun badan tarbiyasi muhim ahamiyatga ega. Xususan, sog‘lom badanga ega bo‘lish uchun muallif kishining jismoniy tomoniga zara keltiradigan narsalardan saqlanishni tavsiya etadi. Abdulla Avloniy “Turkiy guliston

yoxud axloq” asrining “Shijoat” bobida bolani jasoratli qilib tarbiyalashni ilgari suradi va qo‘rqoqlikni qoralaydi. Jadidchilik namoyondalarining fikricha yangi davr yangi tuzum uchun kurashda, eng avvalo, oilani isloh qilishdan boshlamoq zarur deb hisobladailar. Ularning fikricha, oila asosini to‘g‘ri qurmay turib, jamiyatni isloh qilish, uning rivojini taraqqiyot sari yo‘naltirish mumkin emas.

“Harakatlar strategiyasi”da oila salomatligini mustahkamlash, onalik va bolalikni muxofaza qilish, onalar va bolalarning sifatli tibbiy xizmatdan foydalanishlarini kengaytirish, ularga ixtisoslashtirilgan va yuqori texnologiyalarga asoslangan tibbiy yordam ko‘rsatish, chaqaloqlar va bolalar o‘limini kamaytirish, jismoniy baquvvat va ma‘naviy jihatdan sog‘lom avlodni kamol toptirish masalalariga alohida ijtimoiy sohani rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralgan.

Yoshlar psixologiyasida oilaga munosabatning ma‘naviy, axloqiy tamoyillarini shakllantirish. Ajralish va uning axloqiy kamolotga salbiy ta‘siri. Yoshlar psixologiyasida oilaga munosabatning ma‘naviy, axloqiy tamoyillarini shakllantirish ayniqsa bugun dolzarb ahamiyat kasb etib bormoqda. Oilada kishi xarakterining, uning mehnatiga, eng muhim ma‘naviy, g‘oyaviy va madaniy boyliklariga munosabatining asosi shakllanadi. Shuning uchun ham jamiyat oilaning mustahkam, ma‘naviy va axloqiy jihatdan sog‘lom bo‘lishidan g‘oyat manfaatdordir.

Yuqorida bir necha bor ta‘kidlab ayganimizdek, oila – tarbiya maskani, aynan shu maskanda dunyoga kelgan farzand ota-onadan nafaqat irsiy xususiyatlarni oladi, balki ulardagi hati-harakat, axloq-odob qoidalarini ham egallab boradi. Ota-ona o‘rtasidagi o‘zaro hurmat, mehr-oqibat, halollik, poklik, mehnatsevarlik, insonparvarlik kabi qadriyatlar ona suti, oila a‘zolari mehri va namunasi bilan bola xulqi, xatti-harakati mazmuniga singib boradi.

Farzand tarbiyasining bu qadar muhimligi shunda namoyon bo‘ladiki, hozirgi yoshlar ertaga butun yurtning egalari, merosxo‘rlari, davomchilari bo‘lishadi va shu sababdan ham butun yurtning kelajagi hozirgi yoshlarga bog‘liqdir. Agar oiladagi muhit yaxshi bo‘lsa hamda farzandga alohida e‘tibor berilib unda salbiy xislatlarning paydo bo‘lishining oldi olinsa, yaxshi xulq bilan shakllanib boradi. O‘zbek oilasida bola ongida sog‘lom g‘oya bilimlar shakllanishi jarayonida oilaning kattalari – dodalar, buvilar, yaqin qarindosh urug‘lari ham bevosita ishtirok etadi. Udumlarimizga bola tarbiyasida ota-onadan ham ko‘proq buva va buvilarning ta‘siri kuchliroq bo‘ladi. Ular oiladagi ma‘naviy muhitning boshqaruvchilari hisoblanadi.

Bolaning aqliy, axloqiy, estetik, iqtisodiy, ekologik, jismoniy, ma‘naviy tarbiyasida oila asosiy omil va vosita hisoblanadi.

Oilada ba‘zida farzandlar bilan bog‘liq muammolar tufayli, qarindosh-urug‘larning o‘rinli va o‘rinsiz oilaga aralashuvlari tufayli, kasalliklar, yetishmovchiliklar tufayli qiyin vaziyatlar yuzaga kelishi mumkin. Mana shunday damlarda mavjud holatni axloqiylik bilan baholab, bir yoqdan bosh chiqarib harakat

qilish er-xotinning irodasiga, bilimiga, hayotiy tajribasiga bog'liqdir. Mana shu jihatlarning yetishmasligi sababi ham ajralishlar ko'paymoqda. Bundan tashqari, sosiologlar ajralishlarning bir qancha sabablarini sanab o'tishgan: "Badavlat kishilarning bir qismini hisobga olmaganda, bugungi kunda nikoh odamlarning o'z mulki va mavqeini keyingi avlodga o'tkazish maqsadidagi sa'y-harakatlari majmui bo'lmay qoldi. Ayollar iqtisodiy mustaqilligining ta'minlanishi bilan sheriklik zaruriyatining natijasi hisoblanmay qoldi".

Oiladagi ruhiy-ma'naviy muhitning buzilishi, ota-onasi o'rtasidagi kelishmovchiliklar bolalarda o'zining yomon asoratlarini qoldiradi. Chunki oilada kamol topayotgan farzandlar ham ularning muomala-munosabatidan, o'zini tutishidan namuna oladi. Muammolarni ob'yektiv baholab, hal etish o'rniga ota so'kinishni odat qilsa, ichkilikka ruju qo'ysa, ona sabr-toqatni unutib, andishasiz gap-so'zlarga erk bersa, farzandlar tarbiyasiga befarq bo'lsa, bunday oilaning poydevori darz ketishi shubhasiz. Bir kun janjal chiqqan joydan qirg'och ketadi, deydi xalqimiz.

Oilani qadriyat sifatida tavsiflash va jamiyat hayotidagi nufuzini ta'kidlash bilan birgalikda, uning musatahkamlovchi kafolatli omillarning rolini o'rganish, ayniqsa, yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash katta ahamiyatga ega bo'lgan dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Mamlakatimizda 2017-yil davomida 306197 ta jamiyatimizga qo'shilgan bo'lsa, shu yilgacha qayd qilingan nikohlarni 31930 tasi bekor qilingan. Taqqoslash uchun 2016-yilda 275048 ta nikoh qayd qilingan va 29321 ta nikoh bekor qilingan. Ajralishlar soni 2016-yilga nisbatan 2609 taga yoki 8,1% ko'paygan. Ushbu ajralishlar FXDYO organlari orqali 621 taga (1,0%) va sud qarori asosida 1988 (6,2%) ko'paygan (afsuski bu raqamlar soni hozirgi kunda ham kamayib bormayapti).

2017-yil nikohi bekor qilingan oilalarni tahlil qilinganda 1-8 yilgacha o'zaro er-xotin sifatida yashab keyin ajrashganlar soni 18575 ta yoki 58%, shundan 2 yildan 3 yilgacha birga yashab 5174 ta (16,2%), 4 yilda 5 yilgacha birga yashab 5524 ta (17,3%)si ajrashgan. 50 yil birga yashab "Oltin to'ylari" bo'lgan 23 ta oila ajrashgan. 60, 63, 65 va 67 yil yashagan bittadan oila ajrashgan.

Oilalarning hayoti shunday murakkab jarayonki, har bir holat yetti o'lchab, bir kesishni taqazo qiladi. Yengil-yelpilik, o'zi bo'larchilik ketmaydi. Oilaviy hayotda qo'yilgan bittadan noto'g'ri qadam bir umrga tatishi mumkin. Tinchlik-osoyishtalik bo'lmagan oilada barkamol farzand voyaga yetishi juda qiyin. Bunday oilada farzand ko'ngil o'ksik, ruhiy siniq bo'lib o'sadi. Qush inida ko'rganini qiladi deganlaridek, ota-onalarning farzandiga o'rnak bo'lishi har qanday tarbiya vositasidan ustun va ishonchlidir. Bolalar ota-onasiga taqlid qilishni yaxshi ko'radi, oiladagi bolaga aytib, gapirib, pand-naihat berib tarbiya berilgandan ko'ra, amalda ko'rsatib, namuna bo'lib tarbiyalash har doim ham samarali kechgan.

3. Sog'lom oilaviy muhit — yoshlar tarbiyasining asosi.

Ilmiy nuqtai nazardan, oila jamiyatning **birlamchi sotsializatsiya** (ijtimoiy moslashuv) instituti hisoblanadi. Psixologiya va pedagogika fanlarida sog‘lom oilaviy muhit deganda quyidagi ilmiy parametrlar tushuniladi. Oila a‘zolari o‘rtasidagi o‘zaro mehr, qo‘llab-quvvatlash va xavfsizlik hissi, bu yoshlarda «dunyoga ishonch» tuyg‘usini shakllantiradi. Oiladagi nizolarning konstruktiv (ijobiy) hal qilinishi va rollarning aniq taqsimlanishi natijasida farzandning o‘z ota-onasini axloqiy namuna sifatida qabul qilishi va ularning xulq-atvorini o‘zlashtirishi tasdiqlangan. Sog‘lom muhitda tarbiya jarayoni quruq nasihatdan emas, balki **shaxsiy namunadan** iborat bo‘ladi:

- **O‘zaro hurmat madaniyati** - bu er-xotinning bir-biriga bo‘lgan munosabati farzand uchun bo‘lajak oilaviy hayot modelidir.

- **Muloqot etikasi orqali** oilada fikrlar tinglanishi, tajovuzkorlik (agressiya)dan xoli muloqot yoshlarning ijtimoiy muloqot qobiliyatini (soft skills) rivojlantiradi.

- **Mehnat tarbiyasi bilan** oilaviy vazifalarning birgalikda bajarilishi yoshlarda mas’uliyat va intizom tuyg‘usini uyg‘otadi.

Nima uchun aynan hozir sog‘lom oilaviy muhit har qachongidan muhim?

“Ma’furaviy immunitet” shakllanishi tashqi axborot xurujlari (ijtimoiy tarmoqlar, zararli oqimlar) kuchaygan bir paytda, oiladagi sog‘lom ma’naviy muhit yoshlar uchun eng kuchli qalqon vazifasini o‘taydi. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, depressiya va destruktiv (buzg‘unchi) xatti-harakatlarning (huquqbuzarlik, suitsid, giyohvandlik) 80% dan ortig‘i oiladagi nosog‘lom muhitga borib taqaladi. Kitobxonlik va ilmga rag‘bat kuchli bo‘lgan oilalarda yoshlarning intellektual salohiyati (IQ va EQ) sezilarli darajada yuqori bo‘ladi.

Sog‘lom muhitni shakllantirishning asosiy mezonlari

Mezonlar	Mazmuni
Ma’naviy birlik	Umumiy maqsadlar va qadriyatlarning mavjudligi.
Demokratik tamoyil	Farzandning shaxs sifatida tan olinishi va uning fikri hurmat qilinishi.
An’anaviylik	Milliy urf-odatlar va oilaviy an’analarning saqlanishi.
Nazorat va erkinlik muvozanati	Haddan tashqari qattiqqo‘llik (avtoritarizm) va o‘ta erkinlik (liberalizm) o‘rtasidagi “oltin o‘rta”ni topish.

Sog‘lom oilaviy muhit — bu shunchaki janjalsiz hayot emas, balki har bir a’zoning individual rivojlanishi uchun imkoniyat yaratadigan, o‘zaro ma’naviy

boyitish jarayonidir. Oila sogʻlom boʻlsa, jamiyat ham mustahkam, millat esa barkamol boʻladi.

Oila — bu shunchaki biologik guruh yoki iqtisodiy birlik emas, balki shaxsning **ontologik** (mavjudlik) va **aksiologik** (qadriyat) poydevori quriladigan muqaddas makondir. Uning falsafiy talqini inson mohiyatini anglash bilan chambarchas bogʻliq.

Quyida ushbu tushunchaning toʻrtta asosiy falsafiy yoʻnalishdagi tahlilini keltiraman:

Falsafada inson “ijtimoiy mavjudot” (Zoon Politikon) deb qaraladi. Oila inson uchun **birinchi borliq** hisoblanadi. Inson oʻzining “Men”ligini aynan oila muhitida, boshqa “Sen”lar (ota, ona, aka-uka) bilan munosabatda anglaydi. Faylasuf Martin Xaydegger tushunchalari bilan aytganda, oila insonni dunyo qarshisida “tashlab qoʻyilganlik” hissidan qutqaradi va unga maʼnaviy “uy” (Birlik) beradi.

Oila —bu qadriyatlarning (yaxshilik, adolat, masʼuliyat) nazariyadan amaliyotga koʻchadigan joyi. Jamiyatdagi mavhum axloqiy normalar oilada aniq hayotiy mazmunga ega boʻladi. Masalan, “yaxshilik” tushunchasi bolaning ongida ota-onasining bir-biriga boʻlgan gʻamxoʻrligi orqali shakllanadi. Estetik did va dunyoqarash oilaning ichki madaniyati asosida «yuqadi». Bu jarayon falsafada **ekzistensial uzatish** deb ataladi.

Inson dunyoni qanday koʻrishi va tushunishi uning oiladagi “dastlabki bilimlari”ga bogʻliq. Oila tashqi dunyodan kelayotgan axborotlarni saralab, farzandga yetkazuvchi “filtr” vazifasini oʻtaydi. Til nafaqat muloqot vositasi, balki tafakkur shaklidir. Oilada ishlatiladigan til va tushunchalar shaxsning intellektual chegaralarini belgilab beradi.

Gegel oilani **“axloqiylikning bevosita bosqichi”** deb atagan. Jamiyat manfaatini oʻz manfaatidan ustun qoʻyish (egoizmdan voz kechish) birinchi boʻlib oilada oʻrganiladi. Oila — ierarxiya, tartib va itoatning ilk maktabi. Bu yerda shakllangan “tartib hissi” keyinchalik davlat va jamiyat oldidagi masʼuliyatga aylanadi. Falsafa tarixida oila shunchaki kundalik hayotning bir qismi emas, balki davlatning asosi, axloqning manbayi va inson erkinligining ilk pogʻonasi sifatida talqin qilingan. Turli davr faylasuflari bu masalaga turlicha yondashganlar.

Quyida eng mashhur falsafiy maktablar va mutafakkirlarning oilaga boʻlgan qarashlarini tizimli ravishda keltiriladi:

Antik davr falsafasida Davlat va tartib asosi:

- *Aflotun (Platon):* Uning qarashlari biroz radikal boʻlgan. “Davlat” asarida u mukammal jamiyat uchun, ayniqsa hukmron tabaqa (soqchilar) orasida xususiy oila boʻlmasligi kerak, degan gʻoyani ilgari surgan. U oilaviy manfaatlarni davlat manfaatlariga zid deb hisoblagan.

• *Arastu (Aristotel)*: Aflotunga qarshi chiqib, oilani **“tabiat tomonidan inson ehtiyojlarini qondirish uchun yaratilgan birlamchi ittifoq”** deb atagan. Uning fikricha, bir nechta oilalardan qishloq, qishloqlardan esa davlat (polis) shakllanadi. Oila — davlatning “hujayrasi”.

Nemis klassik falsafasi: Axloq va Ruhning namoyon bo‘lishi

• *Immanuil Kant*: Kant oilaga huquqiy va axloqiy shartnoma sifatida qaragan. U nikohni ikki insonning bir-birining jinsiy va insoniy xususiyatlaridan o‘zaro foydalanishi bo‘yicha “axloqiy qonuniylashtirilgan ittifoq” deb ta’riflagan.

• *Georg Hegel*: Oila falsafasining eng cho‘qqisi Hegelga tegishli. U oilani **“Axloqiylikning (Sittlichkeit) birinchi bosqichi”** deb ataydi.

Hegelga ko‘ra, oila “sevgi”ga asoslanadi. Sevgida inson o‘zining alohida “Men”ligidan voz kechib, umumiy “Biz”ga aylanadi. Bu — shaxsning xudbinlikdan chiqib, ijtimoiy borliqqa aylanishidagi ilk qadamdir.

Sharq falsafasida tarbiya va muqaddaslik

• *Konfutsiy*: Sharq falsafasida oila — koinotdagi tartibning asosi. “Syao” (ota-onaga hurmat) tamoyili orqali butun davlat boshqariladi. Oila — bu ierarxiya va intizom o‘rganiladigan muqaddas makon.

• *Abu Nasr Forobiy*: “Fozil odamlar shahri” asarida oilani jamiyatning tarkibiy qismi sifatida ko‘radi. Uning fikricha, oilada olingan tarbiya insonni oliy baxtga (saodatga) erishishga tayyorlashi kerak.

Ekzistensializm va zamonaviy falsafa

• *Jan-Pol Sartr va Simona de Bovuar*: Ular oilani ko‘pincha shaxs erkinligini cheklovchi “ijtimoiy qolip” sifatida tanqid qilishgan. Ularning qarashicha, oila insonni tayyor rollarni (ota, ona, farzand) bajarishga majburlaydi, bu esa “haqiqiy mavjudlik”ka xalaqit berishi mumkin.

• *Erix Fromm*: Oilani “sevgi san’ati” o‘rganiladigan markaz deb bilgan. Uningcha, oila insonning yolg‘izlikdan qutulish va o‘zligini boshqalar orqali namoyon qilish ehtiyojini qondiradi.

Oila haqida faylasuflar nima deydi?...

Arastu - “Davlatning asosi va ilk ijtimoiy birlik”.

Hegel - “Sevgiga asoslangan ilk axloqiy ittifoq”.

Konfutsiy - “Jamiyat va davlat barqarorligining asosi”.

E. Fromm - “Insonning ruhiy ehtiyoji va sevgi maktabi”.

4. Zamonaviy jamiyatda oilaviy qadriyatlarni asrash va yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash.

Globalashuv va raqamli texnologiyalar asrida oilaviy qadriyatlar ikki xil yo‘nalishda to‘qnashmoqda: Kattalarga hurmat, oila manfaatini shaxsiy manfaatdan ustun qo‘yish, nasl davomiyligi. Shaxsiy erkinlik, teng huquqlilik, o‘z-o‘zini realizatsiya qilish (karyera) birinchi o‘ringa chiqishi. Zamonaviy barqaror oila modeli — bu milliy an‘analarning mustahkam poydevori va zamonaviy demokratik tamoyillarning (o‘zaro tenglik va muloqot) sintezidan iborat bo‘lishi kerak.

Yoshlarni nikohga tayyorlash faqat to‘y marosimi bilan cheklanmaydi. U quyidagi to‘rtta fundamental tayyorgarlikni o‘z ichiga oladi:

Psixologik tayyorgarlik orqali va nizolarni boshqarish ko‘nikmasini shakllantirish, “Men” konsepsiyasidan “Biz” konsepsiyasiga o‘tishga erishi, Emotsional intellekt (EQ) rivojlantirish — juftining his-tuyg‘ularini tushunish va qadrlash.

Ma’naviy-axloqiy tayyorgarlik orqali mas’uliyat hissini Oila — bu majburiyatlar majmuasi ekanligini anglash, kechirimlilik va sabr-toqatni, inqirozli vaziyatlarda oilani saqlab qolish madaniyatini shakllantirish.

Iqtisodiy va huquqiy tayyorgarlik orqali oilaviy byudjetni rejalashtirish va iqtisodiy mustaqillikka intilish, nikoh shartnomasi va oila kodeksi bo‘yicha huquqiy savodxonlikni rivojlantirish.

Reproduktiv salomatlik va tibbiy madaniyat orqali sog‘lom nasl qoldirish, tibbiy ko‘rikdan o‘tish va sog‘lom turmush tarziga amal qilish ko‘nikmalarini shakllantirish.

Zamonaviy jamiyatda oilani inqirozdan (ajrimlar, begonalashuv) saqlash uchun qator strategiyalar muhim. Ijtimoiy tarmoqlarning oilaviy munosabatlarga salbiy ta’sirini kamaytirish, “oflayn” muloqot vaqtini ko‘paytirish, bobo-buvilarning boy hayotiy tajribasidan foydalanish, ammo ularning yosh oila ichki ishlariga aralashuvini “etik chegara” doirasida ushlash. San’at va OAV orqali “muvaffaqiyatli shaxs” obrazini nafaqat karyerada, balki baxtli oila boshlig‘i sifatida ham ko‘rsatish. Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash — bu maktab, mahalla va oilaning uch tomonlama ittifoqini talab qiladi. Ko‘p hollarda yoshlar nikohning faqat estetik va marosimi jihatiga tayyor bo‘lib, uning kundalik ma’naviy-ruhiy yukiga tayyor emaslar.

Yechim sifatida, ta'lim muassasalarida "Oila psixologiyasi" kurslarini amaliy mashg'ulotlar tarzida kuchaytirish, nikohga qadar yoshlarni psixologik testlardan o'tkazish va maslahat markazlari faoliyatini kengaytirish lozim.

Oilaviy qadriyatlar transformatsiyasi — bu jamiytdagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar natijasida oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlar, burch va mas'uliyatlar tizimining yangilanishidir. Bu jarayon farzand tarbiyasiga ham ijobiy, ham salbiy (murakkab) ta'sir ko'rsatadi. Quyida ushbu transformatsiyaning farzand tarbiyasiga ta'sirini ilmiy-falsafiy jihatdan tahlil qilamiz:

1. *Avtoritarizmdan Demokratizmga o'tish* an'anaviy oilada tarbiya "kattalarning so'zi — qonun" tamoyiliga asoslangan bo'lsa, zamonaviy oilada bola shaxsiga hurmat birinchi o'ringa chiqmoqda.

Ijobiy ta'siri: Farzandda o'z fikrini erkin bayon qilish, mustaqil qaror qabul qilish va tashabbuskorlik qobiliyati shakllanadi. Unda "mening ham ovozim bor" degan ishonch paydo bo'ladi.

Xavf tomoni: Agar chegara saqlanmasa, bu "erkalik" va kattalarni tan olmaslikka (nigilizm) olib kelishi mumkin.

2. *Kollektivizmdan Individualizmga ko'chish* Ilgari tarbiya "mahalla nima deydi?", "qarindoshlar nima o'ylaydi?" degan andozalar asosida bo'lgan bo'lsa, hozirda shaxsiy muvaffaqiyat qadriyati ustunlik qilmoqda.

Ta'siri: Bola ko'proq o'z ustida ishlashga, raqobatbardosh bo'lishga intiladi. Biroq, bu jarayonda "mehr-oqibat", "jamoaviylik" kabi tuyg'ular sustlashib, farzandda xudbinlik (egoizm) elementlari kuchayishi kuzatilmoqda.

3. *Gender rollarining o'zgarishi* Zamonaviy oilada ota va onaning vazifalari tenglashib bormoqda (masalan, otaning ham bola parvarishida faol ishtiroki).

Ta'siri: Farzand ongida ayol va erkak mehnatiga nisbatan adolatli munosabat shakllanadi. Bola oilani faqat moddiy ta'minotchi va uy xizmatchisi emas, balki ikki teng huquqli hamkor sifatida ko'radi. Bu uning bo'lajak oilaviy hayoti uchun sog'lom model bo'lib xizmat qiladi.

4. *"Raqamli ota-onalik" (Digital Parenting)* texnologiyalar oilaviy muloqotning o'rnini egallayotgani eng katta transformatsiyadir.

Salbiy ta'siri: "Hissiy bo'shliq" yuzaga keladi. Ota-ona farzandi bilan bir xonada bo'lsa-da, har biri o'z telefoni bilan band bo'lishi natijasida bola o'zini yolg'iz his qiladi. Ma'naviy qadriyatlar jonli muloqot orqali emas, ijtimoiy tarmoqlardagi "trendlar" orqali o'zlashtirilmoqda.

Transformatsiyaning natijalari: Qiyosiy jadval

An'anaviy qadriyatlar ta'siri	Zamonaviy (transformatsiyalashgan) ta'sir

Itoatkorlik va intizom shakllanadi.	Kreativlik va tanqidiy fikrlash shakllanadi.
Milliy urf-odatlariga sadoqat kuchli.	Umumbashariy dunyoqarash kengayadi.
Oilaga bog‘liqlik (ba‘zan qaramlik).	Shaxsiy erkinlik va mustaqillik.
Hissiy yaqinlik yuqori.	Axborot texnologiyalariga bog‘liqlik ortadi.

Qadriyatlar transformatsiyasi — to‘xtatib bo‘lmas jarayon. Farzand tarbiyasida eng maqbul yo‘l: milliy qadriyatlarning ma’naviy poydevorini saqlagan holda, zamonaviy dunyoning intellektual va huquqiy yutuqlarini qabul qilishdir. Oila faylasufi Erix Fromm aytganidek, bolaga ham “hayot berish” (biologik o‘stirish), ham “hayotga sevgi berish” (ma’naviy tarbiya) kerak. Transformatsiya jarayonida mana shu “sevgi va e’tibor” qadriyati o‘zgarmas bo‘lib qolishi shart. Bugungi kunda eng ko‘p “yo‘qolib borayotgan” yoki shakli o‘zgarayotgan qadriyat — bu jonli muloqot va hissiy yaqinlikdir. Ilgari oila a‘zolari bir dasturxon atrofida to‘planib, faqat ovqatlanishmagan, balki hayotiy tajriba almashishgan (ijtimoiy filtr). Hozirda esa “gadjetlar devori” bu muloqotni to‘siq qo‘ymoqda.

Buni qanday tiklash va farzand tarbiyasiga ijobiy yo‘naltirish mumkin?

“Oila — kichik Davlat” konsepsiyasini tiklash. Faylasuf Arastu aytganidek, oila — bu tartib o‘rganiladigan birinchi joy. Bolaga o‘z ajdodlari, yetti pushti va milliy qadriyatlari haqida so‘zlab berish unda “ildizga egalik” hissini uyg‘otadi. Bu unga globallashuv daryosida “oqib ketmaslik” uchun ma’naviy langar bo‘ladi. Farzand bilan telefon orqali emas, ko‘zga qarab gaplashish uning hissiyotlarini tushunishga o‘rgatadi.

Zamonaviy va milliy qadriyatlarni anglash. Biz an’anaviylikni rad etmasdan, zamonaviylikni qabul qilishimiz kerak. An’adan nima olish kerak? Kattalarga hurmat, mehmondoshlik, o‘zaro yordam (hashar), oilaviy sadoqat. Zamonaviylikdan nima olish kerak? Shaxsiy huquqlarni anglash, tanqidiy fikrlash, ilm-fanga intilish, ayollar va erkaklar o‘rtasidagi hurmatli muloqot.

Farzand tarbiyasida “Oltin qoidalar”ni tadbiq etish. Transformatsiya jarayonida ota-onalar quyidagi 3 ta jihatga e’tibor berishlari ilmiy jihatdan tavsiya etiladi:

- Kuniga kamida 30 daqiqa hech qanday telefonsiz, faqat farzand bilan uning qiziqishlari haqida gaplashish.
- Bolani oilaviy qarorlar qabul qilishda ishtirok ettirish (masalan, dam olish kunini qanday o‘tkazish). Bu unda “mening fikrim muhim” degan zamonaviy va ijobiy shaxsiyatni shakllantiradi.
- Farzand biz aytgan narsani emas, biz qilayotgan ishni takrorlaydi. Agar ota-ona kitob o‘qisa, bola ham kitobga qiziqadi; agar ota-ona o‘z ota-onasini hurmat qilsa, bola ham shuni o‘rganadi.

Oila — **bu** shunchaki yashash joyi emas, u ruhlar uchrashadigan makon. Qadriyatlar transformatsiyasi bizni qo‘rqitmasligi kerak, aksincha, biz eskirgan, shaxsni bo‘g‘uvchi tushunchalardan voz kechib, oilani mehr va ilm markaziga aylantirishimiz lozim.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, axloq odamlar orasida axloqiy munosabatlar negizida jamiyatning axloqiy hayoti ijtimoiy borliqning tarkibiy qismi sifatida tashkil topgan ekan, demakki u eng qadimgi ilmlardan biridir. Jamiyat taraqqiyotini axloqsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi, aynan hozirgi kunda. Chunki, muhim insoniy qadriyatlar — bu axloqiy qadriyatlarning o‘zidir. Ya’ni, axloqiy qadriyatlar har bir kishi, millat, elat, xalqning iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, manaviy-madaniy, kundalik maishiy turmush faoliyatida nisbatan turg‘un, barqarorlik kasb etib o‘zligini bildirib, namoyon etib nihoyatda qadrlanadigan, ardoqlanadigan yuksak darajada shakllangan axloqiy sifat va fazilatlarining muayyan tizimidir. Sog‘lom oilaviy muhit shaxsni shunchaki tarbiyalamaydi, balki uni **“yaratadi”**. Agar oila makoni ma’naviy bo‘shliqqa aylansa, jamiyatga “manqurtlashgan”, qadriyatlari sobit bo‘lmagan shaxs kirib keladi. Shuning uchun ham oila — shaxsning ijtimoiy tug‘ilish nuqtasidir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Nikohning axloqiy mohiyati nima? Nima uchun u shunchaki qonuniy hujjat emas, balki ma’naviy ittifoq hisoblanadi?
2. Oila qadriyatlari deganda nimani tushunasiz? Ularning jamiyat barqarorligidagi o‘rni qanday?
3. Sevgining axloqiy asosi nimada? Nima uchun o‘zaro ishonchsiz haqiqiy oilani qurib bo‘lmaydi?
4. Er va xotinning axloqiy burchlari deganda nimalar ko‘zda tutiladi?
5. Nikohda “shaxsiy erkinlik” va “oila manfaati” o‘rtasidagi muvozanat qanday saqlanishi kerak?
6. Ajralishning asosiy axloqiy sabablari nimalardan iborat? (Sadoqatsizlik, mas’uliyatsizlik va hokazo).
7. Ajralish shaxsning axloqiy kamolotiga qanday salbiy ta’sir ko‘rsatadi?
8. Nima uchun ajralish “oxirgi chora” sifatida qaralishi lozim? Uni oldini olishning axloqiy yo‘llari bormi?
9. Ajrashgan oilalardagi farzandlar tarbiyasida qanday ma’naviy bo‘shliqlar yuzaga kelishi mumkin?
10. Jamiyatning ajrashgan oilalarga nisbatan axloqiy munosabati qanday bo‘lishi kerak? (Ayblash emas, qo‘llab-quvvatlash nuqtai nazaridan).
11. Sog‘lom oilaviy muhitning asosiy mezonlarini sanab bering.
12. Ota-onaning shaxsiy namunasi farzand tarbiyasida qanday rol o‘ynaydi?

13. Oiladagi nizolarning (janjallarning) farzand psixologiyasiga ta'siri qanday?
14. "Oilaviy an'analar" yoshlarda milliy g'ururni shakllantirishga qanday yordam beradi?
15. Farzandga erkinlik berish va uni nazorat qilish o'rtasidagi «oltin o'rtaliq» (me'yor) nima?
16. Globallashuv sharoitida milliy oilaviy qadriyatlarni asrash nima uchun muhim?
17. oshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda «ma'naviy savodxonlik» nima degani?
18. Zamonaviy oilada gender tengligi (er va xotin huquqlari) qanday namoyon bo'lishi kerak?
19. Raqamli texnologiyalar (gadjetlar) oilaviy muloqotga qanday salbiy ta'sir ko'rsatyapti va buni qanday tuzatish mumkin?
20. Bo'lajak kelin-kuyovlar nikohdan oldin qaysi axloqiy sifatlarni o'zida shakllantirishi shart?

Foydalanilgan adabiyotlar:

Asosiy adabiyotlar:

1. Sh.M.Mirziyoev. "O'zbekiston-2030" Strategiyasi. 2023-yil 11-sentyabr, PF-158-son).
2. Sh.M.Mirziyoev. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida" gi PF-4947-sonli farmoni. T., 2012.- 196 b.
3. Qosimova Dilorom Sobirovna Menejment nazariyasi Toshkent "Tafakkur Bo'stoni" 2019.
4. Mahmudov I. Boshqaruv psixologiyasi. // Toshkent. – "YUNAKS-PRINT", 2006. 232 bet.
5. Shlyayxer A. Jahon miqyosidagi ta'lim. XXI asr maktab tizimini qanday barpo etmoq kerak? / so'z boshi Sh.Shermatov, X.Umarova; Umumiy tahrir D.Norboeva; tarjimonlar: R.Axmatova, D.Norboeva. – Toshkent: "Zamin Nashr" nashriyoti, 2022.
6. Mardanov D. Maktabda kasbga yo'naltirish ishlari. — Nukus. 2013. — 182 b.
7. Abu Nasr Farobiy Fozil odmlar shahri. // Toshkent. – "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi", davlat ilmiy nashriyoti. 2004

Qo'shimcha adabiyotlar:

8. Jaspers. The origin and goal of history. New Haven and London. Yale University Press. 1965. P – 77. (P – 19)
9. K. S.Guttenplan. J.Hornsby. C. Janavay. Reading philosophy. Blackwell Publishers Ltd. UK. 2003. P – 341.
10. A.Azami. Vvedeniye v Xadisovedeniye. Kazan: 2011
11. A.Fitrat. Tanlangan asarlar –T.: Ma'naviyat, 2010 -301
12. Abu Xomi G'azzoliy Kim ei saodat/Ikki dune saodatigaeltuvchi bilim. - Samarkand: Imom Buxoriy xalkaro markazi, 2019

13. Otamurodov S. Globalashuv: millatni asrash mas'uliyati. Toshkent: O'zbekiston, 2018
14. Sharipov M. Fayzixo'jayeva D. Mantiq. -T.: Unversitet, 2007.
15. Mirziyoyev SH. M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: “O'zbekiston”, 2017. – 488 b.
16. Platon. Gosudarstvo (Asarlar to'plami). – Moskva: Misl, 1994.
17. Sharipov M., Fayzixo'jayeva D. Mantiq. – Toshkent: Universitet, 2007.
18. Qosimova D.S. Menejment nazariyasi. – Toshkent: “Tafakkur Bo'stoni“, 2019.
19. Russell B. History of Western Philosophy (G'arb falsafasi tarixi). – London: Routledge, 2004.

Internet tarmoqlari:

20. Lex.uz – O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.
21. Ziyonet.uz – O'zbekiston ta'lim portali (falsafa bo'limi).
22. Natlib.uz – Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi.
23. Unilibrary.uz – O'zbekiston oliy ta'lim muassasalari yagona elektron kutubxonasi.
24. Stanford Encyclopedia of Philosophy (plato.stanford.edu) – Dunyodagi eng nufuzli falsafiy ensiklopediya.
25. Philosophy.ru – Rus tilidagi eng yirik falsafiy resurs va elektron kutubxona.
26. JSTOR.org – Ijtimoiy-gumanitar fanlar bo'yicha xalqaro ilmiy maqolalar bazasi.
27. Scholar.google.com – Ilmiy ishlar va maqolalar qidiruv tizimi.

15. ESTETIKA

Reja:

1. Estetika fanining obyekti va falsafiy mohiyati.
2. Go'zallik va uning muqobillari.
3. Ulug'vorlik kategoriyasining falsafiy mohiyati.
4. Fojiaviylik kategoriyasi.
5. Kulgilik kategoriyasi.

Tayanch tushunchalar: *estetika, estetika obyekti, nafosat, go'zallik, san'at, go'zallik falsafasi, nafosat tarbiyasi,, chiroylilik,xunuklik, ulug'vorlik, tubanlik, fajiaviylik, kulgililik, hazil, mutoyiba, hajviya.*

1. Estetika fanining obyekti va falsafiy mohiyati.

Estetika eng qadimgi fanlardan biri. Uning tarixi ikki yarim-uch ming yillik vaqtni o'z ichiga oladi. Biroq u o'zining hozirgi nomini XVIII asrda olgan. Ungacha bu fanning asosiy muammosi bo'lmish go'zallik va san'at haqidagi mulohazalar har xil san'at turlariga bag'ishlangan risolalarda, falsafa hamda ilohiyot borasidagi asarlarda o'z aksini topgan edi. "Estetika" atamasini birinchi bo'lib buyuk olmon faylasufi Aleksandr Baumgarten (1714—1762) ilmiy muomalaga kiritgan. Bunda u boshqa bir ulug' olmon faylasufi Laybnits (1646-1716) ta'limotidan kelib chiqqan holda munosabat bildirgan edi. Laybnits inson ma'naviy olamini uch sohaga – aql, ixtiyor, hissiyotga bo'ladi va ularning har birini alohida falsafiy jihatdan o'rganish lozimligini ta'kidlaydi.

Baumgartengacha aqlni o'rganadigan fan–mantiq, ixtiyorni o'rganuvchi fan esa-axloqshunoslik (etika) ni falsafada ko'pdan buyon o'z o'rnini bor edi. Biroq hissiyotni o'rganadigan fan falsafiy maqomdagi o'z nomiga ega emasdi. Baumgartenning bu boradagi hizmati shundaki, u "his qilish", "sezish", "his etiladigan" singari ma'nolarni anglatuvchi yunoncha aishetikos–"oyesetikos" so'zidan "estetika" (olmoncha "yestyetik"- "yestetik") iborasini olib, ana shu bo'shliqni to'ldirdi.

Baumgarten estyetikani hissiy idrok etish nazariyasi sifatida ilgari surdi. Lekin, ko'p o'tmay, u goh "go'zallik falsafasi", goh "san'at falsafasi" sifatida talqin etila boshlandi. Estyetika fanining eng buyuk nazariyotchilaridan biri Hegel esa o'z ma'ruzalarining kirish qismida yozadi: "Estetika" degan nom muvaffaqiyatsiz chiqqani va yuzaki ekani sababli boshqa atama qo'llashga urinishlar bo'ldi. So'zning o'z-o'zicha bizni qiziqtirmasligini nazarda tutib, biz "estetika" nomini saqlab qolishga tayyormiz, buning usiga, u odatiy nutqqa singishib ketgan. Shunga qaramay, bizning fanimiz mazmuniga javob beradigan ibora, bu—"san'at falsafasi" yoki yana ham aniqroq qilib aytganda—"badiiy ijod falsafasi".

Hegelning "estetika" atamasidan ko'ngli to'lmaganligiga jiddiy sabablar bor. Bulardan biri–yuqorida uning o'zi aytib o'tgan fikrlari bo'lsa, ikkinchisi–mazkur so'zning barcha his-tuyg'ularga taalluqliligi. Vaholanki, fanimiz faqat nafosatli his tuyg'ular va ularning ziddini nazarda tutadi. Ayniqsa, mana shu ikkinchi sababga ko'ra, "estetika" atamasining talabga javob berishi shubhali. Buning ustiga allaqachon fanimizning tadqiqot doirasi san'at hududidan chiqib, inson hayotining deyarli barcha sohalariga yoyilib ketgan. Shu bois biz "nafosatshunoslik" atamasini ilmiy muomalaga kiritishni maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz. Zero mazkur atamaga asos bo'lgan "nafis", "nafislik", "nafosat" so'zlari o'z qamrovi bilan fanimiz talabiga to'la javob bera oladi. "Nafis" so'zi "O'zbek tilining izohli lug'ati"da go'zal, nozik, latif, yoqimli, badiiy jihatdan juda yuksak ma'nolarida izohlanadi. Bundan tashqari "estetika" ("estetik") so'zi olmonlardagi yoki ruslardagi kabi bizda keng yoyilib, xalqimiz nutqiga singishib ketgan emas.

Endi fanimizning mohiyatini anglatadigan “san’at falsafasi” va “go‘zallik falsafasi” iboralariga to‘xtalamiz. Estyetika tarixida birinchi ibora tarafdorlari ko‘pchilikni tashkil etadi. Lekin, yuqorida aytib o‘tganimizdek, san’at fanimizning yagona tadqiqot obyekti emas. Hozirgi paytda texnika nafosatshunosligi va uning amaliyotdagi sohasi dizayn, atrof-muhitni go‘zallashtirish, tabiatdagi nafosat borasidagi muammolar bilan ham bizning fanimiz shug‘ullanadi. Shu bois uning qamrovini san’atning o‘zi bilangina chegaralab qo‘yishga haqqimiz yo‘q. Zero bugungi kunda inson o‘zini o‘rab turgan barcha narsa-hodisalarning go‘zal bo‘lishini, har qadamda nafosatni his etishni isaydi: biz taqib yurgan soat, biz kiygan kiyim, biz haydayotgan mashina, biz uchadigan tayyora, biz yashayotgan uy, biz mehnat qiladigan ishxona, biz yurgizayotgan dastgoh, biz yozayotgan qalam, biz dam oladigan tomoshabog‘lar–hammasidan nafis bir ruh ufurib turishi lozim.

Yuqorida aytilganlardan kelib chiqsak, demak, “go‘zallik falsafasi” degan ibora fanimizga ko‘proq mos keladi. Negaki, fanimiz faqat san’atdagi go‘zallikni emas, balki insondagi, jamiyat va tabiatdagi go‘zallikni ham o‘rganadi. Shuningdek, go‘zallikdan boshqa ulug‘vorlik, fojaviylik, kulgililik, mo‘‘jizaviylik, uyg‘unlik, noziklik singari ko‘pdan-ko‘p tushunchalar mavjudki, ularni tadqiq etish ham nafosatshunoslik fanining zimmasida. Lekin, bu o‘rinda, shuni unutmaslik kerakki, mazkur tushunchalarning har birida go‘zallik, bir tomondan, unsur sifatida ishtirok etsa, ikkinchi tomondan, ularning o‘zi go‘zallikka nisbatan unsur vazifasini o‘taydi. Ana shu xususiyatlarning voqelikda namoyon bo‘lishini biz nafosat deb ataymiz.

Go‘zallik, ko‘rganimizdek, nafosatning bosh, etakchi xususiyati hisoblanadi. Shu bois u nafosatshunoslikning asosiy mezoniy tushunchalaridan biri sifatida tadqiq va talqin etiladi. Zero go‘zallikning ishtirokisiz yuqoridagi xususiyatlarning birortasi nafosatdorlik tabiatiga ega bo‘lolmaydi. Masalan, ulug‘vorlikni olaylik. U asosan hajmga, miqdorga asoslanadi. Buxorodagi Arslonxon minorasi yoxud Minorai Kalon ulug‘vorligi bilan kishini hayratga soladi, unga tikilar ekansiz, qalbingizni nafosat zavqi qamrab oladi. Lekin xuddi shunday balandlikdagi kimyoviy korxona mo‘risidan zavqlanolmaysiz. Yoki yonbag‘irdan turib, toqqa tikilsangiz nafosat zavqini tuyasiz, ammo xuddi shunday balandlikdagi shahar chetida o‘sib chiqqan axlat “tog‘i”ga qarab zavqlanmaysiz. Chunki Arslonxon minorasi me’morlik san’ati asari sifatida go‘zallik qonuniyatlari asosida bunyod etilgan; tog‘ esa tabiat yaratgan ulug‘vor go‘zallik. Zavod mo‘risida ham, axlat “tog‘”ida ham hajm, miqdor boru, lekin bir narsa–go‘zallik etishmaydi. Minora bilan tog‘dagi hajmni salobatga aylantiruvchi unsur, bu–go‘zallik. Fojeaviylik xususiyatida ham go‘zallikning ishtirokini ko‘rish mumkin. Misol sifatida Lev Tolsoyning “Urush va tinchlik” romanidagi Ausrlisda bo‘lib o‘tgan rus va fransuz qo‘shinlari to‘qnashuvidan so‘ng, jang maydonida yarador bo‘lib yotgan knyaz Andrey Bolkonskiyni eslaylik: bir qo‘lida bayroq dasasini ushlagancha ko‘m–ko‘k maysada moviy osmonga qarab yotgan, oppoq mundirli botir yigit–bayroqdor

zobitning tepasiga kelgan Napoleon uni o'lgan deb o'ylab, bu manzaradan hayratlanib: "Mana bu–go'zal o'lim!", deydi. Bu o'rinda asar qahramonining o'limi- fojeaviylik, o'limning qahramonlikka aylanishi–ulug'vorlik; fojeaviylik bilan ulug'vorlik xususiyatlarining omuxtalashuvi natijasida esa go'zal manzara, qayg'uli va ulug'vor go'zallik vujudga kelgan. Shuning uchun ham Napoleonning hayrotomuz xitobi bejiz emas. Demak, nafosatshunoslikning asosiy tadqiqot obyekti–go'zallik, biroq, san'at ham o'z navbatida nafosatshunoslikning go'zallik kabi keng qamrovli tadqiqot obyekti hisoblanadi.

San'at estyetikaning obyekti sifatida o'ziga xos olam. Unda nafosatning xususiyatlari bo'rtib ko'zga tashlanadi. Shunga ko'ra uni nafosatga burkangan ijtimoiy hodisa deyish mumkin. San'at hayotni in'ikos ettirar ekan, insonning o'zini o'ziga ko'rsatuvchi ulkan ko'zgu vazifasini o'taydi. U insonni o'rgatadi, da'vat etadi, go'zallashtiradi. Bu vazifalarni bajarishda nafosatshunoslik san'atning ko'makchisi, etakchisi hisoblanadi. Estyetika bir tomondan, san'atning paydo bo'lishidan tortib, uning turlariyu janrlarigacha, san'at asarining ichki murvatlaridan tortib, san'atkorning ijodkorlik tabiatigacha bo'lgan barcha jarayonlarni o'rganadi. Ikkinchi tomondan, san'at uchun umumiy qonun-qoidalarini ishlab chiqadi va tadbiq etadi. Uchinchi tomondan, esa san'at asarini idrok etayotgan kishi ruhidagi o'zgarishlarni nafosat nuqtai nazaridan tadqiq qiladi.

Shunday qilib, nafosatshunoslik san'atni to'la qamrab oladi va uning ich-ichiga kirib boradi: badiiy asarning yaratilish arafasidagi shart-sharoitlardan tortib, to u bunyodga kelib, asl egasi-idrok etuvchiga etib borgunigacha bo'lgan va undan keyingi jarayonlarni tadqiq etadi hamda ulardan nazariy xulosalar chiqaradi. Zotan "San'at falsafasi" iborasining siri ana shunda.

Estetika – falsafiy fanlar tarkibiga kiruvchi mahsus soha. Falsafani esa, o'zingizga ma'lumki, fanlar podshosi deb atashadi. Darhaqiqat, u fanlar podshosi sifatida barcha tabiiy va ijtimoiy ilmlar erishgan yutuqlarni o'z qamroviga olib, ulardan umumiy xulosalar chiqarib, shular asosida insoniyatni haqiqat tomon etaklaydi. Shu bois tafakkurni falsafaning tadqiqot obyekti deb atash maqsadga muvofiq bo'ladi. Estyetika – falsafiy fan sifatida, barcha san'atshunoslik fanlari erishgan yutuqlardan umumiy xulosalar chiqarib, shu xulosalar asosida insonni go'zallik orqali haqiqatga etishtirishga hizmat qiladi. Bundan tashqari nafosatshunoslik ishlab chiqqan qonun-qoidalar barcha san'atshunoslik fanlari uchun umumiylik xususiyatiga ega. Masalan, uslub, ritm, kompozisiya v. h. borasidagi qonuniyatlar barcha san'at turlariga taalluqli. Hech bir alohida san'at turi haqidagi fan bunday imtiyozga ega emas. Masalan, adabiyotshunoslik ishlab chiqqan qofiya nazariyasini musiqa yoki me'morlik san'atiga tadbiq etib bo'lmaydi.

Estetikaning falsafiy mohiyatini yana uning san'at asariga yondoshuvida ko'rish mumkin. Ma'lumki har bir san'atshunoslik ilmi o'z tadqiqot obyektiga uch

tomonlama- nazariy, tarixiy, tanqidiy jihatdan yondoshadi. Masalan, adabiyotshunoslikni olaylik. Adabiyot nazariyasi faqat adabiyotgagina xos bo'lgan badiiy qonuniyatlarni, badiiy qiyofa yaratish usuli va vositalarini o'rganadi. Adabiyot tarixi muayyan tarixiy-badiiy jarayonlar orqali badiiy adabiyotning rivojlanish qonuniyatlarini ochib beradi. Adabiy tanqid esa adabiy-badiiy ijodning zamonaviy jarayonlarini tadqiq etadi va har bir yangi asarni baholaydi, asar ijodkorining ijodiy rivojlanishini kuzatib boradi. Musiqada ham, tasviriy san'atda ham va h. k san'at turlarida shunday.

Ma'lumki, san'at asarining mavjud bo'lishi uchun to'rt shart-unsur albatta zarur. Bular: ijodkor-badiiy asar-badiiy asarni idrok etuvchi-vositachi. Yuqoridagi misol nuqtai nazaridan qaraydigan bo'lsak: yozuvchi-roman-kitobxon-tanqidchi. Adabiyotshunoslik bularning har birini odatda alohida-alohida o'rganadi. Deylik, yozuvchi Odil Yoqubov ijodiy faoliyati haqida adabiy portret-alohida, uning "Ulug'bek xazinasi" romani to'g'risida tadqiqiy maqola alohida, zamonaviy kitobxonning didi, saviyasi va talablariga bag'ishlangan mulohaza-maqola alohida, "Ulug'bek xazinasi" romaniga taqriz esa alohida yozilishi mumkin. Nafosatshunoslik fani hammasini biryo'la, muayyan tizim sifatida tadqiq etadi va bu tadqiqot umumlashtiruvchilik, nazariylik xususiyatiga ega bo'ladi. Shunday qilib, nafosatshunoslikning falsafiy mohiyatini ko'rib o'tdik. Endi uning boshqa fanlar bilan o'zaro munosabatlariga to'xtalamiz.

2. Go'zallik va uning muqobillari

Go'zallik - nafosatshunoslikning asosiy tushunchasi. Zero, go'zallik- nafosat olamining mag'zi, bosh xossasi, mohiyati, asosini tashkil qiladi. Shuning uchun bo'lsa kerak, estetika, nafosatshunoslik, go'zallik falsafasi tarzida ham talqin etib kelinadi.

Go'zallik muammosiga murojaat etgan barcha mutafakkirlar go'zallik haqida fikr yuritib va uni tadqiq qilish nihoyat darajada mashaqqatli masala ekanligini doimo ta'kidlaydi. Mazkur qiyinchilik, birinchi navbatda, go'zallik tushunchasining o'zaro hech bir umumiyliги bo'lmagan turli-tuman hodisalarning keng doirasiga taalluqliligi bilan bog'liqdir.

Go'zal bo'lgan, ya'ni bizda ijobiy tuyg'u qo'zg'atgan narsani ko'rsatib berish nisbatan ancha oson. Lekin nima uchun mazkur narsa go'zal ekanligini tushuntirib berish ancha mushkul. Xuddi shu tarzda go'zallik muammosiga falsafiy yondoshish tarixan shakllangan.

Go'zallik bu voqelik (tabiat, jamiyat, san'at) hodisasi bo'lib, aniq hissiy ta'sir o'tkazish orqali insonda jismoniy va ma'naviy kuchlar oqimining ko'payishiga, shodlik, zavqlanish, to'la ma'naviy qoniqish holati vujudga kelishiga imkon yaratadi. Go'zallik doimo foydalidir, lekin bu foydalilik jamiyat taraqqiyoti uchun xizmat qilishga mo'ljallangan bo'ladi. Va nihoyat, go'zallik, Shillerning o'rinli iborasi bilan aytganda, inson ozodligining ramzi sifatida ifoda topadi. Mustaqil Respublikamizda

erkin ma'naviyatli shaxs tarbiyasi muhim vazifaga aylangan tarixiy bir sharoitda alohida ahamiyat kasb etadi. Go'zallik cheksiz xilma-xillikka ega bo'ladi. Tabiatdagi go'zallik ijtimoiy hayot go'zalligidan, foydali amaliy faoliyatidagi go'zallik badiiy ijoddagi go'zallikdan farq qiladi. Lekin go'zallik qanchalik o'zining rango-rangligi bilan ajralib turmasin, ularning barchasi qandaydir umumiy tub belgilarga ega bo'lib, mana shu umumiy tub belgilar tufayli ularning barchasini maxsus ilmiy-falsafiy istiloh-go'zallik tushunchasi orqali talqin etish imkoniyati mavjud.

3. Ulug'vorlik kategoriyasi.

Ulug'vorlik-nafosatli va ahloqiy mezonlar bilan bog'lanib, nihoya darajada yaqqol va bevosita amal qidadigan nafosatli mezoniy tushunchani tashkil etadi. Ulug'vorlik ko'llami go'zallik ko'lamidek cheksiz va benihoyat. Ulug'vorlik tabiatda, jamiyatda, inson ishlarida, uning faoliyat mahsulotlarida jamlangandir. Ulug'vorlik belgisiga ega bo'lgan barcha narsalarning, hodisalarning hammasiga hos bo'lgan umumiylik-ularning me'yoriy barkamolligi, shu qadarki, undan tashqarida me'yor qonuni buzilishi mumkin. Ulug'vorlik kategoriyasi odamlar uchun alohida ahamiyatli hodisalar sirasiga kiradi. Bunday hodisalar mohiyatan shu qadar keng ko'lamliki, ular ijtimoiy taraqqiyotning ma'lum bosqichida to'la o'zlashtirilishi mumkin bo'lmaydi, shuning uchun odamlarni faol harakatga, o'zlaridagi ijodiy imkoniyatlarni ishga solishga doimo rag'batlantiradi. Tabiatda ulug'vorlik baland tog'lar, qudratli sharsharalar, cheksiz okeanlar, moviy mavj urayotgan dengizlar, tubiz osmon va h. k. timsolida namoyon bo'ladi. Bu erdagi umumiylik- ulardagi kengko'lam, ulkanlik, buyuklik, tuganmaslikdir. Tabiatdagi ulug'vorlik insonda o'zidagi zaiflik emas, balki tabiat bilan qo'shib ketishga intilish hissini uyg'otadi. Ulug'vorlik hissi o'z-o'zidan nafosatli mazmunga ega bo'lmagan quvonch, hayratlanish, ehtirom, tan berish tuyg'ulvrini o'z ichiga qamrab oladi. Bularga ba'zida qo'rquv ham qo'shiladi, lekin u insonni kamsitmaydi. Balki to'siqlarni engib o'tishga turtki beradi. Ulug'vorlik hissi umuminsoniy, umumiy belgilari bilan birga ijtimoiy shartlangan, aniq-tarixiy tabiatga ham molik bo'ladi. Ulug'vorlikka, ijtimoiy hayotga tarixiy taraqqiyotga alohida ta'sir o'tkazuvchi hodisalar va jarayonlar ham kiritilishi mumkin. Ijtimoiy hayotda ulug'vorlik bilan qahramonlik, mardlik shu qadar qorishib ketadiki, ularni alohida-alohida mushohada etish ulug'vorlikning asosiy mazmunidan mahrum qilib qo'yish bilan barobar bo'lar edi. Qahramonlikda ulug'vorlikka hos estetik va ahloqiy birlik ayniqsa to'la va bevosita namoyon bo'ladi. Halq fidoiylari, elu-yurt jonkuyarlarining qiyofalari bir vaqtning o'zida ham ulug'vor, ham mardona namoyon bo'ladi. Ijtimoiy va nafosatli orzular bilan birga, ba'zi ulug'vorlik va pastkashlik, qiymatlari ham tubdan o'zgarib bosh xususiyatiga egadir. Bundan 30-40 yil oldin ulkan zavod, fabrikalar korxonalarining ko'piga bo'y cho'zgan trubalari tutunlari hayotdagi ulug'vorlik tarzida

in'ikos etiladi. Insonga bo'ysundirilgan tabiat qiyofasi ijtimoiy ong tarkibiga singdirilar edi. Inson-tabiat usidan, shaxs-to'da usidan musobaqada ilg'or uchuvchi, konchi, sut sog'uvchi, olim, ishchi-halq ustidan mana shularning hamma-hammasi yaqin kunlardagi bizning ulug'vorlik orzuimizni tashkil qiladi. Bularning hammasi boshliqla o'zboshimchaligi, yoppasiga fidoiylilik, yalpi va yakka hokimiyatchilik davlatning shaxs usidan buyruq mulohazai zaminida vujudga kelgan ijtimoiy tuzum-sisemasining achchiq orzu-mevalaridir. Tabiat ustidan mulohazaronlik o'rniga u bilan hamohang bo'lish, ayrim o'zmachilik, ommaviy qaror, yalpi rozilik o'rniga ijtimoiy faol, tashabbuskor, ijodkor shaxsni shakllantirish burch-vazifalarini ado etish bugungi kundagi ulug'vorlik orzusining asosiy mazmunini tashkil etadi. Ulug'vorlik o'zining har tomonlama ijodiy ifodasini san'atda topadi, uning barcha tur, xil va ko'rinishlar uchun ulug'vorlik mavzui asosiy tasvir obyektlaridan biri bo'lib xizmat qiladi. Shubhasizki, san'atning turli ko'rinishlari, ulug'vorlik tasvirlashning xilma-xil imkoniyatlaridan foydalaniladi, aytish mumkinki, uning ayrim turlari-qahramonlik dostonlari, lirik dostonlar, qahramonlik fojiasi, qahramonlik musiqa asarlari (simfoniya, oratoriya), me'morchilik va yodgorlik san'ati ko'rinishlari ulug'vorlik mavzusini badiiy o'zlashtirish jarayonida vujudga kelgandir.

Ulug'vorlik me'morchilikda alohida ahamiyat kasb etadi. Misr piramidalari, Samarqand, Buxoro, Xiva shaharlaridagi me'morchilik obidalari, yunonlarning Parfenoni, rimliklarning Kolizey o'rta asr gotik bosh cherkovlari, rus cherkov me'morchiligining eng yaxshi namunalari, Rossi, Rasrelli kabi me'morlar yaratgan go'zal binolar mustaqil O'zbekistondagi geografik majmualari, o'zlarining salobati, ulug'vorligi bilan kishini hayratda qoldiradi.

Shu narsani alohida ta'kidlab o'tish joizki, ulug'vorlik tuyg'usiga faqat miqyos o'lchovi bilan erishilmaydi. Agar ayrim obidalar (Bobil minorasi, Minorai Kalon, Misr piramidalari va sh. k.) o'zlarining miqyoslari ko'lami bilan hayron qoldirsalar, bshqa o'zining alohida nafisligi, nozik ifodasi, hamohangligi, yuksak ruhlanganligi, atrof-muhit bilan uzviy qo'shib ketganligi bilan alohida ahamiyat kasb etgan. (Go'ri amir, Shohizinda, Ichan qal'a, Regison maydoni, Mir Arab madrasasi, Ismoil Somoniy maqbarasi, Chor Minor, Bola hovuz machiti va b.) me'morchilik asarlari idrok etilganda insonda o'zgacha ulug'vorlik tuyg'usi vujudga keladi.

San'atda ulug'vorlik fojialilik bilan ko'pincha yonma-yon turadi va namoyon bo'ladi, sirasini aytganda, bu ikki estetik kategoriya o'rtasida o'ziga xos dialektik aloqadorlik mavjud bo'lib, unda umumiylik va farqli tomonlari ham bordir. Navoiy va Shekspir asarlari, shoshmaqom go'zal me'morchilik obidalari bir vaqtning ham ulug'vorlik, ham fojealilik ruhi bilan sug'orilgandir. Bundan, albatta fojealilik-ulug'vorlik, ulug'vorlik-fojealilikdir degan xulosa chiqarib bo'lmaydi. Masalan, Samarqandning Regison maydonidagi madrasalar, shubhasiz, ulug'vor bo'lishlari bilan birga hech qanday fojeali his qo'zg'atmaydilar. Shekspirning Makbet xonim

qiyofasi fojeali, lekin u hech ham tomoshabinda ulug‘vorlik tuyg‘usi tug‘dirmaydi. San’atdagi ulug‘vorlik badiiy mazmun va shakl barcha imkoniyatlari vositasida ifodalanadi, lekin bunda hal qiluvchi rolni g‘oya o‘ynaydi. Muhim ahamiyatli g‘oya yuksak ruhlangan, muokammal shaklning zarurligini yuzaga keltirib, san’at asarining buyuklik darajasini belgilab beradi. Bu holat hayotiy haqiqatni qochishga emas, unga xizmat qilishga da’vat etadi.

4. Fojiaviylik kategoriyasi.

Fojiavilik muammosi har doim falsafiy va nafosatli tafakkur e’tiborini o‘ziga jalb qilib kelgan. Fojealilik tabiati to‘g‘risida fikr-mulohaza bildirmagan biror bir mutafakkirni topish amri mahol bo‘lsa kerak, chunki fojealilikda voqeiy hayotning eng muhim, chuqur ziddiyatlari va to‘qnashuvlari hayot va o‘lim, ozodlik va zarurat, aql va tuyg‘u, qonun va burch, shaxsiy va ijtimoiy tomonlar namoyon bo‘ladilar. San’atdagi fojialilik haqida fikr yuritganimizda san’atdagi fojeali ohanglar, fojialilik san’ati va nihoyat fojealilik-san’at turi kabi muammolar alohida mushohada qilinishi lozimdir.

Har qanday fojia zaminida alohida fojeali to‘qnashuv yotadi va uning eng muhim tomoni bo‘lib ko‘lamlik, ijtimoiy ahamiyatlilik xizmat qiladi. Gegel fojealilikni bekorga mohiyatli kuchlar to‘qnashuvlarining natijasi sifatida ta’riflagan emasdi, chunki bu to‘qnashuvlar kurashining qanday tugallanishi bilan insoniyat istiqboli, taqdiri bog‘lanib ketgan bo‘ladi. Bu hol fojining san’atning falsafiy jihatdan eng hajmli turiga aylantiradiki, unda ijodkorga hayotning insoniyatni butun tarixi davomida hayajonlantiradigan tub masalalarni o‘z oldiga qo‘yib, hal qilish imkoniyatini beradi.

Fojia qahramoni ko‘pincha ijobiy tusda tasvirlanadi, u o‘z davrining ijobiy orzu-umidlari, u yoki bu qirralarini o‘zida mujassamlashtirgan kuchli, yorqin, ulug‘vor shaxsni namoyon etadi. Lekin fojia to‘qimasida boshqa turdagi qahramonlar kam aks ettirilgan bo‘lib, Shekspirning Makbet va Riyaard Sh. Brextning Kuraj-onaga o‘xshash qahramonlari o‘z taqdirlari bilan tomoshabinda o‘ta ziddiyatli his-tuyg‘ular qo‘zg‘aydi. Ular sodir qilayotgan mudhish kirdikorlari qat’iy norizilik, ayrim vaqtda hatto jirkanish va dahshat vujudga keltiradi. Shuning bilan birga ularga achinasan kishi, chunki qabih, jirkanch sharoit ta’siriga tushib, ular o‘zlaridagi go‘zal insoniy xislat-fazilatlardan ham begonalashganligini anglaysan.

Odatda fojia mazmunida qahramonning mavjud shart-sharoitlarni tubdan o‘zgartirishga faol intilishi namoyish etiladi. Fojia qahramoni bu erda fojiali dramatik harakatning asosiy subyekti sifatida amal qiladi. Shuning uchun fojea qahramonning faolligi, o‘z orzu-irodasini, hatto o‘zini qurbon qilib bo‘lsa ham barqaror etishga intilishi uning mohiyatli belgisini tashkil etadi. O‘z irodasini o‘rnatishga intilishida u tarixiy imkoniyatsizlik bilan to‘qnashib, xuddi mana shu to‘qnashuv, mazkur tarixiy sharoitlarda echimsiz qolib, fojiani yuzaga keltiradi. Yuksak fojia qahramonning mashaqqatli azob-uqubatlari bilan bog‘langan bo‘lsada, ko‘pincha asar uning halokati

bilan tugallansada, bari-bir qayg‘u va mayuslik emas, balki yashash va kurash istagi, bu kurashda o‘quvchi va tomoshabinda o‘zining halok bo‘lishini bilib turgan inson uchun g‘urur tuyg‘usi qo‘zg‘aladi. Inson ulug‘vorligini tarannum etish hammadan ham ko‘proq va yorqinroq san‘atning fojia turida ifoda topgandir. Fojiaviylik san‘atda rang-barang uslublarda talqin etilishi mumkin. Bu hol bu janrga xos umumiy xususiyatlarin inkor etmaydi. Fojia uslubining umumiy belgilari qatoriga keng umumlashtirishlarga intilish, aqliy mazmun boyligi, soddalik va yaxlitlik, hayajon va ehtirolarning yuksakligi kabilar kiradi.

Fojia tarixiy davrning burilish paytlarida, eski ijtimoiy aloqalar va munosabatlar barbod bo‘lib, eski siyosiy qarashlar, esetik va ahloqiy aqida-qoidalar mashaqqatli qayta baholanayotgan sharoitlarda ravnaq topadi. Fojianing tarixiy shakli-qadimgi dunyo fojeasi (Yesxil, Sofokl, Evripid) eski patriarxil tartibotlar emirilib, tarixda birinchi sinfiy jamiyat o‘rnatilishi jarayonida vujudga keldi. Unga xos bo‘lgan “qismat ohangi” tabiiy va ijtimoiy qonunlar haqidagi tasavurlarni aks ettirdi.

Qadimgi dunyo odamlari tasavvurlarida insonning qudratli “Qismat” oldindan belgilab qo‘ygan balo-ofatlari bilan to‘qnashuvi uni muqarrar tarzda halokatga olib keladi. Lekin qadimgi fojia asarlarida ifoda topgan fojiali in‘ikos etish qismatning taqdir ustidan mulohazaronligini anglatmaydi. Yunonlar insonning azob-uqubatlari uchun ma’suliyatni uning o‘ziga yuklab, katta mardlikka jur‘at etdilar. Zero azob-uqubatlarning tub sabablari inson irodasi va imkoniyati chegarasidan tashqarida ekanligini yaxshi sezgan bo‘lsalar kerak. Qismat bilan taqdir insondan kuchli deb uqtirgan holda, yunon fojeaviy san‘ati tomoshabinni unga tan berishga emas, balki u bilan kurashishga chaqiradi.

O‘rta asrlarda arab xristian mafkurasi fojia ruhiga butunlay qarshi kurashgan bo‘lib, bu davrda biror-bir arziydigan bu tur asari yaratilmaganligini bilamiz. Vaholanki, bu davrdagi odamlarning mashaqqatlari va azob-uqubatlari avvalgidan kam emas edi. Azob-ug‘ubatlarni gunohlar uchun jazo va insoniyatning abadiy nasibasi deb e‘lon qilgan xristianlik aslida fojeani ham “ta’qiqlab qo‘ygan” edi.

Fojianing ravnaqi Uyg‘onish davrida boshlangan bo‘lib, bu vaqtda abadiy va qulamaydigan ko‘ringan feodal munosabatlar zamini emirila boshlagan edi. Insonga, his-tuyg‘uli voqealarga mensimay qarash o‘rniga insonni ulug‘lash, uning cheksiz imkoniyatlarini kuylash insonparvarlik falsafasi qaror topdi.

Uyg‘onish davri fojiasi endi yangi tarixiy vaziyatni, qadimgiga nisbatan boshqa shaxs mavqeini ifodalaydi. Agar qadimgi fojiada shaxs hali o‘zini jamiyatdan ajratmagan va shuning uchun u yoki bu ahloqiy g‘oya namoyondasi sifatida amal qilgan bo‘lsa, endi Uyg‘onish davri fojiasida shaxsiy ehtiros va iroda bosh ohang sifatida jaranglaydi. Tarki dunyo azobidan, o‘rta asr tabaqaviy cheklanganligidan ozod bo‘lgan inson o‘z irodasini, o‘zligini o‘rnatishga unga hali ham qarshi turgan voqelik bilan to‘qnashadi, boshqa odamlarning orzuga intilishlari bilan muqarrar kurashga

kirishadi. Bu erda qismat va taqdirga endi o‘rin qolmaydi, fojia manbai-insonning o‘zi, uning er kurrasidagi hayoti, o‘z maqsadi sari intilayotgan odamlar to‘qnashuvi, ular boshqalarga va o‘zlariga nisbatan sodir qiladigan yovuzliklardir. Shunday ziddiyatli qarama-qarshiliklarga boy Uyg‘onish davri fojiasi o‘zining eng to‘la va badiiy qudratli ifodasini Shekspir ijodida topdi.

Shekspirda fojialilik butun hayotni, ijtimoiy aloqalar va munosabatlarni qamrab oladi, lekin ularning barchasida inson shaxsi to‘laqonli ravishda ifodalanadi. Shekspir feodal tartibotlarni inkor etish bilan birga tug‘ilib kelayotgan tuzumning g‘ayriinsoniy tabiatini ham fahmlab olgan ko‘rinadi. Unda fojialilik bir tomondan Uyg‘onish davrining yorqin insonparvar orzulari, feodal ahloq qoidalari bilan, ikkinchi tomondan “yog‘li asr” bilan to‘qnashuv natijasida, boshqacha qilib aytganda, O‘rta asr vahshiyligi va burjua yirtqichligi qotishmasi to‘qnashuvlari natijasida vujudga keladi.

Shekspir o‘zining fojiaviy asarlarida kuchli, jasoratli, g‘ururli, erkin inson timsolini barqaror o‘rnatadi. Inson o‘z shaxsi erkinligini o‘rnatish mumkinligiga ishonadi va uning yanglishishi mana shunda namoyon bo‘ladi. Shekspir o‘z qahramonlarining o‘zligini saqlashga, o‘z ozodligini inson ruhini sindirib halokatga sudrayotgan tuzum sharoitida o‘rnatishga intilishini ulkan kuchi bilan namoyon qiladi.

Shekspirning boshqa barcha fojiali qahramonlari orasida Hamlet ajralib turadi. Boshqalari Brut bundan mustasno yaxlit tabiatli, o‘z ishining haqligi va hatti-harakatlarining huquqli ekanligiga qattiq ishonib, o‘z mag‘lubiyatlarini fojeali ruh bilan qabul qiladilar. Hamlet bo‘lsa o‘zining halokatga mahkumligini bila turib, bari bir oxirigacha borish uchun hech narsadan qaytmaydi. «Hamlet» fojiasida esa qarama-qarshi kuchlar to‘qnashuvi tashqi muhitdan qahramonning ichki dunyosiga o‘tkazilgan. Bu erda Shekspir sahnada bir necha asr keyin keng o‘rin egallagan aqliy-ruhiy dramaga yo‘l ochib berganligini ko‘ramiz. “Hamlet”ning abadiy, mangu sir-ahamiyati, uning so‘nmas kuchi va ta’sirchanligi undagi ma’naviy-ruhiy hamda falsafiy boylikning voqelikning ijodiy-yaxlit idrok qilish bilan qaytarilmas darajada qo‘shilib ketganligidadir.

Hamlet-insonparvar mutafakkir va ayni vaqtda dadil hamda qo‘rqmas jangchihamdir. To‘g‘ri, u fikr-mulohazalarga ko‘p vaqt sarflaydi va sustkashlik qiladi. Lekin bu hol unda tabiati yumshoqligidan emas, balki Klavdiyning o‘ldirilishi bilan o‘sha vaqtda echimi topilmaydigan “mayib asrni to‘g‘rilash” vazifasini bajarolmasligiga aqli etganligidan vujudga keladi. Uning ahloqiy g‘alabasi-bu qo‘rqmas inson tafakkurining g‘alabasidir, garchand u qahramonning o‘limi evaziga erishilgan bo‘lsa ham, buyuk saboq va kelajak avlodlarga vasiyat sifatida idrok qilinadi.

Shekspir yaratgan badiiy qiyofalar faqat keng ko‘lamli va aniq-butungina bo‘lmay, balki harakatchan va ta’sirchanhamdir. Hamlet bu qatordan mustasno bo‘laolmaydi, chunki zo‘r berib abadiy savollarga javob izlayotgan tafakkur bevosita

amal qilayotgan xulq-atvordan kam harakatchan va kam ta'sirchan bo'lishi mumkin emasdir.

Ch. Aytmatovning "Kunda" romanini ham fojia asari deyishimiz mumkin, chunki uning asosiy badiiy ohangi, undagi ehtirosli to'qnashuvlar ruhi, ulkan hissiy ta'sir kuchi, qahramonlarining taqdiri jihatlaridan o'ta fojiali matnga egadir. Bu roman-fojiada davrimizda keng tomir yoygan ijtimoiy, ahloqiy, ekologik muammolar chuqur qo'yigan bo'lib, shu tufayli bu asar kutilayotgan fojiadan ogohlantiruvchi qudratli bong ovoziday jaranglaydi.

Fojia san'ati insoniyatning doimiy hamrohi, umr yo'ldoshi bo'lishi mumkin degan ilmiy taxminlar bir talay, anchagina, chunki u o'z orzularini ro'yobga chiqarish uchun intilishi, kurashi doimo obyektiv tarixiy zaruriyat bilan to'qnashadi, insoniyat taraqqiyotining u yoki bu bosqichda uning muqarrar tarzda imkoniyatlari tarixiy cheklanganligi san'atda fojiali ohanglar to'g'ilishiga bitmas-tuganmas zamin vazifasini o'taydi. Lekin shuni ham ilova qilib qo'yish zarurki, chin fojia asari yaratish kamdan-kam ijodkorga nasib qiladigan nodir qobiliyat mahsulidir. U fojia ijodkoridan falsafiy chuqur, ko'lami keng tafakkurni, o'zidan "Asarning barcha holati"(Gegel) ni chig'rig'idan o'tkazishga qobil shaxs ehtiroslarining yuksakligi bilan chambarchas bog'lashni talab etadi, bu esa har qanday ijodkorning ham qo'lidan kelavermaydi.

5. Kulgililik kategoriyasi.

Kulgililik insonning dunyo-voqea-hodisalariga o'ziga xos munosabatlaridan biri-dunyoga kulgili nigoh bilan qarashdir. Bunday qarashni mavjud voqelik va uning beo'xshov tomonlari to'ldiradi.

Barcha tadqiqotchilar bir ovozdan kulgililik kategoriyasining murakkabligi va uni tushunchalar sistemasini anglab, in'ikos etish juda qiyinligidan noliydilar va ogohlantiradilar. Masala shundaki, kulgi qo'zg'aydigan hodisalarning benihoyat ko'pligi, eng muhimi, kulgililik ko'lami hamda chegarasining o'ta harakatchan, qo'nimsiz, o'zgaruvchan bo'lishi natijasida nima, qachin, qayerda, qanday sharoitda kulgi qo'zg'aydiyu, nima, qachon, qayerda, qanday sharoitda kulgini to'xtatadi yoki umuman gulgiga olib kelmaydi degan savolga bir mazmunda javob topib bo'lmaydi. Kulgililik ta'rifi, ilmiy tushunchasiga nisbatan ishlab chiqilgan nuqtai najarlar, fikr-mulohazalarning o'ta xilma-xilligi, rango-rangligi shundan kelib chiqqandir. Kulgililikka nisbatan mavjud bo'lgan qarashlarning xilma-xilligi, tabiiyki, nafaqat narsa, hodisa bilan bog'lanibgina qolmay, balki uning ijtimoiy aloqadorligi, go'zallik va kulgililik tushunchalarining u yoki bu talqini bilan bog'langanligidir.

Kulgililik tushunchasi talqinining har biri odatdagidek o'zining aniq, oqil mag'ziga ega bo'ladi, kulgililikka haqiqatda ham xos bo'lgan ba'zi tomonlarini ochib beradi, lekin shu bilan birga bir tomonlamalik kasaliga uchrab, kulgililikning qandaydir

bir tomoninni boʻrttirib, haddan tashqari oshirib yuboradida keyin uni kulgililikning mutloqqoidasiga aylantirishadi.

Kulgililik boshqa nafosatli hodisalar sngari faqat obyektiv tomonga ega boʻlmay, subyektiv tomonlarni ham oʻzida birlashtiradi. Kulgililikning subyektiv tomoni-keng maʼnodagi hazil (yumor) tuygʻusidir. (Molyer hazil tuygʻusini insonni hayvondan ajratib turadigan xususiyati deb atagan edi.) Kulgililikning subyektiv tomoni boʻlgan hazil tuygʻusi shaxsning tabiiy va erkin, bevosita idrok etish natijasida xilma-xil kulgili beoʻxshovliklarni koʻrib, anglab, ularga kulgi bilan javob berish qobiliyati ifodasidir. Hazil tuygʻusi juda murakkab aqliy tuygʻu boʻlib, unda shaxs oʻzining butun borligʻi bilan namoyon boʻladi, uning his-tuygʻu va aql madaniyati, orzu-umidlari matni va tabiati namoyish etiladi. Xalq orasida keng tarqalgan: “Doʻstlarning kimligini menga aytsang, sening kimligingni men aytib beraman” naqliga qiyos qilib, bu erda biz ham: “Nima haqda kulayotganingni menga aytsang, sening kimligingni men aytaman” deyishimiz mumkin boʻlar edi.

Kulgi u yoki bu darajada oʻz manbai va oʻz namoyondasi bilan birga yaxlit birlikni tashkil etadi. Insonning turli sabalarga koʻra kulgisi qisaydi. Masalan, toʻyimli va mazali ovqatlanishdan rohatlanib kuladigan odamlar ham uchraydi: chunki bunday odamlar uchun kulgi hayotni sof fiziologik-jismoniy idrok etish ifodasi boʻlib xizmat qiladi. Bevosita kulgililik bilan bogʻliq boʻlgan kulgi masalasiga shuni aytishimiz kerakki, u biror bir hodisaning, birinchi navbatda, insonning tashqi koʻrinishi bilan uning asl mohiyati oʻrtasidagi nomuvofiqlik ziddiyati, boshqacha aytganda, amaldagi voqelik bilan yuksak estetik orzularga mos kelishi kerak boʻlgan voqelik oʻrtasidagi muhim tafovutlar, beoʻxshovliklar, kelishmovchiliklarni tabiiy anglash natijasida vujudga keladi.

Baʼzi-bir odamlar oʻzining pastkash, johil, loqayd, xudbin mohiyatini tashqi viqor, oliftalik, takabburlik bilan “bezab” koʻrsatmoqchi boʻladi. Bunday odamlarni uchratganda ham kulish, ham quvonish mumkin. Kulishimiz manbai boʻlib bu odamlagi mohiyat bilan koʻrinish oʻrtasidagi beoʻxshovlik boʻlsa, quvonishimiz sababi mazkur haqiqatni anglashimizdan, haqiqatni yolgʻondan ajratish qobiliyatimiz mavjudligini kelib chiqadi. Bu nisbatning yana bir (oʻziga xos kulgili) tomoni shundaki, bizning quvonchimizga “sogʻlom” xudbinlik hissi ham qoʻshilib ketishi mumkin, chunki biz mazkur odamning asl mohiyatini anglash qobiliyatimiz bilan maʼnaviy-insoniy jihatdan u odamdan yuqori turish oʻyiga ham kelishimiz bizga yoqadi. Kulgi shu tariqa insonni ruhan koʻtaradi, unga insoniy gʻurur tuygʻusi bagʻishlaydi. qoʻrquv bilan kulgu bir-biriga oʻta qarama-qarshi tushunchalar boʻlib, agar inson yaramas va hunuk hodisalar ustidan kulishga oʻrganib olsa, u bu illatlardan qoʻrqishni tark etadi va ular bilan kurashga bel bogʻlaydi.

Kulgu oʻz tabiati jihatidan demokratik mazmunga ega boʻlib, barcha odamlarni bir-biriga qovushtirib baravarlashtiradi, chunki kulishayotgan odamlar oʻzaro

tenglashadilar. Kulgu eskilik bilan kurashning omilkor vositasigina bo‘lib qolmay, balki insonning kuch-qudrati va ozodligi timsoli hamdir. Kulgu beqiyos rango-ranglik, xilma-xil qirralarga ega bo‘lib, mayin, rag‘batlantiruvchi, hushfe‘l hazil tuyg‘usidan tortib, to ayovsiz achchiq istehzogacha bo‘lgan keng doirada amal qiladi.

Kulgulilik o‘zining barcha xilma-xil ko‘rinishlari boyligi bilan san‘atning me‘morchilikdan boshqa deyarli hamma turlarida namoyon bo‘ladi, lekin o‘zining eng to‘la bo‘lgan estetik ifodasini komediyada topadi.

Komediya mavzuini hayotdagi va insondagi beo‘xshovliklar, nomutanosiblikdan oladi. Kulgulilikning namoyon bo‘lish shakllari xilma-xilligi ularning san‘atda xilma-xil tarzda aks etishlarini keltirib chiqaradi. Komediya asarlari turlarining xilma-xilligi, rango-rangligi mana shundan kelib chiqadi. Komediya bilan kulgi egizaklardek bir-biridan ajramaydigan tushunchalardir. Kulgu komediyada tasvirlanayotgan voqea-hodisalar mohiyatini ochib berishning hal qiluvchi vositasi, tasvirlanayotgan obyektga nisbatan esetik baholashning va muallif munosabati ifodasining asosiy shakli bo‘lib xizmat qiladi. Komediya san‘atida kulgini asosiy estyetik vosita qilib ishga solish uning ijtimoiy ahamiyatligini pasaytirmaydi, chunki kulgi dunyoning barkamol emasligini ta’kidlab qolmasdan, balki uni qayta qurib yangilashni ham ko‘zda tutadi.

Kulguning komediyada o‘ynaydigan maxsus roli ko‘p jihatlardan uning o‘ziga xos ijtimoiy burch-vazifalarida ifoda topadi. Komediya, birinchi navbatda, badiiy tanqid va o‘z-o‘zini tanqid qilishning o‘ziga xos shaklidir. Komediylarning asosan tanqidiy yo‘nalganligini ko‘pincha o‘ta soddalashtirib, komediya yomon hulq, yomon odam, yomon hodisalarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri, bevosita tuzatishga, yaxshilashga olib keladi deb tushunadilar va tushuntiradilar. Obyektiv kulgulilik kulgi quroli bevosita o‘zlariga qarshi qaratilgan odamlarga, ular fahm-farosatiga etib bormasligi haqida gapirganida Lessing haq fikrni aytgani shubhasizdir. Komediyaning bosh vazifasi utilitar-maishiy mohiyati emas, balki esetik yo‘nalishdadir, ya’ni komediya axloq-odobdan saboq berib qolmay, hayotdagi kulgulilikni ilg‘ab olishdagi qobiliyatini o‘siradi, odamlarda hazil tuyg‘usi kabi qimmatbaho fazilatni ham rivojlantiradi.

Komediya asarlarining buyuk ijodkorlari nafosatli baholarining aniqligi va to‘g‘riligi bilan ajralib turadilar. Ular hech mahal achchiq, savag‘ich, istyehzoli kulgini faqat mayin hazil va muruvvatli tabassumga loyiq hodisalarga nisbatan ishlatmaganlar va aksincha, ayovsiz keskin qoralanishi lozim bo‘lgan hodisalarni tasvirlayotganlarida mayin hazil va muruvvatli tabassumdan butunlay yuz o‘giranlar. Kulgulilikning badiiy shakllari orasida mashara (satira) alohida o‘ringa ega. Umumestyetik ma’noda mashara voqelikni badiiy tasvirlash turi bo‘lib, unda hayotning salbiy hodisalari usidan kulish-bunday hodisalar asosida yuksak insonning orzulariga zid ekanligini bo‘rttirib ko‘rsatish maqsadi yotadi. Mashara san‘ati har xil ko‘rinishlarda namoyon bo‘lishi mumkin. Unga lirika ham, epos ham, drama ham yot emas. Shuning bilan birga ifoda

kuchining o'ziga xos maqsadlari va vositalari bilan farqlanadigan san'atning o'ziga xos alohida turini tashkil qiladi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. "Estetika" atamasini fanga birinchi bo'lib kim kiritgan va uning lug'aviy ma'nosi nima?
2. Estetikaning obyekti nima? U nima uchun "hissiy bilish falsafasi" deb ataladi?
3. Estetik ong tarkibiga kiruvchi elementlarni (did, idrok, ideal, tuyg'u) sanab bering.
4. San'at nima uchun estetika fanining eng oliy o'rganish obyekti hisoblanadi?
5. Estetika fanining boshqa fanlar (axloqshunoslik, psixologiya, falsafa) bilan aloqasi nimada?
6. Go'zallik kategoriyasining boshqa estetik kategoriyalar orasidagi o'rni qanday?
7. "Go'zallik — obyektiv xususiyatmi yoki subyektiv tuyg'umi?" Ushbu bahsning mohiyatini tushuntiring.
8. Xunuklik (badbasharalik) kategoriyasi go'zallikning aksi sifatida qanday estetik vazifani bajaradi?
9. Tabiatdagi go'zallik bilan san'atdagi go'zallikning farqi nimada?
10. Antik davr faylasuflari (masalan, Aflotun) go'zallikni qanday talqin qilishgan?
11. Ulug'vorlik (Sublime) tushunchasining go'zallikdan asosiy farqi nimada?
12. Immanuil Kant "ulug'vorlik" tushunchasini qanday ikki turga (matematik va dinamik) ajratgan?
13. Nima uchun ulug'vorlik inson qalbida ham hayrat, ham qo'rquv hissini uyg'otadi?
14. Ulug'vorlikning me'morchilik va tabiat hodisalarida namoyon bo'lishiga misollar keltiring.
15. Insonning ruhiy ulug'vorligi (matonati) qanday holatlarda namoyon bo'ladi?
16. Fojiaviylik kategoriyasining mohiyati nimada? Nima uchun har qanday o'lim yoki baxtsizlik fojia deb atalmaydi?
17. Aristotel fojia orqali erishiladigan "Katarsis" (poklanish) tushunchasini qanday izohlagan?
18. Kulgilik (komizm) kategoriyasining ijtimoiy-axloqiy funksiyasi nima?
19. Yumor, satira, kinoya va sarkazm o'rtasidagi farqlarni tushuntirib bering.
20. Fojiaviylik va komizmning bir asarda uyg'unlashishi (masalan, tragikomediya) hayot haqiqatini qanday aks ettiradi?

Foydalanilgan adabiyotlar:

Asosiy adabiyotlar:

1. Sh.M.Mirziyoev. "O'zbekiston-2030" Strategiyasi. 2023-yil 11-sentyabr, PF-158-son).

2. Sh.M.Mirziyoev. “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” gi PF-4947-sonli farmoni. T., 2012.- 196 b.
3. Qosimova Dilorom Sobirovna Menejment nazariyasi Toshkent “Tafakkur Bo‘stoni” 2019.
4. Po‘latov Sh. Ta’lim menejmenti yoxud ta’lim muassasasini ilmiy-metodik boshqarish strategiyasi. “Yosh kuch”. Toshkent – 2019.
5. Shlyayxer A. Jahon miqyosidagi ta’lim. XXI asr maktab tizimini qanday barpo etmoq kerak? / so‘z boshi Sh.Shermatov, X.Umarova; Umumiy tahrir D.Norboeva; tarjimonlar: R.Axmatova, D.Norboeva. – Toshkent: “Zamin Nashr” nashriyoti, 2022.
6. Mardanov D. Maktabda kasbga yo‘naltirish ishlari. — Nukus. 2013. — 182 b.
7. Abu Nasr Farobiy Fozil odmlar shahri. // Toshkent. – “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, davlat ilmiy nashriyoti. 2004
- 8.Mahmudov I.I., Qoraboev J. Rahbar shaxs psixodiagnostikasi. // Toshkent. - “Akademiya”, 2013. 120 bet.
9. Mahmudov I. Boshqaruv psixologiyasi. // Toshkent. – “YUNAKS-PRINT”, 2006. 232 bet.
10. Saifnazarov I. Inson kamoloti falsafasi. – Toshkent: Fan, 2004.
11. Тойнби А. Постигание истории (Тарихни англаш). – Москва: Прогресс, 1991.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

13. A.Fitrat. Tanlangan asarlar –T.: Ma’naviyat, 2010 -301
14. Abu Xomi G‘azzoliy Kim ei saodat/Ikki dune saodatigaeltuvchi bilim. - Samarkand: Imom Buxoriy xalkaro markazi, 2019
15. Aristotel Socheniya. V-4-t. -Moskva: Misl, 1976
16. Otamurodov S. Globallashuv: millatni asrash mas’uliyati. Toshkent: O‘zbekiston, 2018
17. Sharipov M. Fayzixo‘jayeva D. Mantiq. -T.: Unversitet, 2007.
18. Mirziyoyev SH. M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017. – 488 b.
19. Jaspers. The origin and goal of history. New Haven and London. Yale University Press. 1965. P – 77. (P – 19)
20. K. S.Guttenplan. J.Hornsby. C. Janavay. Reading philosophy. Blackwell Publishers Ltd. UK. 2003. P – 341.
21. A.Azami. Vvedeniye v Xadisovedeniye. Kazan: 2011

Internet tarmoqlari:

22. Lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.
23. Ziyonet.uz – O‘zbekiston ta’lim portali (falsafa bo‘limi).
24. Natlib.uz – Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi.

25. Unilibrary.uz – O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalari yagona elektron kutubxonasi.
26. Stanford Encyclopedia of Philosophy (plato.stanford.edu) – Dunyodagi eng nufuzli falsafiy ensiklopediya.
27. Philosophy.ru – Rus tilidagi eng yirik falsafiy resurs va elektron kutubxona.
28. JSTOR.org – Ijtimoiy-gumanitar fanlar bo‘yicha xalqaro ilmiy maqolalar bazasi.
29. Scholar.google.com – Ilmiy ishlar va maqolalar qidiruv tizimi.

Mustaqil ta’lim mavzulari

1. Sokrat va uning “Maevtika” usuli: Haqiqatni izlashning dialektik yo‘li.
2. Platonning “G‘oyalar dunyosi” va “G‘or” allegoriyasi: Metafizik tahlil.
3. Aristotelning “Metafizika” asari: Borliqning ilk sabablari va tamoyillari.
4. Abu Nasr Farobiyning “Fozil odamlar shahri”: Adolatli jamiyat modelining zamonaviy talqini.
5. Imom al-Buxoriy va hadis ilmi: Islom falsafasida axloqiy mukammallik masalalari.
6. Ibn Sinoning “Salomon va Ibsol” asari: Inson ruhiyati va irfoniylik falsafasi.
7. Rene Dekart va Ratsionalizm: “Fikrlayapman, demak mavjudman” tamoyilining ilmiy inqilobdagi o‘rni.
8. Immanuil Kantning “Kategorik imperative”: Axloqiy qonunning mutlaqligi.
9. Fridrix Nitsshe va “Zardusht tavallusi”: Qadriyatlarni qayta baholash va “Super-inson” g‘oyasi.
10. Jadidlar falsafasi: Abdulla Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloq” asaridagi tarbiya masalalari.
11. Virtual borliq va Reallik: Raqamli dunyoning inson ontologiyasiga ta’siri.
12. Sinergetika va o‘z-o‘zini tashkil etish: Borliqning tartibsizlikdan tartibga o‘tish qonuniyatlari.
13. Vaqt va Fazoning falsafiy mohiyati: Relyativistik va substansial yondashuvlar.
14. Bilishning hissiy va ratsional shakllari: Inson ongi qayerda cheklanadi?
15. Agnostitsizm va Skeptitsizm: Dunyoni bilish mumkinmi?
16. Mantiqiy xatolar va Sofistika: Zamonaviy munozaralarda mantiqiy savodxonlikning o‘rni.
17. Intuisiya va Epistemiya: Ilmiy kashfiyotlarda mantiqdan tashqari omillarning roli.
18. Sivilizatsiyalar muloqoti: Globallashuv davrida milliy o‘zlikni saqlab qolish muammosi.
19. Texnokratiya va Insoniyat kelajagi: Texnologiya insonni ozod qiladimi yoki qul?

20. Ekologik etika: Tabiatga munosabatning antropotsentrizmdan ekotsentrizmga o'tishi.
21. Barqaror taraqqiyot falsafasi: Kelajak avlodlar oldidagi mas'uliyat.
22. Demokratiya va Huquqiy davlat: Jamiyat boshqaruvining falsafiy-etik asoslari.
23. Axborot xavfsizligi va Falsafa: Manipulyatsiya sharoitida tanqidiy fikrlashning ahamiyati.
24. Hayotning ma'nosi va Eksistensializm: Absurdlik va inson erkinligi (A. Kamyu qarashlari).
25. Bioetika va Tibbiyot: Evtanaziya, klonlashtirish va gen muhandisligining axloqiy jihatlari.
26. Oila – jamiyat tayanchi: Nikoh va oilaning axloqiy-estetik asoslari.
27. Kiber-etika: Ijtimoiy tarmoqlardagi xulq-atvor me'yorlari va anonimlik muammosi.
28. San'atda go'zallik va xunuklik: Estetik qadriyatlarining nisbiyligi.
29. Vatanparvarlik va Kosmopolitizm: Global dunyoda vatanni anglash tuyg'usi.
30. Baxt falsafasi: Turli davrlardagi evdemonistik qarashlarning qiyosiy tahlili.

XULOSA

Ushbu o'quv qo'llanma doirasida tadqiq etilgan fundamental mavzular majmuasi insoniyatning intellektual evolyutsiyasini aks ettiruvchi yagona mantiqiy tizimni tashkil etadi, mavzular insoniyat tafakkurining retrospektiv tahlilidan tortib, uning prospektiv istiqbollariigacha bo'lgan masofani qamrab oladi. Mazkur kurs yakunida quyidagi metodologik va konseptual xulosalarga kelish maqsadga muvofiq sanaladi, quyidagi tavsiyalarni qayd etish zarur.

Falsafaning asosiy vazifasi — insonning dunyoga nisbatan metodologik munosabatini shakllantirishdir. **Immanuil Kant** ta'kidlaganidek: *“Falsafani o'rganib bo'lmaydi, faqat falsafa yuritishni o'rganish mumkin”*. Tarixiy-falsafiy retrospektiva shuni ko'rsatadiki, Sharqning antropotsentrik ma'naviyati va G'arbning ratsional-texnogen yondashuvi bugungi kunda o'zaro integratsiyalashgan holda global tafakkur maydonini shakllantirmoqda. Bu sintez jamiyat taraqqiyotining chiziqli bo'lmagan (non-linear) tabiatini tushunishga imkon beradi. Jamiyat va tarix falsafasi sivilizatsiyalarning siklik va evolyutsion rivojlanish qonuniyatlarini ochib beradi. Zamonaviy dunyoda kuzatilayotgan antropologik inqiroz (insonning o'z mohiyatidan begonalashuvi) sharoitida falsafa insonni yana “olam markazi”ga qaytarish funksiyasini bajaradi. Aksiologiya (qadriyatlar falsafasi) esa texnologik taraqqiyotni axloqiy mezonlar bilan jilovlovchi filtr vazifasini o'taydi.

Insonni kognitiv xatolardan himoya qiluvchi intellektual immunitet vazifasini o'taydi. Bu esa axborot globallasuvi sharoitida subyektning mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini kafolatlaydi. Borliq falsafasi (ontologiya) va bilish nazariyasi (gnoseologiya) o'rtasidagi dialektik aloqa insonning dunyoni interpretatsiya qilish

qobiliyatini belgilaydi. Borliqning substansial asoslarini anglash orqali subyekt o'zining **kognitiv imkoniyatlarini** kengaytiradi. Bu jarayonda mantiqiy qonuniyatlar tafakkur strukturaviy barqarorligini ta'minlovchi algoritmlar vazifasini o'taydi. Sharqning ma'naviy-axloqiy merosi va G'arbning ratsional-tizimli yondashuvi bugungi kunda integrativ dunyoqarash poydevorini tashkil etmoqda. **Abu Nasr Farobiy** o'zining "*Fozil odamlar shahri*" asarida ilgari surganidek, jamiyatning maqsadi — umumiy baxt-saodatga erishishdir. Ushbu g'oya bugungi Barqaror taraqqiyot va Jamiyat falsafasi bilan to'g'ridan-to'g'ri rezonans berib, sivilizatsiyalar to'qnashuvi emas, balki sivilizatsiyalar muloqoti zarurligini isbotlaydi.

Inson falsafasi va Qadriyatlar tizimi insonning shunchaki biologik tur emas, balki ma'naviy subyekt ekanligini tasdiqlaydi. Globallashuv jarayonida milliy o'zlikni saqlab qolish, oila va nikohning axloqiy asoslarini mustahkamlash — jamiyatning ontologik xavfsizligini ta'minlash demakdir. Etika va Estetika esa inson hayotini mazmuniy jihatdan boyitib, uni shaxs darajasiga ko'taradi. Bugungi kunda falsafa sof nazariy tushunchadan **global strategiyaga** aylandi. Globalistik muammolarning falsafiy tahlili shuni ko'rsatadiki, insoniyatning omon qolishi nafaqat iqtisodiy resurslarga, balki yangicha **ekologik va axloqiy tafakkurga** (etika) bog'liq. Nikoh va oila instituti esa jamiyatning barqarorligini ta'minlovchi mikrosotsial struktura sifatida ma'naviy-axloqiy regeneratsiya manbaidir.

Falsafa — bu insoniyatning o'z-o'zini anglash shaklidir. Ushbu qo'llanma orqali shakllangan dunyoqarash talabada nafaqat nazariy bilimlarni beradi, balki unda "Xayrxoh tafakkur" (Farobiy) va "Kategorik imperativ" (Kant) uyg'unligini yaratadi. Zero, kelajak sivilizatsiyasi nafaqat texnologik qudratga, balki falsafiy-axloqiy musaffolikka tayanmog'i lozim. Shuningdek, falsafa — bu insoniyatning **eksistensial va ijtimoiy xavfsizligini** ta'minlovchi intellektual platformadir. Ushbu qo'llanma orqali o'zlashtirilgan bilimlar talabada nafaqat dunyoqarashni kengaytiradi, balki unda **metasotsial kompetensiyalarni** — murakkab tizimlarni tahlil qilish, mantiqiy xulosa chiqarish va axloqiy tanlov qilish qobiliyatini shakllantiradi. Bu esa zamonaviy mutaxassis uchun professional mahoratdan ko'ra muhimroq bo'lgan **strategik tafakkur madaniyatini** kafolatlaydi.

GLOSSARIY

O'zbek tili (O'zbekcha)	Rus tili (Русский)	Ingliz tili (English)	Qisqacha izohi
<i>Agnostisizm</i>	АГНОСТИЦИЗМ	Agnosticism	Dunyoni bilish imkonini inkor etuvchi qarash.
<i>Aksiologiya</i>	АКСИОЛОГИЯ	Axiology	Qadriyatlar haqidagi falsafiy ta'limot.
<i>Antropologiya</i>	АНТРОПОЛОГИЯ	Anthropology	Insonning mohiyati va tabiatini o'rganuvchi soha.
<i>Borliq</i>	БЫТИЕ	Being / Ontology	Mavjud bo'lgan barcha narsalar yig'indisi.
<i>Bozor</i>	РЫНОК	Market	Sotuvchi bilan xaridor urtasida mahsulotni pulga ayrboshlash munosabati; mahsulotlar bilan oldi-sotdi munosabatlari, mahsulot ishlab chiqarish, mahsulot ayrboshlash va pul muomalasi qonunlariga binoan amalga oshiriladi.
<i>Biznes</i>	БИЗНЕС	Business	Daromad keltiradigan yoki boshqa naf beradigan xo'jalik faoliyati yoki sohibkorlik-tijorat ishlari bilan shug'ullanish, pul topish maksadida biror ish bilan band bo'lish. Biznes mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish, xizmat ko'rsatish, transport va boshqa sohalardagi faoliyatidir. Biznes xo'jalik yuritish kulamiga qarab yirik, o'rta va mayda turlarga bo'linadi.

Boshqaruv	Управление	Management	Qaror qabul qilish va uning bajarilishini nazorat qilish jarayoni
Baholash	Оценка	Evaluation	Biron-bir domenning (bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalar majmuyining) ta'lim oluvchilarda shakllanganlik darajasini o'lchash jarayoni.
Determinizm	Детерминизм	Determinism	Sabab-oqibat bog'liqligi haqidagi ta'limot.
Dialektika	Диалектика	Dialectics	Rivojlanish va umumiy bog'lanish haqidagi fan.
Dualizm	Дуализм	Dualism	Olam asosi ikki mustaqil (moddiy va ruhiy) asnosdan iborat.
Ekzistensializm	Экзистенциализм	Existentialism	Inson mavjudligi va erkinligi falsafasi.
Epistemologiya	Эпистемология	Epistemology	Bilish nazariyasi (ilmiy bilimlar haqida).
Etika	Этика	Ethics	Axloq va xulq-atvor haqidagi fan.
Estetika	Эстетика	Aesthetics	Go'zallik va san'at haqidagi ta'limot.
Gnoseologiya	Гносеология	Gnoseology	Bilish nazariyasi (umumiy ma'noda).
Idealizm	Идеализм	Idealism	G'oya va ongni birlamchi deb hisoblovchi yo'nalish.
Logika (Mantiq)	Логика	Logic	To'g'ri tafakkur qilish qonunlari haqidagi fan.
Materiya	Материя	Matter	Ongdan tashqari mavjud obyektiv borliq.
Marketing	Маркетинг	Strategy	Iste'molchilar ehtiyojini anglash va ularni samarali qondirishga qaratilgan faoliyat.
Metafizika	Метафизика	Metaphysics	Borliqning hissiyotdan yuqori asoslari haqida.
Metodologiya	Методология	Methodology	Bilish usullari (metodlari) haqidagi ta'limot.
Narx (price)	Цена	Price	Mahsulotni pul bilan ifodalovchi qiymati.
Ontologiya	Онтология	Ontology	Borliq haqidagi falsafiy ta'limot.
Panteizm	Пантеизм	Pantheism	Xudo va tabiatni bir deb biluvchi qarash.
Ratsionalizm	Рационализм	Rationalism	Aqlni bilishning asosiy manbai deb bilish.
Sensualizm	Сенсуализм	Sensualism	Hissiy idrokni bilish asosi deb hisoblash.

<i>Substansiya</i>	Субстанция	Substance	Hamma narsaning asosi, o'zgarmas mohiyat.
<i>Subyekt</i>	Субъект	Subject	Bilishni amalga oshiruvchi faol shaxs.
<i>Obyekt</i>	Объект	Object	Bilish jarayoni qaratilgan narsa yoki hodisa.
<i>Skeptitsizm</i>	Скептицизм	Skepticism	Bilimning ishonchliligiga shubha bilan qarash.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

I. ASOSIY ADABIYOTLAR

(O'zbekiston strategiyasi va fundamental falsafiy asarlar)

1. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti, 2004.
2. Abu Homid G'azzoliy. Kimyoi saodat (Ikki dunyo saodatiga eltuvchi bilim). – Samarqand: Imom Buxoriy xalqaro markazi, 2019.
3. Аристотель. Сочинения. В 4-х т. – Москва: Мисл, 1976.
4. Ibn Sino. Salomon va Ibsol. – Toshkent: Fan, 1980.
5. Иммануил Кант. Критика чистого разума. – Москва: Мисл, 1994.
6. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: “O'zbekiston”, 2017. – 488 b.
7. Mirziyoyev Sh.M. “O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida”. PF-4947-sonli farmon. – Toshkent, 2017.
8. Mirziyoyev Sh.M. “O'zbekiston – 2030” strategiyasi. PF-158-sonli Farmon. 2023-yil 11-sentyabr.
9. Nazarov Q. Falsafa (O'quv qo'llanma). – Toshkent: “O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati”, 2010.
10. Platon. Gosudarstvo (Asarlar to'plami). – Moskva: Misl, 1994.
11. Sharipov M., Fayzixo'jayeva D. Mantiq. – Toshkent: Universitet, 2007.

II. QO'SHIMCHA ADABIYOTLAR

(Tahliliy, xorijiy va sohaviy tadqiqotlar)

12. Azami A. Vvedeniye v xadisovedeniye. – Kazan, 2011.

13. Fitrat A. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2010. – 301 b.
14. Guttenplan S., Hornsby J., Janaway C. Reading Philosophy. – UK: Blackwell Publishers Ltd, 2003. – 341 p.
15. Jaspers K. The Origin and Goal of History. – New Haven and London: Yale University Press, 1965. – 77 p.
16. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
17. Mahmudov I. Boshqaruv psixologiyasi. – Toshkent: “YUNAKS-PRINT”, 2006. – 232 b.
18. Mahmudov I.I., Qoraboyev J. Rahbar shaxs psixodiagnostikasi. – Toshkent: “Akademiya“, 2013. – 120 b.
19. Mardanov D. Maktabda kasbga yo’naltirish ishlari. – Nukus, 2013. – 182 b.
20. Otamurodov S. Globallashuv: millatni asrash mas’uliyati. – Toshkent: O‘zbekiston, 2018.
21. Po‘latov Sh. Ta’lim menejmenti yoxud ta’lim muassasasini ilmiy-metodik boshqarish strategiyasi. – Toshkent: “Yosh kuch“, 2019.
22. Qosimova D.S. Menejment nazariyasi. – Toshkent: “Tafakkur Bo‘stoni“, 2019.
23. Russell B. History of Western Philosophy (G‘arb falsafasi tarixi). – London: Routledge, 2004.
24. Saifnazarov I. Inson kamoloti falsafasi. – Toshkent: Fan, 2004.
25. Shlyayxer A. Jahon miqyosidagi ta’lim. XXI asr maktab tizimini qanday barpo etmoq kerak? – Toshkent: “Zamin Nashr“, 2022.
26. Тойнби А. Постигание истории (Тарихни англаш). – Москва: Прогресс, 1991.

III. AXBOROT MANBALARI VA INTERNET SAYTLARI

(Milliy va xalqaro elektron resurslar)

27. Lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.
28. Ziyonet.uz – O‘zbekiston ta’lim portali (falsafa bo‘limi).
29. Natlib.uz – Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi.
30. Unilibrary.uz – O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalari yagona elektron kutubxonasi.
31. Stanford Encyclopedia of Philosophy (plato.stanford.edu) – Dunyodagi eng nufuzli falsafiy ensiklopediya.
32. Philosophy.ru – Rus tilidagi eng yirik falsafiy resurs va elektron kutubxona.
33. JSTOR.org – Ijtimoiy-gumanitar fanlar bo‘yicha xalqaro ilmiy maqolalar bazasi.
34. Scholar.google.com – Ilmiy ishlar va maqolalar qidiruv tizimi.

Mundarija

Kirish.....	3
1. mavzu. Falsafa va uning jamiyat hayotidagi roli.....	5-23
2. mavzu. Sharq falsafasi va uning ijtimoiy taraqqiyotdagi roli.	24-47
3. mavzu. Falsafiy tafakkur taraqqiyoti bosqichlari: G‘arb falsafasi.	48-72
4. mavzu. Borliq (ontologiya) falsafasi.....	73-96
5. mavzu. Rivojlanish falsafasi	97-107
6. mavzu. Bilish falsafasi	108-141
7. mavzu. Jamiyat falsafasi.	142-160
8. mavzu. Tarix falsafasi, sivilizatsiya va madaniyat	161-183
9. mavzu. Inson falsafasi.	184-200
10. mavzu. Qadriyatlar falsafasi.....	201-229
11. mavzu. Global jarayonlar va barqaror taraqqiyot falsafasi.....	230-244
12. mavzu. Mantiq.....	245-258
13. mavzu. Etika.....	259-272
14. mavzu. Nikoh va oilaning axloqiy asoslari, uning yoshlar tarbiyasidagi o‘rni	273-289
15. mavzu. Estetika.....	290-304
Mustaqil ta’lim mashg‘ulotlarining mavzulari.....	305
Xulosa.....	306-307
Glossariy	308-309

Adabiyotlar	310-311

**TOSHBKOVA MOHIRA XASANOVA
ORZIQULOV BAXROM XOLMURADOVICH**

FALSAFA

O'quv qo'llanma

**Muharrir: Musayev Odiljon Raxmatov
Texnik muharrir va sahifalovchi: Toshbekova Mohira
Nashrga ruhsat etildi 2026 y.
Qog'oz bichimi 60×84/16. Hajmi —19 b.t.
Adadi — nusxa. Buyurtma №**